

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА**

На правах рукопису

Салата Оксана Олексіївна

УДК 94 (477) «1941/1944»: (430)

**ФОРМУВАННЯ НІМЕЦЬКОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ В
РЕЙХСКОМІСАРИАТІ «УКРАЇНА» ТА В ЗОНІ ВІЙСЬКОВОЇ
АДМІНІСТРАЦІЇ
/червень 1941р.-1944 р./**

Спеціальність 07.00.01 – Історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант
Король Віктор Юхимович,
доктор історичних наук,
професор.

Донецьк – 2010

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. Історіографія проблеми, джерельна база, методологічна база дослідження	
1.1. Історіографія проблеми.....	11
1.2. Характеристика джерельної бази дослідження.....	38
1.3. Методологія дослідження.....	51
РОЗДІЛ 2. Формування інформаційної політики в гітлерівській Німеччині та її втілення на окупованих територіях України	
2.1. Основні напрямки діяльності Міністерства пропаганди та освіти в Німеччині.....	60
2.2. Концепція нацистської політики для окупованих східних територій....	89
2.3. Механізми та засоби втілення інформаційної політики гітлерівського керівництва на окупованих територіях України.....	120
РОЗДІЛ 3. Методи формування німецького інформаційного простору у Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації	
3.1. Система друку та її роль у створенні інформаційного простору.....	150
3.2. Радіо, кінематограф та театр у роки війни, їх тематика, цілі, завдання та функції.....	182
3.3. Агітаційно-пропагандистська діяльність.....	214
3.4. Чутки та дезінформація як засіб впливу на свідомість населення.....	236
РОЗДІЛ 4. Інформаційне протистояння Німеччини та СРСР, його наслідки	
4.1. Інформаційна політика СРСР у період тимчасової окупації території України	265
4.2. Інформаційна війна за впливи на населення окупованих територій....	299
4.3. Морально-психологічний стан українського населення в зоні військової адміністрації та Рейхскомісаріаті.....	332
РОЗДІЛ 5. Вплив німецького інформаційного простору на свідомість місцевого населення.....	360
ВИСНОВКИ.....	390
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	399

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ВКП(б) – Всеросійська Комуністична Партія (більшовиків).
- ВЛКСМ – Всеросійська Ленінська Комуністична Спілка Молоді.
- ЖСУ – Жіноча служба України.
- НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ.
- НКДБ – Народний комісаріат державної безпеки.
- ОУН – Органзація українських націоналістів.
- ОУН-Б – Організація українських націонастів на чолі з С. Бандерою.
- ОУН-М – Організація українських націонастів на чолі з А. Мельником.
- ПФТ – Перевірко-фільтраційні табори.
- РНК – Рада Народних Комісарів.
- РОА – Російська визвольна армія.
- РКУ – Рейхскомісаріат «Україна».
- РСФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка.
- СА – штурмові загони Націонал-соціалістичної партії Німеччини.
- СД – нацистська секретна служба безпеки, розвідувальне управління СС.
- СДПН – Соціал-демократична партія Німеччини.
- Смерш – Відділ радянської контррозвідки «Смерть шпигунам».
- СНД – Спілка німецьких дівчат.
- СС – елітні охоронні підрозділи Націонал-соціалістичної партії Німеччини.
- УВО – Українська військова організація.
- УНКВС – Управління народного комісаріату внутрішніх справ.
- УНКДБ – Управління народного комісаріату державної безпеки.
- УНС – Українська народна самооборона.
- УПА – Українська повстанська армія.
- УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка.
- ЦК КП(б)У – Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України.
- ЦК КПРС – Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу.

ВСТУП

Двадцяте століття стало часом, коли людство вперше зіткнулося з новими технологіями політичного та військового протистояння, здатними справляти великий вплив на значні маси населення. Перша половина ХХ ст. стала періодом формування досвіду ведення не лише збройної боротьби, а й боротьби засобами інформації. Володіння інформацією та використання її як засобу впливу на війська та населення противника стало основною перевагою в Другій світовій війні.

ХХ століття стало періодом, коли вдосконалювалося мистецтво впливу на морально-психологічний стан військових службовців та населення противника, високого рівня досягли інформаційні технології. Демократичні перетворення вимагали широкого розголосу всього, що відбувалося в провідних європейських країнах. Не стояли осторонь і держави з тоталітарним укладом, вони використовували інформаційні технології для створення замкнених політичних систем і поширення ідеологій на власних громадян.

Ставши жертвою інформаційно-психологічних операцій США і Великобританії в Першій світовій війні, Німеччина розробила і вдосконалила потужний арсенал методів інформаційного впливу, який використовувала у боротьбі проти Англії, США і Радянського Союзу в Другій світовій війні.

Керівництво нацистської Німеччини розробило концепцію інформаційної політики для окупованих територій, удосконалило методи та засоби формування інформаційного простору на зайнятих територіях СРСР, зокрема й на території України. Переваги інформаційного впливу розуміло й керівництво Радянського Союзу – один із головних противників нацистської Німеччини в цій війні. Тому боротьба за інформаційний вплив між Німеччиною і Радянським Союзом перетворилася в інформаційне протистояння двох тоталітарних держав.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що, формуючи інформаційний простір будь-якого суспільства, сьогодні необхідно враховувати практичний досвід інформаційної політики ХХ століття, зокрема й досвід

нацистської Німеччини та Радянського Союзу, їх прорахунки та помилки. Важливим також для сучасного українського суспільства є розуміння впливу нацистської інформаційної політики та пропаганди на свідомість і морально-психологічний стан населення окупованих територій України, та наслідки цієї політики, що є актуальними й на сьогодні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами, планами.

Дисертаційне дослідження виконане в рамках наукової проблематики Київського славістичного університету і відповідає ініціативній тематиці кафедри всесвітньої історії та політології «Проблеми політичних відносин країн Європи у ХХ ст. в історичній ретроспективі» (затверджено протоколом № 5 від 28.12.2006 р.); Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова і відповідає ініціативній тематиці дослідження кафедри історії та археології слов'ян «Теоретико-методологічні засади дослідження історії слов'янських народів» (затверджено протоколом № 2 від 25.09.2009 р.)

Метою дослідження є аналіз інформаційної політики нацистської Німеччини в Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації, методів і засобів її формування, впливу на свідомість і морально-психологічний стан населення окупованих територій України.

Завдання визначені для реалізації поставленої мети:

- проаналізувати стан і ступінь дослідження обраної теми в історіографії, визначити рівень і повноту її джерельного забезпечення;
- з'ясувати політичні умови, що сформувалися в Європі напередодні Другої світової війни;
- проаналізувати структуру і діяльність Міністерства народної освіти і пропаганди та Міністерства східних окупованих територій;
- обґрунтувати концепцію інформаційної політики Німеччини та основні положення нацистської пропаганди;
- здійснити комплексний аналіз методів і механізмів формування німецького інформаційного простору на окупованій території України – у Рейхскомісаріаті «Україна» і в зоні військової адміністрації;

- виявити основні етапи інформаційної політики Третього рейху в Рейхскомісаріаті «Україна» і в зоні військової адміністрації;
- проаналізувати інформаційне протистояння між нацистською Німеччиною та Радянським Союзом;
- прослідкувати зміни в настроях населення Рейхскомісаріату «Україна» і зони військової адміністрації протягом 1941-1944 рр.;
- визначити вплив німецького інформаційного простору на свідомість та поведінку населення окупованих німецько-фашистською армією областей.
- узагальнити результати дослідження організаційно-структурної побудови та функціональної діяльності німецьких і радянських органів системи інформаційного впливу, а також визначити питання, що потребують вивчення у майбутньому.

Об'єктом дослідження є інформаційна політика нацистської Німеччини на території Рейхскомісаріату «Україна» та в зоні військової адміністрації, засоби та механізми формування інформаційного простору.

Предмет наукового дослідження є діяльність Міністерства народної освіти і пропаганди, Міністерства східних окупованих територій Німеччини, відділів пропаганди вермахту на тимчасово окупованих територіях України та її вплив на свідомість і морально-психологічне становище місцевого населення.

Методи дослідження зумовлені характером його мети і завдань. Для здійснення всебічного наукового аналізу проблематики дисертаційної роботи авторкою було використано сукупність спеціальних методів історичного пізнання (проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, системний, всебічності). Проблемний метод застосовувався при розробці дисертаційної роботи. Порівняльно-історичний метод було використано при аналізі джерельної бази дослідження. Звернення до проблемно-історичного методу дало можливість розкрити концепцію інформаційної політики нацистської Німеччини та методи її реалізації. Використання системного методу дало комплексне розуміння історичних подій у період, коли відбувалося формування інформаційного простору.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з червня 1941 р. по 1944 р. Нижня межа відповідає початку втілення нацистським урядом Німеччини концепції інформаційної політики на окупованих територіях СРСР. З цього періоду нацистське керівництво почало формування інформаційно-пропагандистської структури в системі управління окупованими територіями. Верхня межа відповідає звільненню Радянською Армією українських територій від німецько-фашистських загарбників і припиненню діяльності нацистської інформаційної політики на території українських земель.

Наукова новизна результатів дослідження загалом обумовлена вже безпосередньо темою роботи. Дисертація є однією з перших спроб у вітчизняній історіографії комплексного, всебічного дослідження інформаційного простору, створеного нацистською Німеччиною на тимчасово окупованих територіях України, зокрема у Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації протягом 1941-1944 рр. Запропоновано авторську концепцію інформаційного протистояння між Німеччиною та Радянським Союзом у боротьбі за впливи на населення окупованих територій.

У межах здійсненого авторкою дослідження отримано наступні результати та сформульовано і розкрито положення, які мають наукову новизну:

- введено до наукового обігу ряд нових документів, проаналізовано практичну діяльність міністерств та відомств, що формували інформаційну політику в Німеччині, пропагандистських структур нацистської Німеччини вермахту на тимчасово окупованих територіях України, інформаційну політику СРСР;
- здійснено аналіз політичних умов, що сформувалися в Європі напередодні Другої світової війни і визначали теоретичні передумови реалізації інформаційної політики нацистської Німеччини щодо східних окупованих територій;
- проаналізовано структуру і діяльність Міністерства народної освіти і пропаганди Німеччини та Міністерства східних окупованих територій, їх розгалужену систему пропаганди, директиви, розпорядження, накази;

- обґрунтовано концепцію інформаційної політики Німеччини та основні положення нацистської пропаганди;
- здійснено комплексний аналіз методів і механізмів формування німецького інформаційного простору на тимчасово окупованій території України – у Рейхскомісаріаті «Україна» і в зоні військової адміністрації;
- виявлено основні етапи інформаційної політики Третього рейху в Рейхскомісаріаті «Україна» і в зоні військової адміністрації;
- проаналізовано інформаційне протистояння між нацистською Німеччиною та Радянським Союзом;
- прослідковано зміни в настроях населення Рейхскомісаріату «Україна» і зони військової адміністрації протягом 1941-1944 рр.;
- визначено вплив німецького інформаційного простору на свідомість та поведінку населення окупованих німецько-фашистською армією областей.
- узагальнено результати дослідження організаційно-структурної побудови та функціональної діяльності німецьких і радянських органів системи інформаційного впливу, а також окреслити питання, що потребують вивчення у майбутньому.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали і висновки дисертації можуть бути використані державними органами влади України в практичному вирішенні завдань, що стосуються інформаційної політики та перегляду оцінки діяльності населення України в період німецько-фашистської окупації; окремі аспекти та її положення можуть застосовуватися при написанні навчальних посібників і підручників для середньої школи з всесвітньої історії та історії України, а також розробці програм, лекційних та спеціальних курсів із зазначених дисциплін.

Особистий внесок здобувача. Наукові положення, узагальнення і висновки дисертації, що виносяться на захист, отримані автором самостійно. У них викладене авторське бачення на вирішення наукової проблеми щодо впливу інформаційної політики нацистської Німеччини на морально-

психологічний стан та свідомість населення Рейхскомісаріату «Україна» та зони військової адміністрації. Публікації з теми дослідження підготовлено автором самостійно. Дисертація не містить матеріалів кандидатської дисертації.

Апробація результатів дослідження. Положення, висновки і практичні рекомендації дисертації обговорювалися на науково-теоретичних семінарах кафедри всесвітньої історії та методики навчання Київського університету імені Бориса Грінченка (2005-2010 рр.) та кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (2007-2010 рр). Основні положення та висновки роботи апробовано на 9 міжнародних та національних наукових та науково-практичних конференціях. Зокрема, таких: «Незабутні сторінки історії нашого народу» (Київ, 2004 р.), «Друга світова війна: український вимір» (Київ, 2005 р.), «Україна в добу окупації 1941-1944 рр.» (Кривий Ріг, 2006 р.), «Друга світова війна і доля народів України» (Київ, 2008 р.), «Національна інтелігенція в історії та культурі України» (Вінниця, 2008 р.), «Вінниччина: минуле і сьогодення. Краєзнавчі дослідження» (Вінниця, 2009 р.), «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії» (Луцьк, 2009 р.), «Проблеми впровадження новітніх наукових розробок у навчальний процес при вивченні історії України періоду Другої світової та Великої Вітчизняної воєн» (Київ, 2009 р.), «Воєнна історія Поділля і Буковини» (Кам'янець-Подільський, 2009 р.).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження знайшли відображення в монографії авторки «Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації (червень 1941р.-1944 р.)» (Донецьк: Норд-Прес, 2010. – 361 с.), 25 фахових статтях (загальним обсягом 15 д. а.) з історичних наук, що відповідають вимогам ВАК України та 7 публікаціях у збірниках наукових праць, матеріалах і тезах конференцій, інших виданнях. Окремі концептуальні положення роботи висвітлені в навчальному посібнику «Історичні портрети політичних і державних діячів Другої світової війни» (Київ: Освіта України, 2008. – 242 с.).

Структура роботи зумовлена її метою, змістом, завданням та характером дослідження. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів (13 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (514 найменування на 40 сторінках). Загальний обсяг дисертації – 438 сторінок, із них обсяг основного тексту – 398 сторінок.

РОЗДІЛ 1

Історіографія проблеми, джерельна база, методологічна база дослідження.

1.1. Історіографія проблеми.

Проблема інформаційного впливу на свідомість населення окупованих територій України в роки Другої світової війни – одна з тем, яка цікавить сучасну вітчизняну історичну науку. Вона практично не вивчалась у період існування Радянського Союзу. У СРСР у цей період не розглядалося такі поняття, як «інформаційні технології», «німецький інформаційний простір», засоби та механізми формування інформаційного простору. Радянськими істориками досліджувалися переважно ідеологічна пропаганда серед населення з пріоритетним напрямком – Комуністична партія – гегемон та організатор соціалістичного життя. Частково досліджувалися методи та механізми агітації та пропаганди, коли мова йшла про нацистське керівництво та німецьку окупаційну владу. Цим пояснюється відсутність узагальнюючих праць із цієї проблеми у вітчизняній історіографії, недостатньо досліджено окремі аспекти важливого питання інформаційного протистояння в сучасній українській історичній науці.

Вітчизняну історіографію з проблеми інформаційної пропаганди та інформаційного протистояння сторін, які воювали в роки Великої Вітчизняної та Другої світової воєн у науковому просторі колишнього СРСР в цілому, і України зокрема, умовно можна розділити на три періоди: перший – 50-80-і рр., коли дослідження пропаганди Третього рейху вітчизняними істориками відбувалося під ідеологічним пресом Комуністичної партії і подавалося лише як боротьба двох ідеологій, другий – 90-і р., коли пропагандистська діяльність нацистської Німеччини досліджувалася лише в контексті загальних проблем, але як окреме питання розглядалося повсякденне життя населення окупованих територій та вплив пропаганди на його психологічний настрій. Третій період з кінця 90-х і до сьогодні. Цей період займає у вітчизняній історіографії надзвичайно важливе місце: українські історики навіть у загальних працях

більш глибоко досліджують пропаганду нацистської Німеччини та її вплив на морально-психологічний стан населення окупованих територій. З'явилися праці, де досліджено окремі аспекти суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного життя населення України в період тимчасової окупації. На жаль, дослідження питання німецького інформаційного простору та інформаційного протистояння СРСР і Німеччини як окремої теми в сучасній Україні відсутнє, а самі терміни в історичній літературі практично не використовуються для характеристики окупаційного періоду в СРСР та інших країнах, що були окуповані гітлерівською Німеччиною.

Аналіз наукової літератури першого періоду радянської історіографії показує, що в цей час радянські історики намагаються показати проблеми Другої світової та Великої Вітчизняної війни, даючи оцінку зібраному фактичному матеріалу. В полі зору дослідників питання провідної ролі Комуністичної партії в організації партизанського та підпільного руху на тимчасово окупованій території України, агітаційно-пропагандистська діяльність в тилу ворога. Питання впливу нацистської пропаганди на населення окупованих територій для дослідників було найголовнішою проблемою, але вивчення морально-психологічних настроїв населення України в період німецької окупації ґрунтувалося на ідеологічній аксіомі про патріотизм і героїзм радянських людей, готових до самопожертви заради перемоги соціалізму [238, 301, 312, 317]

Нацистська Німеччина, маючи досвід програної Першої світової війни, розбудовуючи зруйновану державу, зробила ставку на розвиток інформаційного простору як у самій Німеччині, так і на теренах Європи. Ця система почала утверджуватися ще в 20-і роки. Ефективність і негативні наслідки інформаційної політики Німеччини розкривають праці радянського публіциста Л. Гінзбурга, Д. Мельникова, Л. Чорної. У своїй праці «Потусторонние встречи» Л. Гінзбург наголошує на особистій відповідальності керівників Третього Рейху за політику, яку вони проводили в окупованих країнах Європи та в СРСР. Він розкриває політичні пріоритети нацистської

Німеччини та наслідки інформаційної політики, що проводилася на окупованих територіях [189].

Д. Мельников і Л. Чорна досліджуючи німецький фашизм з його планами панування над світом показали особистість А. Гітлера, усі його якості, що впливали на політику нацистської Німеччини в період перебування його при владі. Автори виявили окремі аспекти пропагандистських здібностей самого фюрера та його роль в інформаційній політиці Третього Рейху [248].

Протягом 1933-1945 рр. у Німеччині Націонал-соціалістичною партією було створено безпрецедентну в світовій історії систему державного маніпулювання масами та повністю підконтрольний фашистському керівництву інформаційний простір. Відповідно й під час підготовки нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз засобам ведення інформаційно-психологічної війни проти Червоної армії і цивільного населення СРСР було приділено особливу увагу: нацистська пропаганда, згідно із задумами Гітлера в ході Великої Вітчизняної війни винна була послабити бойовий дух червоноармійців, сприяти дезорганізації радянського тилу і забезпечити покірність і працю місцевого населення. Щоб реалізувати ці плани нацистській Німеччині необхідно було зруйнувати колишні світоглядні установки радянських громадян і сформувані нові стереотипи та уявлення.

Щодо цього вивченням нацистської інформаційно-пропагандистської діяльності не можна нехтувати, оскільки деякі тези гітлерівської Німеччини живуть і сьогодні та використовуються сучасними неонацистами, організації яких діють у багатьох країнах, у тому числі й у Росії та Україні – країнах, що перемогли фашизм, але понесли колосальні людські та матеріальні втрати. Саме ці причини спонукають нас досліджувати інформаційну політику нацистської Німеччини та її втілення у формуванні інформаційного простору на окупованих територіях України, зокрема в Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації.

Радянські історики внесли значний вклад до вивчення історії німецького націонал-соціалізму. Зокрема Л.Б. Чорна дослідила апарат нацистської

диктатури та його пропагандистську діяльність [313]. Вона розглядала нацистську Німеччину як державу, де тоталітаризм набув особливої форми і контроль над усіма сферами суспільно-політичного життя був установлений єдиною соціал-демократичною партією. У радянській історіографії досліджене питання військово-політичної діяльності нацистського уряду, спроби встановити інформаційну блокаду для населення Німеччини. У цьому контексті період військового підйому Третього Рейху знайшов віддзеркалення в монографіях відомого російського історика Л.О. Безименського [167]. Велика увага радянською історіографією приділялася питанням економіки нацистської Німеччини та її планам розширення економічного простору на Схід. У роботах істориків Н.Н. Загорулько, О.Ф. Юденкова [210] та інших істориків досліджені гітлерівські плани економічної експлуатації захоплених територій СРСР та їх крах у гітлерівській політиці.

У загальних роботах з історії націонал-соціалізму розглядалися ідеологія німецького фашизму та його ідейні витoki. У найбільшому узагальненому дослідженні німецького фашизму – монографії О.О. Галкіна – націонал-соціалістська ідеологія та її втілення в інформаційній політиці нацистської Німеччини розглянута більш докладніше, ніж у попередніх і подальших роботах радянських дослідників. Автор розкриває сутність пропагандистської діяльності Націонал-соціалістичної партії в самій Німеччині та її плани щодо окупованих територій СРСР. Були вперше проаналізовані соціально-психологічні основи і соціалістичний компонент у системі гітлерівської ідеології [184].

Нацистська пропаганда почала вивчатися з початку 60-х рр., але крайня політична заангажованість радянських істориків не дозволила цілісно дослідити механізми впровадження нацистської інформаційно-пропагандистської політики як Німеччини, так і під час воєнних дій проти Радянського Союзу. Більш об'єктивний аналіз проблеми німецької інформаційно-пропагандистської діяльності почався тільки з кінця 60-х років, але більшість досліджень ще була досить поверховими, наповненими ідеологічними штампами. У небагатьох

відомих історичних працях радянських дослідників нацистська інформаційна політика розглядалася або в тісному зв'язку з апаратом насильства в Німеччині, або щоб показати принципи, на яких базувалась інформаційна політика Третього Рейху.

У більшості робіт радянських дослідників цього періоду було очевидним, що інформаційно-пропагандистська діяльність нацистського апарату недостатньо вивчена у вітчизняній науці. Вивчалися переважно психологічні основи нацистської пропаганди та її вплив на особистість німецького чи радянського бійця. О.О. Галкін досліджував психологічні основи нацистської пропаганди, але відзначав лише прийоми, якими користувалися нацистські пропагандисти для впливу на власне населення.

Відомий історик О. Верт, розкриваючи у своїй праці «Россия в войне 1941-1945» роботу військових кореспондентів, показує пропагандистську діяльність радянських політичних кадрів та вермахту на окупованих територіях, аналізує і виявляє особливості військової журналістики. Особливу увагу він приділяє періодичній пресі, через яку розповсюджувалися необхідні інформаційні потоки [178].

Особливості організації внутрішньої і зовнішньої нацистської пропаганди вивчались у працях відомого радянського історика В.І. Дашичева. Ряд його праць присвячені створенню і діяльності Міністерства народної освіти і пропаганди Німеччини та діяльності відділу пропаганди вермахту на окупованих територіях СРСР [101].

Інформаційна політика та пропагандистська діяльність нацистської Німеччини серед військовослужбовців Червоної армії і населення окупованих територій СРСР в основному вивчалася в працях з історії ідейно-політичної роботи Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС) в армії та в тилу. У роботах М.В. Коваля та інших істориків уперше в радянській історіографії показано, що Німеччина робила велику ставку саме на пропагандистську діяльність політичного апарату Третього Рейху. Враховуючи досвід поразки в Першій світовій війні, нацистське керівництво розраховувало на свою

пропаганду як на один із головних засобів ведення війни і окупаційної політики. Але необхідно також зазначити, що вивчення нацистської пропаганди як окремої теми ще не було метою дослідження згаданих авторів. У зв'язку з цим ряд важливих аспектів цієї проблеми так і залишилися поза увагою [224].

У кінці 80-х рр. відомий український історик М.В. Коваль почав досліджувати нацистську пропаганду та використання її для морально-політичного гноблення населення окупованих країн, зокрема України. Вивчаючи суспільно-політичне життя населення України, він дослідив фашистську пропагандистську політику та принципи, на яких вона базувалася. У своїй праці він розглянув процес встановлення нацистською Німеччиною на окупованих територіях України «нового порядку» і проведення активної ідеологічної обробки людей. Одним із важливих моментів його роботи стало вивчення методів нацистської пропаганди, які повинні були сприяти нівелюванню моральних цінностей та радянського світогляду, закладеного більшовицькою партією. Він дослідив діяльність органів німецького пропагандистського апарату: міністерств, відділів, військових пропагандистських підрозділів. Здійснив детальний огляд механізмів пропагандистського впливу на місцеве населення. На його думку, «лібералізм», який демонструвала німецька окупаційна влада у створенні органів «місцевого самоврядування» був надзвичайно потужним пропагандистським кроком. Цей крок нацистської влади знайшов серед місцевого населення прихильників, на який вона могла стертись у подальшій своїй діяльності. Особливі надії гітлерівська адміністрація покладала на етнічних німців – фольксдойче, для яких було створено сприятливі умови для роботи так і для господарювання. М. Коваль вважає, що саме завдяки активній інформаційній політиці гітлерівців фольксдойче йшли на співпрацю з гестапо, поліцію та інші німецькі установи. Досліджуючи суспільно-політичне життя населення України під німецькою окупацією, М.В. Коваль до дійшов висновку, що, незважаючи на велику активність гітлерівської пропаганди, вона виявилася малоефективною, бо більша частина населення України не йшла на співпрацю з окупаційною

адміністрацією, більше того з весни 1942 р. люди активніше почали співпрацювати з партизанами. Аналізуючи морально-психологічний стан населення він оцінює їх діяльність із позицій Комуністичної партії [226].

Вплив нацистської та радянської пропаганди досліджували також історики І.А. Івлєв і А.Ф. Юденков. Їх праці присвячені політичній діяльності КПРС на окупованих територіях СРСР упродовж 1941-1944 рр. У цих роботах історики пропонують нам величезний за обсягом фактичний матеріал, де описана фашистська психологічна дія на жителів окупованих територій СРСР. Але, розглядаючи методи та прийоми радянської пропаганди, автори недостатньо глибоко дослідили механізми нацистської пропаганди, очевидно у зв'язку з тим, що її вивчення не було їх метою. Загалом матеріали, які містять їхня праці, дають можливість, порівнюючи, проаналізувати німецьку і радянську пропагандистську діяльність [213].

Протягом майже 20-и років радянські історики вивчаючи окремі аспекти інформаційно-пропагандистської діяльності нацистської Німеччини, не розглядали пропагандистську структуру Третього Рейху та державні органи, які контролювали цей процес.

Проблеми пропагандистської діяльності нацистської Німеччини розглядалися також у працях історика Д.А. Волкогонова, присвячених інформаційно-ідеологічному протистоянню СРСР і країн Заходу в роки «холодної війни». Дослідження в основному було спрямоване на доведення того, що нацистські методи та прийоми пропаганди застосовуються країнами Західної Європи і США й сьогодні. Головною метою цих досліджень (та ін.) був доказ прямого запозичення країнами НАТО методів і прийомів нацистської пропаганди [180].

Значно більше уваги нацистській пропаганді та методам її здійснення приділено в дослідженні російського історика Ю.Я. Орлова. Уперше методи та принципи пропаганди Третього Рейху піддалися глибокому аналізу. Він спростував міф про те, що нацистська пропаганда є досконалою і професійною, їй ніщо не може протистояти. Було піддано також значній критиці принципи

нацистського маніпулювання масами. У своїй праці «Крах німецько-фашистської пропаганди в період війни проти СРСР» Ю.Я. Орлов розкриває техніку «брехні», розвінчує ідеологію диктату, насильства і расизму. Він розкриває механізми психологічної війни, яку вів гітлерівський фашизм проти всіх народів світу. Розвінчуючи пропагандистську діяльність гітлерівської Німеччини, автор мало уваги приділив дослідженню структури нацистського пропагандистського апарату [263].

Вивчаючи ідейно-політичну діяльність Комуністичної партії України у роки Великої Вітчизняної війни, Д.П. Григорович та інші історики показували, якій агітаційно-пропагандистській силі протистояла радянська пропаганда. Розкриваючи методи радянської пропаганди, вони зверталися до прийомів, які застосовувала німецька окупаційна адміністрація серед населення окупованих областей України [194].

З початку 90-х років вітчизняні науковці отримали можливість глибше знайомитися з дослідженнями зарубіжних істориків, працювати не лише з вітчизняними архівами й матеріалами, але й з документами, які знаходилися за кордоном. Широке коло питань проблеми інформаційного простору та інформаційної пропаганди розглядали на міжнародних конференціях, де віднині українські вчені історики брали активну участь.

Одним із важливих сучасних джерел інформації стає мережа Інтернет. У мережі Інтернет створені сайти, які присвячені діяльності нацистської адміністрації на окупованих територіях України, пропагандистській діяльності вермахту та військових підрозділів, сформованих з окремих представників національних меншин, що проживали на території Рейхскомісаріату «Україна» та зони військової адміністрації. Сайти насичені архівними документами та фотоальбомами [489-514]. За допомогою мережі Інтернет можливо ознайомитися з зарубіжною історіографією, її досягненнями і недоліками. Комп'ютерні технології сприяють використанню нових методичних та технологічних прийомів вивчення джерел, моделюванню суспільних процесів, оперативній систематизації всіх документів і матеріалів.

Інтернет значно розширює джерельну базу з проблеми інформаційної політики гітлерівської Німеччини на окупованих територіях України. Інформаційна політика Німеччини і діяльність гітлерівців висвітлена на основі широкого використання каталогів архівних матеріалів, документів вітчизняних і російських архівів.

Завдяки дослідженню нових архівних матеріалів і документів, світ побачив наукові праці, присвячені різним аспектам пропагандистської діяльності нацистської Німеччини, у тому числі й на тимчасово окупованих територіях України. Серед них праці українських істориків, які особливо привертають увагу сучасних дослідників. Це роботи В. Ю. Короля, С.А. Чайковського, А.Ю. Подольського, Ю.О. Ніколайця, І. Г. Ветрова, О.В.Потильчака, П.В. Рекотова, О.Є. Лисенка, Ю.В. Волошина, а також зарубіжних істориків М.І. Семиряги, Е. Макаревича, В.І. Цимбала та Г.Ф.Вороненкової.

Широко досліджена окупаційна політика гітлерівської адміністрації в історично меморіальній колективній праці «Безсмертя. Книга Пам'яті України». У цій праці схематично показано структуру окупаційної влади від Рейхскомісаріату до районних управ та органів місцевої організації, які на всіх рівнях займалися пропагандистською діяльністю серед населення окупованих областей. Автори дослідження показують, як під впливом пропаганди та загрози життю з боку німецької влади окремі представники українського населення йшли на співпрацю з гітлерівцями, зокрема і в органи самоврядування. Оскільки праця носить загальний характер, то інформаційній політиці нацистської окупаційної влади практично не приділено уваги [165].

Важливі аспекти окупаційної політики нацистської Німеччини на території України досліджував відомий український історик В.Ю. Король. У його працях розкривається вплив політики окупаційної адміністрації щодо полонених на морально-психологічний стан населення Рейхскомісаріату «Україна». Також, важливими дослідженням стала праця «Ціна Перемоги: міфи чи реальність», де автор аналізує дослідження втрат серед військовополонених

та бійців Червоної армії, оцінює втрати України в роки Другої світової війни та їх значення [414, 311, 416, 410].

Окремі аспекти пропагандистської політики нацистської Німеччини було розглянуто вітчизняними істориками Ю.В. Волошиним, О.Є. Лисенко, І.М.Грідіною. Досліджуючи становище Української православної церкви в роки нацистської окупації Ю.В. Волошин розглянув також ставлення нацистської Німеччини до православної церкви на окупованих територіях. Особливу увагу автор приділив спробам нацистів привернути на свій бік місцеве населення за допомогою пропаганди свободи віросповідання. У своїй праці автор аналізує антикомуністичну діяльність православної церкви на території Західних областей України і приходять до висновку, що духівництво православної та католицької церков не тільки виправдовувало розбійницьку агресивну політику Угорського уряду під час Першої світової війни, але й надавало матеріальну допомогу для її ведення [181].

На особливу увагу заслуговують праці О.Є. Лисенка, де він дослідив релігійну ситуацію на окупованих територіях України в роки німецько-фашистської окупації. Автор провів багатогранне дослідження проблеми, вивчаючи різні аспекти становища віруючого населення та православної церкви. Досліджуючи становище православної церкви до Великої Вітчизняної війни та з приходом гітлерівців на територію України, він дійшов до висновків, що, завдяки лояльній політиці нацистської влади до церкви, активізувалося релігійне життя українського народу. У перші місяці окупації, коли відновлювалися церкви та храми, гітлерівська окупаційна адміністрація забезпечила собі прихильність віруючого населення і тим самим укріплювала свої позиції. О.Є. Лисенко показав співпрацю українського духовенства з окупаційною владою, а також патріотичну діяльність певної частини релігійних діячів, які допомагали єврейському населенню, військовополоненим червоноармійцям та населенню України загалом пережити фашистську окупацію. Важливим аспектом його досліджень також стало вивчення

релігійного питання в практиці українського націоналізму [242]. Цінними є також дослідження ідеологічних аспектів початкового періоду війни [419, 420].

І.М. Грідіна у своїй праці «Українське православ'я в роки Другої світової війни: здобутки чи втрати» дослідила втрати, які понесла православна церква в роки нацистської окупації, показала прийоми, які використовувала німецька адміністрація для прихилення на свій бік усіх віруючих. Дослідивши становище православної церкви та її пастви, авторка дійшла до висновків, що, незважаючи на важкий період німецької окупації, цей період став фактично «відродженням» православ'я в Україні [394].

Важливим аспектом у політиці нацистської Німеччини на окупованих територіях України було питання відновлення промислового потенціалу країни та її сільського господарства. Саме ця проблема турбувала керівництво Третього Рейху, яке спрямовувало свою пропагандистську діяльність і наповнювало її необхідним змістом. Питання «фінансової війни» Третього Рейху на окупованій території України протягом 1941-1944 рр. вивчав історик І.Г. Ветров. У результаті свого дослідження зробив висновки, що економічні плани, яких прагнула досягти нацистська верхівка та олігархічні промислові кола Німеччини, потребували великої кількості робочої сили. Його дослідження дає можливість побачити, яким чином німецька окупаційна влада проводила пропаганду серед населення, спонукаючи його працювати на Третій Рейх [336].

У дослідженнях В.А. Нестеренко та О.Г. Перехреста, присвячених життю українського селянства в умовах німецької окупаційної політики, розкривалася проблема вирішення нацистським керівництвом земельного питання в українському селі та пропагандистського забезпечення аграрної реформи. На їх думку, аграрна реформа нацистів мала дві мети: створення соціальної бази на селі для підтримки режиму і збільшення постачань місцевим населенням сільськогосподарських продуктів. Згідно з висновками О.Г. Перехреста, нацистська пропаганда, яку проводила окупаційна влада серед селян, сприяла лише розоренню українського села, а не його зміцненню [427, 440].

Надзвичайно важливим для дослідження ідеологічно-пропагандистської діяльності гітлерівської Німеччини на окупованих територіях України стали праці українського історика О.В. Потильчака. У своїх дослідженнях автор висвітлює способи експлуатації трудових ресурсів України керівництвом Третього Рейху та систему примусової праці цивільного населення України в роки німецької окупації. О. В. Потильчак яскраво показує пропагандистську діяльність німецької адміністрації, спрямовану на переконання місцевого населення працювати для Німеччини. Цінним є його висновок про те, що добровільно працювати на гітлерівців погоджувалися в основному ті, хто був налаштований проти Радянської влади або справді вірив у майбутнє України під опікою Німеччини. Це доводить, що гітлерівська пропаганда на певному етапі окупації була досить ефективною [272, 444].

Окремі важливі аспекти радянської пропаганди розкривають автори історико-меморіальної праці «Книга Пам'яті України – місто-герой Київ» – «Подвиг на віки». У цьому аналітико-документальному матеріалі висвітлюється протидія радянського підпілля німецькому окупаційному режиму на території Києва. Аналізується преса, яка виходила за сприяння німецької окупаційної адміністрації, зокрема «Нове українське слово», редактором, якого був історик М. Штепа. Важливим є те, що автори цієї праці дають оцінку ідеологічній пропаганді нацистського керівництва та її наслідкам [270].

Одним із важливих питань, яке постійно висвітлювала нацистська пропаганда в початковий період окупації, були обіцянки щодо підтримки Німеччини у створенні українцями власної держави. Саме ця ідея приваблювала значну кількість українців і спонукала їх співпрацювати з окупаційною адміністрацією. Це питання глибоко вивчалось в дослідженні історика А.В. Боляновського, де автор проаналізував діяльність самостійницького руху в Україні. Він також дійшов до певних висновків: німецьке керівництво, незважаючи на його пропаганду, ніколи не підтримувало плани українських самостійників щодо створення власної армії, а тим більше держави. Існування ж самої дивізії «Галичина» мало великий вплив на

населення не лише дистрикту Галичини, а й на населення Рейхскомісаріату «Україна» та зони військової адміністрації. А.В. Боляновський зазначив, що діяльність дивізії «Галичина» у контексті українського національно-визвольного руху мала певний морально-політичний вплив на населення всієї України і саме цим послаблював німецьку пропаганду [170].

На особливу увагу також заслуговують праці відомого українського В.І.Сергійчука, де показано український національно-визвольний рух на окупованих німецькою армією територіях за відновлення й утвердження Української держави. Автор дослідження зібрав матеріали і документи провідних похідних груп ОУН. У них розкривається політика гітлерівської окупаційної адміністрації на території Рейхскомісаріату «Україна» та зони військової адміністрації. Зі звітів похідних груп ОУН відстежується реакція місцевого населення на нацистську інформаційно-пропагандистську політику, що є дуже цінним фактором у цьому дослідженні. Особливо важливими стали висновки В.І. Сергійчука про те, що місцеве населення прихильно ставилося до діяльності оунівського підпілля і лише нацистська пропаганда не давала можливості залучити до національно-визвольного руху все населення [291].

Вивченню особливостей німецької національної політики на окупованих територіях України та залучення присвятили свої праці історики Н.В. Бессонов та О.В. Романько. Досліджуючи нацистську політику щодо становища ромів, Н.В. Бессонов загострює нашу увагу на тому, що серед населення окупованих територій України проводилася активна пропаганда проти ромів як «асоціальних елементів». У своєму дослідженні він порівнює голокост із винищенням ромів на окупованій території і саме цим привертає увагу до трагедії цього народу [330]. Становище татарського населення Криму у своєму дослідженні розглядає О.В. Романько. Він аналізує діяльність мусульманських легіонів, які за сприяння нацистської окупаційної влади ставали військовими підрозділами вермахту. На його думку, німецька окупаційна влада під приводом вирішення національного питання кримських татар намагалася використати їх у боротьбі проти СРСР. Автор робить висновки про те, що

кримські татари йшли на співпрацю з гітлерівською владою внаслідок пережитої національної політики Радянського уряду в передвоєнний період – гоніння на віруючих, переселення, культурно-освітні утиски та ін. [283]

У сучасній українській історіографії проблема впливу німецької пропаганди на соціально-економічний та культурно-освітній розвиток українських земель розглянуті також у працях сучасних вітчизняних істориків В.М. Гайдабури і Д.М. Титаренка. Досліджуючи культурно-освітній розвиток населення Рейхскомісаріату «Україна» та зони військової адміністрації В.М.Гайдабура наголошує, що більшість театрів почали працювати з приходом німецької армії тому, що актори і режисери повірили в можливість відродження української культури [183]. Тут нацистська пропаганда, як підкреслює автор, працювала досить ефективно, але лише в перші місяці війни. Цінність дослідження В.М. Гайдабури полягає в тому, що він показує не лише негативні сторони співпраці української театральної інтелігенції з німецькою адміністрацією, а й те, як більшість акторів через можливість працювати та й театральні вистави намагалися донести до пересічного українця красу і особливість української культури прагнення розвивати свої державницькі традиції та мистецтво. Д.М. Титаренко, досліджуючи звіти німецьких батальйонів пропаганди, розкрив систему їх діяльності на окупованих територіях України, методи, які вони застосовували, а також визначив ступінь впливу їх діяльності на населення окупованих територій України [477].

З позицій сучасної історичної науки та із застосуванням новітніх підходів досліджували питання впливу німецької пропаганди на бійців Червоної армії й частково населення окупованих територій історики А.В. Скоробагатов і С.Д.Гальчак, розглядаючи Харківщину та Поділля в 1941-1944 рр., розкриваючи особливості життя українського населення в німецькій окупації, аналізують також і агітаційно-пропагандистську діяльність окупаційної адміністрації. А.В. Скоробагатов досліджує процес встановлення «нового порядку», коли жорстока політика нацистів привела до повної катастрофи їх пропагандистські заходи [293]. С.Д. Гальчак, вивчаючи документи і матеріали

про німецьку політику використання «східних робітників» для зміцнення Третього Рейху, знайомить нас із окремими пропагандистськими матеріалами, які закликали населення Поділля добровільно їхати до Німеччини і працювати заради великого майбутнього Нової Європи. Автор також дає картину жахливого життя і праці українських робітників у Німеччині через спогади самих же робітників. На жаль, питання впливу гітлерівської пропаганди розглядалося лише в контексті дослідження загальної проблеми [185].

У своїй праці «Відродження на Донеччині німецько-фашистської окупаційної політики у сфері освіти» І.С. Тарнавський поряд із загальною проблемою організації та діяльності середніх навчальних закладів на окупованій території Донбасу розглядає також питання впровадження освітньої політики, яка була спрямована на знищення українського народу. Досліджуючи проблему, він приходять до висновку, що окупаційна влада з метою зниження інтелектуального рівня української молоді цілеспрямовано підривала систему освіти. Шляхом її спрощення гітлерівська адміністрація намагалася позбавити донеччан культурної традиції і перетворити їх на слухняних робітників [476].

Цікавою роботою щодо проблеми, що розглядається, є праця історика Ю.А. Ніколайця, де він досліджує морально-психологічний стан бійців Червоної армії та становище і настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації. У своїй праці автор зазначає, що частина населення України не хотіла йти захищати Радянську країну – режим, який приніс їм стільки горя. Ситуацію, на його думку, ускладнила також й евакуація, під час якої багато людей було кинуто напризволяще, а потім проголошено «ворогами народу». Але не все населення повірило німецькій пропаганді і пішло на співпрацю. Ніколаєць зазначає, що більша частина населення зайняла очікувану позицію, очікуючи розвитку подій на фронтах. Аналізуючи морально-психологічний стан населення, він приходять до висновку, що з часом ставлення людей до окупаційної адміністрації і гітлерівського режиму загалом різко змінилося, що й відіграло значну роль у перемозі Червоної армії [259].

Один із засобів нацистської пропаганди на окупованих територіях України досліджував Б.І. Черняков. Він проаналізував умови, у яких формувалася окупаційна преса та її функціонування на території Рейхскомісаріату «Україна» і в зоні військової адміністрації. Досліджуючи директивну базу періодичного друку, автор визначив рівень значимості преси для гітлерівської окупаційної влади і ставку, яку на неї робило керівництво Третього Рейху [484].

Переглядаючи історіософську спадщину М.В. Ковалю і досліджуючи сучасну історіографію Другої світової війни, український історик В.В. Стецкевич визначає, які завдання стоять сьогодні перед українською історичною наукою, і зазначає, що вони вимагають не лише нових теоретико-методологічних підходів, але й введення до наукового обігу архівних документів та збірок документів, побудованих на нових світоглядних і наукових засадах. Він наголошує на тому, що в сучасному науковому просторі є ще безліч джерел, які потребують сучасного переосмислення, і важливим у цьому напрямку є об'єктивне висвітлення подій Другої світової війни без урахування будь-яких ідеологічних впливів [466].

Важливим дослідженням стала праця В.О. Шайкан «Колабораціонізм на території Рейхскомісаріату "Україна" і військової зони в роки Другої світової війни». Тема її дослідження тісно пов'язана з проблемою, яка розглядається в цій роботі, тому що співпраця населення окупованих територій безпосередньо залежала від якості нацистської інформаційної політики. Осмислюючи складні процеси, що відбувались у цей період в українському суспільстві, авторка намагалася визначити об'єктивні причини колаборації серед населення та ступінь впливу на нього агітаційно-пропагандистської роботи німецької окупаційної адміністрації [315, 485].

Вивчаючи соціальні аспекти окупації України О.Є. Лисенко досліджує соціальну політику німецької влади та причини колаборації всіх верств українського населення. Він зазначає, що, критикуючи «більшовицький устрій», нацистська влада не пропонувала місцевому населенню нічого

принципово нового. Агітаційно-пропагандистська кампанія, яку розгорнула німецька влада на окупованих землях України, здійснювалася лише з метою отримати добровільну робочу силу для економіки Третього Рейху і змусити селян продовжувати працювати в колективних господарствах. Аналізуючи агітаційну кампанію нацистської влади, О.Є. Лисенко приходять до висновку, що система колективної відповідальності, яку встановили гітлерівці фактично, мало чим відрізнялася від радянського колективізму, тому дуже швидко втратила довіру населення [421].

Заслуговує на увагу також праця В.А. Гриневича, у якій він досліджує сталінську політику щодо національних меншин у роки Другої світової війни. Розглядаючи загальну проблему, автор показує пропагандистську діяльність підрозділів вермахту, спрямовану на виховання бійців німецької армії та впровадження у свідомість німецьких солдат ідей їх расової переваги, війни як засобу завоювання світового панування, відданості нацизму та ін. Гриневич зазначає, що система виховання солдатів і офіцерів здійснювалася за допомогою застосування таких засобів та прийомів: доповідей, фільмів, радіопередач, ретельно продуманої організації дозвілля бійців. Військове керівництво застосовувало доповіді, які готували нацистські теоретики [392].

Таким чином, сьогодні вітчизняні історики, враховуючи нові тенденції розвитку історичної науки і застосовуючи нові теоретико-методологічні підходи, визначали агітаційно-пропагандистську політику нацистської Німеччини на окупованих територіях як ідеологічну боротьбу між Німеччиною та СРСР. Вони розглядали пропагандистську діяльність у різних сферах життя населення окупованих територій України – соціальній, культурно-освітній, економічній. Досліджувався морально-психологічний вплив пропаганди на особовий склад Червоної армії та населення України, роль і місце пропаганди в налагоджуванні співпраці місцевого населення з окупаційною адміністрацією.

Пропагандистську політику нацистської Німеччини в період тимчасової окупації України та її вплив на психологічний стан населення вивчали також західноєвропейські вчені та американські історики Е. Хадамовські, Д.Амстронг,

Н. Мюллер, Д. Джовет, Я. Кершоу, П. Лонгеріх, Р. Коел, Й. Фест, М. Балфор, В.Сойсеман, В. Віперрман та ін. Характерною рисою праць цих дослідників, є досить широке використання документів Нюрнбернського процесу, архівних матеріалів Європейських країн, спогадів учасників українського національного руху. Незважаючи на це, окупаційний режим в Україні не став пріоритетним, або хоча б привабливим напрямком у дослідженнях західноєвропейських та американських істориків. Більшість істориків досліджувала нацистську пропаганду в основному в період становлення Націонал-соціалістичної партії в Німеччині. Пропагандистська діяльність Третього рейху серед населення окупованих територій СРСР у німецькій історіографії окремо не виділяється. Цей бік діяльності нацистського керівництва розглядався лише в загальних рамках проблем окупаційної політики.

Однією з перших робіт, де вивчалася пропагандистська діяльність Націонал-соціалістичної партії Німеччини, була праця сучасника Геббельса О.Хадамовські. Досліджуючи методи пропаганди НСДАП, він прийшов до висновків, що пропаганда і диференційоване застосування сили повинні доповнювати один одного в особливо продуманій формі. Вони ніколи не є абсолютними протилежностями. Застосування сили може бути частиною пропаганди. Саме цей принцип, на думку Е. Хадамовські ігнорувала Націонал-соціалістична партія після приходу до влади в Німеччині [146].

Надзвичайно важливою в контексті нашої проблеми є праця Й.Амстронга «Радянські партизани в Другій світовій війні». Дослідження написане на основі багатого документального матеріалу: звітів та повідомлень нацистських політичних і військових діячів та посадових осіб окупаційної адміністрації та вермахту. Він показує діяльність пропагандистських відділів вермахту проти радянських партизан на окупованих територіях. На думку історика, діяльність радянських партизан дуже послаблювала вплив пропаганди на населення і змушувала окупаційну владу застосовувати все нові методи впливу [137].

Плани нацистської Німеччини щодо захоплення життєвого простору СРСР розглядалися Н. Мюллером. Дослідивши цю проблему, він зробив

висновки про те, що політична ціль Німеччини полягала в тому, щоб назавжди покінчити з більшовизмом та комуністичною ідеологією, знищити соціалістичний лад, Радянську державу. Вирішуючи економічні проблеми Третього Рейху, нацисти планували перетворити захоплені території Південно-Східної Європи в аграрно-сировинний придаток «великонімецької економічної сфери» та у важливий ринок збуту її промислової продукції [253].

У німецькій історіографії вивчалися окремі заклади німецького пропагандистського апарату. Німецький історик П. Лонгеріх досліджував пропагандистську діяльність Закордонного відділу Міністерства іноземних справ та використання радіомовлення нацистським керівництвом. Він показав, що радіомовлення використовувалося керівництвом Третього Рейху з метою психологічної обробки населення і стало одним із головних методів нацистської пропаганди [154].

Р. Коел – один із дослідників, який вивчав декрети нацистського уряду щодо створення нових німецьких колоній на окупованих східних територіях і створення нового селянства фольксдойче. Один із таких декретів поклав, на його думку, початок жорстоким директивам і наказам, виконання яких стало змістом німецької політики на окупованих територіях України. Р. Коел зробив висновок, що саме внаслідок цього та інших декретів створювались умови протиставлення різних народів на окупованій території [152].

Вивченням зовнішньої пропаганди Третього рейху займався також історик О. Бухбендер. Його праці присвячені дослідженню нацистських листівок, які розповсюджувалися в роки Другої світової війни на фронтах бойових дій. О. Бухбендер також розглядав структуру пропагандистського апарату вермахту та його діяльність серед військ противника [141].

Г. Фьорстерч і Г. Шніттер досліджували діяльність прусько-німецького генерального штабу в 1640-1965 рр., зокрема його роботу в умовах Другої світової війни. У контексті цієї проблеми вони розглядали діяльність керівництва вермахту та його концепцію пропагандистської війни. Г. Шніттер

визначив роль пропагандистської діяльності в умовах німецької діючої армії. Серед бійців вермахту та з військами противника [304].

Важливим внеском в історію Третього Рейху та його політику стала праця відомого німецького історика Й. Феста. Головним героєм цієї праці виступає Адольф Гітлер. Автор уміло показав жахливу за своїми масштабами волю Гітлера до влади, що, на його думку, й обумовило встановлення в Німеччині нацистської диктатури. У своїй праці Й. Фест показав силу впливу особистості на історичний процес [305, 306].

Декілька робіт М. Балфора присвячені дослідженню пропагандистської діяльності Німеччини на Східному фронті. Зокрема автор розкрив схему, за якою будувалася пропагандистська діяльність Міністерства східних окупованих територій та вермахту на окупованих територіях СРСР [139].

Історик Д. Джовет вивчав ідеологічну концепцію А. Гітлера та Націонал-соціалістичної партії щодо пропагандистської діяльності серед населення Німеччини. Він виокремив основні принципи та положення, які були рекомендовані Гітлером і яких необхідно дотримуватися під час пропаганди ідей та психологічного впливу на суспільство. Д. Джовет зазначає, що така пропагандистська діяльність допомогла НСДАП у короткий термін захопити владу і контролювати практично всі сфери життя німецького суспільства [149].

Цінним дослідженням у контексті проблеми, що розглядається, є праці англійського дослідника Я. Кершоу. Досліджуючи діяльність А. Гітлера автор розглядає нацистську пропаганду, керовану Й. Геббельсом. На думку Я. Кершоу, ідея та образ нової держави наполегливо впроваджувався в життя суспільства та свідомість кожного німецького громадянина. Досить ефективним виявився метод психологічної обробки населення. Вивчаючи документальні джерела він наводить факти, які підтверджують ефективність психологічної обробки значної частини суспільства, особливо середнього класу і селянства. У своїй праці він акцентує увагу на тому, що значна кількість селян об'єдналася і створила організацію «Селянський союз», який брав на себе зобов'язання виробництва сільськогосподарської продукції для Третього рейху [221].

В агітаційно-пропагандистській діяльності керівництво націонал-соціалістичної партії робило ставку на робітничий клас. Досліджуючи це питання, В. Сойсеман показав, що А. Гітлер і керівництво нацистської Німеччини зрозуміли, що робітники – це основна рушійна сила в здійсненні загарбницьких колонізаційних планів Третього рейху. Саме тому, на його думку, керівництво країни розпочало кампанію з ідеологічно-психологічної обробки цієї частини німецького суспільства та проголошення поліпшення соціального становища і статусу робітників [326].

Важливе місце також у суспільній думці післявоєнної Німеччини посідала німецька національна ідея. Тому, як зазначає В. Віперрман, націоналізм зображався як рух за відродження німецької національної ідеї і широко використовувався А. Гітлером у його промовах перед робітниками та іншим населенням Німеччини. На думку В. Віпермана, такий пропагандистський прийом у післявоєнній Німеччині був надзвичайно актуальним, здатним підняти маси на будь-яку справу [161].

Загалом необхідно відмітити, що для істориків Німеччини, США і Великобританії характерною є велика увага до діяльності нацистської пропаганди на території Третього Рейху, у той час як вплив на Червону армію і населення окупованих територій СРСР вивчалось в основному в контексті східної політики Німеччини.

Питання пропагандистської діяльності не обійшли увагою і російські вчені. Серед них: А.М. Некрич, Л. Наумов, В.Г. Крисько, Г.Г. Почепцов, І.М.Панарін, Н.Л. Волковський, О. Гогун, А. Окороков, С.І. Дроб'язко, М.І.Семиряга та ін.

Однією з перших важливих праць у цьому напрямку стала робота відомого історика А.М. Некрича «1941 г., 22 июня», написана на основі не лише опублікованих в нашій країні документів і матеріалів, а й матеріалів, отриманих із бесід з безпосередніми учасниками подій Великої Вітчизняної війни. У своїй праці автор розкриває політику Радянського Союзу напередодні

та Великої Вітчизняної війни, аналізує діяльність Головного політичного управління та роль пропаганди в радянсько-німецькому протистоянні [257].

Дослідник і очевидець подій Другої світової війни К. Типпельскірх у своїй праці показує події в усіх театрах військових дій і на всіх фронтах у період 1939-1945 рр. Головну увагу автор приділив війні Німеччини з СРСР, детально розглядаючи найважливіші операції радянських і німецьких військ. Важливим аспектом дослідження є те, що автор дає оцінку діяльності відомих державних і воєнних керівників ворогуючих сторін [302].

Так відомий російський історик Л. Наумов аналізуючи події Другої світової війни в праці „Советский Союз во Второй мировой войне” доводить, що з початком війни Радянський Союз мав значні переваги не лише в озброєнні армії, а й в інформаційному оснащенні. Це він пояснює тим, що напередодні Великої Вітчизняної війни в Радянському Союзі вже склався свій особливий інформаційний простір, під впливом якого і перебувала більша частина населення СРСР. Автор наголошує, що в цій війні Україна стала об'єктом не лише військової, а й інформаційної агресії з боку як Німеччини, так і Радянського Союзу [254].

Початок ХХІ століття став новою епохою в дослідженні інформаційної політики нацистської Німеччини та її пропагандистської діяльності. Ця проблема вже не залишається лише історичною. До неї не залишаються байдужими також політологи, психологи і філологи. Це період, коли поняття «нацистська пропаганда» розглядається значно ширше, ніж просто ідеологічне переконання. Формуються такі поняття, як «інформаційна пропаганда», «інформаційна війна», «інформаційний простір», «методи та механізми формування інформаційного простору» та ін. Перші дослідження зроблені в цьому ж напрямку в працях російських учених В.Г. Крисько, Г.Г. Почепцов, І.М. Панарін.

Так у загальній праці В.Г. Крисько «Секрети психологічної війни», присвячені теорії і практиці психологічної дії на свідомість людини та суспільства загалом, досить стисло розглядається пропаганда Німеччини в роки

Другої світової війни, у тому числі і серед військовослужбовців Радянської Армії. Автор цієї праці глибоко знайомить читача з методами ведення інформаційно-психологічної війни, механізмами і прийомами, які застосовували нацисти проти свого населення та населення східних окупованих територій. Цінність цієї роботи полягає в тому, що автор дає опис двох найбільших пропагандистських кампаній Німеччини на Східному фронті – «Серебряный просвет» і «Скорпион» [237].

Новий погляд на історію Великої Вітсизняної війни показує В. Суворов. У своєму дослідженні він розкриває нові факти, що характеризують діяльність Сталіна та Жукова, їх справжнє ставлення до подій 1941-1944 рр. [299, 300].

Сучасний науковий підхід до вивчення інформаційної політики Третього рейху використано в дослідженнях російських учених Н.Л. Волковського [179], Г.Г.Почепцова [274, 275] і І.М. Панаріна [267, 268]. У своїх працях вони вперше роблять спробу цілісного висвітлення методів, механізмів і прийомів інформаційної боротьби, які були застосовані Англією, США, Німеччиною і Радянським Союзом у Першій та Другій світових війнах. Особливу увагу вчені приділили механізмам впливу на суспільну думку, роль засобів масової інформації у військовому протистоянні між Німеччиною та СРСР. Частково було досліджено структуру нацистського пропагандистського апарату як у самій Німеччині, так і на окупованих нею територіях СРСР. Їх дослідження є надзвичайно актуальним, оскільки інформаційна війна посідає важливе місце в сучасному світі й сьогодні визначає пріоритети сильних держав і суспільств над іншими.

Вивчення методів політичної пропаганди і агітації продовжують історики О. Гогун [191] і А. О कोरोков [261]. У свої працях вони звертають увагу на механізми та особливості політтехнологій, які застосовувалися керівництвом Третього Рейху та СРСР на тимчасово окупованих німецько-фашистською армією територіях України. Важливість їхнього дослідження полягає в тому, що більшість матеріалів і німецьких документів: листівки, плакати, газети, що виходили на окупованих територіях, уперше введені до наукового обігу.

В останнє десятиліття окремі російські історики здійснили спробу переглянути оцінки причин і характеру колабораціоністського руху на окупованих територіях Радянського Союзу. Найбільш актуальні в цьому напрямку праці українських істориків С.І. Дроб'язко [207, 208] та М.І.Семиряги. Особливу увагу необхідно звернути на працю М.І. Семиряги «Колабораціонізм. Природа, типологія і прояви в роки Другої світової війни», де він досліджує спроби використання нацистами у своїй пропаганді ідей колабораціонізму. Він зазначає, що з метою залучення якомога більшої частини населення окупованих територій до роботи в Третньому Рейху була розроблена ціла низка методів та засобів пропагандистської діяльності [288, 289, 290].

Досить цікавими для нас є праці російського історика В.О. Невежина, де він досліджує діяльність сталінського керівництва напередодні та на початку німецько-радянської війни. Розглядаючи версію підготовки нападу СРСР на Німеччину, автор досліджує також підготовку СРСР до інформаційно-ідеологічної війни з Німеччиною [256]. Створення та діяльність політичного управління, на яке покладалися функції ведення контролю над інформаційними потоками В.О. Невежин підтверджує фактами, що в березні 1941 р. ТАРС почало безпосередню підготовку до інформаційної війни проти відомства Геббельса. Були зібрані відповідні матеріали (витримки з книги "Майн кампф" Гітлера, статті про нацистський "новий порядок" в Польщі і Югославії та ін.) [255]. Він також акцентує нашу увагу на тому, що, незважаючи на те що на західному кордоні Радянського Союзу військові приготування до війни не велися, йшла активна інформаційно-ідеологічна підготовка особового складу Червоної армії. Така підготовка мала негативні наслідки як для особового складу Червоної армії, так і для населення Радянського Союзу загалом, тому, що основою інформаційно-ідеологічної пропаганди була пропаганда наступальної війни та переконання в непереможності Червоної армії [110, 426].

Отже, сучасні історики, досліджуючи загальні теми Другої світової та Великої Вітчизняної війни, переходять до більш конкретних проблем, починають розробляти різноманітні аспекти дослідження інформаційної

політики німецької окупаційної влади на захопленій території України. Початок нового етапу в розробці теми пропагандистської діяльності нацистської Німеччини на окупованих територіях було покладено на 3-й міжнародній конференції з історії руху опору в країнах Європи в роки Другої світової війни, яка відбулася в 1963 р. у Карлових Варах, тема якої «Окупаційний режим нацистів в Європі: його форми, методи і розвиток». За її матеріалами було видано збірку «Немецко-фашистский оккупационный режим», де характеризується загальна політика гітлерівців на тимчасово окупованій радянській території і показано особливості окупаційного режиму в Білорусії, Прибалтиці та в Україні [258].

Таким чином, аналіз праць вітчизняних і зарубіжних дослідників з проблеми формування німецького інформаційного простору в зоні військової адміністрації та в Рейхскомісаріаті «Україна» в роки Другої світової війни свідчить, що вчені використовують різні методологічні та інформаційно-ідеологічні принципи та підходи в дослідженні даної проблеми. Незважаючи на це, ця тема залишається малодослідженою. Історіографічний доробок, джерельна база дозволили автору обрати власне дослідницьке поле – територію Української РСР, що ввійшли до складу Рейхскомісаріату «Україна» та зони військової адміністрації, а також визначитися з питаннями, які потребують об'єктивного дослідження і дійти до висновку, що складна політична, воєнна, соціальна, психологічна ситуація, яка виникла ще напередодні, а потім і в роки війни на території України, сприяла формуванню німецького інформаційного простору та швидкому поширенню нацистської пропаганди серед населення окупованих областей України. З початком німецької окупації та під впливом масованої інформаційної атаки на свідомість населення України, місцеві жителі проявляли різне ставлення до окупаційної адміністрації: Одна, незначна частина населення йшла на співпрацю з гітлерівцями з ідейних причин та, вірячи в зміни на краще, інша – зайняла очікувану позицію, третя частина, розуміючи справжні плани нацистів намагалася чинити опір, підтримуючи партизанів і радянських підпільників, і певна частина населення ставала

учасниками різних напрямків українського самостійницького руху. Такі категорії населення сформувалися під впливом німецької інформаційної політики, пропагандистської діяльності, яка чинила морально-психологічний тиск на цивільне населення, вселяла почуття зневіри, розгубленості, приреченості та жаху. На нашу думку, така інформаційно-пропагандистська політика німецької окупаційної адміністрації сприяла невизначеності значної частини населення в питанні, з ким бути, і проти кого боротися, і чи боротися взагалі. Важливим фактором також став вплив пропагандистської діяльності українських національних рухів, який з одного боку пропонував місцевим жителям альтернативне рішення – боротися проти всіх за створення власної держави, а з іншого – ускладнював становище селянства, яке більше переймалося своїм економічним становищем, ніж політичним.

Щодо діяльності на окупованих територіях ОУН та УПА необхідно зазначити, що матеріали їхніх похідних груп дають нам досить чітку картину ситуації, що склалася на територіях під нацистською окупацією, а також розкривають їхню інформаційну політику стосовно населення, Радянської влади та окупантів. Внаслідок ідеологічного тиску в СРСР, радянські історики оцінювали діяльність ОУН та УПА в роки війни однозначно – негативно, як ворогів власного народу, які співпрацювали з гітлерівською владою. Історіографія, яка представляє праці істориків української діаспори, висвітлювала діяльність цих політичних організацій як патріотичну, спрямовану на захист української державності. Але протягом останніх 60-х років і серед самих українських націоналістів і серед колишніх радянських партизанів існують різні точки зору на діяльність ОУН та УПА, можливо, саме тому це питання і понині є надзвичайно актуальним і дискусійним.

Таким чином, проблему інформаційної політики гітлерівської Німеччини на окупованих територіях України почали досліджувати більш глибоко і об'єктивно. Вітчизняні та зарубіжні історики висловили різні погляди на головні аспекти цієї проблеми: умови, у яких здійснювалася інформаційна нацистська політика, методи та прийоми пропаганди, масштаби її прояву та

впливу, концептуальні засади гітлерівської політики на окупованих територіях, осмислення морально-психологічного становища населення та його поведінки, роль інформаційної політики в співпраці представників місцевого населення з окупаційною владою, порівняльні характеристики цієї пропагандистської діяльності в Рейхскомісаріаті України, у зоні військової адміністрації та в Дистрикті «Галичина», порівняльний аналіз впливу пропаганди на населення європейських окупованих країн та України. Що стосується діяльності ОУН та УПА в умовах німецько-фашистської окупації, то, на думку історика Д.Веденєєва підготовка до масштабного протиборства зі сталінським режимом об'єктивно підштовхувала до зближення Організацію українських націоналістів і командування УПА до контактів із Третім Рейхом [334, с. 381-414].

Якщо говорити про впливи нацистської інформаційної політики на учасників ОУН та УПА, то необхідно зазначити, що діяльність ОУН розпочалася ще до Другої світової війни і спрямована вона була на створення власної української держави, і тому німецька пропаганда не справила великого впливу на українських націоналістів. Вона прагнула використати ситуацію, щоб вийти з під «опіки» СРСР у період військового протистояння між Німеччиною і Радянським Союзом. Наскільки потужною і ефективною виявилася політика німецької керівництва на окупованій території України, можна судити з підтримки її місцевим населенням у різні періоди війни та за силою радянської контрпропаганди і партизанського руху.

1.2. Характеристика джерельної бази дослідження.

Питання німецького інформаційного простору на тимчасово окупованих територіях – Рейхскомісаріату «Україна» та в зоні військової адміністрації впродовж 1941-1944 рр. – вимагає ґрунтовного дослідження. Аналіз цієї проблеми потребує введення до наукового обігу нових архівних документів і матеріалів, які тривалий час були недоступні для істориків. Значний документальний масив стане основою наукового підґрунтя, яка дасть можливість дослідникам Другої світової та Великої Вітчизняної воєн проаналізувати, систематизувати та узагальнити факти, що допоможуть відтворити справжню картину історичних подій цього періоду і дати відповіді на запитання: які передумови сприяли створенню інформаційного простору, сформованого німецькою окупаційною владою на території України у 1941-1944 рр., які технології, методи, механізми та прийоми застосовувалися гітлерівським керівництвом для його формування і функціонування, який вплив справив інформаційний простір на дії, морально-психологічний стан та свідомість населення окупованих територій, якими були наслідки дії німецького інформаційного простору.

У 60-80-х роках ХХ ст. у СРСР виходили збірки документів і матеріалів, документальні наукові праці, де містилися документи і матеріали радянських архівів. Автори цих збірок прагнули ознайомити науковий світ і широкі маси населення з фактами діяльності німецької окупаційної адміністрації, вермахту, населення, яке йшло на співпрацю з гітлерівською владою в роки Великої Вітчизняної війни [116]. Розглядалися також матеріали пропагандистсько-агітаційної діяльності гітлерівського керівництва на окупованих територіях. Питання ж інформаційної політики Третього Рейху, інформаційного простору та його впливу на морально-психологічний стан та свідомість населення не стало об'єктом дослідження радянських істориків.

Важливим джерелом став збірник документів: "Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої

Вітчизняної війни", який вийшов у 1986 р. двома мовами – українською і німецькою [106]. Автори збірника, будучи вірними комуністичній ідеології, не розглядаючи вплив німецької пропаганди, висвітлюють співпрацю окремих представників українського народу з окупаційною владою, нарікаючи їх «зрадниками» та «ворогами народу». Але, незважаючи на таку однобокість та тенденційність документів, у збірнику вперше подаються документи про політику окупаційної влади щодо залучення місцевого населення до співпраці з німецькою окупаційною адміністрацією. Серед них документи, які свідчать про морально-психологічне становище місцевого населення і ставлення місцевої окупаційної влади до українських громадян.

За останні 20 років вийшло цілий ряд збірників документів та матеріалів вітчизняних істориків, які також надають можливість дослідити не лише агітаційно-пропагандистську діяльність гітлерівської адміністрації, але й методи, якими вони впливали на морально-психологічний стан населення окупованих територій, засоби, які застосовували як дію на підсвідомість місцевого населення. Серед них «Історія України. Документи і матеріали» В.Ю. Короля, де автор, коментуючи документи періоду Другої світової війни, дає оцінку подіям на радянсько-німецькому фронті [107].

Методи, засоби та механізми, до яких вдавалася гітлерівська адміністрація на окупованих територіях СРСР показані в документах і матеріалах восьмитомної збірки «Нюрнберзький процес». Висвітлюючи злочинну діяльність нацистської Німеччини на загарбаних територіях, автори збірки наводять приклади поширення інформаційної політики Третього Рейху на місцеве населення, її ефективність та дієвість в умовах війни. У виступах окремих посадовців Міністерства східних окупованих територій показано, які кошти і зусилля було спрямовано нацистським керівництвом на забезпечення інформаційної політики серед військ вермахту та населення зайнятих територій. Ці свідчення і документи дають можливість визначити, яке місце інформаційна пропаганда посідала в діяльності Третього Рейху [112, 113].

Цінним для дослідження питання аналізу методів та механізмів, за допомогою яких формували інформаційний простір на території Рейхскомісаріату «Україна» та в зоні військової адміністрації, є збірка документів і матеріалів «Совершенно секретно! Только для командования: Стратегия фашистской Германии в войне против СССР...». Крім того, що в ній містяться записи і стенограми виступів А. Гітлера, є цінні матеріали: доповіді, директиви, накази верховного головнокомандувача вермахту, які стосуються керівництва та контролю за пропагандистською діяльністю окремих підрозділів вермахту, зокрема і рот пропаганди. Важливим внеском у науковий доробок історичної науки є те, що в цій збірці містяться документи, які висвітлюють політичну концепцію гітлерівської Німеччини та її військову доктрину [101].

Однією зі складових інформаційного простору, що склався на території окупованих областей була й інформаційна політика Радянського Союзу. Найбільш дієвим засобом у контрпропаганді СРСР була радіопропаганда, дослідити і проаналізувати яку дає можливість зібрання повідомлень Радянського Інформаційного бюро. Повідомлення, які містяться в цьому зібранні допомагають краще зрозуміти інформаційну політику СРСР, цілі, які переслідувало Радянське керівництво в цій війні. Порівнюючи ці повідомлення з аналогічними німецькими, бачимо, що перебільшення і викривлення подій, що відбувалися на фронтах відчутно впливали на поведінку населення окупованих областей України [123, 124].

Доля різних народів СРСР, зокрема й українського, показана в збірці документів про окупаційну політику нацистської Німеччини в Рейхскомісаріаті «Україна». У ній містяться плани А. Розенберга на проведення поміркованої політики на окупованих територіях з метою використання місцевих жителів у боротьбі проти більшовизму та плани гітлерівського керівництва щодо знищення російського, єврейського, циганського народів і перетворення на рабів представників інших національностей. Матеріали, що містяться в збірці дають можливість проаналізувати суспільно-політичний, соціально-

економічний уклад окупованих територій та дослідити пропагандистську діяльність німецької адміністрації [118].

Значну кількість важливих документів і матеріалів щодо проблеми, яке розглядається, містить також збірка «Русский архив...». В одному з томів збірки є матеріали, які висвітлюють радянський партизанський рух у тилу німецько-фашистської армії на окупованій території СРСР. Книжка складається із п'яти частин, кожна з яких містить документальні матеріали за певний календарний рік – з 1941 по 1945 рр. Серед них: документи ЦК ВКП(б), РНК СРСР, ДКО, Ставки Верховного Головнокомандування, Народного Комісаріату Оборони, НКВС, Центрального штабу партизанського руху. Головного політичного управління Червоної армії, Генерального штабу і ЦК ВЛКСМ. Найбільш цінними для нас є донесення і звіти Народного комісаріату внутрішніх справ, Генерального штабу Червоної армії, Головного політичного управління Червоної армії, Воєнних рад фронтів і армій, республіканських й обласних штабів партизанського руху і окремих великих партизанських з'єднань. Більша частина цих документів публікується вперше. Значна частина зазначених документів формує певне уявлення про німецьку політику на окупованих територіях України [119, 120].

Оригінальні документи містить збірник німецьких архівних матеріалів, упорядкований відомим українським істориком В. Косиком. Підбірка документів містить інформацію про суспільно політичне життя населення окупованих територій, соціально-економічну політику та в її контексті аграрну реформу німецької влади в Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації. Директиви, постанови, інструкції та накази окупаційної адміністрації дають можливість проаналізувати культурно-освітню та пропагандистську діяльність гітлерівської влади. За звітами та донесеннями представників місцевої німецької адміністрації можемо судити про морально-психологічний стан місцевого населення та його настрої. У першому томі збірки, документи підібрані В. Косиком висвітлюють процес встановлення німецької влади на окупованих територіях і запровадження в перші місяці

органів місцевого самоврядування. Також донесення поліції безпеки і СД про важливі події в Україні, ситуацію в окупованих східних районах, фрагменти доповідей і розмов представників гітлерівської влади з керівництвом ОУН-Б дають уявлення про ситуацію, що склалася на території Рейхскомісаріату України та в зоні військової адміністрації. Необхідно зазначити, що у висвітленні документів, які стосуються діяльності ОУН є деякі власні авторські коментарі, що дають дещо суб'єктивну оцінку їх діяльності ОУН-Б [109].

Безперечно, цінною і необхідною для дослідження інформаційної політики нацистської Німеччини на окупованих територіях є збірка документів і матеріалів про знищення нацистами євреїв України в 1941-1944 рр. Документи, поміщені в ній не лише показують злочинні дії гітлерівців, але й розкривають расистську ідеологію фашизму і її пряме застосування, пропагандистську діяльність нацистів, спрямовану проти єврейського населення. Ці матеріали дають можливість дослідити настрої більшості верств населення окупованої України [121].

Надзвичайно важливим матеріалом для дослідження цієї проблеми є також спогади очевидців та учасників подій Другої світової і особливо тих, хто власне пережив німецьку окупацію. Звичайно, факти, наведені в спогадах, з часом стає все важче перевірити, але вони варті уваги і дають нам цінну інформацію для аналізу подій, що відбувалися в 1941-1945 рр. Однією з таких праць стали спогади українського публіциста і громадського діяча Ф. Пігідо-Правобережного про події в Україні в роки Другої світової війни. Українські історики побачили ці спогади завдяки українським дослідникам Р. Сербину. Спогади Ф. Пігідо-Правобережного цінні тим, що матеріали цієї праці з нових позицій висвітлюють події Другої світової війни. Записуючи власні спогади та роздуми, автор торкнувся проблем «зради», «співпраці з ворогом», клейма «ворогів народу» та ін. Він розкрив психологічну атмосферу окупаційного періоду та морально-психологічний стан населення України, показав умови, за яких люди змушені були виживати, йти на співпрацю з окупаційною владою.

На його думку, саме тяжке становище українців у СРСР напередодні війни стало чи не визначним фактором співпраці з нацистами [133].

Не менш важливими для дослідників є спогади жителя м. Києва, який пережив період німецької окупації, Д.В. Малакова. На початок окупації автор ще був підлітком і тому занотовував практично всі події, що відбувалися в Києві з першого ж дня. Його спогади показують настрої населення міста в перші дні окупації, морально-психологічний гніт у процесі окупаційної політики. Населення міста знало, що в Києві ще залишилося радянське підпілля і тому перебувало під подвійним психологічним тиском. З одного боку люди змушені були працювати на окупаційну владу, з іншого боялися отримати клеймо «зрадника» чи «ворога народу». Спостерігаючи за сусідами, жителями міста, Д.В. Малаков зазначає, що люди займали різні позиції по відношенню до нацистської влади і радянського керівництва: одні йшли на співпрацю, намагаючись хоч якось прогледувати свою сім'ю, інші чекали, коли прийдуть більшовики і звільнять їх від німецько-фашистського ненависного режиму, значно менше було таких, хто був задоволений приходом німців. Важливими і цінними є висновки автора про те, що, незважаючи на активну пропаганду серед населення ідеї звільнення українців від більшовицького панування, у перші місяці окупації німецька влада застосовувала досить жорстокі міри покарання, вбиваючи цим усяку довіру до себе населення [131].

Цінним матеріалом є також праця А. Гітлера «Моя боротьба» («Mein Kampf»). Автор праці чітко виказує расистський світогляд, який поділяє людей за походженням. Він вибудовує концепцію, яка з приходом до влади Націонал-соціалістичної партії і стане головним напрямком інформаційної політики як у самій Німеччині, так і на окупованих німецькою армією територіях. А. Гітлер висловлює необхідність завоювання «життєвого простору на Сході», обґрунтовуючи цю ідею тим, що більшовики не здатні створити могутню процвітаючу державу, що ця місія належить саме німцям. Основні ідеї «Mein Kampf»: расової переваги, світового панування стали концептуальними в зовнішній та внутрішній політиці Третього рейху. В умовах економічної і

політичної кризи вони стали актуальними в німецькому суспільстві, і громадяни, прагнучи змінити становище своєї країни піддалися цим ідеям, що в решті-решт призвело до Другої світової війни і загибелі великої кількості людей майже в кожній європейській країні. Ідеї расизму та світового панування пронизували суспільно-політичну думку німецького суспільства і сприяли створенню нової масової культури, яка існує й сьогодні. Відродження ідей нацизму сьогодні зумовлено кризою суспільно-політичної думки в багатьох країнах Європи. Молодь шукає ідеї, які б допомогли їй самореалізуватися, стати значущими. Матеріал праці дає можливість проаналізувати умови та причини, у яких зароджувалися основні пропагандистські ідеї Третього Рейху і впроваджувалися на зайнятих територіях України [125].

Корисна інформація для дослідження міститься у воєнному щоденнику генерал-полковника німецької армії, начальника Генерального штабу сухопутних військ Ф. Гальдера – противника війни, яка почалася 1939 року. І хоча він не поділяв ідеї А. Гітлера, виконував усі його накази і продовжував брати участь у здійсненні планів агресії проти країн Європи та СРСР. «Щоденник» Ф. Гальдера є цікавою знахідкою для всіх дослідників, які вивчають історію Другої світової війни. Другий том «Щоденника» колишнього начальника Генерального штабу сухопутних військ гітлерівської Німеччини містить службові записи, які охоплюють період підготовки німецько-фашистського вермахту до нападу на Радянський Союз. У книзі показані різноманітні маловідомі сторони і деталі розробки агресивного плану «Барбаросса», економічне, внутрішньополітичне і міжнародне становище фашистської Німеччини в період підготовки і розгортання її збройних сил проти Радянського Союзу в 1940-1941 рр. Цінність документів полягає в тому, що в «Щоденнику» викладено плани і концепцію політичного домінування гітлерівської Німеччини над країнами Сходу. «Щоденник» Гальдера розкриває діяльність «мозкового центру» вермахту. Багатий фактичний матеріал, що міститься в ньому дозволяє краще зрозуміти історію, характер, причини і наслідки Другої світової війни [126].

Головну джерельну базу дослідження проблеми формування інформаційного простору гітлерівською владою на території Рейхскомісаріату «Україна» та в зоні військової адміністрації складає широке коло джерел документації діловодства окупаційного і радянського періодів, які зберігаються у фондах: Федерального архіву Німеччини у Берліні та Кобленці, Російського державного воєнного архіву (РДВА), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВОУ), Державних архівів Вінницької, Рівненської, Запорізької, Харківської, Донецької, Сумської, Житомирської та Київської областей, Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного (ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного). Федеральний архів Німеччини у Берліні та Кобленці містить важливий документальний матеріал про структуру і діяльність Міністерства східних окупованих територій, його цілі і завдання та їх реалізацію в Рейхскомісаріаті «Україна» і в зоні військової адміністрації. Фонди Російського державного воєнного архіву розкривають діяльність Міністерства народної освіти і пропаганди, спрямовану на створення інформаційного простору на окупованих територіях СРСР. Необхідно зауважити, що інформацію, яка міститься в архівних фондах було проаналізовано з критичної точки зору. З урахуванням ідеологічної заангажованості та суб'єктивізму радянських органів влади, розвідників, агентів підпільних органів і донесення партизанських з'єднань, директив, інструкцій, звітів, розпоряджень та інших документів німецької окупаційної влади і гітлерівських військовослужбовців. Значна частина документів, яка використана автором у процесі дослідження проблеми формування німецького інформаційного простору в зоні військової адміністрації та в Рейхскомісаріаті України, уперше введена до наукового обігу. Автором вивчені 36 архівних фондів та 99 справ, у яких зберігається більше 1200 документів, більша частина з яких уперше побачила світ.

Концепцію інформаційного простору, сформованого гітлерівським керівництвом у самій Німеччині та на окупованих територіях України дають

можливість дослідити вперше введені до наукового обігу документи та архівні матеріали, що містяться у Федеральному архіві Німеччини, у Кобленці. Серед них 2 справи фонду R 55: R 55/606, R 55/1470, що містять доповіді керівників служб пропаганди Третього рейху за 1941-1942 рр., документи та накази Міністерства народної освіти і пропаганди Німеччини. Великий інтерес становлять документи, які знайомлять нас з технологіями та механізмами застосування тих чи інших методів пропаганди на території Німеччини щодо власного населення та в східних країнах, зокрема й на території України, структурою пропагандистської діяльності на окупованих територіях та підготовкою кадрів для інформаційно-пропагандистської діяльності серед місцевого населення.

Діяльність Міністерства народної освіти і пропаганди та Міністерства Східних окупованих територій міститься у Федеральному архіві Німеччини, у Берліні. У 3-х справах фонду R 55: R 55/21044а, R 55/21377, R 55/21441 знайдено і вперше введено до наукового обігу документи, що висвітлюють пропагандистську діяльність гітлерівського керівництва та військ вермахту з метою створення єдиного інформаційного простору, показано механізми тотального контролю преси, радіо, кінематографу та програми, які готувалися для розповсюдження серед населення окупованих територій. Серед документів справи R55/21044а значна кількість матеріалів, які свідчать про політику німецької влади щодо етнічних німців, пропаганди серед них расової ідеології.

Документи Федеральних архівів Німеччини вивчалися німецькими істориками Х. Хайбером, В. Райманном, Р. Ройтом, Е. Брамштедтом та ін. У своїх працях вони аналізують структуру і діяльність Міністерства народної освіти і пропаганди та Міністерства східних окупованих територій. Велику увагу вони приділяють пропаганді на території самої Німеччини. Їх дослідження дають можливість виявити походження основних положень нацистської пропаганди проти СРСР [147, 157, 158, 140].

У Російському державному воєнному архіві (РДВА) знайдені і опрацьовані маловідомі документи фонду 1401 Оперативного штабу А.

Розенберга, де містяться директиви Розенберга щодо організації на окупованих територіях бібліотек, зокрема поповнення книгами бібліотеки в Києві, статті з газет, які видавалися в Україні в період окупації, брошури та інша друкована продукція, яка видавалася в Берліні і доставлялася в Україну. Серед документів фонду 1358 справи Міністерства східних окупованих територій: вказівки інструкції, донесення відділу просвіти і пропаганди про діяльність його агентів на території Рейхскомісаріату «Україна» та в зоні військової адміністрації. У фонді також є справи, де містяться документи, що дають можливість проаналізувати структуру Міністерства східних окупованих територій та діяльність його відділів, зокрема, східний відділ. Документи фонду 1363 містять листування оберрегірунгсрата Ганса Крига з Управлінням пропаганди Націонал-соціалістичної партії Німеччини (НСДАП) у Данцигу та імперським управлінням НСДАП з питань аграрної політики, про стан нацистської пропаганди в прикордонних областях, діяльності нацистських союзів: «Союзу німців Сходу», «Союзу німців за кордоном» та ін., про становище і настрої населення окупованих територій, тексти виступів Гітлера та інших нацистських лідерів з питань колоніальної політики Німеччини. Документи, що містяться в цих фондах дають можливість проаналізувати зовнішньополітичну концепцію гітлерівської Німеччини та інформаційну політику Третього рейху на окупованих територіях, оцінити ефективність нацистської пропаганди та визначити її вплив на настрої населення східних областей.

Документи фондів ЦЦАГОУ: Колекція документів Центрального Комітету Комуністичної партії України (Ф. 1), Колекція листівок періоду Великої Вітчизняної війни (ф. 56), Колекція документів з історії Комуністичної партії України (ф. 57). Серед архівних матеріалів документи Українського штабу партизанського руху, Комісії з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР, накази і розпорядження німецького командування на тимчасово окупованій території Української РСР, інформаційні повідомлення німецьких каральних органів про підпільний і партизанський рух, політичне та економічне становище в районах тимчасово окупованих німецько-

фашистськими військами, довідки про стан агітаційно-пропагандистської діяльності серед населення окупованих територій та ін. Особливий інтерес для дослідження нашої проблеми становлять документи, які висвітлюють настрої населення України напередодні та під час гітлерівської окупації, донесеннями радянських агентів, донесення та звітами партизанів і підпільників.

У фондах ЦДАВОУ (2, 3206, 3676, 4620) знаходяться надзвичайно цінні документи німецької окупаційної адміністрації, серед них: фонди Ради Народних комісарів Української РСР, Колекція трофейних документів про співробітництво українських націоналістів та керівників УПА з німецько-фашистськими окупантами, Української спілки споживчих товариств (Укоопспілка), м. Київ (період нацистської окупації). Для дослідження даної проблеми цінними є документи, де висвітлюється діяльність вищих органів управління окупованими територіями Рейхскомісаріату «Україна» та штабів імперського керівника А. Розенберга для окупованих західних і східних областей, доповідні, звіти партизанських з'єднань про діяльність окупаційної влади та настрої місцевого населення, повідомлення похідних груп про становище на зайнятих німецько-фашистською армією територіях.

Становище населення Рейхскомісаріату «Україна», зокрема жителів м. Києва, Василькова, Богуслава, Білої Церкви та діяльність німецької окупаційної адміністрації висвітлюють документи, виявлені у фондах Державного архіву Київської області. Серед них документи фондів Р-2356, Р-2356, де містяться оголошення, звернення німецького командування до населення України, листівки, послання Митрополита Православної Української Церкви, документи відділу пропаганди Київської міської управи, доповідні записки ініціативних груп населення, матеріали про діяльність і структуру Сектору інформації, постанови голови міста про затвердження положення «Управління українського радіомовлення» та ін. Цінними для дослідження проблеми є документи, які висвітлюють структуру окупаційної влади та її діяльність на території м. Києва і області, а також діяльність відділу пропаганди Київської міської управи.

Велика кількість важливих документів, які дають загальну картину окупаційного режиму на території Рейхскомісаріату «Україна» та в зоні військової адміністрації міститься в Державних архівах Вінницької, Рівненської, Запорізької, Харківської, Донецької, Сумської, Житомирської та Київської областей. На особливу увагу заслуговують фонди (Р-6022, 1153, 1676, Р-2353, Р-2356, Р-22, Р-280, Р-30, Р-1955, П-326, Р-2926, 858, Р-2984, Р-3076, Р-3077, Р-3086, Р-3188 та ін.), де містяться документи. Серед них справи, де висвітлено діяльність окружних комісаріатів, гебітскомісаріатів, оберфельдкомендатур, українських допоміжних обласних, міських, районних, селищних управ, окружних судів, мирових районних судів, місцевих органів самоуправління (управ), органів періодичного друку, української міської поліції та ін. Документи цих фондів дають можливість дослідити пропагандистську діяльність окупаційної влади через пресу, радіомовлення і театр, проаналізувати культурно-освітні заходи, спрямовані на здобуття прихильності місцевого населення, дослідити процес вирішення аграрного питання в окупаційній зоні, агітаційну кампанію, спрямовану на залучення місцевого населення до відправки на роботи до Німеччини та ін. На особливу увагу заслуговують документи, які показують структуру пропагандистського апарату німецької адміністрації на місцях та інформаційне протистояння між нацистською Німеччиною та Радянським Союзом. Цінними ці документи є для аналізу діяльності А. Розенберга та Е. Коха, оскільки їх політика передбачала застосування різних методів обробки населення окупованих українських територій і різні підходи для досягнення однієї мети. У діяльності А.Розенберга як рейхсміністра східних окупованих територій перевага надавалася інформаційній пропаганді серед населення та використання добровільної робочої сили. Рехскомісар Е. Кох віддавав перевагу жорстким методам примусу і терору проти місцевого населення, тотальному контролю і покаранням.

Таким чином, використовуючи набутий досвід і наукові досягнення вітчизняних та зарубіжних істориків, політологів, психологів та філологів [246, 237, 241, 422, 267, 268, 274], на думку автора, стало можливим розкрити цілі,

завдання і структури інформаційного простору, створеного нацистським керівництвом на окупованих територіях України, визначити рівень методів і засобів, що використовувалися окупаційною адміністрацією і вермахтом, ступінь впливу інформаційно-пропагандистської діяльності Третього Рейху на населення окупованих територій та його морально-психологічний стан. Архівні документи в комплексі з теоретичним історіософським та соціально-психологічним доробком учених дозволяють проаналізувати вплив інформаційного протистояння між Німеччиною та СРСР на дії та поведінку населення окупованих областей України в роки Другої світової війни.

Документи і матеріали з цієї проблеми містяться також в одному з сучасних джерел інформації – мережі Інтернет. У ній створені сайти, де висвітлена нормативно-директивна база Третього Рейху, у тому числі й директиви, інструкції та накази, розпорядження місцевої окупаційної влади, що видавалися для населення окупованих областей України [504, 505].

1.3. Методологія дослідження.

Кожне наукове дослідження тієї чи іншої історичної проблеми ґрунтується на загальній теорії наукового пізнання, а також на специфічному методологічному інструментарії.

Інформаційна політика гітлерівської Німеччини в роки Другої світової війни, зокрема на окупованих територіях України, заслуговує на нашу увагу, особливо методи, механізми та засоби її здійснення. Не менш важливим є аналіз умов, принципів втілення інформаційно-пропагандистської політики нацистів, типологізації форм пропаганди, без чого дослідження даної проблеми було б неможливе. Пропаганда – це багатогранна складна політика, що охоплює всі сфери життя пересічної людини. На нашу думку, завдяки об'єктивному аналізу конкретно-історичного матеріалу та соціально-психологічному осмисленню можливо визначити рівень впливу нацистської пропаганди на населення Рейхскомісаріату України та зони військової адміністрації.

Сучасна вітчизняна та зарубіжна історична наука знаходиться в пошуках нових концептуальних орієнтацій та підходів, за допомогою яких можна було б відтворити багатовимірну історію людства. У цьому напрямку плідно працюють сучасні історики Г.Ф. Вороненкова, В. Дашичев, І. Орлов, Я. Калакура, М.В. Коваль, Г.О. Куманьов, Ю. Павленко, В. Потульницький О. Реєнт, С. Жук, Л. Таран, В. Якунін, В. Коцур, А. Коцур, О. Лисенко, та інші [182, 201, 261, 216, 407, 266, 445, 4446, 447, 448, 449, 450, 403, 474, 475, 487, 488, 233, 419, 420, 421]. Більшість істориків правомірно визнає, що на сучасному етапі розвитку історичної науки, багато в чому на переломному етапі історичного розвитку є надзвичайно важливим і актуальним не допускати суб'єктивізму в оцінці тих чи інших подій Другої світової війни, намагатися уникнути вузько ідеологічного підходу та перегинів в історичній науці, здатних кардинальним чином викривити минуле. Монополія, якої-небудь однієї історіософської парадигми під час дослідження проблеми також неприпустима, як і стихія теоретико-методологічного плюралізму, яка, врешті-решт, може

привести до звичайного хаосу і результати дослідження не будуть результативними. На нашу думку, будь-яке історичне дослідження стане результативним та якісним тільки за умов, коли аналіз документів та матеріалів, що досліджуються, буде здійснений на основі зваженого теоретико-методологічного плюралізму та оптимальної кількості конкретних наукових методів. На думку російського академіка О.В. Кезіна, основою сучасної історичної науки має бути методологічний плюралізм, який дає можливість створення універсальних і абсолютних теорій і методів історичного пізнання [218, с. 38]. Так, важко уявити сучасну історичну науку, яка б досліджувалася з позицій єдиної універсальної історіософської концепції історичного руху. У зв'язку з тим, що насправді історія людства багатогранна і полілінійна вона характеризується цивілізаційною унікальністю взагалі і особливістю історичного розвитку кожного суспільства, етносу, нації окремо.

Методологічною основою даного дослідження є принципи об'єктивності та історизму, які передбачають безпристрасний у політичному відношенні аналіз зібраної інформації як конкретних історичних обставин, а також використання таких методів, як проблемно-хронологічний, порівняльний, статистичний та ін. Для відтворення цілісної картини подій, що відбувалися в 1941-1944 рр. на території України використовувався принцип об'єктивності в оцінці джерел і матеріалів з проблеми, що розглядається. Методи системності і всебічності дозволяють дослідити та узагальнити здобутки історичної науки у вивченні проблеми інформаційно-пропагандистської політики нацистської Німеччини на окупованих територіях України в роки Другої світової війни, викласти матеріал у логічній, послідовній та завершеній формі. Принцип історизму, на якому ґрунтується це дослідження, вимагає обов'язкового врахування уроків історії та історичного вітчизняного та світового досвіду, необхідності врахування конкретних історичних обставин характеру епохи, в історичний період якої важливою формою військової боротьби між Німеччиною і Радянським Союзом стає інформаційно-політичне протистояння.

Принцип об'єктивності вимагає спиратися на всю повноту історичних фактів, джерел та історіографії з проблем інформаційної політики нацистської Німеччини та створення її керівництвом на окупованих територіях України в період Другої світової війни специфічного інформаційного простору. Цей принцип вимагає розглядати кожне явище в його багатоманітності та протиріччі, у комплексі позитивних і негативних сторін. Об'єктивність дослідження даної проблеми залежить від здійсненого відбору історіографічних джерел, їх аналізу та інтерпретації, зіставлення різних точок зору на проблему та їх врахування з метою досягнення максимальної об'єктивності. Цей принцип передбачає під час дослідження проблеми використання конкретних дослідницьких методів й інших наук, у даному дослідженні – методів політології, психології, статистики.

Принцип системності орієнтує нас на комплексне розуміння історичних знань про епоху, у якій відбувався розвиток події чи становлення суспільного явища. Сутність його полягає в комплексному дослідженні великих і складних об'єктів (систем), дослідженні їх як єдиного цілого з узгодженим функціонуванням усіх елементів і частин. Саме тому його застосування потребує кожен об'єкт наукового дослідження. Під час дослідження інформаційного простору, створеного нацистським керівництвом на окупованих територіях України в 1941-1944 рр., необхідно знати і враховувати суспільно-політичний, соціально-економічний, культурний, військовий розвиток, зв'язок із сусідніми державами, місце в політичному просторі Європи. Саме системний принцип передбачає врахування здобутків не лише вітчизняних, але й зарубіжних істориків у дослідженні проблеми інформаційної політики на окупованих територіях України, у тому числі й української діаспори, з метою забезпечення цілісності української історичної думки [216].

Безпосередньо з принципами системності та об'єктивності пов'язаний принцип усебічності вивчення історії, який передбачає аналіз не тільки повноти та достовірності інформації, а й те, що необхідно мати на увазі і враховувати всі сторони і всі взаємозв'язки, що впливають на політичну сферу життя

суспільства. З огляду на це, є необхідним дослідження проблеми німецького інформаційного простору як суспільно-політичного явища з усіх боків, виявлення і дослідження якомога більшої кількості джерел, що позитивно впливають на вивчення проблеми.

Сьогодні все більше істориків стають прихильниками нового методологічного погляду – синергетики, за допомогою якого можна дослідити і пояснити не тільки природні, але й соціальні процеси. Синергетика виходить з того, що характер сучасного поступу людства визначають не прогнозованість, порядок та стабільність, а, навпаки, відсутність рівноваги та збалансованості, передбачуваності напрямів розвитку суспільства. Ми цілком погоджуємося з тим, що така складна динамічна система, як людське суспільство, час від часу перебуває в стані нестабільності і певний період знаходиться в стані, коли визначитися зі своїми пріоритетами стає дуже важко. Так, після окупації німецько-фашистською армією території України та під впливом нацистської інформаційної політики населення розкололося на декілька частин і діяло за різними схемами. На думку Ю. Павленка синергетика «дає можливість враховувати як одну з найважливіших обставин руху людства чи його дискретних спільнот (цивілізацій, держав, окремих народів), свободу волі та вибір окремих індивідів та їх груп [266]». Отже, з позицій синергетики ми можемо констатувати, що 30-40-і роки для українського суспільства характеризувалися як нестабільні. Тому з приходом німецької армії та частина населення, яка розчарувалася в політиці Радянської влади певним чином піддавалася нацистській інформаційній політиці і сприймала пропагандистські заяви гітлерівців як реальні.

Історичний досвід показує, що чітко визначена інформаційна політика, методи і технології її реалізації здатні впливати на поведінку, свідомість окремих людей та прийняття ними важливих рішень. Дослідження інформаційної політики нацистської Німеччини та інформаційний простір, створений на окупованих територіях показують ефективність гітлерівської пропаганди та її вплив на морально-психологічне становище населення

Рейхскомісаріату України та зони військової адміністрації. Німецькою владою було створено умови, коли більшості людей надзвичайно важко було оцінити ситуацію і обрати модель поведінки.

Дослідити вплив інформаційної політики нацистської влади на морально-психологічне становище населення окупованих областей України допомагають соціально-психологічні теорії особистості: психоаналіз, екзистенційна психологія, гуманістична психологія.

Серед основних історичних методів, без яких неможливе дослідження проблеми формування німецького інформаційного простору на окупованих територіях України, слід назвати проблемно-хронологічний, який допомагає розглянути інформаційну політику Третього Рейху як явище минулого в контексті відповідної історичної ситуації, установити з одного боку, у якій мірі сучасники адекватно сприймали історичну реальність і враховували її при визначенні цілей і завдань своєї діяльності, а з іншого – наскільки відповідала ця діяльність об'єктивним перспективам історичного розвитку. На думку І. Ковальченка, ступінь суб'єктивної прогресивності поглядів сучасників на історичні події залежить від глибини розуміння сучасниками минулого і теперішнього та їх співвідношення з майбутнім [408, с. 3-33].

Проблемно-хронологічний метод передбачає розчленування широкої проблеми на ряд вузьких проблем, кожна з яких розглядається в хронологічній послідовності. Метод ретроспективного психологічного аналізу політичних явищ сприяє розвитку прогностичної функції політичної психології, оскільки можливість поглянути в майбутнє тісно пов'язана з умінням робити адекватні висновки з попереднього й сучасного розвитку, розпізнавати його закони. Інформаційна політика нацистської Німеччини і Радянського Союзу стала важливим внеском у майбутній розвиток інформаційних технологій, що стали невід'ємною частиною сучасних інформаційних воєн. Цей метод допомагає розкрити не тільки зміст і прогресивність минулих історичних подій, але й регресивність явищ минулого, тобто наслідків інформаційної політики нацистської Німеччини для населення України з певної історичної дистанції,

коли вже відомі результати цієї діяльності і дається оцінка її ефективності і впливу на свідомість українського населення в роки Другої світової війни.

Діалектичний метод використовується в даному дослідженні для висвітлення інформаційної політики Третього Рейху як військово-політичного явища в його розвитку на фоні нестабільності українського суспільства з урахуванням морально-психологічного стану окремих особистостей.

Вибір зазначеної теми, її мета та дослідницькі завдання разом із комплексним використанням методів історичного дослідження дозволили авторці дати визначення, досі неузгодженим в історичній науці термінам, які використовуються в процесі дослідження проблеми діяльності німецького інформаційного простору на території Рейхскомісаріату «Україна» і зони військової адміністрації. Так, інформаційний простір – це перш за все сума складних інформаційних технологій, які є основою і визначальним компонентом промислово-економічного комплексу транснаціональних спільнот, які впливають на формування світоглядних процесів у суспільстві (наприклад, у 20-30-х роках світова спільнота, зокрема Англія і США, уже володіла методами та технологіями впливу на свідомість населення та його поведінку. Вона створила власний інформаційний простір, використовуючи передові комунікаційні технології того часу).

Націонал-соціалістична пропаганда – одне з основних напрямків діяльності Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії (НСДАП), спрямований на захоплення та утримання політичної влади (наприклад, метою нацистської пропаганди на окупованих територіях СРСР було захоплення влади та утримання політичного авторитету серед місцевого населення).

Засоби та механізми формування інформаційного простору – конкретні методи впливу на суспільну свідомість та створення необхідної інформаційної політики (наприклад, технологіями формування інформаційного простору на ідеологічних засадах користувалося не лише гітлерівське керівництво, а й Радянський Союз, де ідеологія і механізми її впровадження були надзвичайно розвинутими. Розроблені урядом та керівництвом Комуністичної партії методи

та механізми, які контролювали інформаційні потоки як в самому СРСР, так і за його межами, робили радянське суспільство, поза сумнівом, інформаційно-замкнутим).

Інформаційна війна – вплив на громадянське населення та військовослужбовців іншої держави шляхом розповсюдження певної інформації.

Інформаційне протистояння – суперництво соціальних систем в інформаційно-психологічній сфері з впливу на ті чи інші сфери соціальних відносин і встановлення контролю над джерелами стратегічних ресурсів, у результаті якого, одні учасники суперництва отримують переваги, необхідні їм для подальшого розвитку, а інші втрачають.

Політична концепція розроблена керівництвом обох держав представляла собою комплекс поглядів на здійснення політики державою, громадськими організаціями, окремими громадянами.

Універсальні методи такі, як аналіз, активно використовувався під час дослідження проблеми формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті «Україна» і в зоні військової адміністрації, пов'язаний з проведенням наукових процедур по з'ясуванню достовірності історичних джерел: хто автор цих джерел, коли вони написані та за яких обставин та умов, що спонукало авторку до написання того чи іншого документа. Особливо це стосується таких історичних документів, як щоденники, спогади, нотатки, різні «звіти».

Історичний метод аналізу збігається з методом вивчення документів, який широко використовується в соціальній психології і поділяє всі документи на окремі типи: за статусом (офіційні), за формою (письмові, тексти, фонетичні та ін.), за джерелом інформації (первинні, вторинні), за ступенем персоніфікації (особові, безособові), які також потребують від дослідника вміння визначати достовірність інформації [262, с. 55-56].

Метод синтезу – другий за своєю важливістю, метод історичного дослідження. Він передбачає синтезування великої інформації та

реконструкцію, на основі отриманих даних, конкретної ситуації, яка виникла на території Рейхскомісаріату «Україна» і зони військової адміністрації в період тимчасової гітлерівської окупації. Метод синтезу дозволяє констатувати, що умови окупаційного режиму, які відрізнялися в різних регіонах України, сприяли розвитку тих чи інших форм співпраці з нацистською владою.

Історико-типологічний метод допоміг виявити однотипні властивості та ознаки в різних суспільно-політичних структурах і подіях соціально-економічної сфери (наприклад, засоби і механізми, за допомогою яких нацистська Німеччина і Радянський Союз намагалися впливати на населення окупованих територій).

Історично-порівняльний метод дозволив порівняти виділені структурні частини предмету дослідження в часі і зіставити суспільно-політичні процеси напередодні Другої світової війни в Німеччині та СРСР.

Статистичний метод ліг в основу отримання, обробки, відбору та аналізу інформації з описово-статистичних джерел, яким належить провідна роль у структурі джерельної бази цього дослідження. Він дає можливість хоча б у відсотковому визначенні показати людей, на яких справді впливала нацистська інформаційна політика.

Метод проблемної хронологізації дозволив визначити внутрішню періодизацію окремих етапів інформаційної політики Третього Рейху, виокремити в темі коло більш вузьких проблем і висвітлити їх у хронологічній послідовності. Метод термінологізації дозволив визначити понятійний апарат дисертації, дати чітке визначення досі неузгодженим в історичній науці термінам, які автор використовує в ході дослідження (інформаційна політика, інформаційний простір, інформаційна війна, інформаційне протистояння та ін.).

Широкі можливості для дослідження проблеми відкриває мережа Інтернет, яка значно розширила джерельну базу і зробила доступними раніше невідомі документи. Наприклад, фотоархіви Німеччини дають можливість побачити і проаналізувати зміст листівок і плакатів, які випускалися нацистськими пропагандистськими органами для окупованих територій, у тому

числі й для населення Рейхскомісаріату «Україна» і зони військової адміністрації. За допомогою мережі Інтернет відбувається оперативне ознайомлення з досягненнями зарубіжної та вітчизняної історіографії. Ця мережа допомагає проаналізувати проблеми світової історичної науки, виявити її досягнення і недоліки. Комп'ютерні технології сприяють використанню нових методичних прийомів дослідження джерел, оперативній систематизації всіх документів і матеріалів як, наприклад, фотодокументів, упорядкуванню та оформленню дослідження загалом.

Таким чином, методологічною основою дослідження проблеми формування німецького інформаційного простору на території Рейхскомісаріату «Україна» та в зоні військової адміністрації є універсальні принципи об'єктивності та історизму, системності, усебічності й наступності. Під час аналізу передумов формування та діяльності німецького інформаційного простору враховувалися нові синергетичні методологічні погляди, соціально-психологічні теорії впливу на особистість, які допомагали пояснити суспільні та соціальні процеси, спричинені політикою Радянського Союзу і нацистської Німеччини на окупованих територіях. Основними історичними методами, якими оперувала авторка, стали: історично-порівняльний, проблемної хронологізації, історико-ретроспективний, методи аналізу і синтезу, діалектичний, історико-типологічний, статистичний. Інформаційно-комунікаційні технології, серед яких одна з найпоширеніших мережа Інтернет. Доступна в мережі джерельна база дозволяє вивчити головні причини та тенденції розвитку колабораціонізму на території Рейхскомісаріату України та зони військової адміністрації.

Монографічне дослідження не претендує на остаточність суджень, категоричність тверджень, адже дослідження в даному напрямку тривають.

РОЗДІЛ 2

Формування інформаційної політики в гітлерівській Німеччині та її втілення на окупованих територіях України.

2.1. Основні напрямки діяльності Міністерства пропаганди і освіти в Німеччині.

Двадцяте століття принесло велике потрясіння для Людства – Другу світову війну. Воно вперше зіткнулося з новими технологіями політичного та військового протистояння, які здатні були справляти великий вплив на значну кількість людей і на все людство загалом. Це два політичні табори фашистський та комуністичний (соціалістичний).

Перша половина ХХ ст. стала періодом формування досвіду ведення не лише збройної боротьби, а й боротьби засобами інформації. Тепер головним стало вміння володіння інформацією та використання її як засобу впливу на війська та мирне населення противника.

Протягом багатьох віків мистецтво впливу на морально-психологічний стан військовослужбовців та населення противника було надзвичайно важливим і досягло високого рівня. Протягом ХХ століття вдосконалювалися інформаційні технології. Демократичні перетворення вимагали широкого розголосу всього, що відбувалося в провідних європейських країнах. Не стояли осторонь і держави з тоталітарним укладом, вони використовували інформаційні технології для створення замкнутих політичних систем і поширення ідеологій на власних громадян.

Під час Першої світової війни механізми та засоби інформаційного протистояння активно використовувалися як США, так і Великобританією. У результаті надзвичайний план ведення інформаційної війни проти Росії "невійськовими засобами" було реалізовано. Він завершився Брестським мирним договором 1918 року і виходом Росії з війни з Німеччиною.

У той же час сама Німеччина стала жертвою інформаційно-психологічних операцій противника, який уміло зруйнував міць її тилу. Англія в цей період

уже володіла потужним арсеналом методів інформаційного впливу, який і використовувала в боротьбі проти Німеччини. Внаслідок такого інформаційного тиску в Німеччині, як і в Росії, вибухнула революція, що стала однією з важливих причин її поразки в Першій світовій війні.

Після закінчення війни багато хто з європейських та, власне, і німецьких політиків зазначали, що Німеччина потерпіла поразку не на полі бою, не від того, що "її армія ніколи не буде розбита", а поразка стала очевидною тому, що рухнув тил, оскільки значна частина радикально налаштованих політиків і мирних жителів стала жертвами іноземної пропаганди. У міжвоєнний період в університетах Європи почалося вивчення ролі інформації у війні, було проведено велику кількість досліджень. Не залишились осторонь і німецькі вчені. Вони узагальнили накопичені теоретичні знання та досвід у галузі інформаційного протистояння під час війни, об'єднали в єдину теорію, яку німецький вчений Дж. Ф.Ч. Фуллер 1921 року назвав «теорією психологічної війни» [511].

Відомий історик Г. Лассвелл у своїй працях оцінював техніку пропаганди обох сторін військових дій, спираючись на інтерв'ю офіційних осіб та аналіз архівних матеріалів. Він аналізував символи, які використовувалися в пропагандистських повідомленнях. Його дослідження стали важливим внеском у теорію комунікацій та інформаційних війн [153].

Військові вчені одноголосно визнали, що інформаційна війна є складовою частиною військового мистецтва. Один із англійських учених П.Г. Уорбертон писав: "Сьогодні основним завданням у війні є не знищення збройних сил противника, як це було раніше, а підрив морального стану населення ворожої країни в цілому і до рівня, щоб воно змусило свій уряд піти на мир. Збройні зіткнення армій – це лише один із засобів до досягнення цієї мети" [500].

Переваги інформаційного впливу розуміло й керівництво Радянського Союзу – одного з головних противників у цій війні. З перших днів створення СРСР основним політичним завданням більшовицької партії та Радянського уряду був інформаційний вплив на масову свідомість населення. У

передвоєнний період радянське керівництво створило надзвичайно потужний пропагандистський апарат, який діяв, створюючи необхідні установки у свідомості населення багатонаціональної держави. Однією з таких установок було загальновідоме твердження про непереможність Радянської Армії, що мало глобальні наслідки в 1941-1945 рр.

У період Другої світової та Великої Вітчизняної війни на території України, як і на території СРСР, склався специфічний штучно створений інформаційний простір, який протягом багатьох десятиліть істориками вивчався одновекторно: як ідеологічна пропаганда Комуністичної партії. Сьогодні історична наука вимагає більш широкого дослідження цієї проблеми: визначити основні тенденції появи такого інформаційного простору, засоби та механізми його формування в умовах війни.

Тепер, коли активно входить у суспільне життя поняття інформаційного простору, ми не можемо ігнорувати той факт, що й у Німеччині, й у СРСР з 20-30-х років ХХ ст. формувалася власний інформаційно-ідеологічний простір, основою якого стала відповідно нацистська та комуністична ідеологія.

У сучасних вітчизняних словниках тлумачення терміна "інформаційне поле (простір)" ще не відображене належним чином. Якщо ж виходити із латинського значення слова "інформувати" – це "зображати, складати уявлення про що-небудь", звідси логічно пояснюється, що "інформаційне поле" означає поле чи простір, у якому існує, циркулює, обертається інформація. Поняття «інформаційний простір» – соціально-політичне і містить у собі територіальний і космічний фактори, а найбільш важливою складовою є людський фактор, оскільки суспільна інформація призначається для людини, основний її споживач – людина, і без людини вона втрачає свій сенс [268, с. 123-124].

Під час глобальних воєн застосовується інформаційно-психологічний вплив на армію та населення противника, внаслідок якого відбувається цілеспрямована і методична дія на психічну свідомість мас шляхом різного роду інформації. І що найважливіше – основний удар спрямований на

підсвідомість. Отже, дія на масову психічну свідомість дає в результаті можливість управляти масами [497].

Прикладом може стати також Німеччина часів Третього Рейху, коли 80 мільйонів німців і вождів Рейху, зокрема рейхсміністра Міністерства народної освіти і пропаганди Й. Геббельса, приваблювали ідеї А. Гітлера [497]. Причому методи пропаганди, розроблені самим Геббельсом, не тільки дозволили переконати народ Німеччини в правоті фюрера, але й сприяли тому, що за чотири роки війни в полон до німців добровільно здалася велика кількість російських солдатів. За даними, дослідження історика В. Короля до полону здалося близько 6 млн. 400 тис. чоловік [229, с. 117]. Здавалися не тільки на початку війни (що ще якось пояснювалось), але й у самому кінці війни, коли Радянська Армія вже вела наступальні бої, звільняючи Європу. Проаналізуємо дані, які пропонує нам О. Гогун: «...1942 року, після битви під Москвою, шість дивізій перебіжчиків (79779 осіб), у 1943 році — після Сталінграда, більше двох піхотних дивізій повного складу (26108 осіб). 1944 року, коли багато хто у світі припускав, що війна закінчиться саме цього року, а червоноармійці, пройшовши через Україну і Білорусію, своїми очима переконались у «непереверженості» нацистського «нового порядку» чисельність усвідомлених «зрадників» дорівнювала чисельному складу дивізії (9207 осіб)» [191, с. 9].

«Дієвість нацистської пропаганди оцінили і «органи», помічає О. Гогун. За знайдену ворожу листівку або власівську газету червоноармійця розстрілювали. Упродовж усієї радянсько-німецької війни військові трибунали (зрозуміло, не тільки через знайдені примірники друкованої ворожої пропаганди) винесли 167000 смертних вироків» [191, с. 10].

Зважаючи на дані, які пропонує нам О. Гогун можна зробити висновок, що значна частина населення, дійсно підпадала під вплив нацистської пропаганди, але багато було перебіжчиків, які переходили на бік німців, щоб пристосуватися до існуючих умов і врятувати своє життя.

Таким чином, сила інформаційного впливу може бути надзвичайно потужною. І хоча в кінці 30 – на початку 40-х рр. такого поняття, як

«інформаційний простір» ще не існувало, усі методи та прийоми, які використовувала Німеччина та Радянський Союз свідчили про розвиток і актуалізацію інформаційної політики в Європі. У ХХ ст. вважали, що загальноприйняте у світі визначення «інформаційний простір» – це перш за все, сума складних інформаційних технологій, які є основою і визначальним компонентом промислово-економічного комплексу транснаціональних спільнот, які впливають на формування світоглядних процесів у суспільстві (Шрейдер "Теорія комунікацій") [321].

Такими технологіями в умовах Великої Вітчизняної війни стали чітко розроблені урядом, керівництвом Націонал-соціалістичної партії в Німеччині та Всеросійської комуністичної партії (більшовиків) у СРСР методи й механізми, які робили німецьке та радянське суспільства інформаційно замкнутими.

Радянське суспільство більшість дослідників відносять до суспільства тоталітарного. Серед системоутворюючих ознак тоталітаризму виділяють перш за все насадження панівної ідеології, яка претендує на абсолютну істину, застосування державного терору щодо реальних і потенційних інакодумців, жорсткий контроль держави над усіма сферами життя суспільства і кожної людини зокрема, наявність єдиної правлячої партії, яка фактично зростається з державою. Саме виходячи з цього, тоталітарну державу можна визначити як закрите суспільство, у якому панують традиціоналізм і заборона на інновації. У такому суспільному устрої неминуче обмеження вільного обігу інформації, що знаходить віддзеркалення в інформаційних процесах, які протікали в цьому суспільстві.

Важливо зазначити, що великий вплив на населення, політику держави та становлення тоталітаризму має інформаційний контроль. Необхідно також зауважити, що значними при його формуванні були різні чинники, що склалися історично як на теренах Російської держави, так і Німеччини зокрема, ще у XVIII-XIX століттях, у тому числі й пряме державне насильство, традиції російської державності: самодержавної політики російських монархів, які самовласно приймали більшість рішень як внутрішньої, так і зовнішньої

політики, і таке інше. Проте монополія влади на інформацію, спроби встановити тотальний контроль над інформаційними процесами, що протікали в суспільстві та впливали на свідомість населення, зіграли значну роль саме в трагічний період 1941-1945 рр.

Політичний режим, що було встановлено націонал-соціалістичною владою в Німеччині не менш яскраво, ніж у Радянському Союзі виказував тоталітарні риси. Щоправда, її ідеологія мала дещо інший відтінок: основою її було вчення про раси. Весь розвиток світової історії та культури розглядався через призму розвитку рас та расових відносин. Основні ідеї цього вчення були викладені в праці А. Гітлера «Mein Kampf, 1925». Крім того, автор цієї праці наголошував, що німці є найвищою расою, а тому заслуговують на свій життєвий простір, який можна отримати лише внаслідок воєн [125].

Внаслідок Першої світової війни та світової економічної кризи німецький народ, як і інші народи, шукав виходу з цієї важкої ситуації. Тому в цей період ідеї Націонал-соціалістичної партії були дуже привабливими і актуальними, особливо притягували обурених владою (політикою) та безробітних. Не залишились осторонь і націоналістичні кола німецького суспільства, які звинувачували молодих демократів у поразці в Першій світовій війні.

Як тільки націонал-соціалістична верхівка отримала доступ до владних структур, почала створювати свій міністерський апарат. Так, у квітні 1933 р. Геббельс і Геринг стали керівниками новостворених міністерств пропаганди і агітації. Під контролем націонал-соціалістів опинився поліцейний апарат.

З січня 1933 р. почалось знищення партійно-політичної системи. Було прийнято декрет «Про захист народу і держави», який скасував основні права, що були встановлені Веймарською конституцією, та передбачалося ввести надзвичайний стан у країні. Це сприяло активній боротьбі з політичними противниками. Багато з них були ув'язнені в новостворених у 1934-1938 рр. концентраційних таборах. Так, як і в СРСР, була розгорнута практика переслідувань та терору проти інакодумців. 1934 року, коли Націонал-соціалістична партія на чолі з Гітлером прийшла до влади, почався тотальний

контроль за життям усього суспільства. Апарат Таємної державної поліції Третього Рейху – переслідував усіх політичних противників режиму, було заарештовано всіх підозрілих, яких тяжко катували на допитах.

Як і в Радянському Союзі, почалася перебудова духовного і суспільного життя відповідно до націонал-соціалістичних ідей. Була встановлена жорстка цензура, яка чітко слідкувала за появою різних ідейних течій. Як і радянський народ, німецький народ був повністю ізольований від зовнішнього світу. Безперечним і незамінним механізмом у поширенні націонал-соціалістичних ідей стали засоби масової інформації.

Основна увага комуністичної влади в СРСР та нацистського керівництва в гітлерівській Німеччині приділялася формуванню інформаційного простору, який повинен був психологічно впливати на обидва суспільства і розвиватися в руслі комуністичної та нацистської ідеології.

1933 року було створено ряд міністерств, і, хоча напрямки їх діяльності були різними, об'єднувало їх те, що всі вони повинні були займатися ідеологічними питаннями та пропагандою в німецькому суспільстві.

Міністерство народної освіти і пропаганди, яке очолив Йозеф Геббельс, об'єднало існуючі пропагандистські організації Рейху, ставши фактично монополістом у сфері інформаційно-пропагандистської діяльності. Його метою була консолідація дій щодо ведення пропаганди, а також вплив на населення Німеччини через газети, радіо, театр, кінематограф і т. п. Відповідно до урядового декрету від 30 червня 1933 р. у підпорядкування Міністерства передавалася загальна політична пропаганда, вища політична школа, державні свята, преса, радіо, книгодрукування, мистецтво, музика, театр, кіно, контроль за моральним станом суспільства [164, с. 181].

З початком Другої світової війни вся військова пропаганда всередині країни віддавалася в розпорядження Міністерству народної освіти і пропаганди. У міністерстві було зібрано кращі пропагандистські кадри нацистів. Його ядро 1933 року складало колишні співробітники Управління пропаганди НСДАП, кожен десятий з яких мав золотий партійний значок. Більшість із співробітників

належала до верхнього прошарку середнього класу, половина мала університетські дипломи. Внутрішня структура міністерства постійно змінювалася, збільшувалася кількість відділів. Спочатку були утворені відділи пропаганди, радіо, преси, кіно, театру, сектор внутрішньої преси, сектори іноземної преси, періодичного друку, друку з питань культури, народної творчості, музики, літератури, зарубіжного туризму, а 1935 року кількість відділів збільшилася до 9, 1942-го – до 14. До складу міністерства не входили, але контролювалися ним Імперська палата культури, Управління Лейпцизького ярмарку, Німецька бібліотека, Німецький інститут міжнародних відносин, Імперське об'єднання німецької преси [268, с. 152].

Відділ пропаганди завжди був і залишався найважливішим відділом міністерства. Цей структурний підрозділ займався засобами пропаганди, прищепленням населенню нацистського світогляду, питаннями проведення з'їздів і проведенням уніфікованої пропагандистської кампанії на всій території Німеччини. Проведення політики міністерства на місцях здійснювали імперські відділи пропаганди. Склад його керівництва налічував більше тисячі осіб. В апараті працювали переважно колишні члени нацистської партії. У відділах міністерства були спеціалісти різного профілю. Відомство мало потужне матеріальне забезпечення і вплив практично на всі інші міністерства і відомства Третього Рейху [98, с. 28-30].

Особливу увагу заслуговує Рада видавництва, що знаходилася при міністерстві, під контролем якої було видавництво і 27 тис. книготоргових закладів. Можна сказати, що в руках міністерства опинилася система отримання інформації та її розповсюдження. З метою створення потужного інформаційного центру за ініціативою міністерства 1934 року було об'єднано два найбільших інформаційних агентства: агентство Вольфа і Телеграфний союз, який входив до газетного концерну Гутенберга [268, с. 153-154]. У результаті об'єднання виникло Німецьке офіційне інформаційне бюро, яке й стало головним рупором не лише Міністерства народної освіти і пропаганди, а

й Третього Рейху. Його діяльність поширювалась на населення Німеччини і на країни Західної та Центральної Європи.

Оскільки радіо ставало одним із найважливіших інструментів пропаганди, під контролем Міністерства народної освіти і пропаганди знаходилося все німецьке радіомовлення. Новостворений інформаційний центр та відділ радіо формував політику в галузі радіомовлення і здійснював нагляд за її виконанням. У його руках знаходилася Німецька радіомовна корпорація і 26 млн. радіослухачів – 40% населення країни. Було декілька радіостанцій (Мюнхен, Кенігсберг, Лейпціг, Дрезден, Гамбург), які транслювали свої передачі в європейські країни, головним чином для «фольксдойче».

Про те, яке місце і завдання мало німецьке радіо для інформаційної політики Третього Рейху, свідчать слова Й. Геббельса. 1933 року він чітко визначив нові прерогативи цієї політики: «Те, чим преса була для дев'ятого століття, радіо стало для двадцятого». А відкриваючи X Всегерманську виставку засобів радіомовлення, міністр пропаганди говорив про радіо, як про «найпершого і впливового посередника між рухом і нацією, між ідеєю і людиною. Нам потрібне радіо, що крокує разом з нацією, радіо, що працює для людей» [188, с. 231].

Під контролем міністерства знаходилася також уся німецька преса. 4 жовтня цього ж року був прийнятий «Закон про редакторів», за яким редакторську посаду міг обійняти тільки арієць за походженням. Нацисти провели чистку журналістських рядів, вигнавши з редакцій до 1939 р. більше 1400 «неблагонадійних» журналістів. Займатися журналістикою могли фактично тільки члени Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП) [268, с. 153-154].

Монопольне становище у видавництві газет перейшло до рук нацистської партії. 1934 року в загальній кількості газет, які видавалися НСДАП мала частку, що складала 2,6%, а їх тираж налічував 7,5% загального тиражу німецьких газет. За 10 років кількість нацистських газет зросла до 36%, а їх тираж – до 82,5% загальнонімецького тиражу. Офіційний орган нацистської

партії газета «Volkischer Beobachter» наприкінці 30-х рр. виходила друком в берлінському, мюнхенському і віденському виданнях [267, с. 155].

Німецький історик І. Фест так говорив про нацистську політику у сфері інформації: «Велику кількість місцевих видань було усунуто за допомогою економічного тиску або боротьби за тих, хто їх передплачує, у якій були застосовані всі засоби, якими володіла держава; інші були конфісковані, лише деякі з провідних газет, які пропонували використання свого іміджу, були різко зменшені але продовжували працювати. Разом із тим Геббельс прагнув пом'якшити і приховати державну монополію на журналістську думку. Друк, як і взагалі культура, відповідно до проголошеного ним гасла, повинна була бути “єдина у волі і багатообразна у виразах волі» [306, с. 330-331].

Щодня в Міністерстві народної освіти і пропаганди вищі чини, у тому числі й сам Геббельс, проводили закриті прес-конференції, під час яких нацистське керівництво повідомляло про внутрішні й міжнародні найважливіші події та їх оцінку, давали вказівки щодо необхідних коментарів, визначали основні тактичні й стратегічні завдання пропагандистських кампаній. Усі розпорядження міністерства підлягали обов'язковому виконанню. Служби міністерства готували зведення і матеріали для пропагандистських кампаній, а також з екстрених і політично гострих питань. Ці матеріали за спеціальними вказівками керівництва віддавали на радіо і в пресу [268, с. 150-151].

Діяльність засобів масової інформації була повністю підпорядкована ідеологічним засадам НСДАП, що сприяло створенню ефективного апарату тотальної пропаганди націонал-соціалістичної ідеології і забезпечило підтримку агресивного зовнішньополітичного курсу фашистської Німеччини з боку більшості німецького населення. Таким чином, прихід націонал-соціалістів до політичної влади і весь період існування Третього Рейху супроводжувалися інтенсивною пропагандистською кампанією, якою керував міністр народної освіти і пропаганди д-р Пауль Йозеф Геббельс. Він підпорядкував своїй владі всі сфери ідеологічного впливу на свідомість мас: пресу, радіомовлення, літературу, музику, кінематограф, театр, образотворче

мистецтво, комерційну діяльність, туризм. Під його керівництвом працювало близько тисячі офіційних пропагандистів [491].

Міністерством народної освіти і пропаганди було створено великий розгалужений апарат з метою підготовки і проведення різноманітних агітаційних акцій, які б впливали й на інші держави. У своїй агітаційній та дезінформаційній діяльності Націонал-соціалістична партія використовувала різні пропагандистські прийоми та засоби: брехню, маскування відкритої дезінформації, раптовість та ін. Даючи настанови своїм підлеглим, Й.Гіббельс наголошував, що можна розстрілювати противника з кулеметів до тих пір, поки він не визнає переваги того, хто має у своєму розпорядженні ці кулемети. Це найбільш простий шлях. Але націю можна змінити і шляхом революції духу і тим самим не знищити противника, а навіть перетягнути на свій бік. Він стверджував, що націонал-соціалісти йшли цим шляхом і будуть йти [492].

Нацистська пропаганда відіграла величезну роль у переконанні німецького населення в тому, що лише війна вирішить усі політичні та економічні проблеми, що виникли внаслідок Першої світової війни. Гітлер широко використовував свою здатність активізувати великі маси людей та впливати на їх психічний стан. Він вимагав проводити політичні мітинги тільки ввечері, коли психічні і фізичні можливості людини ослаблені. Він «розмивав» психіку людей, робив її сприйнятнішою, а потім зосереджував її на обмеженій кількості гасел, які повторював невпинно, усюди й постійно:

- 1) знищення марксизму;
- 2) розрив Версальського договору;
- 3) завоювання Росії;
- 4) гарантія «соціальної безпеки» усередині країни;
- 5) відновлення «національного престижу» Німеччини і всіх німців [491].

Ці головні гасла повторювалися всіма мовами в статтях, перед великою аудиторією, з усіх трибун і сторінок газет.

Одним із важливих завдань, яке ставило перед собою Міністерство народної освіти і пропаганди Німеччини, було розповсюдження матеріалів

німецькою мовою та їх вивчення як у самій Німеччині, так і за її межами, особливо на територіях, захоплених військами Третього Рейху. З доповіді професора, доктора Цидклера бачимо, що керівництво фашистської Німеччини розуміло, що від поширення німецької мови і знання її населенням європейських країн залежить ефективність німецької пропаганди. Було окреслено також практичні завдання, які вже реалізувалися в цьому напрямку. Серед них:

- 1) поширення німецької мови за кордоном;
- 2) вивчення німецької мови іноземними робітниками, які сотнями тисяч прибувають до Німеччини;
- 3) запровадження німецької мови в новоутворених областях на захоплених територіях [98, с. 26].

У зв'язку з цим, за наказом А. Гітлера, Німецька Академія перетворилася на корпорацію суспільного права і отримала завдання: дослідити німецьку мову в середині країни, вивчити культурні надбання Німеччини та постійно піклуватися про неї. Третє і найважливіше, на нашу думку, завдання полягало в підпорядкуванні Академії Міністерству народної освіти і пропаганди. До обов'язків Академії також входило виконання завдань за межами країни, які вона отримувала від уряду і Міністерства іноземних справ Німеччини [98, с. 26-27].

Безпосередньо під впливом Міністерства народної освіти і пропаганди Академія відкрила в державі велику кількість курсів для іноземних робітників, східних країн і на середину 1942 року складала близько 4-х мільйонів осіб. Почалося створення спеціальних підручників з німецької мови, зміст яких був спрямований не лише на її вивчення, а й на пропаганду націонал-соціалістичних ідей серед іноземців. Вважалося, що значна частина цих робітників, будучи носіями німецької мови, стане також носіями націонал-соціалістичної пропаганди [98, с. 28].

У структурі Міністерства народної освіти і пропаганди було створено Східний відділ, основним завданням якого була пропаганда боротьби з

більшовизмом. До цього відділу було введено співробітників, які з 1935 р. на професійному рівні займалися пропагандистською діяльністю. Співробітниками Східного відділу було створено штаби для всіх мовних груп населення Радянського Союзу. Їх головний обов'язок – переклад брошур, листівок та ін. з німецької мови; виготовлення і розповсюдження нацистської державної символіки: прапорів, плакатів, які стали справжньою зброєю в руках пропагандистів. Фактично Східний відділ мав ті ж завдання, що й Міністерство народної освіти і пропаганди на окупованих східних територіях [98, с. 53].

В умовах активізації пропагандистської діяльності на захоплених німецькою армією територіях виникла необхідність створення Міністерства східних окупованих територій. Фактично Східний відділ і став першим кроком до цього. У міністерстві було сформовано власний відділ просвіти і пропаганди. Цей відділ визначав основні політичні лінії для пропаганди, політичні тенденції. Крім того, обидва міністерства тісно співпрацювали [98, с. 54].

Було розроблено чітку структуру Міністерства східних окупованих територій, де передбачалися такі форми пропагандистської діяльності: у цивільних областях – відділ пропаганди та особливий відділ, які на думку працівників міністерства, працювали досить ефективно. Там, де вермахт не міг проводити пропагандистську діяльність (області знаходилися за фронтом), діяли військові інформатори. Для роботи за лінією фронту Міністерством народної освіти і пропаганди, під безпосереднім керівництвом Рейху були виділені спеціальні агенти. У цілому ним було сформовано 4 такі бригади, які діяли узгоджено, тісно співпрацюючи між собою [98, с. 55].

Ще одним напрямком діяльності відділу Просвіти і пропаганди Міністерства східних окупованих територій була робота серед остарбайтерів, особливо серед тих, хто добровільно їхав працювати до Німеччини. Але концепція, яка була сформульована керівниками Третього Рейху щодо ставлення до східних робітників, заважала реалізації цього напрямку. Більшість роботодавців ставилися до своїх східних працівників, як до рабів, застосовуючи

тілесні покарання і навіть убивства. У такій ситуації вести пропагандистську діяльність серед них, схилиючи їх до співпраці, було неможливо [98, с. 60].

Ще однією важливою державною установою, яка контролювала інформаційно-ідеологічний простір у німецькому суспільстві було Міністерство науки, виховання і народної освіти, створене 30 квітня 1934 р. До переліку його завдань входила організація вищої, середньої і середньої спеціальної освіти в Німеччині, основною базою для його формування послужило аналогічне міністерство в Пруссії, що існувало раніше. У підпорядкування міністерства були передані середні і вищі навчальні заклади, які раніше перебували в розпорядженні окремих округів. Міністр призначав ректорів і деканів університетів, керівників студентських організацій, а також Націонал-соціалістичного союзу доцентів Німеччини.

Перші кроки політики Міністерства науки, виховання і народної освіти проявились під час введення ідеологічного компоненту до шкільного курсу. Одним із головних завдань освіти було виховання молодої людини, яка б чітко усвідомлювала ідеї націонал-соціалізму. У цьому контексті А. Гітлер виділив дві провідні цілі загальноосвітньої німецької школи: запалити вогонь у серцях молоді та укорінити в її свідомості поняття «раса». Німецька молодь повинна бути готовою до війни, навченою, щоб або перемогти, або померти. Таким чином, сформувати нових громадян, що усвідомлювали б славу країни та були б фанатично відданими національній ідеї [200, с. 147].

У всіх школах та вищих навчальних закладах Німеччини було звільнено викладачів-євреїв. До 1938 р. щорічно дві третини вчителів початкових класів проходили «ідеологічну обробку» у наметових таборах за містом на фахових місячних курсах з лекціями, семінарами та заліком зі стройової підготовки. До роботи допускали вчителів лише тоді, коли в керівництві школи не було ніяких сумнівів щодо їх компетентності і благонадійності. Перетворення не оминули й університети. Університетське самоуправління, яке склалося традиційно, було скасоване. Тепер вся влада в університетах була передана безпосередньо

ректорам, яких призначав уряд. Професорам і доцентам нав'язувалися нові дисципліни, які вони повинні були читати [200, с. 148].

“Відділ пропаганди Націонал-соціалістичної партії є в даний момент найвпливовішим. На нього покладаються великі надії в справі пропаганди ідей націонал-соціалізму. Для організації діяльності відділу необхідно підібрати людей, відданих у першу чергу, ідеям націонал-соціалізму і Німеччині“ [125, с. 649-650]. Ці слова Адольфа Гітлера, які він написав у книзі "Моя боротьба" свідчать про те, що він приділяв величезну увагу пропаганді, за допомогою якої можна було поширювати ідеали націонал-соціалізму і створити такий інформаційний простір, завдяки якому здійснити всі задумані ідеологами загарбницькі плани. Саме тому головним завданням міністерства було впровадження в маси нацистських ідей через мистецтво, музику, театр, кіно, книги, радіо, навчальні посібники і пресу.

Експлуатація радіомовлення з метою психологічної обробки населення стала одним із найголовніших методів нацистської пропаганди. Тільки в період виборчої кампанії в лютому – на початку березня 1933 р. було трансльовано 45 передвиборчих заяв уряду, зокрема цілий ряд промов Адольфа Гітлера і коментарів Йозефа Геббельса до них [154, с. 300].

Тепер пропаганда нацистів велася в умовах безперервного терору по відношенню до політичних противників. Санкціоновані державою репресії щодо опозиції (як, наприклад, розгром Комуністичної партії Німеччини протягом тижня напередодні виборів, 28 лютого – 5 березня 1933 р.) дозволяли більш ефективно маніпулювати громадською думкою. Можливо, саме тому стратегія залякування розглядалася нацистами як складова частина пропагандистської роботи [248, с. 168]. На думку сучасника Геббельса О. Хадамовські, «Пропаганда і диференційоване застосування сили повинні доповнювати один одного в особливо продуманій формі. Вони ніколи не є абсолютними протилежностями. Застосування сили може бути частиною пропаганди» [146, с. 22].

Важливим аспектом, який вплинув на розвиток системи нацистської пропаганди 1933 року, стало послідовне завоювання гітлерівським режимом права на висвітлення подій у засобах масової інформації. Протягом першого року управління Німеччиною нацисти зосредили у своїх руках керівництво радіомовленням і пресою; практично знищили пресу, яку видавали інші політичні сили. Таким чином, було створено особливий інформаційний простір, який дозволяв гітлерівському керівництву без перешкод, не боячись будь-якої політичної конкуренції, формувати суспільну думку серед німецьких громадян.

Які ж надії покладала гітлерівська верхівка на інформаційний простір, основним засобом якої була пропаганда? З приходом Гітлера до влади населення покладало надію на оновлення політики Німеччини і покращення життя кожного громадянина. Більшості здавалося, що до влади прийшов уряд, здатний здійснити рішучі заходи як у внутрішній, так і в зовнішній політиці: переглянути несправедливі, на думку німців, міжнародні договори і вивести економіку з кризи.

На початковому етапі свого правління гітлерівські ідеологи, щоб прихилити на свій бік не лише середній клас, а й велику буржуазію та професійне чиновництво, намагалися завуалювати справжні цілі, прикриваючись традиційними буржуазними цінностями. Так, незважаючи на те що однією з основних рис нацистської ідеології було антихристиянство, А.Гітлер, оголосив християнство «базисом суспільної моралі» [145, с. 18]. Націоналізм зображувався як рух за відродження німецької національної ідеї, наголошувалося на тому, що він увібрав у себе найкращі пруські традиції і генерує через них нові морально-психологічні установки в суспільстві. Гітлер ставив себе поряд із такими відомими німецькими державними діячами, як Фрідріх Великий, Бісмарк і Гінденбург [161, с.276].

Розуміючи, що робітники це – основна рушійна сила в здійсненні гітлерівських планів, керівництво країни розпочало кампанію з ідеологічно-психологічної обробки цієї частини німецького суспільства та проголошення поліпшення соціального становища і статусу робітників [326, с. 126].

Оскільки Німеччина в цей період знаходилась у важкій економічній кризі, на державному рівні було розгорнуто широку програму добродійності, яка створювала ілюзію гуманної соціальної політики нацистської держави. Керівництво НСДАП намагалося використати важке економічне становище в країні та матеріальні проблеми більшої частини населення.

Середні верстви населення, особливо їх «низи», стали вразливі до фашистської пропаганди. На них надзвичайно важко вплинули наслідки війни і післявоєнної інфляції, внаслідок чого багато хто фактично залишився без коштів для існування. До того ж залякування фашистської пропаганди комунізмом падали у благодатний ґрунт, а відсутність класової свідомості і організації заважали розібратися в нацистській демагогії. Великим успіхом користувалася в цьому середовищі пропаганда реваншизму, з її традиційними націоналістичними настроями, яка вправно скористалася тим, що Німеччина втратила все внаслідок Версальського договору. Нацисти також використали важке становище робітників, у їх бідах було звинувачено єврейське населення, таким чином розпалювали антисемітські настрої.

Так, прагнучи продемонструвати турботу свого уряду про народ, Гітлер створив нацистський благодійний фонд «Націонал-соціалістична народна добродійність» (NSV). Директиви від імені фонду видавало Головне управління народного добробуту. До середини 1939 року в складі цієї добродійної організації функціонували 40 ґау (регіони) 813 округів, 26138 організацій на місцях, 97161 осередків і 511689 блоків [323, с. 118].

З 1933 року організація видавала щомісячний журнал «Націонал-соціалістична служба народу» (*Nationalsozialistischer Volksdienst*), а з 1936 року – книжкову серію «Вічна Німеччина» (*Ewiges Deutschland*).

Цей фонд відкривав власні дитячі садки, що конкурували з аналогічними дитячими установами при церкві. Члени партії приводили своїх дітей до новеньких дитячих садків, де їм прищеплювався культ фюрера.

З початком Другої світової війни «Народна добродійність» перебрала на себе функції держави перш за все в питаннях роботи з дітьми і молоддю.

Один із найбільш відомих напрямів діяльності NSV – материнство і дитинство. Цей підрозділ займався арійськими жінками протягом усього терміну вагітності й після народження дитини. У складних випадках матерям також надавалася фінансова підтримка. Далі з матерями і дітьми продовжували роботу в дитячих садках і центрах допомоги матерям.

Фонд «Націонал-соціалістична народна добродійність» фінансувався за рахунок пожертвувань і внесків його членів. Наприкінці 1938 року на NSV безкоштовно працювало близько мільйона осіб [184, с. 227].

У підпорядкуванні фонду «Націонал-соціалістична народна добродійність» знаходилися такі підрозділи і установи: допомога матері і дитині; робота з матерями при Німецькому союзу жінок; фонд Гітлера для сприяння навчанню; допомога по господарству; станції комунального обслуговування; допомога неповнолітнім та ін. [323, с. 118].

Крім цього, було розгорнуто систему добродійності, що створювала ілюзію щедрої соціальної політики нацистської держави. Такі заходи режиму, як кампанія зі збору засобів до фонду «Зимової допомоги» безробітним, проведення загальнонаціональних «днів однієї страви» та організація масового дозвілля робітників структурним підрозділом Німецького трудового фронту (ДАФ), на перший погляд, незначних заходів, мали великий пропагандистський успіх. Російський дослідник нацизму А. Галкін, описуючи той величезний резонанс, який отримала в німецькому суспільстві діяльність фонду «Зимової допомоги», зазначав: «Суми, що виділялися на кожного опікуваного, були невеликі і складали в середньому 27-30 марок. Проте пропагандистський ефект такого роду масової допомоги, що урочисто надавалася, як правило, у вигляді святкових подарунків був вельми великий» [184, с. 228].

Нацистська пропаганда, керована Й. Геббельсом, зображала А. Гітлера канцлером нового типу, “останнім оплотом проти комуністичної небезпеки, останньою надією селян і робітників, захисником християнської релігії», утілювачем загальнонаціональних інтересів. Вона формувала образ нової

держави, який наполегливо впроваджувався в життя суспільства та свідомість кожного німецького громадянина зокрема.

Досить ефективним виявився метод «психологічної обробки» населення, який застосовувався Націонал-соціалістичною партією, він був спрямований на створення в масовій свідомості образу ворога. Нагнітаючи страх перед комуністичною загрозою, розпалюючи антисемітські настрої, пропаганда усувала багато перешкод на шляху становлення нацистської диктатури. Про ефективність психологічної обробки свідчить і той факт, що боротьба гітлерівського керівництва з комуністичною та соціал-демократичною партіями Німеччини сприймалася значною частиною суспільства, особливо середнім класом і селянством, часто дуже позитивно. Документальні підтвердження цьому факту приводить англійський дослідник Ян Кершоу. У своїй праці він акцентує увагу на тому, що значна кількість селян об'єдналася і створила «Селянський союз» («Селянський фронт»), який брав на себе зобов'язання виробляти сільськогосподарську продукцію для Третього Рейху [150, с. 68].

Що ж стосується робітників, то після ліквідації комуністичної та соціал-демократичної партій Німеччини більшість активістів робітничого руху та робітників змушена була піти в підпілля. На основі донесень і рапортів служб безпеки історик Ян Кершоу прийшов до висновку, що більшість робітників у Третьому Рейху зберегли вороже ставлення до нацистів [151, с. 84]. Така ситуація дещо ускладнювала діяльність Націонал-соціалістичної партії, спрямовану на формування єдиного інформаційно-ідеологічного простору.

Внаслідок виданого «Закону про надзвичайні повноваження» була також заборонена діяльність профспілок (натомість було створено Німецький трудовий фронт), заарештовано більшість профспілкових активістів, закриті газети і журнали демократичної орієнтації.

До середини 1933-1939 рр. інформаційний простір Німеччини повністю підпорядковувався гітлерівському керівництву. Опозиційна діяльність була практично ліквідована. Ліві сили були знищені з неймовірною жорстокістю та демонстрацією безпощадності нового режиму до всього суспільства.

Якщо первинною метою руху націонал-соціалістів було захоплення влади, то після досягнення цієї мети всі зусилля були спрямовані на встановлення контролю над німецьким суспільством та свідомістю окремих громадян за допомогою пропаганди та агітації. Причому практично ніхто не розумів справжніх цілей лідера Націонал-соціалістичної партії А. Гітлера. Але важливим чинником прихильності до ідей фюрера були робота, статус та матеріальні блага, які повністю залежали від відданості режиму.

Націонал-соціалістичну партію Гітлер бачив як інструмент, який необхідно використовувати для втілення в життя рішень уряду в масштабах усєї країни. Головним завданням членів партії була пропаганда ідей фюрера. Пропаганда наскрізь пронизувала суспільство. Розповсюдженим став примус і тотальний контроль. Глибоко ввійшло в традицію привітання «Хайль! Гітлер», яке виражало підтримку фюреру та його режиму. Пропаганда партії охоплювала всі сфери життя рядового німця. На пропагандистському плакаті 1936 року в районі Мюнхена було написано: «Партія має свою думку з будь-якого питання: мистецтво, світ, рівність, релігія, недільні прогулянки і, зрозуміло, євреї». В основі ж усього цього лежало всюдисуще вихваляння фюрера, його «досягнень», його майбутніх цілей [221, с. 158].

Інформаційно-пропагандистська атака охоплювала два визначні аспекти політики гітлерівців у Німеччині – боротьба з іноземними ворогами та євреями, як у своїй країні, так і за її межами. До введення у вересні 1935 р. Нюрнберзьких расових законів, протягом періоду, що передувало впровадженню законодавчих заходів щодо ставлення до євреїв, пропагандистська кампанія створювала атмосферу терпимості до злочинів проти євреїв.

Предметом нацистської пропаганди ставала також дискримінація етнічних німців у східноєвропейських країнах таких, як Чехословаччина і Польща, які збільшили свої території за рахунок Німеччини після Першої світової війни. Така пропаганда закликала до політичної відданості і так званої расової самосвідомості. Вона закликала до введення в оману зарубіжні уряди, включаючи європейські великі держави.

Після нападу Німеччини на Радянський Союз нацистська пропаганда одночасно посилювала тиск на цивільне населення Рейху, солдатів, офіцерів поліції і військовослужбовців іноземних армій-союзників гітлерівської Німеччини. Темі пропаганди були незмінні – зв'язок радянського комунізму з європейським єврейством, представлення Німеччини як захисника західної культури від єврейсько-більшовицької загрози і зображення трагічної картини того, що може трапитися, якщо Радянський Союз виграє війну.

Кінострічки відігравали важливу роль у розповсюдженні расового антисемітизму – одного з найголовніших завдань німецької військової влади, оскільки євреї були визначені нацистською ідеологією як вороги нації. Фільми, створені під пильним наглядом гітлерівських ідеологів, показували євреїв “нелюдськими” створіннями, що проникли в арійське суспільство. Наприклад, фільм “Вічний жид”, знятий 1940 року Фріцем Хіпплером, малює євреїв як мандруючих культурних паразитів, які захоплюються сексом і грошима. Деякі фільми такі, як “Тріумф волі” (1935) режисера Лені Ріфеншталь, прославляли Гітлера і націонал-соціалістичний рух. Дві інші роботи Лені Ріфеншталь, “Фестиваль нації” і “Фестиваль краси” зображали Берлінські Олімпійські ігри 1936 року і будили національну гордість за досягнення нацистського режиму під час проведення Олімпійських ігор [281, с. 257].

1940 року, коли розроблявся план «Барбаросса», закладалася основна ідеологічна концепція, відповідно до якої війна проти Радянського Союзу набувала особливого ідеологічного характеру. Готуючи німецьких солдатів до походу, прищеплювали думку про те, що вони є представниками вищої раси і, саме тому мають бути втіленням усіляких чеснот. Згідно з цією ж ідеологією всі інші народи були другорядними в расовому відношенні.

Німецькі газети, головним чином “Штурмовик”, поміщали на своїх сторінках антисемітські карикатури на євреїв. Після нападу Німеччини на Польщу у вересні 1939 року нацистський режим розпочав використовувати пропаганду для навіювання німецькому цивільному населенню ідеї, що євреї не тільки “нелюди”, але й небезпечні вороги німецького Рейху. Нацисти

розраховували на підтримку або хоча б згоду німців щодо політики, направленої на повне виселення євреїв з території Німеччини [506].

Під час здійснення так званого “Остаточного рішення єврейського питання” – масового знищення європейського єврейства – керівники СС своїми діями в таборах смерті примушували жертв Холокосту вдаватися до прийомів, необхідних для вільного виїзду з Німеччини і окупованої Європи. Керівництво концентраційних таборів і таборів смерті примушувало ув’язнених, більшість із яких незабаром мала загинути в газових камерах, відправляти листівки рідним, повідомляючи про хороше ставлення до них і нормальні умови життя. Таким чином табірне начальство використовувало пропаганду для приховування слідів жорстокості й масових убивств [506].

Гітлерівську пропаганду ефективно використовували для заклику німецького населення підтримувати загарбницькі війни гітлерівців. Нацистська пропаганда була також необхідна для виправдання масових убивств європейських євреїв та інших жертв нацистського режиму. Крім того, пропаганда використовувалася для забезпечення мовчазної згоди мільйонів людей – сторонніх спостерігачів – на переслідування і вбивства, що здійснювалися для знищення цілих рас.

Після розробки та затвердження плану нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз у грудні 1940 р. пропагандистська машина Третього Рейху швидко активізувала свою діяльність. У настановах Й. Геббельса, які він виголосив для співробітників свого міністерства 5 червня 1941 р. говорилося, що в пропаганді, спрямованій на СРСР, не повинно було бути навіть натяку на повернення до царизму; основним акцентом повинен бути антисоціалізм; основна мета військового виступу проти Сталіна і його єврейських прибічників, а не проти народу. У цьому ж виступі він зазначав, що необхідно було активно й різко звинувачувати більшовизм, викривати його невдачі в усіх сферах. В іншому орієнтуватися на хід подій [280, с. 240]. Хотілося б зазначити, що хід подій, який справді змінювався протягом війни, значно вплинув на реалізацію цих настанов. Так, наприклад, з метою посилення негативних тенденцій

стосовно більшовиків, в українському суспільстві все частіше порівнювали минулу історію Росії з періодом більшовицького панування. Такі порівняння були не на користь Радянській владі і частково підривали її авторитет серед населення окупованих територій.

До 7 жовтня 1940 р. пропагандистські органи вермахту в основному завершили підготовку плану інформаційно-психологічної війни проти Радянського Союзу, що отримав назву «Головні напрямки роботи головнокомандуючого сухопутними військами з ідеологічної обробки німецьких сухопутних сил у період підготовки війни проти СРСР узимку 1941 р.». У документі лунав заклик звернути особливу увагу на виховання особового складу німецької армії, наголошувалося, що «неможливо відокремлювати військову підготовку від націонал-соціалістичного виховання кадрів» [393, с. 167-168]. Щоб мати боєздатну армію фанатично відданих бійців, пропаганду спрямовували на свідомість німецьких солдатів, переконуючи їх у расовій перевазі, стверджували що війна – це засіб завоювання світового панування, закликали бути вірними нацизму, заради чого вдавалися до найбезсоромнішого обману мас, спотворення фактів. Система виховання солдатів і офіцерів здійснювалась за допомогою різних засобів та прийомів, як-от: доповідей, книг, журналів, фільмів, радіопередач і ретельно продуманої організації солдатського дозвілля. Військове керівництво застосовувало доповіді, підготовлені нацистськими теоретиками серед них: «Німецький народ», «Німецька імперія», «Німецький життєвий простір», «Націонал-соціалізм як основа життя», «Німеччина до Версальського миру» [393, с. 168]. Головна мета цих доповідей – сформувати у свідомості солдата вермахту переконання щодо його переваги над іншими націями. Солдати повинні були знати, що війна неминуча і необхідна для того, щоб забезпечити життєвий простір для німців.

Практично кожна дивізія чи підрозділ військ вермахту перетворились у філію штабу з пропаганди. Тут готувалися листівки, оголошення німецькою мовою і мовою тієї місцевості, де велися бойові дії. Було підготовлено мільйони листівок російською, українською, естонською, литовською та

іншими мовами, зміст яких було спрямовано на те, щоб у лаконічній, доступній формі донести населенню розпорядження і накази німецького керівництва.

Основні напрямки пропаганди та психологічного впливу визначались управлінням пропаганди вермахту, що складалося з чотирьох груп і відділів. Група керівництва і контролю здійснювала в основному заходи, пов'язані з розміщенням працівників відділів пропаганди, їх обмундируванням, особовими справами, підготовкою різного роду проектів. Група, що займалася пресою готувала до випуску військової новини. Працівники групи управління повинні були розробляти персональні справи невійськового персоналу відділів агітації та пропаганди, розташованих на окупованих територіях, керувати засобами пропаганди вермахту, здійснювати службовий контроль за діяльністю військ пропаганди. Провідними концернами нацистської Німеччини в управлінні пропаганди вермахту було створено свою групу з питань військової економіки, завданням якої був облік захопленої сировини та участь військово-економічних кіл у загальній пропагандистській роботі [391, с. 169-170].

Заслуговує на увагу структура управління пропаганди вермахту та функції кожного відділу. Перший відділ складався з п'яти груп, що займалися питаннями пропаганди серед бійців та офіцерів сухопутних, морських і повітряних сил. Ці групи здійснювали службу зв'язку, друкування листівок і їх доставку на фронт, використовували в ідеологічних диверсіях пропагандистську техніку, у разі військових дій вводили в бій відділи пропаганди, що знаходились у запасі. Не менш важливе значення надавалося другому відділу, який складався з чотирьох груп і відображав інтереси вермахту в усіх напрямках пропагандистської діяльності нацистської Німеччини. Він співпрацював з іншими відомствами, даючи вказівки відділам пропаганди, що займалися підготовкою кадрів пропаганди з числа офіцерів і солдатів запасу, готував матеріали для пропаганди серед власних військ і т. п. Значна частина представників відділу знаходилася й на радіостанціях, повідомлення яких повинні відображати інтереси вермахту в ході обробки громадської думки країни і військових з'єднань. Частина офіцерів відділу брала

участь у підготовці навчальних фільмів і плакатів, проводити моніторинг і спостерігати за тим, щоб ця продукція виготовлялася відповідно до вимог вермахту. У відділі існувала спеціальна група, яка займалася матеріалами, розрахованими на дезінформацію населення окупованих територій. Питання, пов'язані з цензурою, входили до компетенції третього відділу, також розподіленого на чотири групи. Його працівники координували і контролювали виконання цензурних вказівок щодо діяльності сухопутних військ і військ СС, військово-морського флоту, військово-повітряних сил, здійснювали цензуру кінофільмів і графічного мистецтва. Діяльність четвертого відділу в основному була спрямована на Захід. Він здійснював пропаганду бойових дій і пропаганду, призначену для західних країн, готував матеріали для газет, що випускалися для військовополонених. На відділ покладалося також ведення бойової і загальної пропаганди в східних областях: підготовка і розповсюдження пропагандистських матеріалів серед їх населення, радянських військ, військовополонених; збір і оцінка пропагандистських матеріалів політорганів Червоної армії [391, с. 171].

З початком військових дій на німецько-радянському фронті, у самій Німеччині, посилюється антикомуністична і антиєврейська пропаганда. Незважаючи на те що єврейські видання, які ще залишилися, демонстрували лояльність до нацистської влади, закривалися всі їхні друкарні [99, арк. 3].

У Німеччині за сприянням Міністерства народної освіти і пропаганди починає виходити газета «Дзеркало тижня», у якій друкуються щомісячні звіти про інформаційно-пропагандистську діяльність уряду та реалізацію пропагандистських ідей у культурній діяльності. У виданні подається інформація про театральні вистави, літературні вечори, кіносеанси, які влаштовуються для жителів окупованих країн Європи. Головне, що всі ці заходи проводяться з німецькою мовою [99, арк. 2-3].

З початком конфлікту з Радянським Союзом у липні 1941 р. головний відділ Просвіти і пропаганди розпочав широку агітацію проти Комінтерну. Створена за ініціативою Міністерства народної освіти і пропаганди Рейху в

Берліні інтернаціональна організація «Антикомінтерн» активно розповсюджувала ілюстрований і неілюстрований антибільшовицький матеріал, який поширювався серед видавництв країн Європи, що вже знаходились під владою Рейху і який являв собою інтерв'ю з українцями, литовцями, латвійцями, що розмовляли німецькою мовою і детально могли розповісти необхідну інформацію про Радянський Союз [99, арк. 6].

У цей же період було підготовлено антибільшовицькі ілюстровані плакати і брошуру «Чому боротьба саме з Радянським Союзом?». Яка складалася зі 134-х сторінок. 20000 примірників цієї брошури, написаних мовами тих країн, куди вони призначалися, було розповсюджено через членів Націонал-соціалістичної робітничої партії [99, арк. 6].

Крім того, через радіомовлення постійно передавалися радіорепортажі про більшовиків, їх жахливі діяння, про брехливість радянської системи, про боротьбу, яку Німеччина веде за Європу проти СРСР. Більшість цих репортажів була спрямована на населення України [99, арк. 7-8].

Методи та технології пропаганди Третього Рейху використовувалися з метою впливу не лише на своїх громадян, а й на європейську спільноту. На одному з засідань відкритого народного зібрання доповідач пошуково-розвідувальної групи із Глатця Кіттлер доводив на основі конкретних прикладів, що націонал-соціалістична пропаганда дуже добре сприймається спільнотою європейських країн. І щоб повернути її на свій бік, необхідно створювати справді яскраві зразки матеріалів пропаганди, щоб збити з пантелику суспільну думку в Європі. Для цього необхідно, щоб неправдиві повідомлення несли штамп правдивості, реальності, бо зарубіжжя не повірить цим повідомленням. Одним із яскравих прикладів він наводить той факт, що напад Гітлера на Радянський Союз 22 червня 1941 р. став повною несподіванкою, тому що саме націонал-соціалістична пропаганда так добре спрацювала. Так, при першому ж стрімкому натиску ворожих військ окопи Радянської Армії майже не були підготовлені як оборонні споруди [96, арк. 1].

Пропагандистська діяльність Націонал-соціалістичної партії на окупованих територіях також полягала в тому, щоб піти на співпрацю з місцевою пресою та радіо, які в перший період німецько-радянської війни висвітлювали недоліки радянської системи управління та господарювання. На думку Геббельса, Націонал-соціалістична партія недостатньо висвітлює діяльність СРСР. У своїй статті «Не будьте занадто справедливими» він закликав бути більш критичними в ставленні до висвітлення злочинів Радянської влади щодо свого населення до і під час війни [96, арк. 1-2].

У вересні 1942 р. через заклади пропаганди, включаючи всі відділи при міністерствах, було розповсюджено рекомендацію А. Гітлера щодо встановлення жорсткого контролю за рукописними матеріалами, що надходили до редакцій газет, які видавалися на території східних окупованих країн та країн потенційних колоній. Були зроблені й конкретні вказівки щодо змісту рукописів [97, арк. 4].

Формуючи новий інформаційний простір, гітлерівське керівництво намагалося взяти під тотальний контроль не лише засоби масової інформації та освіту Німеччини, а й культуру, мистецтво, що стало останнім штрихом у новій інформаційній політиці Третього Рейху. Було винайдено альтернативне нацистське мистецтво, насичене ідеологією, естетичною теорією і переконливою практикою «арійських» художників.

Основний зміст мистецтва Третього Рейху визначався його витокami — загальною ідеологією фашизму, політичним екстремізмом і «художніми смаками» фюрера і його оточення, а також деякими характерними тенденціями німецького мистецтва попередніх десятиліть.

Відповідно до політики Третього Рейху та Націонал-соціалістичної партії Німеччини 1934 року на VI з'їзді в Нюрнберзі була проголошена «Культурна програма НСДАП». Основу її склали настанови Гітлера про завдання і зміст образотворчого мистецтва. Серед них такі: «...Мистецтво є місія піднесена фанатизму»; «...Подібно до того, як росте імперія, росте й її мистецтво. Пам'ятники архітектури є могутнім свідоцтвом сил нового німецького явища в

культурно-політичній галузі»; «...Наші споруди ми повинні розраховувати не на 1940-й і навіть не на 2000-й рік. Вони, подібно до соборів нашого минулого, повинні увійти до тисячоліть майбутнього. Я будую навіки» [423, с. 30-33].

Саме ця концепція й була покладена в основу культурної політики Третього Рейху. За період панування НСДАП мистецтво в усіх своїх жанрах стало найбільш надійною ланкою ідеологічної обробки суспільства.

У складі Академії мистецтв було створено відділи агітаційно-масового і монументального мистецтва. Їх діяльність була спрямована відповідно до чітких цільових установок уряду. Обговорюючи деталі режисури свята в Нюрнберзі 1938 року, Гітлер сказав Шпеєру: «Ми повинні нести масам ілюзії... Саме тому, що життя серйозне, люди повинні бути підняті над буднями».

Саме в цьому аспекті фашистське мистецтво було явищем цілісним. Чим простіше, тобто доступніше, були його засоби, тим сильніше виявлялася їх влада над «споживачем». У 30-і роки такий підхід виявлявся у святкуваннях на площах усіх провінційних міст Німеччини, не кажучи вже про багатогодинні спектаклі в Берліні (Аеропорт, Олімпійський стадіон), Нюрнберзі (Поле цепелінів, Березневе поле) і Мюнхені (День німецького мистецтва). Його використовували і в повсякденній культурній практиці [423, с. 34-38].

Керівники держави мислили тільки категоріями агітаційного ідеологічного мистецтва, вважаючи завдання його ефективності головним і чи не єдиним. Гітлер і Геббельс приділяли значну кількість особистого часу для керівництва тією або іншою культурною акцією, наглядаючи за ходом уже запущених процесів культурної політики. Радіопропаганда, кінохроніка, реклама, плакат у всі роки нацизму працювали з граничним навантаженням і були спрямовані на військову, студентську і шкільну аудиторію.

Зважаючи на це, нацистський пропагандистський апарат розробив і використовував на практиці впродовж 1933-1945 рр. різноманітні форми і методи дії на власне населення. Головною метою пропагандистських служб Третього Рейху було прагнення отримати підтримку німецьких громадян для підготовки і ведення війни з Радянським Союзом. Отже, вивчення характеру і

результатів інформаційно-пропагандистського впливу на свідомість німецького населення в умовах підготовки і ведення війни було одним з основних напрямків в діяльності Міністерства народної освіти і політики.

Основний прийом, який використовувала у своїй інформаційній політиці нацистська пропаганда – це найпримітивніші відчуття людини, які сприяли симпатії фашистам найширших народних мас і не тільки Німеччини, але й багатьох інших країн-союзників. Вона використовувала всі засоби для досягнення своїх цілей: від кіно до архітектури, але найбільше значення зі всіх ЗМІ надавалося радію. Радіоприймачі до 30-х років були майже в кожному будинку, і тому було можливим психологічно впливати на величезну кількість людей. За допомогою пропаганди в масовій свідомості німецького народу насаджувалася ненависть до так званих «неарійських» націй, возвеличення Гітлера і німецької військової могутності .

Підводячи підсумки, необхідно зазначити, що нацистська пропаганда сприяла 1933 року успішній стабілізації режиму, що дозволило приступити в подальші роки до швидкої переорієнтації суспільної свідомості. Система нацистської пропаганди, таким чином, стала разом з механізмом державного терору однією з опор Третього Рейху і дозволила його лідерам проводити все більш і більш радикальну зовнішню і внутрішню політику, не побоюючись опору з боку німецького народу.

2.2. Концепція нацистської політики для окупованих східних територій.

Кожна зі сторін, що брали участь у Великій Вітчизняній війні мала свою власну військову політику, яка, вочевидь, була складовою політики СРСР та Німеччини. Беззаперечно, військова політика виражала основні цілі і завдання військової безпеки обох держав. Німеччина проводила політику, спрямовану на підтримку вже встановленого нацистського режиму і зриву спроб його зміни. У цей же час СРСР прагнув укріпити свою обороноздатність та ідеологічний фронт, зокрема серед сільського населення. Щодо зовнішньої політики, то націонал-соціалісти під девізом «розширення життєвого простору для німців» фактично прагнули встановити панування в східних країнах і досягти своїх агресивних завойовницьких амбіцій. СРСР же прагнув розширити межі соціалістичного світу та поширити ідеї комунізму за межі власної держави.

Політична концепція, розроблена керівництвом обох держав, представляла собою комплекс поглядів на здійснення політики державою, громадськими організаціями, окремими громадянами. У Німеччині концептуальні засади державної політики фактично стали доктриною, що відобразилася також у цілях партійно-політичної боротьби і перетворилася на ідеологію.

Згідно з політичною концепцією в Німеччині було розроблено військово-політичну стратегію, яка являла собою сукупність політичних дій у галузі безпеки і оборони, державну систему військово-політичних ідей, переконань і практичних заходів, що визначили цілі і загальну спрямованість політичної боротьби, форми, методи і способи її ведення, відображали військові аспекти вищих національних інтересів і забезпечення безпеки держави.

Військово-політична стратегія гітлерівської Німеччини 30-х років ХХ ст. полягала в розробці й реалізації комплексу найбільш важливих військово-політичних завдань, становленні послідовності їх виконання, визначенні основних напрямків та цілей військової політики на різних етапах становлення

Третього Рейху і ведення війни, визначенні відповідної розстановки військово-політичних сил і виробленні плану їх використання на тривалий період.

Основні питання і загальна спрямованість військово-політичної стратегії фашистської Німеччини визначалися на державному рівні. Вона системно і цілеспрямовано враховувала особливості соціально-політичного ладу і остаточну мету держави, реальний рівень її військової могутності, економічні, політичні, дипломатичні можливості на користь вирішення важливих військово-політичних завдань із забезпеченням вседержавної і регіональної безпеки. Військово-політична стратегія фашистської Німеччини займала визначальне місце по відношенню до тактики військово-політичних дій.

Гітлерівська військово-політична стратегія стала важливою установкою військової політики Німеччини, вона виражала соціально-політичну, стратегічну і військово-технічну основи військової доктрини, характер і завдання військової стратегії держави.

Відповідно до концепції та стратегії нацистської Німеччини, гітлерівським керівництвом було розроблено принципи військової політики:

- відповідність довгостроковим політичним цілям і військово-політичній ситуації, що склалася в Німеччині, Європі та світі у 20-30-х роках ХХ ст.;
- використання політичних, економічних, дипломатичних і військових заходів для вирішення постійних військово-політичних завдань;
- використання соціально-економічних і військово-стратегічних переваг країни;
- виявлення і використання слабких і вразливих місць у військовій системі держав-противників, а також суперечностей в системі їх відносин;
- вирішення військово-політичних і стратегічних завдань з мінімальними морально-політичними і матеріальними витратами;
- залучення на свій бік максимального числа союзників і забезпечення єдності спільних зусиль;
- послідовне ослаблення потенційних противників.

З приходом нацистів до влади в Німеччині головною метою зовнішньої політики, як проголосив сам А. Гітлер у своїй праці «Майн Кампф», стало

завоювання нового життєвого простору для німців як народу вищої раси. З цього приводу він зазначав: «...для Німеччини єдина можливість проведення здорової територіальної політики полягає тільки в завоюванні нових земель у самій Європі... Слід ясно розуміти, що ця мета може бути досягнута тільки шляхом війни». Але якщо сьогодні ми говоримо про нові землі в Європі, то, перш за все, ми повинні мати на увазі тільки Росію і підвладні їй прикордонні держави» [125, с. 147, 152-155, 741-742, 766-767]. Під останніми нацистський фюрер розумів західні республіки СРСР, у тому числі й Україну. Ця теза свідчить про те, що Гітлер добре розумів, аби Німеччина мала у своєму розпорядженні незліченні сировинні багатства Уралу, ліси Сибіру, родючі рівнини України – це стало б потужною сировинною основою Третього Рейху в утвердженні свого панування над Європою, а в кінцевому рахунку і над світом.

Провідну роль у розробці зовнішньополітичної концепції німецького фашизму відіграла монополістична буржуазія Німеччини, яка прагнула збільшити свої капітали і розширити економічний вплив. Вона приділяла велику увагу майбутній східній експансії. Прикладом цього є лист, який був відправлений Гітлеру в жовтні 1933 р. від імені правління Німецького банку. У ньому зазначалося, що німецький народ має можливість отримати простір на Сході. На думку банкірів, коли частина німецького народу знайде свою батьківщину на Сході, тоді можна буде думати й про загарбання інших територій [138, с. 64].

Німецька буржуазія та фінансові олігархи прагнули до розширення поля своєї діяльності, а східні території, на їхню думку, були ще мало розвинуті, не освоєні. Території СРСР, зокрема Української РСР, вони вважали невичерпним джерелом дешевої сировини. Так у листопаді 1938 р. великі промисловці, що входили до політичної фракції радикальних ревізіоністів і войовничих антисемітів на чолі з А. Рехбергом направили начальнику імперської канцелярії звернення, у якому зазначали: «Об'єктом експансії Німеччини є простір Росії..., вона володіє невичерпними потенційними багатствами в галузі сільського господарства і ще не розроблених сировинних ресурсів. Якщо ми

хочемо, щоб експансія забезпечила Німеччині перетворення в імперію з достатньою для її потреб аграрною і сировинною базою, то необхідно захопити всю російську територію до Уралу включаючи райони, де залягають величезні рудні багатства» [327, с. 62-89].

Про плани німецької фінансової олігархії та гітлерівського керівництва можна судити також із запису про нараду членів економічного штабу «Схід» і методи його реалізації, яка відбулася 2 травня 1941 р. Їх мета – грабування радянських областей, які повинні були окупованими. На нараді було заявлено про те, що продовжувати війну буде можливо тільки в тому випадку, якщо збройні сили Німеччини на третьому році війни будуть забезпечені продовольством із Росії. При цьому більшість учасників наради визнавала, що викачування з країни всього, що необхідно Німеччині, призведе до того, що десятки мільйонів людей будуть приречені на голод. Незважаючи на це, було визначено найбільш стратегічно важливі сільськогосподарські культури, які підуть як продовольство для забезпечення німецьких військ.

Важливим у цьому контексті було також питання про відбудову промислових підприємств. Вирішено було відбудувати лише ті, які виробляють дефіцитну продукцію, серед них:

- заводи по будівництву транспортних засобів;
- заводи по будівництву споруд, які використовуються в різних галузях постачання (сталеві споруди);
- текстильні підприємства.

Із числа військових підприємств – тільки такі, яких не вистачає в Німеччині. Також запропоновано було організувати велику кількість ремонтних майстерень для військових потреб [202, с. 23-24.].

Незважаючи на те, що 23 серпня 1939 р. між гітлерівською Німеччиною та СРСР було укладено Пакт про ненапад та підписано секретний додатковий протокол, Німеччина продовжувала будувати плани походу на Схід. Особливе місце у своїх загарбницьких задумах Німеччина відводила Радянському Союзу. На його території мали намір створити німецькі військові поселення, населення

яких повинно було стати «пануючою расою». У контексті цієї політики розроблялася програма створення селянських господарств з етнічних німців.

Гітлерівське керівництво планомірно будувало плани щодо захоплення східних територій. 21 липня 1940 р., уперше повідомляючи військово командування про свій намір, як можна швидше напасти на СРСР, А. Гітлер, ніби між іншим, заявив про найближчі політичні цілі Німеччини, зокрема плани, щодо долі української державності, Федерації Прибалтійських держав та Білорусії. Окремі гітлерівські лідери висловлювали думку про те, щоб якнайшвидше захопити східні території, так життєво необхідні Німеччині для вирішення більш глобальної геополітичної проблеми. Серед них Й. Геббельс, Г. Гімлер та Г. Геринг [126, с. 60]. Ці думки в кінці 30-х р. часто висловлювали відомі німецькі політики, які вважали, що для ослаблення Росії необхідно відірвати від неї Україну, яка, може, стане самостійною державою, орієнтованою на Німеччину, і завжди служитиме протиположною Росії.

Ця суперечливість у планах окремих політичних діячів досягла найбільшої інтенсивності на початку березня 1941 р., коли підготовка німецького нападу на СРСР була остаточно вирішеним питанням. Верховне командування розробляло тоді «Керівні установки з особливих питань, пов'язаних з директивою № 21 (план «Барбаросса»)». Як особливе питання виділялася майбутня політика на окупованій радянській території [395, с. 70].

У зв'язку з цим 18 грудня 1941 р. начальник штабу оперативного керівництва представив керівництву військовими силами Німеччини удосконалений проект плану з урахуванням усіх зауважень Гітлера і документ «Керівні вказівки зі спеціальними питаннями як доповнення до директиви № 21 – «План Барбаросса». Необхідно зауважити, що в документі чітко наголошується на тому, що кампанія, яка планується – це щось більше, ніж просто військова боротьба, – це конфлікт двох світоглядів. У попередньому варіанті проекту потрібно було враховувати масштаби території СРСР, і у зв'язку з цим Радянську країну необхідно розділити на ряд окремих держав з власними урядами, які були б готові вкласти з Німеччиною мирні договори і

надалі співпрацювати з нею. Наголошувалося також на тому, що для створення таких урядів необхідно продумати і розробити загальні принципи поведінки та співпраці з цими державами. На думку керівництва гітлерівської Німеччини, стара буржуазно-аристократична, єврейсько-більшовицька інтелігенція буде заважати процесу співпраці, тому її запропоновано знищити [282, с. 60].

Одним із важливих питань, на думку Гітлера, було не допустити утворення національної держави, тому що в результаті вона знову стане ворогом Німеччини. Утворення національних держав не входило до планів Гітлера, тому до директиви № 21 було внесено зміни. Запропоновано було створити не держави, а географічні одиниці:

- 1) Великоросія з центром у Москві;
- 2) Білорусія з головним містом Мінськом чи Смоленськом;
- 3) Естонія, Латвія, Литва;
- 4) Україна і Крим з центром у Києві;
- 5) Донська область зі столицею Ростовом;
- 6) Кавказька область;
- 7) Російська Середня Азія чи Руський Туркестан [282, с. 60-61].

Що стосується України, то Київ визначено центром тому, що це місто довгий історичний період було значним культурним і політичним центром, починаючи з Київської Русі, пізніше постійним суперником Москви. Основна політична лінія в цьому регіоні – заохочення прагнень українців до національної незалежності, до потенційного створення власної державності або об'єднання України з Донською областю і Кавказом. Таке об'єднання, на думку гітлерівського керівництва склало б Чорноморський союз, який протистояв би Москві становив би їй постійну загрозу, захищаючи великонімецький життєвий простір зі сходу. Одночасно ця область служила б потужною сировинною базою великонімецькій імперії.

З метою створення політичної противаги Великоросії та умов, що привели б до її ослаблення, необхідно було приєднати окраїнні райони, що

раніше входили до складу російського простору: частину Курської та Воронежської областей.

Загалом у директиві запропоновано створити план дій, який передбачав би утворення центрального органу з координації дій на території СРСР. Серед завдань бачимо розробку обов'язкових політичних вказівок окремим адміністративним одиницям з урахуванням конкретної обстановки і поставленої цілі; забезпечення важливих військових поставок з усіх окупованих областей на користь імперії; розробку і рішення принципово важливих для всіх областей загальних питань таких, як фінансування, транспорт, виробництво нафти, вугілля і продовольчих товарів.

Директивою також передбачено чітке розмежування за компетенціями місцевих органів управління в окремих адміністративних округах, які представляють собою замкнуті національні чи господарчо-політичні одиниці, для рішення локальних та інших завдань [101, с. 149-153].

У війні проти СРСР гітлерівське керівництво ставило перед собою дві основні цілі: політичну та економічну. Політична ціль полягала в тому, щоб назавжди покінчити з більшовизмом та комуністичною ідеологією, знищити соціалістичний лад, Радянську державу. Основна економічна ціль війни гітлерівської Німеччини проти Радянського Союзу – перетворення захоплених територій Південно-Східної Європи в аграрно-сировинний придаток «великонімецької економічної сфери», у важливий ринок збуту її промислової продукції. «Якої-небудь конкуренції на Південному Сході, – зазначалось у меморандумі Клодіуса, – хіба що потрібно буде остерігатися» [253, с. 11].

Щодо ролі «великонімецької економічної сфери», на думку керівництва Третього Рейху, то воно стане ядром «нової Європи» з центром у Берліні, звідки заплановано здійснювати керівництво підкореними народами і насаджувати фашистський «новий порядок». Як видно з меморандуму та Генерального плану «Ост», територія європейської частини СРСР не включалася до «великонімецької економічної сфери», бо призначення її полягало в тому, щоб вона стала колоніальним придатком [101, с. 30].

Як тільки було сформульовано зовнішньополітичну концепцію Третього Рейху в плані «Барбаросса», Гітлер доручив рейхсмаршалу Г. Герингу розробити план використання майбутньої захопленої німецькою армією території на Сході. План «Ольденбург» був розроблений і затверджений уже в березні 1941 р. Він передбачав одразу після закінчення військових дій проведення грандіозних економічних заходів щодо використання ресурсів захопленої території Радянського Союзу. Одразу ж було створено економічний штаб, який був повністю відокремлений від генерального штабу. За планом передбачалося переправити до Рейху найбільш цінне промислове обладнання, а все інше, не потрібне німецькій промисловості, – знищити. Територію СРСР планувалося децентралізувати економічно і зробити аграрно-сировинним придатком Німеччини [210, с. 17].

Встановлення повного панування в Європі, як вважали керівники Третього Рейху, не могло відбутися без вирішення основного завдання в Другій світовій війні – знищення Радянського Союзу. У розгромі СРСР вбачали запоруку успіху в здійсненні своїх найважливіших політичних, економічних та стратегічних завдань. Але керівництво вермахту розуміло, що західні країни не будуть заважати Німеччині здійснювати агресію на Схід до тих пір, поки вона не переросте в реальну небезпеку для них самих. Гітлерівське керівництво намагалося уникнути затяжної війни на два фронти. Тому перші кроки, які були здійснені фашистською Німеччиною, – це нанесення першого удару Франції та виведення з війни Англії. Напад на Радянський Союз повинен був відбутися тільки після вирішення завдань на Заході. Ця політична концепція також відображена у відомій праці Адольфа Гітлера «Mein Kampf» і стала основоположною в нацистській військовій доктрині. На нараді керівництва вермахту 23 листопада 1939 р. Гітлер зазначав: «Росія в даний час небезпеки не являє. Сьогодні вона ослаблена внаслідок багатьох внутрішніх процесів. Крім того, у нас є договір з Росією. Але договори дотримуються до тих пір, доки вони доцільні... Ми можемо виступити проти Росії лише тоді, коли звільнимся на Заході» [101, с. 76-77].

Що ж собою являла військова доктрина гітлерівської Німеччини? Військова доктрина фашистської Німеччини розроблялася на основі воєнних знань відомих німецьких теоретиків А. Шліффена, Е. Людендорфа, Ф.Бернгарді, Х. Ріттера, Р. Золдана та багатьох інших. Вона увібрала в себе досвід минулого й нового у військовій теорії і практиці будівництва збройних сил Англії, Франції, Італії, Японії, США. Окремі аспекти оперативно-стратегічних і тактичних питань були запозиченні також і в радянської військової науки. Найважливіші з цих документів: Reichsverteidigungsgesetz vom 21. Mai 1935; «Weisung für die einheitliche Kriegsvorbereitung der Wehrmacht» vom 26. Juni 1936; 24. Juni 1937; 3 April 1939. «Weisung jv» 1» und «Weisung № 2» vom 11. März 1938; die Weisung «Aufmarsch Grim» vom 30. Mai 1938; F. Hossbach. Niederschrift über die Besprechung in der Reichskanzlei am 5. November 1937; Aufzeichnung über die Besprechung in der Reichskanzlei am 23. Mai 1939; Aufzeichnung über Hitlers Ansprache am 22. August 1939 [101, с. 76-77].

У військово-політичній доктрині було також враховано військові плани та стратегічні вказівки Верховного командування вермахту; вказівки А. Гітлера, зроблені на нарадах генералітету, а також у меморандумі ОКБ від 19 квітня 1938 р. «Керівництво війною – проблеми в її організації» і додатку «Якою буде війна майбутнього?» [304, с. 483-485].

Авторами військово-політичної доктрини були безпосередньо керівники Третього Рейху: Гітлер, Геринг, Гімmlер, Гейдріх Розенберг, Бломберг, Браухич, Рейхенау, Кейтель, Йодль та інші. Розробляючи військову доктрину, вони велику увагу приділяли інформаційно-пропагандистській діяльності всіх без винятку міністерств Рейху у самій Німеччині і за її межами [307, с. 148].

Таким чином, вироблені основні засади загальної стратегічної концепції гітлерівського командування полягали в тому, щоб, ослабивши і роз'єднавши головних противників фашистської Німеччини, уникнути одночасної війни проти Англії, Франції і Радянського Союзу і не допустити створення антинімецької коаліції; втілити ідею щодо нанесення першого удару на Заході з

метою розгрому Франції і виводу з війни Англії, а далі розпочати військові дії проти країн Сходу. Реалізація плану в такій послідовності повинна була б забезпечити гітлерівській Німеччині повне панування в Європі і подальше розгортання її світової експансії. Розрахунок робився на те, що Італія підірве стратегічні позиції Великобританії в басейні Середземного моря, а Японія відверне основні сили Англії, а в подальшому і США, від Південно-Східної Азії, а також блокує Радянський Союз на далекосхідних кордонах [160, с. 38].

Ця політика фашистської Німеччини принесла свої результати. У зв'язку з тим, що європейські держави не вірили в наміри Гітлера, його керівництву досить швидко вдалося вирішити долю країн Центральної, Південно-Східної та Північної Європи і за їх рахунок значно покращити стратегічне й економічне становище Німеччини, що сприяло подальшому веденню війни.

Одночасно з веденням військових дій у Європі, німецьке керівництво втілювало завдання, що були поставлені перед німецькою економікою і збройними силами, до 1939 р. підготуватися до глобальної війни. У меморандумі про економічну підготовку до війни, створеному в серпні 1936 р., зазначалося: «Війна вимагає настільки великої кількості сировини, що у світовій історії ще ніколи не було випадку, що будь-кому справді вдалося створити запаси на довгий час...». Тут же Гітлер ставить перед німецькою економікою два основні завдання: « ... Я ставлю такі завдання: 1) через чотири роки ми повинні мати боєздатну армію; 2) через чотири роки економіка Німеччини повинна бути готова до війни» [101, с. 76-77].

З середини 1940 р. гітлерівським керівництвом починає розроблятися колоніальна програма нацистської Німеччини. В останньому варіанті програми поставлено мету: створити німецьку колоніальну імперію в Африці, включаючи всі німецькі колонії. Про колоніальні амбіції та плани можна судити з меморандумів Клодіуса, Корсванта, Ріттера, усі вони зводилися до одного: після перемоги над Францією і Англією планували безперешкодно захопити економічні позиції на Близькому і Середньому Сході [159, с. 14-15].

Наскільки серйозно німецьке керівництво готувалося до колоніальних захоплень, на думку відомого російського історика, свідчить той факт, що ще 1940 року в Німеччині було таємно створено Міністерство колоній на чолі з фон Еппом і розпочалося формування колоніальних військ, чисельність яких намічалось довести до 100 тис. осіб [101, с. 30]. До 1943 р. гітлерівське керівництво не втрачало надії на створення великонімецької імперії та приєднанні новозахоплених територій на Сході та Південному Сході. Цю думку підтверджує праця Тревора-Ропера «Hitler's Table Talk 1941-1944», де автор зазначає, що цих цілей фашистське німецьке керівництво розраховувало досягти після розгрому Радянської Армії. Він нагадує, що в одній із бесід у вузькому колі однодумців Гітлер заявив: «У той день, коли ми встановимо в Європі наш твердий порядок, ми зможемо звернути свій погляд до Африки. І хто знає, може, в один прекрасний день ми зможемо взятися за досягнення й інших цілей» [148, с. 328].

Наступним кроком у колоніальній програмі Третього Рейху була розробка концепції нацистської політики на східних окупованих територіях.

Політика, яку проводило гітлерівське керівництво на окупованих територіях була складовою частиною завойовницьких планів гітлерівської Німеччини в Другій світовій війні. Розширити життєвий простір Німеччини було заплановано передусім за рахунок територій Радянського Союзу та інших слов'янських країн. Уже напередодні війни розроблено детальні плани про устрій Східної Європи. Перший варіант плану «Ост» був розроблений 1941 року Головним управлінням імперської безпеки і представлений 28 травня 1942 р. співробітником Управління штабу імперського комісара з питань консолідації німецького народу, обер-фюрером СС Мейєром-Хетлінгом під назвою «Генеральний план «Ост», основи правової, економічної і територіальної структури Сходу» [202, с. 13].

Повний текст цього плану, на жаль, на сьогодні так і не знайдено, на Нюрнберзькому процесі єдиним доказом існування плану були «Зауваження і пропозиції Міністерства східних окупованих територій за генеральним планом

„Ост“, за словами обвинувачів, написані 27 квітня 1942 р. головним експертом, співробітником Міністерства східних територій Е. Ветцелем після ознайомлення з проектом плану, підготовленим РСХА [496].

Основні цілі гітлерівського керівництва Німеччини відображені в плані «Ост» і були спрямовані на:

– політичне і військове загарбання простору захопленого і в далекому майбутньому шляхом «виселення» корінного населення, включаючи й масове знищення, і колонізацію, тобто «насильницьку асиміляцію» (*Umvolkung*);

– соціал-імперіалістичний інтерес у міцному закріпленні власної соціальної бази за допомогою «поселень», тобто за допомогою створення обширних, залежних від режиму, економічно сильних верств німецьких селян і крупних землевласників, а також за допомогою об'єднання німецьких міських середніх верств;

– експансія великого капіталу, спрямована на експлуатацію сировини (нафти, руди, металів, бавовни та іншої сільськогосподарської сировини) на величезні ринки збуту товарів масового споживання, на розширення інвестиційних можливостей і ринків експорту капіталу (зокрема військова індустрія – зброя і військове спорядження), – військове будівництво, аеродроми, «опорні пункти» і «німецькі» поселення, селянські садиби, промислові і транспортні споруди всіх видів) і отримання дешевої робочої сили; зацікавленість в невичерпних джерелах продуктів харчування для «панів» на необмежений період [496]. Окремі основні ідеї «Генерального плану «Ост» продумано і проголошено ще під час Першої світової війни.

Але під час Другої світової війни в цьому плані вперше об'єдналися варварський расизм і антисемітизм з офіційно заявленою метою геноциду, знищення цілих рас і народів. Якщо дати більш стисле визначення, то можна назвати його радикально расистським, геноцидним варіантом німецької експансії на Схід. Надзвичайно великий і тісний зв'язок «Генерального плану Ост» і голокосту. Включаючи расистський намір знищити десятки мільйонів слов'ян, «Генеральний план «Осту» був також головним експериментальним

простором для вбивства євреїв по всій Європі та й усьому світі і повинен був забезпечити території для необмеженого числа гетто і таборів смерті. На відміну від Голокосту «Генеральним планом «Ост» передбачалася широка програма грабежу і експансії.

Захоплення східних територій пояснювали або «більшовицькою загрозою», або потребою в розширенні життєвого простору для німців. Один із учасників Нюрнберзького процесу дав свідчення про те, що Гіммлер уже на початку 1941 р. пояснив своїм дванадцяти керівникам груп СС, що знищення 30 мільйонів слов'ян є «метою кампанії проти Росії» [144, с. 356]. Той же свідок підтвердив радянському обвинувачеві, пояснюючи основні причини боротьби з партизанами, «що боротьба проти партизанського руху була доволі важливим приводом для знищення слов'янського і єврейського населення» [144, с. 538]. Гітлер уже на початок Східної кампанії віддав розпорядження, щоб зайняті області «так швидко, як це можливо», були заспокоєні «краще всього, розстрілюючи кожного, хто косо буде поглядати» [144, с. 87].

На думку Л.О. Безименського, План „Ост“ розроблявся поетапно, спочатку це був «Малий план» («*Kleine Planung*»), а потім «Великий план» («*Große Planung*»). Малий план належало здійснити під час війни. На «Великому плані» німецький уряд хотів зосередитися після війни. План передбачав різний відсоток германізації для різних підкорених слов'янських та інших народів. Ті, що не підлягають онімеченню повинні бути виселені до Західного Сибіру. Таким чином, виконання плану повинне було забезпечити реалізацію колоніальної політики Рейху, а завойовані території набували суто німецького значення [167, с. 258].

План «Ост» був ґрунтовно пропрацьований, він містив таблиці, графіки, кошториси, що свідчило про серйозні наміри гітлерівського керівництва. З розділу «Загальні ідеї керівництва» ми бачимо, що захоплення і використання східних територій, їх перетворення в повноцінні імперські області (гау) розглядається керівництвом Рейху як найбагатіше із завдань. Планувалося заселення сільських регіонів і створення здорового селянства. Для проведення

такого глобального колонізаторського завдання передбачалося відмежувати райони, які повинні були заселені за етнографічними ознаками, створення єдиної системи управління в усіх колонізованих регіонах [167, с. 259].

Концептуальні принципи політики Третього Рейху стосовно населення східних областей яскраво відображені в записці Гімmlера від 25 травня 1940 р. під назвою «Деякі міркування про поводження з місцевим населенням східних областей», яку було розіслано в усі управління гітлерівського апарату на місцях. У ній зазначалося: «Що стосується окремих народностей, ми не прагнемо до їх консолідації й збільшення, тим більше до поступового прищеплення їм національної свідомості і національної культури. Для німецького населення східних областей не повинно бути вищих шкіл. Для нього достатньо наявності чотирихкласної народної школи. Метою навчання в цій народній школі повинно бути тільки простий рахунок, найбільше до 500, уміння розписатися, нав'ювання, що божественна заповідь полягає в тому, щоб коритися німцям, бути чесним, старанним і слухняним. Уміння читати, я вважаю, непотрібним. Крім школи такого типу, у східних областях не повинно бути ніяких шкіл» [167, с. 88-89].

Згідно з Генеральним планом «Ост» завойовницькі економічні плани щодо народів Радянського Союзу тісно перепліталися з ідеологічними інтересами. Про це свідчить промова А. Гітлера на нараді з генералами 30 травня 1941 р., де він зазначав, що війна з СРСР – це зіткнення двох ідеологій, безпощадна війна з метою знищення більшовизму, це війна у якій, «жорстокість – благо для майбутнього» [167, с. 93].

Розробкою плану східного походу та використання східних територій займалися одночасно декілька відомств Третього Рейху. Один із розробників планів щодо східних окупованих територій – А. Розенберг. З 1933 р. він був начальником НСДАП. У межах повноважень цього управління у квітні 1941 р. було створено спеціальний центр із проблем східних територій – Центральне політичне бюро. За спогадами самого Розенберга, 2 квітня 1941 р. Гітлер оголосив про своє рішення призначити його міністром у справах окупованих

східних територій. У той же день А. Розенберг підготував меморандум про цілі і методи німецької окупаційної політики стосовно територій Радянського Союзу «Збройна боротьба з Радянською Росією, – говорилося в ньому, – приведе до швидкої окупації великих частин території Радянського Союзу, які мають важливе значення. Вельми очевидно, що військові дії з нашого боку дуже скоро приведуть до краху СРСР» [166, с. 253].

У меморандумі Розенберг наголошував на тому, що ставлення до окремих частин території повинно з самого початку бути спрямоване на досягнення поставлених політичних цілей як в управлінні, так і в економічному й ідеологічному відношенні. У своєму меморандумі він намітив плани відповідно до різних частин Радянського Союзу. Наріжним каменем у запропонованій концепції стало розпалювання ворожнечі між різними національностями СРСР з метою здійснення великонімецької політики. Прибалтика – Естонія, Латвія і Литва – повинна була стати областю німецької колонізації. Було висунуто план створення Чорноморського союзу в складі України, Дону і Кавказу, для того щоб «постійно тримати під ударом Москву і забезпечити великонімецький життєвий простір зі Сходу». Поряд із цим запропоновано було створення державних формувань, підпорядкованих Рейху на чолі з німецькими керівниками – рейхскомісарами. В економічному сенсі ці держави повинні були перетворитися на аграрний придаток фашистської імперії [387, с. 117].

Міністерство східних окупованих територій під керівництвом А.Розенберга розробило структуру окупаційного апарату для радянських територій. У додатку до меморандуму від 7 квітня 1941 р. (№ 2) говориться про осіб, призначених на найважливіші посади в адміністративному апараті на Сході. Так, на посаду імперського комісара прибалтійських країн і Білорусії Розенберг рекомендував гауляйтера Генріха Лозе, на посаду рейхскомісара України – Шикеданца, який протягом 20 років був зайнятий розробкою «російського питання». Для керівництва Кавказом було запропоновано статссекретаря Бакке, який сам за походженням з Кавказу. Рейхскомісаром області Дон-Волга було запропоновано Д. Клагесса, міністра Брауншвейга. У

разі окупації Москви Розенберг планував на посаду рейхскомісара гауляйтера Східної Пруссії Ериха Коха [387, с. 118].

Виходячи з політичних міркувань, 20 квітня 1941 р. А. Розенберга було призначено уповноваженим із питань, пов'язаних зі східноєвропейськими областями. Начальнику штабу ОКВ В. Кейтелю було відправлено наказ про призначення Розенберга і рекомендовано надавати йому всяку допомогу [115, с. 548-549]. Незабаром В. Кейтель видав наказ про порядок відрядження відповідних осіб до відомства з розробки окупаційної політики на Сході. Усі переговори з питань східного простору в подальшому проводилися посадовими особами ОКВ [115, с. 551].

Наступним кроком у діяльності Міністерства східних окупованих територій було налагодження співробітництва з Міністерством народної освіти і пропаганди Німеччини. Було проведено ряд переговорів, у результаті яких досягнуто згоди щодо історичного та політичного розуміння східної проблеми, усі політичні та інші статті, тексти, промови і звернення повинні були проводитися у відомстві Розенберга. Зміст пропагандистської роботи повинен був узгоджуватись із вказівками Міністерства народної освіти і пропаганди.

Оскільки Розенберг прагнув використати населення окупованих територій СРСР проти радянського керівництва, велика увага повинна була приділятися питанню підготовки пропагандистської діяльності серед місцевих жителів. Відповідальні співробітники Міністерства народної освіти і пропаганди та інших відомств були прийняті Розенбергом і «проінструктовані з питань позицій, які вони повинні будуть займати з проханням узгодити термінологію преси, по можливості уникаючи будь-якого розголосу».

Передбачаючи близьку перемогу над СРСР, на нараді нацистського керівництва 16 липня 1941 р. з питань про «новий порядок» на окупованих територіях Гітлер заявив: «Створення воєнної держави західніше Уралу ніколи не повинно стати на порядку денному... Усі послідовники фюрера повинні знати: імперія лише тоді буде в безпеці, коли західніше Уралу не буде існувати

чужого війська. Захист цього простору від усяких можливих небезпек бере на себе Німеччина...» [118, с. 50-51].

На цій нараді було розглянуто й питання щодо розправи над мирними населенням, яке чинило опір окупаційному режиму. Більшість присутніх керівників Третього Рейху дійшла до висновку, що найшвидше цю проблему можна вирішити лише шляхом розстрілу учасників опору. В. Кейтель у своєму виступі зазначив, що необхідно зробити місцеве населення відповідальним за свої вчинки, бо неможливо поставити охорону біля кожного хліва, біля кожного вокзалу. Місцеві жителі повинні знати, що буде розстріляно кожного, хто проявляє бездіяльність, і вони будуть притягатися до відповідальності за будь-який проступок. На цій же нараді було затверджено імперських комісарів для України та інших окупованих територій [118, с. 53-54]."

Таким чином, політика керівництва окупованими територіями України, Прибалтики та Кавказу, на думку А. Розенберга, повинна бути більш лояльною, ніж до російського населення. Завдяки їй окупаційне керівництво знайде підтримку в боротьбі проти Радянського Союзу. Але до планів Гітлера не входило «загравання» з населенням окупованих територій, планувалася швидка колонізація захоплених східних областей. На думку провідних нацистських керівників Г. Геринга, Г. Гімmlера і М. Бормана, колонізацію східного простору Німеччина може здійснити абсолютно самостійно, без сприяння місцевих націоналістів.

Після вторгнення фашистської Німеччини на територію СРСР Гітлер та його керівництво вже не приховували справжніх планів щодо східних народів, які населяли Радянський Союз. Головною метою серед цих планів було позбавити східні народи «будь-якої форми державної організації і відповідності з цим тримати їх на можливо більш низькому рівні культури». Існування східних народів, на його думку, виправдовувалося тим, що вони можуть бути корисними лише в економічному сенсі [148, с. 424].

Справжні плани гітлерівської Німеччини розкриває також лист Мартіна Бормана, який він надсилає за дорученням Гітлера Розенбергу. У листі Борман

висловлює побажання Гітлера щодо принципів, які необхідно, на його думку, дотримуватися на окупованих східних територіях.

У листі чітко виловлюється думка про те, що керівництво Рейху не зацікавлене в збільшенні населення цих територій, тому пропонує цілу програму зменшення народжуваності серед слов'ян. Наголошується також на тому, що ні в якому випадку не слід давати місцевому населенню вищу освіту: «Якщо ми зробимо цю помилку, ми самі породимо в майбутньому опір проти нас. Тому, на думку фюрера, цілком досить навчати місцеве населення, зокрема так званих українців, тільки читанню і письму» [202, с. 39]

Особливу увагу Гітлер пропонує звернути на заходи, які проводяться окупаційною владою. Вони не повинні сприяти розвитку в місцевого населення відчуття гордості та переваги. Потрібно потурбуватися про те, щоб німці мало контактували з місцевим населенням, не проживали в українських містах. Для них будуть побудовані нові міста та поселення, строго ізольовані від російського (українського) населення. Тому будинки, що споруджуються для німців, не повинні бути схожі на російські (українські). Мазанки, солом'яні дахи та інше для німців виключаються.

Загалом на корінній території імперії значна частина життєвого простору буде регламентованою законом. Але цього пропонується уникати в окупованих східних областях. На думку Гітлера, для місцевого населення не слід видавати дуже багато законів: тут треба обов'язково обмежитися найнеобхіднішими. Німецька адміністрація повинна бути тут невеликою. Обласному комісарові належить працювати з місцевими старостами. Не слід створювати єдиного українського правління на рівні генерального комісаріату або навіть рейхскомісаріату [101, с. 122-123].

Нацистське керівництво планувало довести до мінімуму населення Польщі, України і Білорусії і на їх землях поселити до 10 млн. німецьких колоністів. Ті поляки, українці і білоруси, які мали залишитися живими, повинні були служити безкоштовною робочою силою для німецьких господарів. Окупаційні власті мали вказівку тримати населення в покорі

шляхом крайньої жорстокості, постійно застосовувати масові розстріли та інші види знищення [115, с. 89].

З початком окупації на захоплених територіях сформувалася чітка система управління: А. Розенбергу підкорялися чотири імперських комісаріати: остляндський, український, московський і кавказький. Кожен із них поділявся на генеральні комісаріати. Відповідно Рейхскомісаріат «Україна» поділявся на волинсько-подільський, миколаївський, житомирський, київський, дніпропетровський і таврійський генеральні комісаріати. Нижчою ланкою німецької окупаційної адміністрації були обласні комісаріати. На захопленій радянській території планувалося створити 1050 таких комісаріатів. Для їх укомплектування до Міністерства східних окупованих територій було відряджено 144 офіцери штурмових загонів (СА), 711 чиновників Міністерства внутрішніх справ і організації «Трудовий фронт» [202, с. 10].

Рейхскомісаріат «Україна» в адміністративно-територіальному відношенні також складався з генеральних округів, областей (гебітів), округів, районів, повітів, волостей, які очолювали генеральні, гебіт- і районні комісари. Окуповані західні області Радянського Союзу не мали єдиної цивільної адміністрації й уніфікованого управління. У містах створювалися управи, у сільських районах – комендатури. Фактично вся влада на місцях, у районах, належала відповідним військовим комендантам. Із числа місцевого населення місцевою адміністрацією призначалися старшини або бургомістри, у селах – старости. Радянська система адміністративного устрою була знищена, а громадські організації заборонені [202, с. 11].

Відповідно до принципів здійснення сільської та міської колонізації окуповані території Радянського Союзу поділялися на дві групи: включені до Рейху і так звані прикордонні райони. Заходи щодо масової німецької колонізації передбачалося здійснити за рахунок населення окупованих територій. Були відпрацьовані заходи щодо онімечення населення прикордонних районів Криму та Херсонської області. Силами місцевого населення на колонізованій території планувалося здійснити шляхове,

промислове, міське та сільське житлове будівництво за рахунок, знову ж таки місцевого населення. Усі плани колонізації передбачено було здійснити протягом 25 років. Планувалося також витратити значні кошти на розвиток сільського господарства, яке мало стати сировинним додатком до Німецької імперії [258, с. 139]. У разі здійснення плану «Ост» буде зруйнована відбулася руйнування великих матеріальна база на Сході і проведена політика повної аграризації окупованих територій.

Нацистський уряд, проводячи окупаційну політику на Сході, створював умови, які погіршували становище місцевого населення, і, коли люди гинули від голоду, це навіть полегшувало, на думку Гімmlера, процес колонізації. Під час наради вищого керівництва СС у Везельсбурзі він відкрито заявив, що одним із завдань Східного походу є знищення 30 млн. слов'ян [187, с. 273].

Надзвичайно велике місце в колонізаторській політиці Третього Рейху займала інформаційно-ідеологічна концепція, яка повинна була стати провідником інтересів гітлерівської Німеччини не лише в Західній та центральній Європі, а й на Сході.

Щоб утримувати в покорі таку велику територію, уникаючи опору з боку місцевого населення, необхідно також було налагодити на місцях поліцейські функції. У зв'язку з цим 17 липня 1941 р. Гітлер підписав наказ про поліцейську охорону окупованих східних областей. Керівництво охороною покладалося на рейхсфюрера СС і начальника поліції Німеччини Г. Гімmlера, якому надавалося право віддавати розпорядження рейхскомісарам з приводу цього питання. Для ефективного здійснення поліцейської охорони до кожного рейхскомісара відряджався старший начальник СС і поліції який безпосередньо і особисто був підлеглий рейхскомісару. До генеральних комісарів, головних і обласних комісарів відряджалися начальники СС і поліції, у повне підпорядкування [258, с. 125]. Ця чітка система охорони дуже нагадувала більшовицьку систему нагляду за діяльністю військових офіцерів під час громадянської війни в більшовицькій Росії та Великої Вітчизняної війни, до кожного з них прикріплювався політичний працівник – комісар, який представляв

органи внутрішніх справ і слідкував, чи дотримується військове керівництво у своїй діяльності політичної лінії партії та Радянського уряду.

Порядок у сільських районах забезпечували поліцейські, у великих населених пунктах – підрозділи СС і охоронні частини. Планувалося запровадити чіткий облік місцевого населення, яке підлягало реєстрації в поліції. Жителям Рейхскомісаріату «Україна» заборонялося без дозволу представників влади покидати місця постійного проживання [258, с. 126-127].

Протягом липня 1941 р. Гітлером було видано ще цілий ряд директив, у яких давалися вказівки щодо методів, які позбавляли населення окупованих територій бажання чинити опір.

На думку А. Розенберга, у кожному комісаріаті необхідно по-різному ставитися до населення: «В Україні нам слід почати з культурних справ; там ми повинні розбудити історичну свідомість українців, заснувати університет у Києві та інші просвітницькі заклади». Геринг відкинув цю пропозицію: «В Україні німці, перш за все повинні думати про те, як отримати від неї максимум продовольства». На що Розенберг відповів: «В Україні також слід заохочувати певні прагнення до незалежності» [258, с. 127].

Незважаючи на те що Розенберг планував проводити більш помірковану політику на окупованих територіях, він був відданим справі Рейху, і його справжня політика повністю відповідала принципам фашистської Німеччини. Про це свідчить наказ, який він підписав 23 серпня 1941 р. про винесення спеціальними судами смертних вироків особам, які не хочуть коритися окупаційній владі. У ньому зазначається, що місцеве населення повинно поводитися відповідно до законів, які видані німецькою владою. Місцеві жителі підлягають покаранням через смертну кару або ув'язненню до каторжної в'язниці [118, с. 61-63]. Цей наказ є красномовним свідченням справжньої політики німецької окупаційної влади і відображає зразок законодавчої системи фашистської Німеччини на окупованих територіях.

Важливе місце в колонізаторській політиці Третього Рейху на окупованих територіях займало національне питання. Червоною лінією проходила ідея

припинення подальшого біологічного розвитку слов'янських народів як нації. Ця ідея все активніше впроваджувалася в життя в процесі позитивного розвитку подій для гітлерівців на фронті. На Нюрнбернському процесі було представлено стороною, яка обвинувачувала таємну доповідь, підготовлену Академією німецького права в січні 1940 р., у якій прямо говорилося про те, що, для того щоб звільнити життєвий простір від поляків в генерал-губернаторстві і в західних польських областях, приєднаних до Рейху, необхідно вивезти з Польщі до Німеччини на довгий термін сотні тисяч поляків і таким чином перешкодити їх біологічному розвитку [113, с. 561].

Подібну ідею висловлював і Гімmlер стосовно не лише польських сімей, а й українських. У своїй записці «Деякі міркування про поводження з населенням східних областей», погодженої та ухваленої з Гітлером як директиви, Гімmlер запропонував розділити народи «східних областей» на більш дрібні гілки та групи, що повинно було б призвести, на думку автора, до ліквідації польської та української націй. Велике значення, на думку Гімmlера, у денаціоналізації мала ліквідація інтелігенції і освіти місцевого населення, лише таким чином можна перетворити його на масу робочої сили [371, с. 87].

У вищезазначеному меморандумі Е. Ветцеля «Зауваження і пропозиції до генерального плану «Ост» рейсфюрера СС» чітко проглядаються плани гітлерівського керівництва стосовно населення східних регіонів, у тому числі й українських земель. У ньому зазначено, що після перемоги над Радянським Союзом з його території планується виселити у віддалені райони Сибіру значної кількості слов'янського населення чисельністю в 46-51 млн. осіб, а не 31 млн. осіб, як запропоновано в самому плані «Ост». Виселення повинно було відбутися з території Польщі, прибалтійських республік, Білорусії, України та європейської частини СРСР. На цій території планувалося залишити для використання як робочої сили близько 14 млн. осіб, зокрема 35 відсотків українців [258, с. 137].

Плани переселення та знищення слов'янського населення були грандіозні. Про це свідчать документи, знайдені в архіві охоронної поліції і

нацистської секретної служба безпеки (СД) Познані. Ці архівні матеріали є записками гауптштурмфюрера СС Германа Крумея, зроблені після нарад у Берліні в лютому і в червні 1943 р. Крумей очолював так званий «переселенський центр «Схід» у Познані і здійснював плани СС в окупованій Польщі. Частина документів розкриває гітлерівську концепцію «переселення» слов'янських народів з території Радянського Союзу. Так говорилося про населення СРСР: «Народ... це не люди в європейському розумінні, раби... Утворити велику імперію, виселяти паралельно з колонізацією (на думку Л.О.Безіменського «виселяти» у цих документах означає «знищувати»). Тривалість – два або три покоління...» Далі Крумей наводить дані, які свідчать про те, яку кількість населення окупованих територій планується виселити і знищити протягом 30 років: євреїв – 100%, поляків – 80-85%, литовців, латишів, естонців – 50%, галичан, західних українців – 65%, білорусів – 75%. Ці цифри називалися також у плані Головного управління імперської безпеки Німеччини РСХА (нім. Reichssicherheitshauptamt, скор. RSHA) [167, с. 271].

На особливу увагу заслуговують плани гітлерівської Німеччини щодо національних меншин, що проживали на території України. Переслідування і тотальне винищення єврейського і ромського населення СРСР займало особливе місце в політиці й практиці нацистського окупаційного режиму, причому не лише через расові, але й через ідеологічні причини. На початку війни нацистські лідери прагнули дещо приховати зловісну підоснову планів колонізації Радянського Союзу. Це видно з протокольного запису, зробленого рейхсляйтером М. Борманом 16 липня 1941 р. на зустрічі Гітлера з керівниками Третього Рейху щодо цілей війни проти СРСР. У протокольному записі цитувалися слова фюрера: "Усі необхідні Заходи: розстріли, примусове переселення та інше – ми робимо, не зважаючи ні на що, і маємо на це право. Але ми не хочемо без потреби і передчасно перетворювати яких-небудь людей на ворогів. ...Необхідно по можливості швидше підпорядкувати величезний простір, це краще за все досягти шляхом розстрілу кожного, хто викликатиме будь-які підозри"[219, с. 151].

Масове знищення ромського населення на окупованій території Радянського Союзу було одним із аспектів глобальної расової концепції нацистів та їхніх агентів. Проте расовий критерій не був основним. Нацисти називали ромів "асоціальними елементами". "Циганське питання" розглядалося ідеологами Рейху як проблема "соціально-етичного порядку".

У політиці гітлерівської Німеччини масове знищення ромів не було таким нагальним, ця етнічна група не складала ніякої глобальної загрози. Саме тому відомості про ромів не виділялись у зведених звітах про становище на окупованій території в окремий пункт, як це робилося стосовно євреїв. Їм ніколи не приписувалися політичні злочини на кшталт саботажу або підбурювання. Майже не згадувала про них і нацистська друкована пропаганда.

Проте з весни 1942 р. у деяких містах військової зони окупації з'явилися оголошення про реєстрацію ромів і переселення їх в особливі квартали. 10 червня 1942 р. начальник поліції безпеки в Чернігові видав розпорядження щодо місця мешкання ромів, яке зобов'язувало їх під загрозою "суворого покарання" стати на облік у найближчій поліцейській дільниці з метою переселення "у точно визначені місця, які вони без дозволу властей не мають права залишати". Це розпорядження привело незабаром до масового знищення ромського населення [328, с. 33].

Історики Д. Кенрик, Г. Паксон вважали, що нацисти переслідували у першу чергу кочових ромів, яких знищували не тільки есесівці, але й війська вермахту, і тому вони не потрапляли до зведень каральних органів. Знищення ромів Європи не носило системного характеру. Масштаби їх знищення і переслідувань були іншими, ніж євреїв. Згідно з наказом Гімmlера, датованого листопадом 1942 р., у Німеччині передбачалося залишити 5000-8000 ромів. Досить сказати, що до березня 1943 р. з 28627 ромів більше 4/5 (20000) проживали в рідній країні [219, с. 152].

Німецький історик Маргаліт вважає, що не менше 15000 із них удалося уникнути депортації. Спеціальними розпорядженнями рейхскомісара "Остланда" Лозі від 27 січня і 3 квітня 1942 р. роз'яснювалося, що зайняті на

виробництві роми, якщо не представляють "соціальної небезпеки", не підлягають знищенню [155, с. 43].

У слов'янських і прибалтійських країнах ромів почали розстрілювати задовго до того, як було ухвалено рішення про ліквідацію власне німецької циганської діаспори. Ще весною 1941 року були створені спеціальні каральні загони, у завдання яких входило вбивство ромів. Крім професійних карателів, есесівців і поліції співучасниками масових убивств були особи з числа місцевого населення.

Зарубіжні дослідники В. Віпперман та М. Зіммерман вважають, що на території СРСР було розстріляно і закатовано не менше тридцяти тисяч ромів. Як нам здається, німецька документація не відображає реальності. Так, за звітами карального загону з групи армій «Центр» число убитих ромів складало 78 осіб, тоді як тільки під Смоленськом їх було розстріляно декілька тисяч. Можливо, це результат чищення архівів напередодні поразки. Проте, навіть якщо б документація концтаборів і каральних загонів збереглася повністю, це не внесло б остаточної ясності. Існує безліч свідчень (зокрема тих, хто тікав з німецького полону), що циганські табори розстрілювали з власної ініціативи навіть рядові солдати: кожен із них знав про повну безкарність і тому насолоджувалися своєю владою над беззахисними ромами [161, с. 374].

Дуже важливо відзначити, що для винищення радянських ромів у ряді міст використовувалися ті ж методи, що і при «остаточному вирішенні» єврейського питання. Наприклад, у Чернігові, Херсоні, Криму геноцид здійснювався за таким сценарієм: ромам пропонували з'явитися для переселення до певних пунктів. Усіх, хто з'являвся, розстрілювали, а потім карателі шукали окремі сім'ї, що врятувалися, в сільській місцевості. Застосовувалися також розстріли за списками, причому єдиним критерієм була національна приналежність. Добре знаючи долю євреїв окупованого СРСР, можна проводити певні паралелі [331, с. 4-28].

Слід також зазначити расистську мотивацію. Хоча у звітах ейзатцгруп є національні графи «євреї» і «роми», Історик М. Бессонов загострює увагу на

факті, що останні часто вносилися до розряду «асоціальних елементів». Оскільки нацисти інколи використовували соціальні критерії, це дало привід заперечувати геноцид ромського народу. На це існує два серйозних заперечення [330, с. 74].

Не можна забувати, як у нацистській ідеології трактується поняття «асоціальний елемент». Пауль Гебельс стверджував, що потяг до здійснення антигромадських вчинків передається «через кров». Саме в цьому ключі й трактувалася теорія «природжених злочинців» (до яких зараховували і ромів). Таким чином, використання терміна «асоціальні елементи» було в цьому випадку лише іншою словесною упаковкою для расового підходу [280, с. 34].

Слід звернути пильну увагу на практику нацистів. На території СРСР страчували циган-колгоспників (землеробів), а також робочих і службовців. Так само в самій Німеччині до Освенцема депортувалися циганські службовці державних установ, робітники, діти з притулків, а також чоловіки, мобілізовані вермахтом. Для знищення «неповноцінних» рас в Німеччині було розроблено спеціальні методи. Існував Інститут расової гігієни, завданням якого було створення повної картотеки на всіх ромів, які проживали в Німеччині.

Для вирішення цього завдання були залучені поліція і донощики з числа сусідів. Пізніше на підставі цієї бази даних проводилися масові арешти. Існувало й ідеологічне обґрунтування геноциду. Разом із євреями цигани були проголошені в доповненнях до Нюрнберзьких законів расово неповноцінним народом. Далі був прийнятий указ «Про боротьбу з циганською загрозою». Звичайно, інтенсивність антиромської пропаганди не йде ні в яке порівняння з державним антисемітизмом. Проте не можна заперечувати, що підготовка до винищення циган була ефективною. Коли прийшов час «остаточного вирішення», виконавці були вже морально готові вбивати представників цієї національної меншини.

Важливе місце в планах нацистського керівництва займали тюркські народи, які населяли Південь України і Крим. Наслідки перших бойових дій між Німеччиною і Радянським Союзом дали гітлерівському керівництву

зрозуміти необхідність пропаганди ідей, завдяки яким було можливим проведення заходів щодо об'єднання антирадянськи і антируськи налаштованих елементів як на окупованих "східних" землях, так і на території Рейху і в країнах Європи і Близького Сходу.

Ще на початку 1941 р. у Берліні розглядалися плани використання пантюркської ідеології для об'єднання "тюрко-татарських" народів СРСР під німецькими прапорами в можливому військовому конфлікті з СРСР. Представники національних емігрантських організацій у Німеччині (Кавказ, Поволжя, Середня Азія) були залучені до МЗС для розробки практичних заходів у цьому напрямі. Проте до керівників кримськотатарської еміграції, що знаходилася в Туреччині і Польщі ставлення спочатку було насторожене, що пояснювалося їх достатньо тісними контактами зі структурами польського Генерального штабу в минулому [118, с. 21-27].

Але необхідно відзначити двоякість, що мала місце в німецькій пропаганді зі "східного" питання. З одного боку вторгнення в СРСР почалося під гаслом "Знищення більшовицько-азіатської бестії". У цьому напрямі й формувалася пропаганда. Серед військовослужбовців розповсюджувались листівки і брошури з фотографіями радянських солдатів різних азіатських національностей з текстом: "Ось які татаро-монгольські тварюки! Від них тебе захищає солдат фюрера!". Органами пропаганди СС була видана для німецьких військ брошура "Надлюдина". Народи Сходу іменувалися в ній "брудними, монголоїдами, скотинячими ублюдками" [118, с. 27].

З іншого боку гітлерівське керівництво прагнуло використати татарське населення для боротьби проти Радянського Союзу. У зв'язку з цим, ставлення до так званих "східних" народів змінювалося, відповідно й армійське командування вимагало на місцях проявляти максимум пошани до них. Так у Криму командувач 11-ю армією Е. фон Манштейн видав два накази в листопаді 1941 р., у яких він вимагав шанобливого ставлення до релігійних звичаїв татар-мусульман і закликав не допускати невинуватих дій проти мирного

населення. З жовтня-листопада 1941 р. німці почали залучати кримських татар для боротьби з партизанами і формувати з них роти самооборони [208, с. 265].

Важливим у координації роботи верховного командування вермахту, МЗС і репресивних структур по залученню кримських татар до антирадянської боротьби стало створення представництва Міністерства закордонних справ при штабі 11-ї армії в Криму, обов'язки його представника виконував провідний співробітник МЗС майор Вернер Отто фон Хентіг [278, с. 83].

Велике значення, на думку німецького керівництва, мало духовне виховання татарського населення і пояснення йому суті та мети служби в німецькій армії. Також керівництво вермахту розглядало рух татар як перший поштовх до загального руху тюркських народів, що жили на території СРСР, кількість яких складала 20.000.000 осіб. Потенційна сила цих народів оцінювалася не надто високо, але була вагомою в боротьбі проти більшовицького режиму [116, с. 71].

У верховному керівництві Німеччини спостерігалася відсутність єдиного підходу щодо долі півострова Крим у майбутньому. Якщо частина співробітників МЗС дотримувалася думки про необхідність надання кримським татарам якоїсь подібності автономії, то керівництво СС вимагало радикальних заходів щодо очищення території півострова від расово "неповноцінного" населення і його подальшої германізації.

У липні 1942 р. німецьке керівництво остаточно відмовилося від плану надання кримським татарам самоврядування. 27 липня в ставці "Вервольф" під час вечері з постійним представником МЗС бригаденфюрером Вальтером Хевелем А. Гітлер заявив про своє бажання "очистити" Крим [253, с. 44-46].

Небажання турецького керівництва вступити у війну на боці Німеччини стало приводом для припинення обговорення питань про майбутній статус тюркських народів, що проживали на окупованих територіях Радянського Союзу. На кримських татар перестали дивитися як на сполучну ланку в германо-турецьких відносинах.

Таким чином, німецька політика стосовно кримських татар будувалася на розумінні необхідності залучення їх до антирадянської боротьби з одного боку і спроб прихилити Туреччину на свій бік у питанні вступу у війну на боці країн «Осі». Проте після остаточної відмови Туреччини відкрити бойові дії кримські татари перестали розглядатися в Берліні як важливий елемент зовнішньої політики Німеччини. Не зважаючи на істотну допомогу татар у розгромі радянського партизанського руху на півострові, керівництвом Німеччини розроблялися плани виселення цього народу з території Кримського півострова.

Ще одним важливим аспектом у політичній концепції Третього Рейху була підтримка етнічних німців, які проживали в окупованих країнах, особливо на території СРСР. Цьому питанню велику увагу приділяв і сам А.Гітлер.

Після зустрічі зі Сталіним у Львові в 1939 р. він підписав декрет про «Зміцнення німецької нації». Цим декретом передбачалося повернути з-за кордону німецьких громадян і фольксдойче, створити нові німецькі колонії і нове німецьке селянство. Саме цей декрет поклав початок жорстоким директивам і наказам, виконання яких стало основою німецької політики на окупованих територіях України та інших республік СРСР. Відповідно до декрету та інших розпоряджень створювалися умови щодо «протиставлення» різних народів на окупованій території [152, с. 247].

Зміцнення німецької нації А. Гітлер і його керівництво бачили передусім через збільшення німецького сільського населення, але не лише в самій Німеччині, а й на захоплених німецькою армією територіях. Україна ж у цих планах розглядалася як найбільш придатний регіон для ведення німецького сільського господарства. Це передбачало ряд прав і привілеїв для етнічних німців, але й було явною загрозою для всього українського та інших народів України. Щоб розбудити в етнічних німців бажання бути громадянами Рейху, Міністерством народної освіти і пропаганди Німеччини було розроблено цілу концепцію пропаганди та інформаційного впливу на цю частину населення.

Саме в цьому ключі вже з перших місяців окупації гітлерівське керівництво велику увагу приділяло політиці залучення до співпраці етнічних

німців України. Міністерством східних окупованих територій було створено спеціальний відділ – Головне політичне управління – відділ політики стосовно етнічних німців, спеціальні групи для вивчення німецьких поселень у Північному Причорномор’ї. Було сформовано адміністративні органи Рейхкомісаріату «Україна», які впроваджували політику німецької окупаційної влади щодо поселень фольксдойче. Залученням етнічних німців України до співпраці безпосередньо займалися спеціальні підрозділи СС – зондеркоманда К. Штумпа, зондеркоманда “R”, спеціальний штаб штандарту Геншеля. Поряд із адміністративними інстанціями з фольксдойче працювали і громадські організації – “Союз закордонних німців”, – за сприяння якого було створено на окупованих територіях понад 8000 шкіл для німців та 24000 своїх місцевих відділень: “Німецьке товариство з переселення”, “Німецька академія”, “Імміграційний центр”, “Організація зі зміцнення німецької народності” та ін. [204, с. 55]. Громадські організації узгоджували свою діяльність з офіційними нацистськими структурами. Як окрема ланка в структурі нацистських організацій діяли айнзатцкоманди, їх завдань була охорона німецьких колоній.

За підрахунками П.В. Рекотова кількість фольксдойче протягом гітлерівської окупації в Рейхкомісаріаті сягала від 160 до 200 тис. осіб. Етнічні німці складали приблизно 1% від усього місцевого населення [452, с. 92].

Становище етнічних німців-фольксдойче на окупованих територіях України визначалося директивами рейхсміністра Східних окупованих територій А. Розенберга від 19 лютого 1942 р. і рейхсфюрера СС і імперського комісара з консолідації та зміцнення німецької нації і раси Г. Гімmlера від 8 вересня 1942 р. Згідно з цими директивами етнічні німці, які проживали на території Рейхкомісаріату «Україна», повинні бути включені до відповідного національного списку «Deutsche Volksliste Ukraine». Усі німці, що були занесені до цього списку, наділялися відповідними обов’язками, правами і привілеями. Права і привілеї отримували також і члени сімей етнічних німців, особливо якщо в них були спільні діти. Залежно від чистоти раси, фольксдойче

поділялися на декілька категорій: хто із сім'ї, де всі члени етнічні німці; інші зі змішаних сімей; ті, у кого далекі пращури були німцями [44, с. 208].

Таким чином, політика німецької окупаційної влади була спрямована на залучення до співпраці етнічних німців України. Фольксдойче після закінчення війни повинні були стати господарями на вивільнених від місцевого населення територіях.

Підводячи підсумки, необхідно зазначити, що політична концепція розроблена керівництвом Третього Рейху представляла собою комплекс поглядів на здійснення політики державою, громадськими організаціями, окремими громадянами. У Німеччині концептуальні засади державної політики фактично стали доктриною, що відобразилася також у цілях партійно-політичної боротьби і перетворилася на ідеологію.

Керівництвом Третього Рейху було розроблено концептуальні засади щодо політики на окупованих територіях, зокрема території СРСР. Серед них:

- використання території і наявних природних ресурсів для зміцнення обороноздатності німецької армії та реалізації колоніальної політики;
- перетворення місцевого слов'янського населення на рабів і використання їх у промисловості та сільському господарстві майбутньої Німецької імперії з поетапним знищення основної маси жителів окупованої території;
- створення сприятливих умов для розвитку етнічних німців – «фольксдойче» на колонізованих територіях.

На реалізацію вищезазначених завдань була спрямована інформаційно-пропагандистська діяльність Міністерства народної освіти та пропаганди та Міністерства східних окупованих територій Німеччини і створення ефективного інформаційного простору.

2.3. Механізми та засоби втілення інформаційної політики гітлерівського керівництва на окупованих територіях України.

Двадцяте століття було періодом, коли інформація та інформаційна пропаганда активно використовувалися як у політичній, економічній, так і у військовій сферах. У цей період тоталітарні держави прагнули до створення єдиного інформаційного простору, контрольованого керівництвом країни.

Уже в період Другої світової та Великої Вітчизняної воєн були відомі такі поняття як «інформаційна війна», «інформаційна агресія», «інформаційна безпека» і зрозумілим тісний зв'язок засобів масової інформації з конфліктними ситуаціями, було відомо також і те, що в збройних конфліктах боротьба на інформаційному полі є не менш важливою, ніж безпосередньо військові дії.

Перелом в інформаційно-військовій сфері, на нашу думку, відбувся саме напередодні Другої світової війни. Німецькі військові неодноразово стверджували, що причиною їх поразки у німецько-радянській війні стала не лише мужність радянських воїнів та населення, а й вплив на свідомість мас засобів масової інформації, причому як радянських, так і німецьких. Тоді ж було визнано необхідним наявність «інформаційно-психологічного забезпечення бойових дій»: формувати за допомогою ЗМІ громадську думку так, щоб будь-які військові дії знаходили підтримку серед власного населення. Методи практично не відрізняються від звичайних прийомів public relations - це створення кількісної і якісної переваги власної точки зору в ЗМІ, упровадження стійких асоціацій, схем, міфів, які відповідають інтересам організатора інформаційної кампанії. Власне це й було застосовано нацистським урядом Німеччини вже в ході Другої світової війни та на окупованих територіях.

Досвідченими пропагандистськими кадрами і досвідом роботи володіли і більшовики в Радянському Союзі, і нацисти в Німеччині. Необхідно зазначити також, що і ті й інші нарощували свій досвід далеко до приходу до влади. Наприклад, політичні кола США зазначали, що більшовики 1918 року

здійснювали великий вплив на населення Російської імперії. Так, українську армію, яка нараховувала мільйон чоловік, під впливом більшовицької агітації демобілізувалася протягом двох місяців [217, с. 121]. Російський політолог Г. Почепцов пояснює це тим, що гасла більшовиків відображали інтереси бійців української армії, переважна більшість яких були прості селяни, які хотіли закінчення війни і працювати на своїй землі в мирних умовах [273, с. 66].

У військово-політичній концепції гітлерівської Німеччини важливе місце посідало створення інформаційного простору не лише у власній країні, але й у Європі та на окупованих німецькою армією територіях інших країн.

Таким чином, для того щоб політична концепція, військова стратегія та тактика, які розробило гітлерівське керівництво Німеччини, втілювалися в життя, необхідно було сформувати потужний інформаційний простір, що впливав би на свідомість, у першу чергу, німецького населення, а потім населення окупованих німецько-фашистською армією територій.

Наскільки нацистське керівництво Німеччини розуміло роль інформації та інформаційного простору? Можна з упевненістю заявити: розуміло. Досвід легковажного ставлення до інформації та пропаганди привів Німеччину до поразки в Першій світовій війні. Тому напередодні Другої світової війни Гітлер та його оточення приділяло велику увагу формуванню органів пропаганди та інформаційного впливу по всій вертикалі державного і військового управління. Важливим також є те, що саме фінансова олігархія Німеччини фінансувала пропагандистські кампанії нацистів і таким чином сприяла її активізації.

У 20-30-х роках світова спільнота, зокрема Англія і США, уже володіли методами та технологіями впливу на свідомість населення та його поведінку. Вони створили власний інформаційний простір, використовуючи передові комунікаційні технології того часу.

Сьогодні, як і сімдесят років тому, інформаційний простір – це, перш за все, сума складних інформаційних технологій, які є основою і визначальним компонентом промислово-економічного комплексу транснаціональних

спільнот, які впливають на формування світоглядних процесів у суспільстві (Шрейдер, "Теорія комунікацій") [321, с. 71].

Існують загальні моделі впливу в рамках пропаганди і контрпропаганди. Вони являють собою внесення зміни до інформаційного поля з метою отримання результатів їх змін у реальному життєвому просторі. Таке інформаційне поле використовується для вирішення соціальних, політичних, економічних, воєнних завдань, особливого значення набуває управління інформаційним простором під час війни. Наприклад, фашистське керівництво Німеччини впродовж 1941-1944 рр. добре розуміло роль інформації, її впливу на свідомість населення та на його готовність до війни.

Із самого початку своєї політичної діяльності А. Гітлер та керівництво фашистської Німеччини приділяли велику увагу інформаційному впливу на психіку людини. Проаналізувавши наслідки Першої світової війни, вони прийшли до висновку, що інформація, пропаганда важить не менше, ніж потужна, гарно озброєна армія. Прийшовши до влади, нацисти вперше застосували інформаційний вплив на населення інших країн. Спочатку це був вплив на населення Німеччини, потім європейських країн, найпотужніший інформаційно-психологічний вплив ліг на населення окупованих територій СРСР. Інформаційний вплив здійснювався різними методами. Інформація розповсюджувалася через інформаційні агенції, радіо, уключаючи й ті, що знаходилися за кордоном; через німецьких кореспондентів, що працювали в різних країнах, через іноземні газети; шляхом проведення виставок у Німеччині та за кордоном; у процесі здійснення культурного обміну з дружніми країнами в науці, мистецтві, спорті. [267, с. 156].

Сам А. Гітлер зазначав, що в дослідженнях, які стосувалися політичних подій, його завжди найбільше цікавила діяльність пропаганди. «...До яких надзвичайних результатів може привести пропаганда, яка правильно використовується, потрібно було лише під час війни цього пристрасно бажати. На жаль, усе необхідно було вивчати в іншому напрямку, бо результати діяльності наших політиків були дуже «скромними». Необхідно повністю

відмовитися від старої системи освіти для німецьких солдат і більш наполегливо зайнятися питаннями пропаганди». [125, с. 141]. Ці слова Гітлера свідчать про те, що він розумів необхідність використання пропаганди, більше того, він прагнув змінити систему освіти та виховання Німеччини, особливо серед військових, створити такий інформаційний простір, який спрямував би діяльність усього населення Німеччини та армії на перемогу.

Гітлер вважав, що пропаганда – це найкращий засіб впливати на людей. «Пропаганда – зброя боротьби, а в руках людини, яка добре знає цю справу, – найстрашніша зброя. Пропаганда повинна бути зверненою до мас. Мистецтво пропаганди полягає в тому, щоб примусити людей повірити в те, що той чи інший факт існує. Мистецтво пропаганди в тому, щоб правильно зрозуміти почуття широких мас. Народні відчуття прості і одноманітні. Народ каже так або ні. Правда чи брехня! Народ розмірковує прямолінійно. Сприйнятливість мас дуже обмежена, коло її розуміння вузьке, натомість забудькуватість дуже велика» [422, с. 63].

Передовими на той час технологіями формування інформаційного простору на ідеологічних засадах користувалося не лише гітлерівське керівництво. Найбільш потужним у цьому відношенні був Радянський Союз, де ідеологія і механізми її впровадження були надзвичайно розвинутими. Розроблені урядом та керівництвом Комуністичної партії методи та механізми, які контролювали інформаційні потоки як у самому СРСР, так і за його межами, робили радянське суспільство поза сумнівом інформаційно замкнутим.

Розглянемо арсенал засобів та механізмів інформаційного простору: конкретні методи впливу на суспільну свідомість. Аналізувати будемо на основі переходу від простих і примітивних методів до складніших, витончених.

Одним із механізмів, який відіграв надзвичайно важливу роль у формуванні інформаційного простору був метод психологічної дії, спрямований на об'єкт управління, тобто на населення окупованих територій, партизанів, бійців та офіцерів Червоної армії.

На думку відомого російського політолога В.Г. Крисько, у соціальних системах функції управління здійснюються за допомогою надання інформаційно-психологічної дії на об'єкт управління [237, с. 121].

Психологічна дія – це спосіб впливати на людей (на окремих індивідів і на групи). Вона направлена на зміни ідеологічних і психологічних структур їх свідомості і підсвідомості, трансформації емоційних станів, стимулювання певних типів поведінки з використанням різних способів явного і прихованого психологічного примусу. Комплексне використання різних способів прихованого психологічного примусу людей у вигляді системи психологічних операцій, різноманітних пропагандистських акцій, кампаній виступає як поширений засіб політичної боротьби, зокрема під час війни [276, с. 97-99].

У період активних боїв та окупації частини території СРСР психологічна дія здійснюється різними методами і основними інструментами, за допомогою яких вона впливала на свідомість і підсвідомість населення: по-перше, власне психологічними методами (переконанням, навіюванням, інформуванням, заохоченням, примушенням, покаранням, методом прикладу); по-друге, здійснювалася з залученням військових засобів; по-третє, створювався несприятливий психологічний клімат серед населення окупованих територій, який підривав авторитет противника. Для цього використовувалися спеціальні форми психологічної дії: вербальні словесні засоби, друкарські і образотворчі засоби, засоби радіомовлення.

Так, одразу з початком війни проти СРСР Верховне командування вермахту видало «Директиву для фронтових пропагандистів». У ній підкреслювалося, що при плануванні пропагандистських заходів щодо противника, необхідно чітко визначати, якою є мета пропагандистських акцій; коло осіб, на яких направлена дія; місце і район майбутніх дій; основні методи дії і головні тези; технічні засоби розповсюдження інформаційних матеріалів; найбільш сприятливий час проведення пропагандистських акцій. В директиві висловлювалися основні принципи пропагандистської дії на противника:

1. Не потрібно використовувати складні, заплутані, штучно побудовані конструкції. Чим простіше, ясніше, природніше і примітивніше зміст, тим вище його ефективність.

2. Людина природно більше схильна до емоційної дії, тому значно ефективніше звертатися до її відчуттів, а не до розуму.

3. Пропагандистські тексти повинні бути логічно продумані, але не обов'язково логічно викладені.

4. Повторення є важливим механізмом пропаганди. Вдалої пропагандистської тези слід дотримуватися до тих пір, поки не зміняться умови психологічної ситуації.

5. Для підвищення ефективності фронтової пропаганди дуже важливо використовувати вже існуючий досвід» [237, с. 125-126].

Щодо принципів побудови інформаційного простору в СРСР, то основою політичного керівництва в Радянському Союзі було обмеження вільного обігу інформації, що яскраво проявилось в інформаційних процесах, які протікали в радянському суспільстві і було характерним явищем для будь-якого тоталітарного політичного режиму ХХ століття.

Не прагнучи абсолютизувати значення інформаційного контролю в становленні тоталітаризму, відмітимо, що великий вплив на його формування здійснили різні чинники, у тому числі й пряме державне насильство, традиції російської державності та ін. Проте монополія влади на інформацію, спроби встановити контроль над інформаційними процесами, що протікали в суспільстві, зіграли значну роль саме у трагічний період 1941-1944 років.

Відповідно до планів А. Розенберга, який прагнув використати населення окупованих територій СРСР, зокрема України в боротьбі проти більшовицької Росії, перед Міністерством народної освіти і пропаганди, Міністерством Східних окупованих територій та Головним управлінням імперської безпеки Німеччини постало питання про створення інформаційного простору.

Розглянемо, що стало визначальним у формуванні інформаційного простору гітлерівської Німеччини на окупованих територіях Української РСР та які механізми і методи застосовував уряд Рейху для поширення своєї влади.

Проблемами військової пропаганди на окупованих територіях займався відділ військової пропаганди вермахту, який узгоджував основну пропагандистську стратегію з Геббельсом. Міністерство народної освіти і пропаганди на чолі з ним стало найбільшим і найвпливовішим органом влади, уповноваженим контролювати всі інші міністерства.

При штабі Верховного головного командування вермахту у квітні 1939 р. сформовано відділ пропаганди. У його структурі було створено спеціальні військові підрозділи – роти пропаганди. Відповідно до Інструкції № 51/39 до їх компетенції входило розв'язання таких завдань: ведення пропаганди серед німецького населення і військовослужбовців, ведення пропаганди у прифронтовій зоні і серед військ противника. До початку Другої світової війни вермахт уже мав у своєму розпорядженні 14 рот пропаганди [267, с. 157].

Роти пропаганди, були укомплектовані особами, які повинні були однаково добре володіти як журналістськими (літературними, радіо-, фото- або кінореporterськими) навичками, так і будь-якою бойовою зброєю. Остання обставина мала особливо велике значення при висвітленні дій авіаторів, танкістів, моряків торпедних катерів, тощо, оскільки, наприклад, екіпаж бойового літака не міг дозволити собі розкоші взяти на борт жодної зайвої людини, яка була б тільки спостерігачем подій, що відбувались. Але при цьому не слід уявляти собі справу таким чином, що роти пропаганди діяли тільки в стрілецьких й інших підрозділах. Кожна рота пропаганди додавалася до цілої армії. Військовослужбовці цих рот діяли індивідуально або в складі компактних груп далеко від інших своїх безпосередніх співробітників по службі.

Роти пропаганди були покликані обслуговувати не тільки засоби масової комунікації Рейху, але й «вести агітацію безпосередньо в частинах і з'єднаннях вермахту, забезпечувати психологічну обробку військ і населення противника...» [263, с. 31].

«До 22 червня в цілому було 19 рот пропаганди (12 – у сухопутних військах, 4 – у ВВС, 3 роти у флоті і 6 взводів військових кореспондентів у Військах СС). Крім цього, кожна з трьох груп армій ("Північ", "Центр", "Південь") мала додатково ще й по батальйону пропаганди. Вони займалися виданням газет, веденням радіо-пропаганди, показом кінофільмів... [209, с. 7].

Після нападу німецької армії на Радянський Союз у сферу діяльності рот пропаганди потрапляє також населення окупованих територій СРСР. Такі зміни в діяльності рот пропаганди пояснюються тим, що їх підрозділи посилювалися і вони стали практично самостійним родом військ, також їх діяльність з 1943 р. знаходилася під наглядом Міністерства народної освіти і пропаганди. Форма пропаганди, яку вони використовували були листівки, газети [267, с. 283].

Інструкції, які розроблялися відділом Міністерства східних окупованих територій визначали зміст інформаційно-пропагандистської діяльності структур вермахту на зайнятих німецько-фашистською армією територіях Української РСР, до їхніх функцій входило: забезпечення морально-психологічного впливу на місцеве населення шляхом політичної та культурної пропаганди за допомогою преси, радіомовлення та кіно; здійснення пропагандистських акцій, що повинні були впливати на настрої населення в інтересах Рейху та німецької адміністрації на місцях; інформаційне та культурне забезпечення військ, що перебувають у зоні діяльності пропагандистських структур [201, с. 196].

На окупованих територіях СРСР у структурі міністерства Розенберга було сформовано Управління преси і пропаганди на чолі з майором Кранцем і так званий "Російський комітет" імперського міністра закордонних справ Риббентропа, заснований улітку 1942 року.

Таким чином, пропаганда і, власне, преса на Сході, які були основними механізмами формування інформаційного простору, організаційно знаходилися у підпорядкуванні одразу декількох структур, які були в розпорядженні безпосередньо вермахту і міністерству Розенберга, й опосередковано – Міністерству народної освіти і пропаганди та цілому ряду інших нацистських відомств. Рівень пропагандистської діяльності на різних територіях був

неоднаковий, і, це звичайно, не могло не позначитися на її ефективності. Найбільшою "недоречністю" і нерозбірливістю вирізнялася пропаганда вермахту, адже саме їй надавалося вирішальне значення, оскільки її продукція потрапляла до рук населення і противника швидше, ніж будь-яка інша. Листівки і плакати для розповсюдження серед населення окупованих територій виготовлялися досить уміло й швидко. У той же час, не всі солдати вермахту підтримували методи, які застосовувало їх керівництво проти мирного населення і це ускладнювало саму пропагандистську кампанію. [209, с. 8].

Загальна чисельність цих військ пропаганди в період з червня 1941 по квітень 1942 р. складала приблизно 15 тис. осіб, тоді як середній контингент "роти пропаганди" складав — 115 осіб» [263, с. 132].

Основним завданням рот пропаганди було розповсюдження німецької преси, листівок, проведення невеликих бесід серед населення окупованих територій: «Могутність Третього Рейху», «Тільки Німеччина допоможе Україні звільнитися від більшовицького рабства», «Праця в Німеччині робить радянську людину культурною» та багато інших.

Наведемо приклади пропагандистських листівок, які поширювали члени рот пропаганди на окупованій території України 1941 року:

«Селяни і робітники!

Хто Адольф Гітлер?

Запитайте про це німецького солдата, який звільнив вашу батьківщину від більшовицьких звірів!

Запитайте про це в німецького робітника, якому він знову дав роботу, хліб і добробут, тобто все те, чого його позбавили раніше...

Запитайте про це німецького селянина, який тепер свою землю може залишити в спадок своєму сину та онуку!... І всі вони вам дадуть відповідь:

Адольф Гітлер – це втілення сили, могутності, доброти, справедливості!... [191, с. 345].

Аналізуючи такі пафосні листівки та заклики, необхідно зазначити, що мало хто з жителів окупованих територій довіряв їм, але тяжке життя, особливо

українців та віра в те, що можливі інші, кращі умови існування ставали добрим підґрунтям для фашистської пропаганди.

У підготовці пропагандистської кампанії особлива увага приділялася підготовці німецьких агентів і закордонних організацій націонал-соціалістичної партії. Так, наприклад, для пропаганди в Радянському Союзі готувалися агенти з числа колишніх російських громадян, які за тих чи інших причини змушені були до війни виїхати з СРСР. Під керівництвом націонал-соціалістів вони готували аналітичні матеріали для органів пропаганди, визначали слабкі сторони радянського суспільства, розробляли рекомендації щодо інформаційно-психологічного впливу на особовий склад Радянської Армії та населення окупованих німецько-фашистською армією областей з урахуванням національних психологічних особливостей, традицій і культури [214, с. 317].

Використання колишніх радянських громадян було зумовлене реалізацією мети вермахту деморалізувати Радянську Армію та привести населення окупованих територій до повного розчарування в більшовицькому режимі. Для цього готувалися і використовувалися не лише листівки, а й періодичний матеріал: книжки, фотографії, кінофільми, справи на радянських політичних діячів). Одночасно піддавалася обробці інформація радянських газет, що видавалися у прикордонній смузі, багатотиражні видання підприємств і відомчої періодики, що виходили великими тиражами, радіопередачі та ін. З кінця 1940 р. керівництво гітлерівської Німеччини починає проявляти велику увагу до внутрішнього життя Радянського Союзу, готує агентів уже з числа німецьких спеціалістів для отримання важливої інформації про економічне та політичне становище СРСР [214, с. 317-318].

Виконуючи своє завдання, органи пропаганди керувалися розробленими відділом пропаганди вермахту і виданими в першій половині червня 1941 р. «Вказівками про здійснення пропаганди під час реалізації плану «Барбаросса». «Вказівки...» визначали організаційні, політичні, психологічні засади діяльності органів пропаганди і містили ідейно-політичні настанови. Серед них були й такі: ворогом Німеччини є не народи Радянського Союзу, а лише «жидо-

більшовицький» радянський уряд зі своїми функціонерами та Комуністичною партією; німецький вермахт прийшов не як ворог для мирних жителів, він, навпаки, прагне звільнити їх від тиранії Рад; кожна спроба опору буде нещадно придушена; пропаганді не дозволено висувати ідею створення національних держав (розпад Радянського Союзу на окремі держави); з економічних причин розпуск колгоспів поки що не запланований [156, с. 54-56].

Інформаційно-психологічний вплив на населення окупованих територій з боку гітлерівського керівництва періодично послаблювався у зв'язку з тим, що Радянська влада також застосовували не менш ефективні пропагандистські, військові, поліцейські й психологічні засоби.

Із перших же днів війни радянським керівництвом було створено організаційний та інформаційний механізми, які ускладнювали діяльність окупаційного керівництва з упровадження власних ідейно-політичних теорій і посилювали інформаційно-ідеологічне поле, яке вже функціонувало на території України. Розглянемо, що собою являло інформаційно-ідеологічне поле, яке було створене в Україні радянським керівництвом і використовувалося з метою впливу на свідомість населення, упроваджуючи соціалістичні ідеї та пропагуючи ненависть до всього капіталістичного світу.

На початок Великої Вітчизняної війни ідеологічна сфера СРСР уже стала ядром, основою радянського інформаційного простору, що формувався в країні. Методи, що застосовувались урядом та керівництвом ВКП(б) вважались партійними керівниками на місцях найбільш ефективними, але зазвичай ідеологічні кампанії доводили їх до абсурду, що в результаті компрометувало існуючий режим у суспільній свідомості. Цікаво, що такі методи пригнічували значну частину радянських людей, які оцінювали операції ідеологів Комуністичної партії, характеризували їх як абсолютну дурницю [483, с. 35].

Незважаючи на активність і важливість радянської пропаганди, усе ж значна частина населення розуміла, що відбувається в державі і могла свідомо аналізувати події та реалії радянського буття.

Зважаючи на це, одним із методів, який використовувала гітлерівська адміністрація на окупованих територіях України був традиційний прямий спосіб психологічної дії на свідомість, який спирався на переконання людей і звернений до їх розуму. Застосовувалися раціональні аргументи, логіка. Цей метод використовувався як гітлерівським керівництвом, так і радянським. Розглянемо дію цього методу спочатку на прикладі СРСР. Застосування раціональних аргументів логіки було характерним для марксизму, де початковим пунктом пояснення була теза "буття визначає свідомість". На початку Великої Вітчизняної війни країна опинилася перед найстрашнішою катастрофою: небезпекою втрати державності та перетворення населення на рабів. У той же час суспільство було доведене до крайнього відчаю власним урядом та його політикою колективізації, репресіями проти «ворогів народу» та голодомором. Незважаючи на це, керівництво СРСР та Радянської України зокрема, розуміло: за будь-яку ціну, навіть поступаючись комуністичними принципами, необхідно дати відсіч ворогу і не допустити загарбання країни німецько-фашистською армією. І як найважливіше завдання в цьому контексті – вибудувати такий інформаційний простір, у якому кожен усвідомлював би потребу врятувати соціалістичну батьківщину та її завоювання.

Необхідною складовою частиною проведення такої роз'яснювальної роботи, зверненої до розуму людей та свідомості, було врахування реальних умов. При цьому важливо було зрозуміти розподіл сил, реальні інтереси людей, проводити науковий аналіз. Разом із тим потрібно було враховувати стан суспільної свідомості, тобто дати чіткі, помітні, зрозумілі гасла: "Наше діло праве! Ворога буде розбито! Перемога буде за нами" і "Все для фронту, все для перемоги!" та інші. Характерний приклад – події громадянської війни, пригадаємо "Заколот" Фурманова: "Как ее взять в руки, эту мятежную толпу?.. Выступать надо твердо, уверенно, как сильному и без малейших уступок, колебаний. Это первое: твердо и не сдаваясь в основном. А второе, не выпускать ни на одно мгновение из-под пытливого взора всю толпу, разом ее наблюдая со всех сторон и во всех проявлениях... В-третьих, вот что: знай, чем

живет толпа: самые насущные знай у ней интересы. И о них говори... Потом, в четвертых, глянь на лица, всем в глаза, улови нужные слова, учуй по движениям... Если в тон не попал, пропало дело... В-последних, так сказать, на разлуку только два слова: когда не помогают никакие меры и средства... – сойди с трибуны, с бочки, с ящика, все равно с чего, сойди так же смело, как взошел туда... Погибая под кулаками и прикладами, помирай агитационно. Так умри, чтобы и от смерти твоей была польза" [512].

Принципи врахування реальної обстановки широко використовувалися й лідерами нацистської Німеччини. Характерний приклад наводиться в книжці М.І. Бурцева «Прозрение», присвяченій пропагандистській боротьбі проти німецько-фашистської армії в 1941-1945 рр. Гітлер тоді казав: "Ми виховали молодь, проти якої буде тремтіти весь світ, молодь грубу, вимогливу, жорстоку" [174, с. 24].

Але в то й же час жорстокість породила інше почуття: німецький солдат виявився сентиментальним. Він переймався тим, що відбувалося вдома з його сім'єю, яке майбутнє його (її) чекає, а головне тим, як безчесно він може загинути. Доказом цього для них ставала радянська листівка із зображенням засніженого поля, трупів німецьких солдатів, що вже замерзли, і на цьому фоні великим планом дитина, яка плаче; а під малюнком усього три слова: "Fater ist tod" («Батько вбитий»). Більшість німецьких солдатів міцно тримала в руках цю листівку як пропуск до полону [234, с. 20]. Як бачимо, цей метод був надзвичайно дієвим інструментом у переконанні солдатів вермахту.

У період Великої Вітчизняної війни обидві сторони приділяли достатньо багато уваги розповсюдженню листівок у тилу власної армії та на тимчасово окупованій території. Радянське керівництво розуміло, що солдати на фронті не менше, ніж потребу в патронах, одязі, їжі, відпочинку чекають інформації та моральної підтримки. Вірніше, поінформованості про те, що відбувається в сусідньому полку, дивізії, на сусідньому фронті, у тилу, у противника, що визначало його моральний стан, впливало на його подальші дії.

Зміст таких листівок і плакатів закликав українців скинути більшовицьке панування і підтримати німецьку армію в справі звільнення власної території, у них говорилося про те, які милосердні німецькі солдати до дітей та ін. [505].

Розставляючи по-різному смислові акценти в декількох листівках, присвячених одному і тому ж питанню, і німецькі, і радянські пропагандистські управління враховували психологічні особливості різних груп військовослужбовців і цивільного населення противника. Поліграфічне оформлення листівки сприяло посиленню її емоційної дії. Відтворення в листівках фотографій, копій офіційних документів підвищувало їх переконливість. Зміст листівки складався максимально стисло для того, щоб він легко сприймався навіть при вимушено швидкому читанні. Завдяки малому формату, її було легко заховати, передати, зберегти як пропуск до полону.

Для складання листівок та інших видів агітації німецькими пропагандистськими структурами використовувалися різноманітні методи та прийоми. Застосовувалися раціональні аргументи, коли для роз'яснювальної роботи використовувалися реальні інтереси людей та суспільна свідомість, у цьому випадку це населення окупованих територій і його бажання жити та вільно господарювати в незалежній країні.

Наступним важливим методом, який застосовували гітлерівці, було надання вибіркової інформації, яка формулювалася простими фразами і повторювалася багато разів. Таким чином, людина підсвідомо вбирала цю інформацію. Прикладом такого методу може служити листівка, випущена у квітні 1943 р., яка агітувала за перехід на бік німців і вступ до Російської визвольної армії – її назва повторювалась у листівці 12 разів [243, с. 41-43].

Міністерством народної освіти і пропаганди спільно з Міністерством східних окупованих територій видавалася велика кількість пропагандистських матеріалів з метою укріплення уявлень про «визвольну місію» німецької армії. Ціла серія листівок було спрямована на дискредитацію керівництва Радянської держави та командного складу Червоної армії. Серед них листівки про Сталіна та його керівництво [191, с. 64-65].

Вже в перші місяці війни в Києві видавалася газета «Українське слово», (пізніше «Нове українське слово»), редактором якої був К. Штеппа. Газета повинна була висвітлювати усі події, які позитивно відображали діяльність німецької окупаційної влади і «викривати» більшовицьку політику. Поряд з політичними повідомленнями і публікаціями в газеті друкувалися статті про культурне життя Києва та соціальну політику німецької влади [335, с. 27-29].

Для того щоб посилити негативне враження про діяльність радянського уряду, гітлерівське керівництво розповсюджувало карикатурні зображення. Вони були і в місцевих газетах, і на листівках. Так у часописі «Волинь» красномовна карикатура, де більшовиків показано як голодного вовка, який дивиться вгору на корзинку (Україну, яка піднімає німецький хрест) [384, с. 2].

Карикатура стала одним із найпоширеніших засобів впливу на населення окупованих територій, навіть якщо з першого погляду людина не переймалася побаченим і прочитаним на зображенні, з часом ця картинка вже спливала в пам'яті на рівні підсвідомості. Карикатури були в більшості номерів будь-якої газети, що видавалися на окупованій території України. Про це також свідчать випуски газети «Вінницькі вісті», що видавалися на Вінниччині з квітня по липень 1941 р. [357, с. 3; 358, с. 3; 359, с. 4; 361, с. 2, 4; 362, с. 2; 363, с. 4].

У перші місяці війни гітлерівської Німеччини з СРСР значна частина населення окупованих територій України, справді вірила, що тепер, звільнившись від більшовицького режиму, вони зможуть створити незалежну державу, де будуть господарями на своїй землі. Німецькі пропагандисти намагалися витримувати точний баланс між абсолютною правдою, напівправдою і брехнею (не варто забувати, що буває і "брехня в порятунок") з цієї проблеми. І цей баланс залежав від справжнього становища та подій на фронті, бо населення окупованих територій дуже швидко зрозуміло справжню політику фашистського керівництва.

У таких і подібних ситуаціях німецький уряд, теж прагнув впливати на місцеве населення інформаційним потоком для того, щоб спрямувати його моральний стан у потрібному напрямку.

Знаючи, як населення України ставилося до процесу колективізації і прагнуло мати свої власні наділи, гітлерівська адміністрація переконувала населення окупованих територій у тому, що німецько-фашистська армія бореться за новий порядок, замість старого ладу, комуністичного свавілля; за хліб, замість голоду і злиднів.

Як приклад пропонуємо текст однієї з найпопулярніших німецьких листівок – як звернень до громадян Радянського Союзу, бійців і командирів Радянської Армії, а особливо селян:

«Громадяни Радянського Союзу, бійці і командири Червоної армії!

Німецька армія бореться за новий порядок, замість старого ладу, комуністичного свавілля; за хліб, замість голоду і злиднів.

Повернення поміщиків-капіталістів не буде допущено. Хоча війна ще продовжується.

...Селянські двори і присадибні ділянки, які знаходилися до цього часу в особистому користуванні колгоспників, передаються в повну власність селянам і не будуть обкладатися податками і поборами... [261, с. 96].

Таким чином, урахувавши найбільші бажання селян, їх важкий стан внаслідок «господарювання» більшовицької влади, німецька окупаційна адміністрація намагалася перетворити населення окупованих територій на своїх союзників у боротьбі з Радянським Союзом.

Загалом у німецьких листівках, на відміну від радянських, основний акцент робиться на особистість, тобто на те, що для кожної людини її "Я" є найголовніше в житті, що їй немає ніякого діла до грандіозних утрат країни, невдач на фронті. Німецька пропаганда в основному сподівалася на природний закон самозбереження, на прагнення людини вижити за будь-яку ціну, благополучно влаштуватися в будь-яких умовах. Радянська ж влада, звертаючись до населення, бійців та офіцерів Червоної армії, робила головний акцент на спасіння соціалістичної Батьківщини та її завоювань.

Інші принципи формування інформаційного простору дають можливість значно глибше проникати у свідомість людини. Разом із раціональними

способами впливу на свідомість існували й такі, які можна назвати ірраціональними. Вони здійснювали руйнівну дію, пригнічували раціональну основу і примушувати людей служити цілям тих, хто їх установлював. У цьому напрямку свого часу великі напрацювання зробило відомство Геббельса.

Протягом майже всього періоду окупації гітлерівські ідеологи та окупаційна влада застосовували прямий спосіб дії на свідомість українського населення. З протоколу наради Гітлера з Розенбергом, Ляммерсом, Кейтелем та Герингом від 16 липня 1941 р. щодо подальших планів стосовно України та її території ми бачимо, що були вироблені конкретні принципи щодо політики в окупованих областях. Тут Гітлер погоджується з Розенбергом у тому, що перемогу буде отримано швидше, якщо німецька армія буде мати підтримку місцевого населення. Він також погоджується з думкою про те, що в кожному комісаріаті потрібно виробити своє ставлення до населення. У Рейхскомісаріаті України, на думку Розенберга, необхідно привести до дії «культурницьке піклування», слід розбудити історичну свідомість українців, створити в Києві сприятливі умови для освіти... [109, с. 172].

Реалізуючи свою програму впливу на місцеве населення, німецька адміністрація зверталася до історичної свідомості українців майже в кожному номері часопису «Вінницькі вісті», публікувалися статті про відомих українських діячів та народних месників, що боролися за волю українського народу. У цих же статтях німецько-фашистська армія порівнювалася з борцями за його свободу. У багатьох статтях аналізувалася діяльність Михайла Грушевського [342, с. 2], Івана Гонти і Пилипа Орлика [346, с. 2], Миколи Хвильового [349, с. 2], Івана Котляревського [351, с. 3], Лесі Українки [352, с.3], Бориса Грінченка та ін. [353, с. 3].

Продовжуючи свою політичну лінію, міністр східних окупованих територій А. Розенберг під час свого перебування в Рівному звернувся до свідомості українців, виголосив промову, у якій роз'яснив завдання українців у новій Європі. Він зазначив, що за підтримки німців піднімається знищена культурна спадщина українців. Традиції, звичаї рідна мова, танці, свобода

релігії. Про що українці раніше не могли і мріяти. Німецька влада взяла на себе відповідальність за культурне відродження України. Відповідно й українці повинні свідомо і з готовністю стати на службу своїй майбутній долі [430, с. 1].

Щоб ефективніше впливати на свідомість населення окупованих територій, окупаційна адміністрація використовувала найсучасніші засоби впливу та відомі комунікаційні технології: відкривала кінотеатри, налагоджувала і підтримувала роботу театрів, де ставилися спектаклі відомих українських режисерів з героїчним минулим українського народу – спектаклі «Запорожець за Дунаєм», «Тарас Бульба» та ін. [372, с. 4].

З хроніки газети «Вінницькі вісті» бачимо роботу Вінницької радіостанції, програма якої складена так, щоб якомога частіше лунали твори українських поетів та композиторів. Протягом дня, наприклад, 3 жовтня 1941 р., лунали твори українських композиторів у виконанні симфонічного та духового оркестрів, співав український театральний хор, читали кращі зразки української поезії та прози [344, с. 4]. Такий прийом створював у місцевого населення враження, що українська культура відроджується, а значить за нею відродиться і господарське життя.

Улюбленим методом Геббельса, який застосовувався серед військ вермахту і серед військових Червоної армії та на окупованих територіях був метод великої брехні, успішно застосований і обґрунтований у свій час А. Гітлером. Вивчаючи діяльність Геббельса у контексті пропаганди історик В. Лисичкін прийшов до висновку, що пропагандистська машина нацистської Німеччини робила ставку на те, що в СРСР населення звикло довіряти політикам і тому, поширення будь-якої брехливої інформації буде сприйматися людьми позитивно, з довірою [245, с. 24]. Розкривати справжні плани щодо долі населення окупованих територій гітлерівське керівництво не мало намірів, тому основним інструментом нацистської пропаганди стала відверта брехня.

Цей принцип побудови інформаційного суспільства став одним із найважливіших у політиці гітлерівського керівництва на окупованій території. Про це свідчить велика кількість прикладів, зафіксованих у часописах та

газетах періоду окупації. Так, у часописі «Волинь» від 21 вересня 1941 р. дізнаємось, як німецьке керівництво вдавалося до нахабної відкритої брехні та дезінформації населення. У щоденнику «Soldatenzeitung der Ukraine» нібито дається позитивна характеристика українцям. Автор, відомий знавець українських традицій, Гекель, доповідає про українську державницьку традицію, велику українську княжу державу, віковичну боротьбу українського народу з московськими і польськими загарбниками, які неодноразово зазіхали на незалежність України ... Що український народ у теперішній боротьбі за свободу Європи, безперечно, стоїть на боці Німеччини [375, с. 3]. Так, німецьким солдатам начебто давали настанови, з повагою ставитися до українського населення, допомагати боротися за свої права та свободи.

Ще одним яскравим свідченням політики брехні окупаційної адміністрації є кампанія, спрямована на підготовку дітей до школи. На початку серпня 1942 р. у всіх окупованих областях України, що входили до Рейхскомісаріату «Україна» було проголошено набір дітей семирічного віку для навчання в середній загальноосвітній школі. Було складено списки дітей і наголошено на їх обов'язковому навчанні [73, арк. 1, 2, 19, 26, 61]. Здавалося б, ось вона, справжня освітня політика, нарешті діти отримали можливість навчатися рідною мовою. Але справжню політику, яку проводили гітлерівці, ми бачимо вже з реакції Ериха Коха на те, що в Україні працюють не лише 4-класні народні школи, а й значна кількість інших шкіл та гімназій, на які він не давав дозволу. Він зауважив, що в той час, коли в Німеччині зростання освіти стоїть на місці і навіть життєво важливі професії такі, як лікар, не можуть мати необхідного розвитку, абсолютно не важливо, чи буде в Україні підвищуватися освіта, яку німецька влада може планувати лише через 10 років [311, с. 168].

Як наслідок такої політики, яка свідчила про справжні плани фашистської Німеччини, 24 жовтня 1942 р. було видано розпорядження рейхскомісара України Коха генералкомісарам про закриття в Україні шкіл та інститутів і про відправку викладачів та учнів на примусові роботи до Німеччини. У той же час, він вимагав, щоб, крім 4-класних народних шкіл, не було жодної школи, якої

він не дозволив. Звернув увагу також на те, що й 4-класні школи можуть працювати тільки тоді, коли він переконається в їх необхідності [258, с. 169].

Про те, як вчилися українські діти, можемо судити зі спогадів В. Качанова, учня Акимівської початкової школи Запорізької області. Він згадує, що в період окупації ні він, ні інші українські діти учитися не могли, вчилися лише німецькі діти. Пам'ятає лише, як окупаційна влада ставилася до його матері: викликали до комендатури та били, а в лютому 1943 р. узагалі вигнали з рідної домівки [58, арк. 3].

Щоб прихилити на свій бік місцеве населення і створити ілюзію вільного суспільного життя, окупаційна влада сприяла створенню в м. Рівне Обласного Земельного відділу Окружної Управи. Одразу ж після створення Відділ узявся до створення гуртків «Сільський господар» у кожній громаді по всій області. З цією метою Обласний Земельний відділ видав усім тридцяти районним земельним відділам області документ такого змісту, що нібито колись, у далекі часи. Україна була житницею Європи. Народ український став знедолений, відсунутий на останнє місце і зведений до етнографічного животіння, раба.

Більшовицькі колгоспи остаточно зруйнували українське селянство. Прийшли нові часи, твориться наше незалежне життя... Розгортається широке поле для влаштування різноманітних курсів, мета яких – навчити веденню сільського господарства молодь. На тих курсах хлібороби довідаються про нове в агрокультурі, тваринництві, машинознавстві, полезнавстві, садівництві, городництві, птахівництві та інших галузях господарства [373, с. 3].

Інформація, яка міститься в змісті цього документа, була частково правдивою і тому привертала увагу місцевого селянства, але далі йде відверта брехня, метою якої було формування думки про «велике майбутнє», про отримання кваліфікації, про створення належних умов праці – усе те, до чого вже давно прагнули українські селяни.

Відділи пропаганди, які знаходилися не лише в кожній області, а й у кожному районі, місті, докладали максимум зусиль до того, щоб посилити інформаційно-психологічний вплив на населення. До чого тільки вони не

вдавалися. В одній із газет «Волинь» від 18 грудня 1941 р. було написано статтю про те, що українські студенти, продовжуючи спільний історичний шлях з німецькою молоддю, здавна навчаються в університетах Німеччини, що в німецьких вищих навчальних закладах навчалися такі відомі українські діячі як, І. Хмельницький, І. Палетика, В. Стефанович, С. Тодоровський та багато інших. Г. Сковорода, виявляється, поміж усіх інших народів найбільше шанував німецький. Для підтвердження цих слів було подану таку невелику статистику: у літньому семестрі 1941-1942 навчального року навчалось в німецьких університетах 464 студенти з інших країн, серед них 319 українців. Це число збільшилося за рахунок студентів із Волині та Галичини [378, с. 3].

Метою таких публікацій була демонстрація українському населенню безмежного прагнення німецької адміністрації вивести його з п'їтьми і дати можливість досягнути у культурному та освітньому рівні того, що вже мав німецький народ, і кращим способом, щоб довести це, показували результати співпраці українського і німецького народів протягом декількох століть.

Зрозуміло, що обидві сторони не були відвертими: радянське керівництво намагалось показати німців справжніми монстрами, що й підтверджують вищезазначені свідчення. Німецьке керівництво, постійно нагадувало про негативні сторони радянської колгоспної системи. Хотілось б зазначити, що наслідки окупаційної політики 1941-1944 рр. говорили самі за себе.

У періодиці та листівках постійно порівнювали колишнє життя українців із тим, що буде в майбутньому, наголошували на тому, як погано жили українці за більшовиків і яке світле майбутнє їх чекає за підтримки німців. Масово нав'язувалась думка про те, що більшовики планово організували в Україні голод, їх політика була спрямована на винищення української нації. Українському народові прищеплювали почуття невпевненості, позбавляли всякої людської гідності. Усі прагнення особистості мали обмежуватися до такої міри, щоб тільки заспокоїти свій фізичний голод [379, с. 2].

Населення окупованих територій переконували в тому, що Радянський Союз готувався до наступу на весь світ. Будували могутні укріплення,

виготовляли різноманітну зброю, мобілізувалися всі можливі сили на Заході. [471, с. 3]. Потоки дезінформації були спрямовані на населення окупованих територій, яке ще сумнівалося, чи підтримувати окупаційний режим. Писали і говорили кругом і все, де і що тільки могли, щоб морально принизити українців та підірвати державницькі традиції й віру у створення власної держави.

Для будь-якого психологічного впливу в умовах війни необхідна була правда і її певний обсяг. На цьому фоні допускалися і необхідні порції помилкових даних. Але найбільш ефективним став метод «часткової правди», він полягав у розмежуванні описаної події, виділенні істинних, але одиничних фактів і ототожненні їх із самою подією. Або в більш загальній постановці питання – створенні на основі фактів помилкової інформаційної структури. Такі складні утворення отримали назву політичних міфів [174, с. 27].

Таким очевидним прикладом є повідомлення Харківського обласного комісаріату про стратегію Червоної армії під час відступу з території Української РСР. Пропагандисти наголошували на тому, що радянські війська, відступаючи, знищували все на своєму шляху, щоб населенню, яке не могло виїхати із захоплених німецькою армією територій, нічого не залишилося [79, арк. 41]. Треба визнати, що частково ця інформація була правдивою. Багато прорахунків і помилок, які були допущені радянським керівництвом та Червоною армією під час відступу, стали приводом для німецької агітації та пропаганди. Людей, які самі були свідками такого відступу Червоної армії, було вже неважко переконати в будь-чому.

Із статей, які містяться в газеті «Нова Україна», що видавалася за сприяння окупаційної влади бачимо, що з приходом гітлерівської армії Харків процвітає, оживає духовне життя. Автори статей стверджують, що біля театрів щодня збираються люди, які, на їх думку, хочуть переглянути виставу або якийсь кінофільм. За сприяння німецького командування, яке дбає про духовне життя жителів міста, приведені до ладу і працюють 18 початкових шкіл, де навчається близько 3 тис. дітей. Відкрито 6 районних бібліотек [79, арк. 59].

Про справжні реалії життя на Харківщині пише відомий український історик А.В. Скоробагатов. Він зазначає, що окупаційна політика на Харківщині докорінно відрізнялася від політики в Рехскомісаріаті «Україна», особливо коли керівництво цією територією було передано командуючому генерал-фельдмаршалу Вальтеру фон Рейхенау [282, с. 66-68]. До окупації Харківщини німецькі війська вже були сильно виснажені в боротьбі з Радянською Армією, було зірвано план «Блискавичної війни» і тому Рейхенау вимагав у подальшому драконівських заходів у боротьбі з радянськими партизанами і підпільниками [80, с. 18-19; 118, с. 60-61].

Вермахт установлював новий порядок у Харкові з надзвичайною жорстокістю. У перші ж дні окупації на балконах будинків та телеграфних стовпах міста було повішено 116 жителів, на вулицю було страшно виходити, кожного підозрювали в співпраці з більшовиками [308, с. 552].

Отже, із перших днів окупації проти мирного населення було вчинено найжорстокіші репресії. Так залякували населення і показували, що чекає на тих, хто не буде виконувати розпорядження військової адміністрації.

Насправді життя в окупованому Харкові було надзвичайно тяжким. Відсутність продуктів харчування, можливість заробити на прожиття, чи десь виміняти щось їстівне, комендантська година – усе це впливало на думку харків'ян щодо нової влади. І навіть відкриття і робота театру чи намагання окупаційної влади розпочати навчальний рік не робили людей більш прихильними до військової адміністрації в місті [293, с. 279-280].

Протягом усієї війни гітлерівське керівництво намагалося створити інформаційний простір не лише на окупованих територіях. Важливим для фашистського керівництва Німеччини була підтримка її протягом усієї війни серед німецького населення, що слугувало невичерпним джерелом військових сил, ілюзії постійних перемог і великих досягнень непереможної німецької армії. Ефективне керівництво людьми, маніпулювання ними за допомогою інформаційного впливу було можливе тому, що був зворотний зв'язок, що мав особливе значення. Уся схема інформаційного впливу працювала в німецькому

суспільстві напередодні і під час Другої світової війни, тому що були зростала свідомість багатьох людей. Тут, зрозуміло, свою роль відіграв не лише принцип подачі інформації, а, перш за все, важке економічне становище країни і кожного німецького громадянина зокрема.

У німецькому суспільстві існував також могутній засіб реалізації прийомів і методів створення штучного інформаційного простору – засобу масової інформації (ЗМІ). Досить образно про дію ЗМІ сказав засновник товариства «Кришни»:

"Тепер ні для кого не секрет, що за допомогою засобів масової інформації можна з небаченою майстерністю створювати завісу обману та ілюзії, так що ніхто не зможе відрізнити істину від брехні, реальність від вигадки" [244, с. 37].

Підтримка німецького населення була також необхідною ще й тому, що більша частина поліграфічної продукції, передач радіомовлення та кінофільмів для окупованих областей створювали в самій Німеччині.

Основними засобами розповсюдження інформації були, як уже було зазначено, радіо, Німецьке інформаційне бюро та преса. Тому першим завданням, яке постало перед гітлерівським керівництвом на окупованих територіях України, у найкоротший термін відновити радіомовлення та друкарні обласної, районної преси як найбільш ефективних засобів формування інформаційного простору [267, с. 154].

Населення України, що знаходилося в зазначеному інформаційному просторі, щодня черпало інформацію з преси, радіопередач, з екранів телевізорів. Перебуваючи часто у світі відірваних від реальності символів, вони йшли навіть проти своїх власних інтересів. Реальність відходила на другий план. У цьому сенсі людина ставала залежною. Крім того, на ній відпрацьовувався ряд способів ефективною інформаційної дії. Відбувалося так зване «промивання мізків» – "брейнуошинг" ("Brainwashing"). За допомогою якого здійснювалося зомбування людей, створювалася слухняна людина, народ перетворювався в легко керовану масу [396, с. 68].

Надзвичайно цікавим і результативним методом є також метод проголошення ідеалів, тобто техніка використання закликів. На думку політолога Г. Почепцова, значна частина людей особливо в сільській місцевості майже не читає книжок, і це дає можливість нав'язувати людям думку у вигляді гасел. Гасло повинне бути коротким, привабливим і виразним [274, с. 62-63].

З цього приводу необхідно зазначити, що більшість заголовків статей в окупаційній пресі мала характер гасел, наприклад, у газеті «Вінницькі вісті» – «Селянство – життєва сила Європи» [364, с. 1], «Німеччина перемагає на всіх фронтах» [350, с. 1], «Пробудження до нового життя» [343, с. 3]. Такі гасла мали на меті продемонструвати населенню окупованих територій, які цілі переслідує гітлерівська Німеччина щодо вирішення українського питання.

Активно використовувався також метод спростування інформаційного впливу противника. Цей метод досить часто використовувався всіма відділами пропаганди Міністерства східних окупованих територій та вермахтом. Полягав він у тому, що німецька пропаганда намагалася спростувати ту інформацію, яка потрапляла до населення окупованих територій через заборонені радянські канали: газети, листівки, радіо та ін. Так, наприклад, коли німецькі громадяни слухали швейцарські радіостанції або Бі-Бі-Сі Фріче – відомому німецькому радіокоментатору – вдавалося повністю дискредитувати пропагандистські зусилля союзників [188, с. 241].

Аналогічна ситуація складалася, коли німецька окупаційна адміністрація спростовувала радянські повідомлення і намагалася показати інформацію під іншим кутом зору. Для прикладу наведемо фрагмент політичної статті в газеті «Wolhynien», Nr. 25(53), vom 29, Maerz 1942, Rowno. Статтю можна розглядати як одну з багатьох відповідей на сталінську пропаганду, у якій відображено злочини фашистського режиму на окупованих територіях і справжні прагнення гітлерівців. У статті говориться про те, що всі зусилля радянського керівництва розбити силу, на чолі якої стоїть великий європеєць Адольф Гітлер, були даремними. Нічого дивного, тому що на прапорах, які об'єднують усю Європу

в боротьбі з азіатською Москвою, написані зрозумілі і рідні європейцям заклики [36, арк. 29].

Щоб спростувати інформацію радянської преси про те, що німецький уряд порушив договір про ненапад, підписаний обома сторонами в серпні 1939 р. окупаційна адміністрація в газетах, зокрема в часописі «Волинь» від 25 грудня 1941 р., доводила, що зрада відбулася з боку самого Сталіна. Наводилися докази того, що представники радянських партійних кіл засвідчили американському кореспонденту В. Керелу, що Сталін використовував підписаний договір для того, щоб ґрунтовно підготуватися до війни. У статті наголошується на тому, що це сталінська війна і її мета – знищити європейські народи [36, арк. 2]. Ця стратегія Сталіна підтверджувалася в іншій публікації «Московія проти Європи», у якій провідною є думка про те, що російські монархи ще з XVIII століття прагнули захопити і розділити Європу. На підтвердження цього наводиться приклад: розподіл Польщі трьома державами в 1772-1795 рр., ініціатором, якого виступала Росія [36, арк. 2].

Відомий історик О. Некрич вважав, що пакт про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом був використаний Сталіним для посилення Радянської Армії у війні з Фінляндією. На його думку, Сталін планував участь СРСР у широкомасштабній європейській війні, але при цьому він остерігався зіткнутися з союзом провідних капіталістичних держав і перш за все боявся зміни фронту Англією і її змови з Німеччиною проти СРСР [254, с. 325-327].

Колишній офіцер ДРУ В. Суворов вважає, що Сталін використав Гітлера, щоб почати війну в Європі. Але ця думка лише підтверджує наявність радянської доктрини, яка передбачала ведення війни на території противника. Суворов наголошує на тому, що Сталін готувався до нанесення превентивного удару і навіть було визначено час [299, с. 175]. Тому було достатньо інформації, яка б дала привід німецькому керівництву спекулювати на цій думці.

У газеті «Нове Запоріжжя» від 19 серпня 1942 р. читаємо статтю про те, як більшовики брехнею виправдовують справжню ситуацію на фронті. Оскільки народ не хоче підтримувати Радянської влади, вона, щоб хоч якось

утримати свої позиції, майже в кожному зведенні з фронтів розповідає про свої здобутки та перемоги над німецькою армією. Насправді «за весь час наступів нічого не здобула, а лише мала величезні втрати в живій силі та військовій техніці» [431, с. 3]. У цій же газеті ми читаємо і про втрати Червоної армії і ні слова про втрати німецької армії в північно-східній петлі Донської дуги.

Активний розвиток пропаганди природним чином породжує контрпропаганду – один із методів інформаційно-психологічного впливу на людей, у цьому випадку на населення окупованих українських територій. На думку того ж Г. Почепцова, контрпропаганда – це реагування на комунікативні дії противника, наприклад, спростування тієї чи іншої інформації, яка йде від опонента. Противники, гітлерівська Німеччина та Радянський Союз, активно вивчали агітаційну та пропагандистську діяльність та повідомлення один одного, щоб завадити їх масовому впливу на свідомість українців [273, с. 68].

У першу чергу необхідно зазначити, що одним із головних об'єктів пропаганди був лідер фашистської партії Адольф Гітлер, і тому значний потік пропаганди радянського керівництва був спрямований саме проти нього. Гітлерівська ж команда у своїй контрпропагандистській діяльності працювала над проблемою висвітлення діяльності Гітлера та Сталіна в зручному для них ракурсі. Так в одній із брошур «Адольф Гітлер і діти», які розповсюджувалися по окупованій території восени 1941 р. говорилося:

«Відрізані протягом довгих років від решти світу більшовицькими катами, ви не могли знати справжньої правди.

Вам постійно брехали і навіювали, що німецький народ ненавидить Адольфа Гітлера, що по Німеччині кров тече річкою і що світ не знає жорстокішого деспота.

Жидівська пропаганда особливо прагнула обчорнити особу Фюрера, і зрозуміло, що жиди його так само ненавидять, як його любить німецький народ...

Ми постараємося вам показати, як народ Німеччини і особливо діти люблять свого Фюрера і як він любить дітей і свій народ...

Адольф Гітлер зруйнує диявольську систему більшовизму і на твоїй Батьківщині і дасть твоєму народу мир, щастя і порядок» [191, с. 342]. Усі ці слова супроводжувалися фотокартками з зображенням Гітлера, який спілкується з дітьми та працює над вирішенням глобальних проблем.

Не новим у німецькій політиці було також використання антисемітських настроїв. Щоб отримати прихильність місцевого населення, німецьке керівництво на окупованих територіях нав'язувало думку про те, що в усіх життєвих труднощах, у період Радянської влади винні євреї та більшовики. У директиві Верховного головнокомандувача вермахту у вересні 1941 р. говорилося: «Боротьба проти більшовизму вимагає нещадних та енергійних дій насамперед проти євреїв, котрі є головними носіями більшовизму» [226, с. 164].

Аналогічним є приклад «Звернення до населення окупованих територій Рейхскомісара «Україна» Ериха Коха: «Англія є вашим ворогом, як є вона ворогом усіх європейських народів. Цю війну нав'язала Європі Англія! Вона є союзницею більшовизму! Вона мусить бути побита, тому що мир і добробут можуть прийти лише тоді, коли буде здобута перемога над Англією. Вашу подяку Німеччині й Ваш внесок у боротьбу проти Англії складіть своєю працею...» [28, арк. 1].

Цього ж принципу в пропаганді дотримувалася й Радянська влада. Так, у газеті «Комуніст» № 174/6654 від 23 липня 1941 р. було опубліковане звернення до бійців Червоної армії, партизанів і населення тимчасово окупованих територій: «Бийте скажених фашистів! Знахабнілий ворог віроломно напав на нашу рідну Батьківщину, кровожерливий фашизм хоче закабалити наш волелюбний народ, нашу рідну землю... фашисти роззявляють свої пащі на землю квітучої України, на її ліси і ріки, на багатства нашого народу. Ми не допустимо цього, не допустимо, щоб підлий ворог знущався з нашої честі і свободи. Вогнем і мечем виженемо зі своїх міст і сіл гітлерівську наволоч...» [42, арк. 10].

З цього виходить найважливіший принцип військової пропаганди: будь-які нападки на країну і на її лідера, будь-яка пропаганда, що дискредитує владу,

тільки підсилюють прихильність тих, хто ще не цілком ототожнює себе з державною системою. Ця проблема не може бути вирішена навіть найрозумнішою і наймайстернішою пропагандою. Її може вирішити тільки військова перемога. При несприятливому ж ході бойових дій така пропаганда взагалі приречена на провал. «Даними причинами пояснюється вкрай низька ефективність пропаганди Червоної армії на німецькі війська в перші два роки війни гітлерівської Німеччини проти СРСР. У цьому випадку інформаційна дія зіштовхувалася і з неприйняттям ворожої пропаганди, і з сильними націоналістичними настроями. ...Якщо ж рівень морально-політичного стану противника недостатньо високий, а бойові дії складаються невдало для нього, то психологічна дія має всі шанси виявитися результативною» [234, с. 90].

Цей факт підтверджується після поразки німецьких армій під Сталінградом, коли знесилені та розчаровані німецькі солдати цілими частинами та дивізіями здавалися в полон.

Ще один красномовний факт зі звіту партизанського з'єднання полковника Мельника: «У селах Рівненської області, де націоналістичні угруповання бульбівців і бандерівців розповсюджували провокаційні чутки про те, що ніби то радянські партизани знищують мирних громадян, населення іноді тікало з села до лісу при нашому наближенні.

Усе населення ворожо налаштоване проти німців, зрадників Батьківщини. У багатьох селах, які ми пройшли, населення зверталось до партизанів зі скаргами на злочинні дії поліцейських, старост і тих, хто служив гітлерівцям.

Морально-політичний настрій більшості селян став різко ворожим до німецьких окупантів» [50, арк. 74а-75.].

Концепція нацистської політики на окупованих територіях України передбачала, перш за все, створення потужного інформаційного простору, поставленого на службу Третьому Рейху і спрямованого на повну перемогу в цій війні. Основне завдання інформаційного простору – здобути прихильність місцевого населення до окупаційної влади і його підтримку в боротьбі проти Радянського Союзу в початковий період війни.

Концептуальні засади гітлерівської політики розроблялися багатьма політичними та військовими відомствами Німеччини і впроваджувалися відповідно до директив Міністерства народної освіти і пропаганди, Міністерства східних окупованих територій та Імперської служби безпеки.

Реалізація основних концептуальних засад інформаційної політики була покладена на потужну розгалужену військово-адміністративну систему окупаційної адміністрації в Рейхскомісаріаті «Україна» та зони військової окупації. Треба зазначити, що діяльність військових адміністрацій часто виходила з місцевих умов, і тому характер її політики відрізнявся в окремих районах. Відповідно й сприйняття цієї політики було різним.

З метою створення інформаційного простору гітлерівська окупаційна адміністрація використовувала передові на той час методи, механізми та прийоми розповсюдження необхідної інформації. Розроблені нацистськими ідеологами технології контролювали інформаційні потоки як у самій Німеччині, так і на території окупованих країн, зокрема території України.

Серед найбільш ефективних методів інформаційного впливу нацистський уряд використовував методи: переконання, навіювання, інформування, дезінформування, заохочення, примушення, покарання, метод прикладу; використання для поширення неправдивої інформації військових механізмів; створення несприятливого психологічного клімату серед населення, який підривав авторитет Червоної армії та радянської системи загалом.

Загалом же треба зазначити, що в перший період війни – з червня 1941 р. по травень 1942 р. на значній території України місцеве населення, якщо не прихильно ставилося до окупаційної адміністрації, то в усякому випадку, не чинило значного опору. Але з літа 1942 р. методи і прийоми гітлерівської пропаганди стають менш ефективними і вже не впливають на свідомість більшої частини українського населення.

РОЗДІЛ 3

Методи формування німецького інформаційного простору у Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації.

3.1. Система друку та її роль у створенні інформаційного простору.

Німецький філософ Шпенглер ще на початку ХХ століття передбачав небувале зростання ролі інформації в житті суспільства. У роботі «Захід Європи» він писав: «У найближчому майбутньому три або чотири світові газети направлятимуть думки провінційних газет і з їх допомогою — «волю народу» [320, с. 191-193]. На його думку, періодична преса у ХХ столітті буде відігравати надзвичайно велику роль, вона буде впливати на політичні і суспільні відносини, а також на військові конфлікти.

Двадцяте століття, дійсно, стало часом, коли засоби масової інформації, зокрема газети, журнали і радіо активно розвивалися і впливали на громадську думку. Починаючи з Першої світової війни, засоби масової інформації, зокрема газети і листівки, завжди були активними учасниками збройних конфліктів. У цьому контексті можна розглядати той факт, що став приводом для Другої світової війни, – напад на радіостанцію в Глейвіце. Радіо стало засобом, який використала фашистська Німеччина, а газети стали інструментом, завдяки якому цю інформацію було розповсюджено з великою швидкістю і необхідними коментарями.

Важливу роль преси розумів також лідер італійських фашистів Б. Муссоліні. На думку його ж соратників, при плануванні військових операцій він більше уваги приділяв тому, які заголовки з'являться в газетах, ніж їх військовій доцільності.

Більшість теоретиків і дослідників визначає періодичній пресі важливе місце в житті суспільства, особливо в політично активні періоди і в часи збройних конфліктів. Періодичні видання є головним джерелом, з якого інформація, обговорення і захист її досягають публіки.

Уже в кінці 20-х років ХХ ст. Гітлер та інші лідери німецької Націонал-соціалістичної партії розуміли, що періодична преса може стати одним із найбільш потужних засобів у боротьбі за встановлення в Німеччині нацистського режиму. Як тільки Гітлер прийшов до влади, він одразу оголосив пресу Третього Рейху об'єктом політики гляйхшалтунг (Gleichschaltung – нацистська політична концепція підкорення всіх сфер життя Німеччини інтересам націонал-соціалістичного режиму). Одразу ж після утворення Міністерства народної освіти і пропаганди Німеччини, яке очолив Й. Геббельс, усі газети і журнали Третього Рейху опинилися під жорстким контролем. Внаслідок розробки закону про пресу, прийнятого 4 жовтня 1933 р., усі опозиційні нацистському режиму видання було заборонено. Цей закон позбавив видавців права приймати самостійні рішення в галузі редакційної політики. Такі права передавалися редакторам, які були, на думку керівництва Рейху, «носіями суспільних інтересів». Журналістика оголошувалася професією державного значення. Щоб повністю контролювати видання періодичної преси, необхідно було поставити журналістів під повний контроль націонал-соціалістичного керівництва. Саме тому 1935 року, було розповсюджено наказ про обов'язкове членство журналістів у Націонал-соціалістичній робітничій партії Німеччини (НСДАП). Так, значна частина кваліфікованих журналістів втратила можливість займатися своєю діяльністю [179, с. 192].

Важливим кроком у тотальному контролі над періодичною пресою стала заборона Берлінської прес-конференції, яка фактично була громадським об'єднанням столичних журналістів. Уряд мотивував це тим, що тільки держава може володіти правом на розповсюдження інформації. Натомість було створено «Прес-конференцію рейхсуряду». 1934 року Макс Аманн перебудував дуже впливову професійну організацію – Союз газетно-журнальних видавців – у відомство і особисто очолив його. У структурі цього відомства було також створено ряд управлінь щодо керівництва різними відділами засобів масової інформації та періодики. Цього ж року під пильним наглядом НСДАП було перебудовано роботу відомих німецьких інформаційних агенцій і об'єднано їх у

в одну велику агенцію, яка фактично стала Німецьким інформаційним бюро і повністю була підвітна НСДАП [182, с. 295].

Наступним кроком нацистської політики стала ліквідація газет і журналів, які належали євреям. Вони повинні були продати свої видання німецьким господарям. Необхідно зазначити, що більшість газет і часописів належали єврейському періодичному друку. Виходили такі видання, як газета «Централь ферейнс цайтунг» (Берлін, 1922–38) [323, с. 379]; також у цей час набула великої популярності сіоністська газета «Юдіше рундшау» (1896–1938). З'являлися також і нові видання, такі як «Дер шильд», заснована 1921 року Асоціацією колишніх військовослужбовців-євреїв. Понад три десятки громадських газет і часописів, що з'явилися у цей період у Берліні, Франкфурті, Мюнхені та інших містах, як правило, не були політичними виданнями; вони були адресовані різним соціальним верствам єврейського населення Німеччини: молоді, учителям, жінкам, службовцям та ін. Часопис «Дер морген» (Дармштадт, 1925–38) у своїх виданнях відображав «німецько-єврейську» асимілятивну політику. На противагу їм щомісячник М. Бубера «Дер годен» (Берлін, 1916–24) став трибуною для тих, хто проповідував єврейське духовне відродження в Центральній Європі. Прихильники руху Мізрахи видавали щомісячник «Ціон» (Берлін, 1929) [504].

Після «Кришталевої ночі» єврейська преса в Німеччині майже припинила своє існування: більшість видань були розгромлені, відбувалася масова еміграція євреїв із Німеччини. Нацистське керівництво вирішило залишити лише видання газети «Юдіше нахрихтенблатт» (виходила з 23 листопада 1938 р.), яка обмежувалася публікацією офіційних декретів і бюлетенів, так званої Імперської організації євреїв у Німеччині [504].

Як тільки було покінчено з пресою, що належала представникам єврейського народу, НСДАП через тотальний контроль і монопольне право на періодичну пресу засновує власні періодичні видання, такі, як «Фелькішер беобахтер», яка стала впливовою офіційною газетою Третьому Рейху, очолював її А. Розенберг. У Берліні Й. Геббельс заснував власну газету «Ангріф» і почав

її видавати. Було також залишено деякі старі газети, але Геббельс особисто слідкував за їх змістом [323, с. 380].

Таким чином, якщо вірити статистиці, то 1932 р. у Німеччині загальна кількість газет складала 4700, то 1939 р. їх вже було 3500, а 1944 р. їх залишилося 977 [182, с. 302]. Це свідчить про те, яку колосальну роботу було проведено Міністерством народної освіти і пропаганди щодо ліквідації газет та інших періодичних видань, що не сповідували і не підтримували ідеологічних засад націонал-соціалістів.

Необхідно визнати, що вже в перший рік перебування при владі гітлерівського керівництва, у Німеччині виник періодичний друк, концептуально уніфікований, підпорядкований нацистській політиці та економічним потребам. Кількість нацистських газет щороку збільшувалася. Про це свідчать такі дані: 1932 р. за ініціативою Націонал-соціалістичної робітничої партії виходило 70 друкованих видань, 1935 р. партія вже мала 140 газет, 1944 р. їх було 352 газети [215, с. 303].

Не менш важливу роль відігравала періодична преса та друковані матеріали й на окупованих німецькою армією територіях. Крім військ вермахту, пропаганду в зайнятих областях здійснювало Міністерство східних окупованих територій, у яких для цього були створені спеціальні структури та відділи. Структура міністерства передбачала в розпорядженні рейхскомісарів спеціальні відділи пропаганди. До цієї системи були також включені нижчі підрозділи окупаційної адміністрації – старости, бургомістри та інші службові чини. Структура забезпечувала заклади районних і волосних управ, сільських старост пропагандистськими матеріалами. Якщо до якогось села газети та листівки не доходили, то старости зобов'язувалися приносити їх і читати самостійно. Було вироблено спеціальний порядок читання зведень Німецького Верховного Командування населенню. Щоб необхідна інформація постійно супроводжувала кожного жителя міст і сіл, встановлювалися спеціальні дошки в найбільш людних місцях. На ці ж дошки вивішували плакати і листівки.

У Міністерстві народної освіти і пропаганди Німеччини було сформовано спеціальний східний відділ з філією «Вінета», який здійснював координацію та керівництво пропагандистськими акціями на окупованій території, спрямованих проти СРСР

Окупаційна адміністрація застосовувала різні форми пропаганди через видання газет і часописів українською мовою; демонстрацію в кінотеатрах спеціальних фільмів; наочну агітацію у вигляді плакатів і листівок, а також документальних виставок; театральні постановки; радіопередачі українською, російською та іншими мовами. Але найважливішим і найвпливовішим засобом залишався періодичний друк.

Як уже зазначалося в попередньому розділі, на фронті та на зайнятій гітлерівською армією території діяли роти пропаганди. Кожна з них також мала окремі відділи. Так, на групу армій «Південь», яку обслуговував батальйон «Propaganda-Abteilung U», вермахт покладав великі надії. До їх завдань входила пропагандистська робота серед військ вермахту та психологічна обробка військових і населення противника [263, с. 31].

Напередодні військових дій 6 червня 1941 р. начальником штабу Верховного головнокомандування вермахту було видано директиву, де давалася вказівка про посилення рот пропаганди та відділів, які відповідали за цю ділянку роботи фахівцями з пропагандистської роботи. Було запроваджено відділи цензури, які повинні були стежити за змістом преси на окупованій території, німецькою та місцевою мовами. Наголошувалося також на тому, що основним завданням преси є заспокійливий вплив на населення окупованих територій, щоб утримувати його від будь-якого опору [224, с. 157-158].

У середині липня 1941 р. на нараді Верховної ради Рейху було прийняте рішення відновити пресу для українців з метою активніше впливати на населення окупованих територій [109, с. 240-241]. Оскільки радянські поліграфічні підприємства були знищені Червоною армією під час відступу, то в більшості випадків типографічне обладнання було завезене з Німеччини або з інших окупованих країн Європи. Колишній керівник видавничої справи в

Рейхскомісаріаті «Україна» Г. Горнауер писав, що за роки окупації (1941-1943 рр.) більша частина друкованої продукції виготовлялася цивільним населенням і армією вермахту [213, с. 119].

З початком створення Рейхскомісаріату «Україна» на політичне управління, яке діяло за вказівками політичного відділу Міністерства східних окупованих територій на чолі з А. Розенбергом, покладалося завдання уніфікувати видання, що вже видаються і ті, що плануються. Політичне управління складалося з 14 відділів, серед яких був відділ загальної пропаганди, до його структури входили підвідділи: пропаганди, преси, радіо, кіно, іноземних зв'язків, господарського вербування, виставковий, обслуговування військ тощо [484, с. 8]. Політичними розробками заходів та реалізації планів вермахту в галузі преси і пропаганди займався інспектор Міністерства східних окупованих територій Еттінгер [85, арк. 26].

У Міністерстві східних окупованих територій було створено чітку систему організації функціонування як німецької, так і окупаційної преси та забезпечення її необхідними матеріалами. Керівником цього відділу був міністеріалдиригент Циммерман, серетарем Людвиг Булиш. Цей відділ займався забезпеченням пропагандистів обладнанням, кіноматеріалами, папером для газет, гучномовцями тощо [85, арк. 38].

Для обслуговування східної преси в Міністерстві східних окупованих територій було також додатково створено групу 18 с, керівником якої був Кіхбен-Шмідт. Основною функцією цієї групи, як і вищезгаданого відділу було обслуговування преси: плани, картотеки. Проведення інформаційних поїздок на місця та контроль і обробка матеріалів для східної преси. Цьому відділу безпосередньо підпорядковувалися видавництва газет і часописів, що розповсюджувалися на окупованій території Української РСР: «Нове слово», «Голос...» та ін. [85, арк. 40].

Досить впливовим було новостворене Політичне управління пресою. Воно займалося розробкою чітких інструкцій з цензури для видавців періодичної преси. Тут обслуговували кореспондентів східної преси. Саме в

цьому відділі друкувалися яскраві пропагандистські путівники по Німеччині, у яких розповідалося про найкращу у світі країну, брошури та книжки про Адольфа Гітлера та його прагнення створити нову Європу, про німецьких селян та робітників, які живуть у достатку [85, арк. 42].

Основним завданням окупаційної преси (як і інших форм нацистської пропаганди) була теза про звільнення народів СРСР від "більшовизму". Саме боротьба з радянським політичним і суспільним ладом була центральним пунктом цієї пропаганди. Євреям (разом із комуністами) у ній відводилася найважливіша роль.

Наприкінці 1941 р. у директиві рейхсміністра Розенберга про запровадження фашистських порядків в окупованих радянських областях зазначалося, що всі питання, пов'язані з дозволом випуску місцевих газет, розв'язуються рейхсміністром у справах окупованих східних областей на основі пропозицій рейхскомісарів. Наголошувалося, що газет необхідно видавати стільки, скільки це необхідно для того, щоб не залишати населення без необхідної інформації. Але в той же час треба прагнути до обмеження кількості місцевих газет у рейхскомісаріатах. Далі зазначалося, що дозвіл на видання місцевих газет залежить далі від наявності в кожному окремому випадку політично надійних видавців та редакторів. Необхідною умовою є наявність достатньої кількості німецьких цензурних органів [111, с. 65-66].

У кожному гебітскомісаріаті, області, районі було створену органи цензурного нагляду за періодикою. Із листа комісара Умані генеральному комісару ми бачимо, що всі статті та публікації, які публікувалися в уманській газеті «Український голос» піддавалися прискіпливій цензурі з боку відділів пропаганди окупаційної адміністрації на місцях. Листи, що надходили від громадян також проходили цензуру, деякі не потрапляли до газети [41, арк. 4].

Для міських жителів преса була основним джерелом інформації. Відзначимо, що місцеве радіо регулярно передавало їй докладні огляди. Підбірки газет також були доступні читачам міських бібліотек. Популярність преси серед населення була зумовлена регулярними публікаціями зведень про

становище на фронтах Другої світової війни, а також розпоряджень і наказів місцевої адміністрації. Періодичні видання читали і обговорювали мільйони людей на окупованій території.

Надзвичайно важливим у висвітленні окупаційною пресою було єврейське питання. Періодична преса на окупованій території не тільки інформувала населення про заходи окупаційної влади, але й безпосередньо впливала на зміну ставлення до євреїв місцевого населення. А це часом мало вирішальне значення при наданні їм необхідної допомоги [190, с. 56-58].

На території українських земель періодичні видання з'являються під німецьким контролем в перші ж тижні окупації. З кінця літа 1941 р. газети українською мовою починають виходити вже на всій захопленій німцями території. Періодичні видання друкували в кожному обласному чи районному центрі. З осені 1941 р. розповсюджували газети «Волинь» у Рівному, «Вільне слово» у Дрогобичі, «Голос Полтавщини» у Полтаві, «Меч» у Кривому Розі, «Нова Доба» у Бердичеві та ін. [484, с. 23-32].

З метою уніфікації та систематизації періодичних видань на території Рейхскомісаріату «Україна» відділом преси Міністерства східних окупованих територій було розроблено складну, але чітку систему підрозділів. Один із них, зокрема «Німецьке видавничо-друкарське товариство в Україні з обмеженою відповідальністю», що розміщалося у Луцьку, стало головним. Це видання відповідало, за випуск німецькомовної періодики, а також офіційних бюлетенів рейхскомісара та генерал-комісарів, книготоргівлю і мало у своїй структурі кореспондентів і фотографів. Безпосередньо періодикою в різних регіонах займалися утворені при «Німецькому видавничо-друкарському товаристві в Україні», підпорядковані йому товариства «Преса України», «Українія», «Ужитковий друк України», сільськогосподарське видавництво України.

Товариство «Преса України». Фактично було утворене 1 грудня 1941 р. тими ж засновниками, що й «Німецьке видавничо-друкарське товариство». Директором його також став Г. Грорнауер. Товариство координувало роботу всіх підприємств та друкарень у Рейхскомісаріаті України та в зоні військової

адміністрації, контролювало їх господарчу діяльність. Забезпечувало необхідними матеріалами та ін. Товариство «Українія» також було засноване в Луцьку (листопаді 1941 р.) Національною спілкою німецьких видавців газет у Берліні. На початку 1943 р. цей відділ преси мав 32 власні пункти розповсюдження. А в серпні цього ж року періодичні видання вже розповсюджувалися в 65 містах.

Загалом же на початку 1943 р. товариство «Преса України» вже координувала і забезпечувала випуск 91 газети загальним разовим тиражем близько 1 млн. примірників. Таким чином, за підрахунками вчених, які досліджували окупаційну пресу, на території Рейхскомісаріату «Україна» видавалося близько 300 газет та часописів [484, с. 57-58]. Дозвіл на таку кількість періодичної преси можна пояснити прагненням фашистської адміністрації повністю контролювати інформаційне поле окупованих територій, поширювати необхідну інформацію пропагандистського характеру і таким чином впливати на свідомість та поведінку місцевого населення.

Коли влітку 1942 р. гітлерівське керівництво зрозуміло, що війна не закінчиться так швидко, як вони того прагнули, тоді в хід було пущено активну пропаганду серед населення, і найважливішим фронтом у цій справі ставала періодична преса. Зважаючи на це, для видання окупаційної преси було розроблено спеціальні методичні підходи, які використовувалися з метою пропаганди серед українського населення.

Не менш важливим аспектом у виданні періодичної преси були також кадри. У перші ж місяці окупації німецька адміністрація залучала до роботи в газетах і часописах переважно тих українських журналістів, хто в період правління Радянської влади не зміг, за тих чи інших причин та обставин, реалізувати свої професійні і творчі здібності. Серед них С. Горевалов, С. Квіт, І. Крупський, В. Лизанчук, А. Москаленко, М. Нечиталюк та багато інших.

Газети і часописи, що виходили на окупованій території, видавалися багатьма мовами. Більшість із них видавалася накладом від 2,5 до 10 тисяч примірників. Газети, що видавалися на території Рейхскомісаріату «Україна» та

зони військової адміністрації видавалися переважно українською, іноді російською мовами та мовою багаточисленних національних меншин, які жили в цей період в Україні [179, с. 207].

Більшість газет і часописів, що видавалися на окупованій території, не дуже відрізнялися одне від одного за змістом і характером публікацій. На перших сторінках друкувалися переможні зведення з фронтів та возвеличення німецьких солдатів, їх доблесті. На другій та третій сторінках публікувалися переважно статті про більшовицький режим та його ворожі наміри щодо українців, про відомих українських діячів минувшини, про досягнення українських селян в умовах окупації. Більшість репортажів подавалася через призму поглядів німецьких журналістів або українських журналістів, які співпрацювали з окупаційною владою. Це накладало певний ідеологічний і психологічний відбиток на читача.

Показовими в цьому аспекті є заголовки статей у часописі «Волинь» та «Вінницькі вісті»: «Київ і Полтава визволені!» [374, с. 1], «Успіх на Донецькому фронті» [383, с. 1], «Німецькі війська успішно стримують ворожий натиск». У цих статтях говориться про те, що німецько-фашистська армія успішно протистоїть радянським військам на північному заході Кіровоградської області [385, с. 1]. Цікаво, що в ці ж дні – 23-24 листопада 1941 р. – у радянських зведеннях читаємо, що радянські війська взяли районний центр Кіровоградської області, Онуфріївку. У районі нижньої течії річки Прип'ять, продовжуючи наступ, вони також захопили районний центр Поліської області з містом Хойники [494]. Яка ж інформація правдива? Як себе почуває населення окупованих територій, отримавши інформацію з німецьких зведень, водночас і з радянських?

Переглянувши окупаційні газети, переконуєшся, що нібито німецько-фашистська армія, справді, принесла народу України мир та злагоду. У пресі розвінчувалася система радянського режиму та господарювання і протиставлялася німецькій. У газеті «Вінницькі вісті» на першій сторінці читаємо «Німеччина перемагає на всіх фронтах» [345, с. 1], на другій та третій

сторінках бачимо публікації «Пробудження до нового життя» [343, с. 3], «Правдиве обличчя більшовизму» [365, с. 2] та ін.

У більшості публікацій робився акцент на риси, що різняться в керівництві та умовах життя населення окупованих територій. Так у газеті «Сумський вісник» № 6 від 5 листопада 1941 р. писали: «Непереможна німецька армія принесла місту Суми справжню свободу, звільнивши його від комуністичного іга. Тільки недавно громадяни міста почали дихати на повні груди...» [470, с. 2]. У газеті «Нова Україна» від 6 березня 1942 р., що видавалася на Харківщині, опубліковано статтю «Ліквідація більшовицької колгоспної системи», де зазначається, що на відміну від більшовиків німецький уряд видав наказ про надання селянам землі в одноосібне користування [76, арк. 54-65]. Тут же розповідається про те, як важко жилося українським селянам, а тепер, завдяки «новому порядку» та новому земельному закону, селяни зможуть стати заможними і зможуть забезпечувати Великонімецьку державу. Однак ми добре знаємо, що земельний закон так і залишився лише на папері. Колгоспна система продовжувала існувати в іншому форматі, адже це була дуже зручна форма господарювання, в умовах якої можна було повністю контролювати працю селян та вилучати більшу частину виробленої продукції.

Оскільки преса насамперед виконувала стратегічне завдання нацистської ідеології: сприяти тому, щоб населення окупованих територій перейнялося антисемітськими та антибільшовицькими настроями, значне місце в періодичній пресі відводилося саме єврейському питанню. Більше того, єврейство ототожнювалося з більшовизмом і Радянською владою [367, с. 2; 368, с. 3]. У газеті «Вінницькі вісті» від 9 серпня 1942 р. під заголовком «Правдиве обличчя більшовизму» зображено карикатуру, на якій показано, як єврей знімає маску Сталіна, і коментується це так, що насправді Радянською країною керують євреї, а Сталін є їх маскою [365, с. 3].

"Єврейське питання" займало досить помітне, а для ряду видань чи не центральне місце в антирадянській пропаганді. У редакційних статтях як пропагандистських матеріалах, які готувались у Берліні, регулярно

публікованих промовах і виступах керівників нацистської Німеччини, чітко проводилася думка, що саме євреї як опора більшовицького режиму є головними ворогами не тільки Німеччини, але й інших народів СРСР.

Нерідко авторами антисемітських публікацій ставали й самі редактори газет та часописів. Окрім професійних журналістів, залучалися також і ті, хто хотів, присвятити свої статті антирадянській та антисемітській тематиці. Серед них були історики, мистецтвознавці, лікарі, музикознавці та ін.

Практично всі газети, що видавалися на території Рейхскомісаріату «Україна» та в зоні військової адміністрації на останній сторінці свого видання публікували спеціальні розпорядження окупаційних властей, які стосувалися євреїв. Публікувалася також величезна кількість матеріалів про переслідування євреїв у всі часи і в усіх державах світу; наводилися цитати з антисемітських висловів відомих філософів і політиків. Тобто підводилося ідеологічне підґрунтя антисемітизму на українських землях.

Необхідно зазначити, що таких публікацій особливо багато з'явилося саме в кінці 1943 р., після поразки німецько-фашистської армії під Сталінградом. Гітлерівське керівництво, ще мало надію переконати населення окупованих територій у тому, що з боку єврейського народу та більшовицького керівництва їм загрожує велика небезпека.

Як тільки окуповану територію було передано до рук цивільної німецької адміністрації Рейхскомісаріату «Україна» та військовій адміністрації, одразу розпочався процес уніфікації видань і перевірка їх засновників і власників. У перші місяці Великої Вітчизняної війни частина газет, що виходила за часів Радянської влади, продовжувала виходити, підлягаючи жорсткій цензурі. Це пояснюється тим, що гітлерівське керівництво не могло відмовитися на окупованій території від періодичної преси як засобу розповсюдження необхідної інформації та повідомлень.

Управління видавничою діяльністю Рейхскомісаріату «Україна» та зони військової адміністрації здійснювалося також на основі приписів Міністерства народної освіти і пропаганди. Як приклад розглянемо зразок однієї з директив

політуправління Рейхскомісаріату «Україна» щодо преси: «Українські та інші газети, що видаються в Рейхскомісаріаті, – виключний засіб впливу на населення пропагандою і політикою, яку проводить рейхскомісар. Вони не слугують народним чи культурним потребам населення чи віровизнанням... Кожен рядок повинен допомагати в здійсненні великої місії фюрера у створенні нової Європи» [109, с. 240-241]. Ця директива є яскравим свідченням того, якими функціями наділяла німецька адміністрація періодичний друк України, і вона ніяким чином не ставила собі за мету реалізацію державотворчих чи культурних прагнень українців.

Німці поставилися до справи створення нової мережі засобів масової інформації на підкорених землях дуже серйозно. Зокрема передбачили постачання свіжої інформації до Львова спочатку поїздом із Берліна та Відня, потім телеграфом, а потім по всій території Рейхскомісаріату. Тим самим було вирішено проблему забезпечення всіх часописів одноманітною офіційною інформацією щодо подій у Німеччині, у світі, на фронтах тощо.

Для керівництва цією справою створили прес-службу генерал-губернаторств. Шеф преси розпорядився наголосити на тому, що державна мова на території Рейхскомісаріату «Україна» – німецька. Окремо дозволявся вихід офіційної преси українською й російською мовами. Нова влада перейняла до своїх рук і забезпечення газет необхідними матеріалами і папером. Прес-служба в Рейхскомісаріаті та в зоні військової адміністрації тепер видавала дозвіл на придбання паперу кожній редакції окремо. Друкарні теж могли видавати тиражі тільки з дозволу влади, а розповсюджувати можна було тільки дозволені владою видання.

Так протягом короткого часу було уніфіковано інформаційне життя преси, що стало початком формування інформаційного простору. Окупаційна влада вела політику зменшення кількості українських видань, тому протягом перших місяців більшість газет перестала виходити взагалі. Але вже з настанням 1942 р. газети видавалися практично в кожному генерал-губернаторстві та майже в кожному районі і великому місті.

Періодичні видання на тимчасово окупованій території стали важливим інструментом пропаганди. Можна стверджувати, що саме преса відігравала в політиці гітлерівського керівництва провідну роль. Більшість газет на території Рейхскомісаріату «Україна» видавалася від імені місцевої громади, саме управи повинні були вирішувати організаційні питання щодо преси. Незважаючи на це, усі газети та часописи перебували під пильним контролем цензури, яку здійснювали представники пропагандистських структур вермахту та органів військової адміністрації.

Незважаючи на те що на кінець 1943 р. на окупованій території України, як зазначалося вище, видавалося близько 300 газет та часописів, структура кожного з цих видань була характерною і типовою. Так, якщо ми переглянемо декілька газет таких, як «Українське слово», «Нове Українське Слово», «Волинь», «Вінницькі вісті», «Костопільські вісті», видані протягом 1941-1943 рр., то ми побачимо, що перша сторінка цих видань мала характерну тематику. На першій сторінці друкувалися повідомлення з фронтів, які подавалися у пафосній формі від імені переможців. На цій же сторінці – огляд міжнародних подій, причому завжди розмежовувалося, де свої – Італія та Японія, а де чужі – Англія, Франція, США та Радянський Союз. Якщо мова йшла про Англію чи США, то автори повідомлень критикували практично всі дії керівництва цих держав. Якщо мова йшла про Італію чи Японію, то говорилося переважно про їх здобутки. Досить рідко на першій сторінці подавалася інформація про важливі події в місті чи Рейхскомісаріаті «Україна» або в зоні військової адміністрації, в основному така інформація друкувалася на 3-й, 4-й сторінках поряд із звичайними оголошеннями і наказами місцевої влади.

Друга сторінка кожного друкованого видання, як правило, присвячувалася боротьбі німецько-фашистської армії з більшовиками або військовим діям союзників Німеччини на Півдні чи Далекому Сході проти Англії, Франції та США. Тут також часто публікувалися статті про міжнародні події у світі та карикатури на Черчилля, Рузвельта, Сталіна. Четверта сторінка була присвячена повсякденному життю населення міст та сіл. Тут робилися

повідомлення гебітскомісаріатів та різного характеру оголошення, повідомлялося про роботу театрів, кінотеатрів, культурна хроніка, про набір дітей до школи та їх навчання, статті, присвячені спортивній тематиці. З огляду на інформативність 4-ї сторінки, складалося враження, що в окупованій Україні життя вирує повним ходом, а люди щасливі та радісні, немає ні розстрілів, ні конфіскації житла та майна, примусового вивезення молоді до Німеччини та ін.

Як підтвердження розглянемо декілька типових газет, що виходили на окупованій гітлерівською армією території, зокрема 88 номер газети «Нове Запоріжжя» від 4 жовтня 1942 р. На 3-й сторінці читаємо статтю «Виховання молоді», де автор дає настанови, як треба виховувати українську молодь і ставить за приклад німецьку молодь. На 4-й сторінці стаття «Кіно в цей час», у якій розповідається про те, з яким задоволенням місцеве населення переглядає німецькі кінофільми [433, с. 3, 4].

У 4-му номері цієї ж газети від 13 січня 1943 р. читаємо повідомлення з головної квартири фюрера від 9 січня 1943 р. про переможні бої німецько-фашистської армії між Кавказом і Доном, у Сталінграді і на донському відтинку фронту [439, с. 1]. Інформація подавалася з позицій переможців, переконуючи місцеве населення у приреченості Червоної армії та її намаганнях протистояти військам Рейху. У повідомленні показувалися досягнення німецької армії і принижувалися дії Червоної армії, часто цифри, що свідчили про знищення радянської техніки чи війська перебільшувалися.

Підтвердженням характерної схеми побудови і розташування матеріалу буде також 13 номер газети «Вінницькі вісті» від 28 вересня 1941 р., де на першій сторінці подано зведення за 26 вересня з повідомленням про бойові дії на сході від Києва [342, с. 1]. У номері 14 цієї ж газети від 1 жовтня на першій сторінці військово зведення за 28 вересня 1941 р., на 2-й сторінці цього ж номера – М. Ільїнський пише про єврейських письменників в Україні, на 3 сторінці – стаття «Пробудження до нового життя», у якій автор розповідає, що процесу відродження української культури сприяє саме німецька окупаційна влада, що саме за її сприяння створюються одна за одною українські громадські

організації, у яких українське населення повною мірою може реалізувати свої творчі здібності та суспільні прагнення. Четверта сторінка присвячена основним положенням «Порядку урядування» (самоврядування). Найцікавішим у цьому «Порядку...» є розділ 2 під назвою «Дух урядування». У ньому наголошується на тому, що самоврядування країною вимагає від українців енергії, порядку та гідного ставлення. Усяке політикування заважає відбудові. Урядування мусить керуватися духом українського народу та інтересами німецьких збройних сил. Воно відповідає за те, щоб позбавити народу більшовицької розбещеності та повернути до порядку, до національної дисципліни та робочого піднесення. Урядування повинно дбати про те, щоб народ притягнути до добровільної співучасті, уникаючи при цьому всякого примусу. Потрібна почесна співпраця особливо в галузях соціальної, санітарної, культурної та спортивної роботи [343, с. 1, 2, 3, 4]. Аналогічні установки селянам давала у свій час і Радянська влада. Фактично гітлерівська адміністрація через урядування закликала українське населення до повного підкорення і чіткого виконання своїх службових обов'язків.

У газеті «Сумський вісник» редактор чітко дотримується концепції висвітлення подій. Так, у першому номері цієї газети від 19 жовтня 1941 р. на 1-й сторінці ми читаємо звернення до українського народу під заголовком «Настав великий радісний час», де автор словами Тараса Шевченка говорить про Україну, про те, як її сплюндрували і привели до загибелі більшовики. Розкриваються великі перспективи перед українським народом: вільна торгівля, повний розвиток приватної ініціативи, дійсно вільна праця, приватна власність і повне духовне розкріпачення [467, с. 1]. На 2-й сторінці 6 номера цієї ж газети читаємо статтю про те, що непереможна німецька армія принесла м. Суми справжню свободу, звільнивши його від комуністичного панування, саме тепер громадяни міста почали дихати на повні груди і можуть віддатися мирній наполегливій праці [470, с. 2].

Не стала винятком і газета «Нове Українське Слово», що виходила в столиці Української РСР – Києві. 229 номер цієї газети від 30 вересня 1943 р.

також повністю відповідає структурним акцентам побудови інформаційного поля в окупаційній пресі. На 1-й сторінці, як і в переважній більшості газет, повідомлення про успішні бої німецької армії в районі Запоріжжя та про великі втрати Радянської Армії. Тут же стаття «Гарант перемоги», де автор стверджує, що саме Радянська Армія прагнула захопити всю Європу, і тільки втручання Німеччини зупинило червону навалу. Саме гітлерівська Німеччина виступає в цій статті гарантом миру в Європі. У вересні 1943 р. німецько-фашистські війська відступали під натиском Радянської Армії. Тепер основним завданням гітлерівців було втриматися на окупованих територіях, та й довіра населення вкрай була необхідна. Тому на цій же сторінці надруковано звернення до українського народу про те, що війна знову наближається і українське населення має допомогти німецькій владі [10, арк. 1-2].

Через періодичну пресу німецький окупаційний режим створював ілюзію прихильного ставлення гітлерівської влади до українського населення. Постійне наголошування на здобутках та мирній праці в ім'я Великонімеччини, публікації про те, як квітне і розвивається українська культура, постійне зіставлення і порівняння німецького режиму та радянського, звичайно ж, не на користь останнього призводили до того, що певна частина українського суспільства спочатку, справді вірила окупаційній владі й співпрацювала з нею.

З перших же днів у всіх газетах, що видавалися в Рейхскомісаріаті «Україна», переважно на 3-4 сторінках розповідалося про працю та здобутки українських селян. Одночасно наголошувалося на тому, що українським селянам, щоб отримати високі врожаї, необхідно вчитися, і для цього німецька влада організовує спеціальні сільськогосподарські курси.

У часописі «Волинь» від 7 вересня 1941 р. повідомляється про те, що за сприяння німецької влади на українських землях розгортаються широкі можливості для підвищення кваліфікації сільськогосподарських робітників. У кожній області селяни можуть удосконалити технологію обробки землі, збільшення поголів'я великої рогатої худоби та покращити своє матеріальне становище [373, с. 3].

Стара радянська колгоспна система, яку німецька окупаційна влада не ліквідувала, а поставила собі на службу, усе частіше викликала невдоволення в українських селян, а це у свою чергу відбивалося не лише на їх настроях. У зв'язку з цим на початку 1942 р. окупаційна влада проголосила реформи в аграрному секторі. До управління сільським господарством надійшов закон «Про новий аграрний лад» від 15 лютого 1942 р. Газети одразу ж відреагували, і вже 26 лютого його було опубліковано практично в усіх окупаційних виданнях. На сторінках періодичних видань було розгорнуто широку кампанію пропаганди нового земельного закону та його положень під гаслом «Кожному селянинові своя земля!» [427, с. 282]. Складається враження, що реформа вже впроваджується і працює – насправді ж, німецька окупаційна адміністрація робила все, щоб відтягнути руйнування колгоспної системи.

Протягом двох-трьох місяців у газетах обговорювався «Тимчасовий статут роботи», де містилися конкретні вказівки щодо організації нового земельного господарювання [72, арк. 1-10]. Активне обговорення закону знову ж таки створило ілюзію його впровадження, але коли селяни побачили, що реально нічого не робиться і вони продовжують працювати в колективних господарствах, то почали відкрито виступати проти такого господарювання, що у свою чергу підігрівалося радянською пропагандою.

У квітні-травні 1942 р. окупаційна адміністрація почала здійснювати розподіл землі та видавати спеціальні документи, що засвідчували право власності на землю. Але, за свідченням чиновників економічного штабу «Схід» від 18 травня 1942 р., селяни незадоволені були тим, що їх знову хочуть змусити працювати в громадському господарстві. Для них це були ті ж самі колгоспи. Навіть активна пропаганда преси щодо переваг цього виду господарств не вплинула на настрої селян.

Підтвердження цих слів ми знаходимо в інформаційному повідомленні № 7 від 17 червня 1942 р. німецьких каральних загонів про політичне становище в районах, тимчасово окупованих німецько-фашистськими військами, у якому окупаційне керівництво зазначає, що аграрна реформа активно обговорюється в

основному серед сільського населення. Що спочатку селяни були задоволені введенням нового земельного закону, але інтерес до цієї теми загасає, а довіра до місцевої влади втрачається. Автор повідомлення робить висновки, що така ситуація склалася внаслідок слабкої пропагандистської діяльності [7, арк. 27].

Наступним важливим питанням, якому в періодичній пресі приділялася велика увага, була культура та освіта українського населення. Рідше з'являлися публікації про наукові дослідження.

З огляду на концептуальні принципи політики гітлерівської Німеччини щодо культурного розвитку населення східних окупованих територій, зокрема українців, необхідно зазначити, що керівництво Третього Рейху не бажало заохочувати тут розвиток національної свідомості і національної культури. Зокрема щодо освіти Гімmlер зазначав, що освіта населення окупованих територій може призвести до непокори населення окупаційній адміністрації, а це не відповідає колонізаційній політиці нацистської Німеччини [371, с. 89]. Політика гітлерівського режиму на окупованих територіях зводилася до призупинення культурного розвитку українців та інших народів, знищення їх матеріальних та духовних скарбів.

Але в ході війни, коли німецьке керівництво зрозуміло, що втрачає свої позиції на фронті, довелося змінювати свої плани, щоб здобути прихильність місцевого населення і змусити його працювати на німецько-фашистську армію. І саме тут культура стала тим інструментом, завдяки якому можна було впливати на думки та діяльність мирних жителів.

Переглядаючи періодичну пресу, майже в кожній газеті на 4-й сторінці ми можемо побачити оголошення про відкриття театру, прем'єру того чи іншого спектаклю, демонстрацію кінофільмів. Так, у часописі «Волинь» від 1 січня 1942 р. читаємо повідомлення про життя українців на окупованих територіях: «Організовано в місті національний театр, який від 9 листопада 1941 р. дає класичні вистави: «Наталка Полтавка», «Назар Стодоля», «Майська ніч». Також на базі колишнього театру мініатюр у Києві організовано «Веселий театр», де показано вистави «Зелений острів» Лєнока, «Торжик» Оверченка. У

київському театрі «Мюзик-хол» розробили власний репертуар, до якого ввійшли танці та співи» [380, с. 4]. Газета «Вінницькі вісті» у котре на 4-й сторінці дає оголошення про те, що міський театр запрошує на оперу в 3-х діях «Запорожець за Дунаєм» [340, с. 4]. А в газеті «Нове Запоріжжя» № 88 за 1944 р. автор розповідає про масовий перегляд українськими глядачами кінофільму німецького виробництва, про враження, які отримали місцеві жителі та естетичну насолоду, про обговорення, що тривало після його перегляду [433, с. 4]. Справді, у початковий період окупації українська інтелігенція, що не евакуювалася, внаслідок різних причин і обставин, продовжувала діяти і підтримувати власний народ. Працюючи в освітніх закладах, учителі могли впливати на учнів та їх батьків, підтримуючи надію на тимчасовий характер окупації. Інші, навпаки, переконували населення у визвольній місії німецької армії. Більша частина інтелігенції спрямовувала свою діяльність на підтримку в українцях прагнення до звільнення від німецько-фашистських загарбників, серед них: О. Теліга, І. Рогач, О. Чемеринський, У. Самчук, І.Тиктор та ін.

Аналізуючи стан освіти на окупованих українських землях, необхідно зазначити, що, судячи з газетних повідомлень і статей, українські діти успішно вчилися в школах різного напрямку: початкових, чотирикласних народних, професійних, вищих та ін. Але, насправді, значна частина шкіл в Україні закрилася вже в листопаді 1941 р. та на початку 1942 р. Лише на Донбасі, маючи потребу в кваліфікованій робочій силі, німецька адміністрація підтримувала діяльність ремісничих професійних шкіл [400, с. 4]. Оскільки кількість учителів різко зменшилася (у зв'язку з перевіркою на «благонадійність»), то й кількість шкіл зменшувалася також [401, с. 4].

З документу № 60 окремих розпоряджень VII відділу армії № 34 вермахту бачимо настанови щодо освіти на окупованих територіях, і шкільної освіти зокрема. У ньому говориться про те, що відповідно до розпорядження № 30 від 08.12.41 до навчання допускаються учні початкових класів народних шкіл і забороняються вищі навчальні заклади та школи: університети, технічні вузи, гімназії, ліцеї та рівноцінні загальноосвітні заклади [109, с. 368].

Зважаючи на це, необхідно зазначити, що в періодичній пресі постійно наголошувалося на тому, що Німеччина принесла європейську освіту на українські землі, у газетах постійно з'являлися публікації про відкриття та роботу середніх загальноосвітніх та професійних шкіл. Так, читаємо в «Донецькому віснику» від 15 листопада 1941 р., що в м. Сталіно з 20 листопада 1941 р. поновилося навчання в 9 школах [399, с. 4]. В Артемівську та околицях було відкрито 14 шкіл, але більшість із них була закрита вже до кінця червня 1942 р. [329, с. 4]. У газеті «Нове Запоріжжя» № 105 1942 р. повідомляється про ремісничу школу, де готують 115 учнів і викладають механіку, фізику, технологію і креслення [437, с. 4]. У газеті «Волинь» від 1 вересня 1941 р. читаємо повідомлення про те, що з початком 1941-1942 навчального року в м. Бердичеві буде відкрито дівочу і хлоп'ячу гімназії та додатково буде організовано першу жіночу вчительську семінарію [372, с. 4].

Про відкриття і роботу початкових та чотирикласних народних шкіл бачимо також і в документі-звіті Путивльського районного відділу пропаганди та освіти Сумської області. У звіті дається детальна інформація про те, які заходи застосовуються Інспектурою і завідувачами шкіл для покращення відвідування їх учнями. А у звіті про роботу навчальних закладів Путивльського району зазначається, що з вересня 1942 р. розпочали свою роботу 46 початкових народних шкіл, з них 43 – у сільській місцевості і 3 в місті Путивль, де навчаються разом 3797 учнів [74, арк. 6, 7.].

Треба зазначити, що, незважаючи на те що в газетах постійно говорилося про навчання в школах і про те, яке важливе значення це має для українців, у більшості шкіл учнів було дуже мало. Якщо ми розглянемо документи, які свідчать про рух дітей шкільного віку, то ми побачимо, що, наприклад, у Денешівській народній школі Житомирської області наприкінці вересня навчалось 385 учнів, а вже 1 січня 1942 р. – 203 учні [56, арк. 36], у Шпецько-Будській початковій школі в кінці вересня навчалось 70 учнів, а на 1 грудня 1942 р. – 57 учнів [56, арк. 70]. Тобто діти за тих чи інших причини змушені були кидати школу і допомагати батькам, щоб якось прожити.

Щоб не відкривати великої кількості шкіл або закрити ті, що вже працювали, гебітскомісари видавали розпорядження, які мотивували дії окупаційної влади. Так, на Рівненщині 14 листопада 1941 р. було закрито всі школи, що пояснювалося нестачею палива та щоб уникнути небезпеки поширення інфекційних хвороб, причиною яких була війна [377, с. 1]. Іншою причиною, яка фактично обмежувала відкриття шкіл була вимога, щоб у класі було не менше 42-48 учнів [57, арк. 4]. Зрозуміло, що такої кількості учнів не набирала більшість українських шкіл, а значить вони були приречені на закриття. Існувало ще ряд причин, які перешкоджали роботі навчальних закладів, це відсутність підручників та недостатня кількість зошитів і письмового приладдя, відсутність бібліотек [57, арк. 7-9]. Тут необхідно зазначити, що радянські підручники попередньо були знищені, а нових не було.

Щоб підтримувати необхідні настрої серед населення окупованих територій, окупаційна адміністрація постійно друкувала в газетах інформацію про активність сільськогосподарських працівників, про гарні врожаї, які отримують українські селяни в колективних господарствах, про створення різноманітних організацій та гуртків, які допомагали українським селянам підвищити свій культурний і професійний рівень. У газеті «Волинь» від 7 вересня 1941 р. надруковано статтю про те, як обласний Земельний відділ окружної Управи в м. Рівному, зробивши акцент на продуктивності праці як першооснови добробуту українського селянства, зруйнованого більшовиками, приступив до організації гуртків «Сільський господар», у кожній громаді у всій області [373, с. 3]. Обласний відділ розпочав активну пропаганду серед населення Рівненської області і вже з перших днів своєї діяльності опублікував у цій же газеті звернення до громадян про те, що Україна завжди була багатою країною, своїми ресурсами вона підтримувала Європу. Сама ж має все, що необхідно для самостійного господарювання. Але більшовицьке керівництво використало багатства України у своїх великодержавних інтересах. Колгоспи, створені більшовиками, остаточно зруйнували українське село [373, с. 3].

Досить ефективно окупаційна влада використала політику відступу радянських військ з території Української РСР. У статтях розповідалося, як брутально Радянська влада, відступаючи, нищила посіви, заводи та фабрики, шахти, руйнувала водогони та залізниці, і саме тому так важко все відновити і налагодити нормальне життя [286, с. 113-116]. Німецькій окупаційній адміністрації не складало великих труднощів усе показати в газетах як інформацію для місцевого населення. Насправді ж, люди й самі бачили, що відбувалося під час відступу більшовиків. У газеті «Нове Запоріжжя» № 109, 1942 р. у статті «Шлях до перемоги» автор пише про те, що німці, які прийшли на українську землю, були вражені вандалізмом більшовиків. Автор акцентує увагу читачів на тому, що все, що було зроблене і збудоване руками селян та робітників: залізниці, шосейні дороги, мости, переправи, кінний і автомобільний транспорт, хлібозаводи, хлібопекарні, промислов і підприємства – було безжально знищене більшовиками. І тут же автор закликає українців до співпраці з німецькою адміністрацією, закликає покійно брати на себе весь тягар відбудови сільського господарства та промисловості [435, с. 4]. На жаль, багато людей були свідками такої «діяльності» радянських військ, і тому пропаганда потрапляла в благодатний ґрунт.

Для посилення пропаганди серед населення практично на всіх територіях Рейхскомісаріату «Україна» та в зоні військової адміністрації було ініційовано створення суспільно-просвітницьких товариств «Просвіта» та Спілки українських письменників. Уже з жовтня 1941 р. друкуються в газетах повідомлення про те, що в містах та районних центрах створюються або відновлюють свою роботу, раніше діючі товариства «Просвіта». Читачі знайомляться з метою, заняттями та діяльністю цих товариств. Але основне, на що необхідно звернути увагу, – це те, що всі товариства були взяті окупаційною адміністрацією під свій жорсткий контроль і вся діяльність повністю або регламентувалася гебітскомісаріатами або підпорядковувалася їм. Фактично окупаційна адміністрація використовували товариство «Просвіта», як і інші суспільно-просвітницькі організації, для поширення необхідної інформації та

для впливу на українське населення. Незважаючи на жорсткий контроль з боку окупаційної влади, більшість діячів «Просвіти» прагнула пробудити національну свідомість українців і допомогти вистояти їм в тяжких умовах.

Одне з перших товариств «Просвіта» почало діяти на Вінниччині. Уже в жовтні 1941 р. було створено місцеве товариство. У його уставі було сказано, що воно засновується для зміцнення розвитку громадянської і національної свідомості українців і для того, щоб допомогти просвітному розвитку своїх членів, дати їм добрі знання, допомогти відстояти свої громадянські і національні права, навчити змістовно проводити свій час. Серед завдань, які товариство «Просвіта» ставило перед собою були такі:

- відкривати книгозбірні, книгарні, читальні;
- упорядковувати публічні читання, лекції, доповіді, бесіди;
- видавати книжки, газети і листівки для пересічних громадян;
- створювати школи для дорослих і дітей;
- відкривати дитячі гуртки;
- організовувати вечори, різдвяні ялинки тощо [348, с. 2].

Таке ж товариство діяло й на території Харкова та області. У лютому 1942 р. у чернетці протоколу правління Харківського товариства «Просвіта» читаємо про прийняття громадян до складу членів товариства, про утвердження кошторису та штату. Було також прийнято Статут та визначено цілі та завдання для роботи серед населення [81, арк. 1-3].

Уже 3 січня 1942 р. відбулося засідання Ради товариства «Просвіта» у Любомлі, на якому було прийнято постанову про нові організаційні форми та заходи, що планувалися. У цей період почала діяти секція організаційно-імпрезова, культурно-освітня, секція молоді та жіноча секція. Крім того, ухвалено створити Громадський суд честі, координатором якого мав стати Голова товариства «Просвіта» [381, с. 3].

Діяльність товариств «Просвіта» була повністю регламентована. Про це свідчить також повідомлення гебітскомісара про діяльність Окружної «Просвіти» в Рівному. У ньому зазначається, що Окружна «Просвіта» несе

відповідальність за діяльність місцевих товариств перед владою, і тому вони можуть розвивати її виключно згідно з напрямками, що їх буде формувати окружний осередок. Без відома і дозволу Окружної «Просвіти» не може бути створене жодне товариство в області. Самочинні товариства будуть вважатися нелегальними організаціями. Також було наголошено, що організаційна схема, як і демократичні методи й основи товариств «Просвіта», будуть змінені й пристосовані до сучасних вимог [382, с. 4].

У Києві за ініціативою товариства «Просвіта» розроблявся репертуар для діючих театрів. До нього входили танці та пісні, невеликі вистави [380, с. 4].

При Міській управі м. Києва відділ пропаганди, у розпорядженні якого була вся культура міста, періодичні видання, кінотеатри, театри і радіо, заснував Спілку українських письменників. Очолила Спілку Олена Теліга, до неї ввійшли також Борис Вінницький та Іван Ірлявський. Спілка поставила завдання об'єднати всіх українських письменників та спрямувати їх творчу працю на користь української національної культури. Було створено власне видавництво «Культура», підготовлено серію літературно-публіцистичних творів. За сприяння Спілки вже на третій день після того, як захопили Київ гітлерівські війська, почав виходити щоденник «Українське слово», а з 19 жовтня 1941 р. виходив літературний додаток «Література й мистецтво», який був складовою часопису «Українське слово» [376, с. 4]. О. Теліга зробила дуже багато для діяльності Спілки та видання газети «Українське слово». Після арешту редакції «Українського слова» не брала до уваги постанов німецької влади: продовжувала відстоювати свою позицію, ігнорувала вказівки німців зухвало і принципово.

Періодичні видання надавали змогу, населенню окупованих територій слідкувати за діяльністю товариств «Просвіти», і, на перший погляд, картина складалася дуже втішна: ніби українці мали можливість реалізувати всі свої таланти та здібності, розбудовувати національну культуру та втілювати в життя національну ідею. Але насправді, як уже зазначалося вище, уся діяльність цієї організації жорстко контролювалася: друковані видання, які виходили,

піддавалися жорсткій цензурі, бібліотечні фонди формувалися відповідно до вимог нового уряду, спектаклі та вечори проводилися за конкретними вказаними темами та змістом та ін.

Яскраво висвітлювалися на сторінках окупаційної преси проблеми, що стосувалися культурного життя. Це можна пояснити тим, що окупаційна влада прагнула завоювати авторитет серед місцевого населення, особливо української інтелігенції, яка залишилася на окупованих територіях.

Через пресу окупаційна адміністрація намагалася впливати й на молодь та її виховання. Безліч газет присвячували свої сторінки настановам щодо виховання підростаючого покоління українців. На території Волині гебітскомісаріат ініціював видання інформаційного друкованого органу – газети «Інформаційна служба». На її сторінках велика увага приділялася вихованню молоді та питанням культури. В одному з номерів цієї газети розповідається про те, що українські чоловіки і жінки, які побували в Німеччині і побачили великий рівень культури, намагаються бути вихованими, культурними людьми, такими, які хочуть перетворити свій край у квітучий сад. Наголос робиться на тому, що до Німеччини необхідно направляти таку молодь, яка б виховувалася саме в таких умовах. Автор статті закликає кожного українця направити до Німеччини своїх найкращих синів і дочок, щоб вони не тільки пізнали красу Рейху, але й щоб придбали там перш за все, знання та спеціальність, такі потрібні для розбудови свого краю [66, арк. 5].

У газеті «Вінницькі вісті» пропагується діяльність новоствореного Союзу Українського національного студентства Вінниччини (СУНС) і наголошується на тому, що це єдина молодіжна організація, здатна ров'язати різні проблемні завдання, що постали перед нацією та її молоддю в період війни. Основним завданням цієї організації є виховання української молоді в дусі боротьби за державність з залишками рабського духу серед окремих осіб [347, с. 4].

У газетах навіть давалися рекомендації для вчителів щодо виховування української молоді. В одній із них пропонують учителям історії та літератури виховувати українського юнака та дівчину не на прикладах псевдогероїв, яких

визначали більшовики, а на звитязних героях-українцях. Учителі повинні виховати дітей націоналістами, здатними до самопожертви навчальні дисципліни треба викладати по-новому [355, с. 3]. Очевидно, такі нововведення для того, щоб юнаки і дівчата привчалися до покори і самопожертви заради Рейху, щоб їх легше було переконати їхати на роботу до Німеччини. Такі статті були частими на сторінках окупаційних газет, вони відображали справжню політику окупаційної адміністрації щодо виховання української молоді.

Щоб підтвердити цю думку, треба зазначити, що в газетах часто публікувалися статті, присвячені пропаганді гарного життя і працевлаштування молоді в Німеччині. У таких статтях, як правило, розповідається про те, як обладнані робочі місця українських працівників на підприємствах Німеччини, який веселий і безтурботний у них відпочинок: постановка художніх святкових вистав рідною мовою, німецькі видавництва випускають книжки для українських робітників українською мовою і забезпечують ними табори з українськими робітниками, які веселі вечори та спортивні змагання влаштовуються для них та ін. [473, с. 4].

Газети друкували не лише статті, а й пропагандистські фотознімки та відеоматеріали, які були підготовлені Міністерством народної освіти пропаганди. На них показувались мальовничі пейзажі Німеччини, а також відправлених на роботу до Німеччини українців: гарно вдягнені, усміхнені, щасливі, з радістю працюють за верстатами та відпочивають після трудового дня. У цих же газетах публікували листи українських робітників з Німеччини з певними коментарями, закликами приєднатися до них й інших молодих людей заради майбутнього України [185, с. 57].

Для того щоб показати як гарно живе населення України під німецькою окупацією, матеріали більшості газет готувалися заздалегідь. Довірені особи, подорожуючи по Рейхскомісаріату робили фотознімки найкращих куточків української природи, показову працю селян і все це поміщали до нацистських газет в Німеччині та в газети, які видавалися на окупованій території. Ці знімки

повинні були переконати населення Німеччини й українське, що гітлерівська влада справді принесла на українські землі визволення і добробут [39, арк. 40].

Поширеною темою в місцевій періодиці стала тема висміювання життя людей у СРСР. У газеті «Поділля», яка виходила в Кам'янець-Подільську було опубліковано фейлетон «Про Івана Іванова», статті «Рай Рад», «Картина вулиць із Москви», де в гумористичному стилі розповідалося про життя-буття населення Радянського Союзу та його політичне становище.

В цій же газеті було опубліковано повідомлення, у якому Український комітет Кам'янець-Подільська закликав пожертвувати кошти для сімей учених міста, які були вбиті або депортовані Радянською владою [37, арк. 11-12.].

Один із відділів Міністерства східних окупованих територій займався виготовленням фотознімків про життя німецьких робітників і селян, російських робітників у Німеччині, які призначалися для використання в німецькій періодичній пресі для населення Німеччини, а також у газетах, що видавалися російською мовою для жителів тимчасово окупованих областей СРСР. Серед них знімки робітників промислових підприємств, що стоять біля верстатів і демонструють продукцію, яку вони виготовляють; селяни, які з радістю працюють на пшеничному полі, робітники з України, які радісно працюють і проводять дозвілля: читають книжки, грають у футбол, святкують дні народження в колі друзів та ін. [93, арк. 7-24].

Насправді, не так легко було українським робітникам і селянам на роботах у Німеччині. Усе залежало від двох важливих факторів: місця, куди потрапляв робітник, та господаря чи керівника підприємства, на якому він працював. Зі свідчень рейхсміністра озброєнь і боєприпасів А. Шпеєра ми бачимо, як примусово перевозили робітників з усіх окупованих країн та розподіляли по підприємствах, у яких жахливих умовах їм доводилося працювати, а тих, хто порушував умови праці, відправляли до концентраційних таборів [489]. У своїх спогадах жителі с. Виноградне Мурованоктуриловецького району Вінницької області, яких вивезли на роботу до Німеччини показують, що умови проживання були надзвичайно тяжкі, насправді, нелюдськими, табір,

де вони жили, був обнесений чотириметровою огорожею з колючого дроту, підключеною до електромережі, щоб робітники не тікали. Годували дуже погано та ще й постійно били. Фашистські охоронці зауважували: «Ви не люди, а бидло. Чим швидше ви здохнете, тим краще і для вас, і для нас». І вмирили робітники з України щоденно. Їх вивозили візком і скидали до ями, яку часто забували навіть прикидати землею [52, арк. 7].

Такі ж самі спогади жителів Немирівського району Вінницької області, яких німці забрали до Німеччини в березні 1942 р. Розповідають, що «жили в місті Штатгарт, у бараці, де помістили 12 осіб, бо ніхто з господарів не брав на роботу. Там пробули 6 місяців. Їжа була дуже бідна: уранці – 2 брукви та 1 кружка чаю, удень – «кирпичик» хліба на 10 осіб. Дітей, які постійно хворіли відвідував лікар, пізніше їх відправили назад додому» [53, арк. 724].

У перший період німецько-радянської війни вербувальна кампанія ще якось проводилася, але вже на початку 1942 р. відправити добровільно когось із молоді чи людей старшого віку до Німеччини було практично неможливо, і тому газети стали одним із найважливіших засобів агітації та пропаганди за виїзд на роботу до цієї країни.

Надзвичайно ефективним інструментом поширення необхідної інформації стали карикатури, які містились у газетних номерах більшості обласних газет.

Розглянемо, що це за інструмент пропаганди, який справді дуже впливав на свідомість і уявлення кожної людини краще, ніж будь-який інший. Відповідно до соціологічного словника-довідника Т. Лоусона і Д. Геррода, це один із медіа-образів, який відтворює через засоби масової інформації образи культури і суспільства й веде до створення стереотипів або безпосередньо ними вже є [246, с. 218]. Це жанр образотворчого мистецтва, який є основною формою образотворчої сатири і володіє чіткою соціально-критичною або політичною спрямованістю.

На початок Другої світової війни вже існувало два види політичних карикатур: карикатури активного сприйняття і карикатури пасивного

сприйняття. Карикатури активного сприйняття передбачають багату уяву підготовленого читача і надання йому свободи інтерпретації через деперсоніфікацію героїв. Але населення окупованих територій перебувало в особливих умовах, спочатку під тиском більшовицької пропаганди, а потім гітлерівської інформаційної атаки. Німецька окупаційна адміністрація використовувала карикатури пасивного сприйняття, які не вимагали особливої рефлексії над зображенням. Можливості інтерпретувати карикатуру по-своєму практично не було, тому що вона супроводжувалася завжди певним написом, який заздалегідь нав'язував чужу думку. Карикатура посіла важливе місце не лише в газетах, а й у листівках, брошурах [465, с. 428].

Як уже зазначалося вище, карикатури часто поміщали на сторінках обласних газет «Вільна Україна», «Волинь», «Голос Волині», «Горлівська газета», «Донецький вісник» та інших.

Так, наприклад, у газеті «Вінницькі вісті» за 1941-1942 рр. майже в кожному номері була політична карикатура на Сталіна та його керівництво. У газеті № 43 від 31 травня 1942 р. політична карикатура, на ній зображено Сталіна і Черчілля, які в упряжці везуть Рузвельта, а під зображенням – текст «Із щабля на щабель. Лорд брехні Черчілль до батька Сталіна: «Дорогий мій Сталіне, ще рік тому я сам сидів на козлах та запрошував тебе сідати» [361, с. 3]. Автори карикатури намагаються викривити відносини між трьома президентами і показати населенню окупованих територій, що ці три лідери, які складають між собою угоду, не варті навіть уваги.

У вересні 1942 р. пропаганда з допомогою карикатур посилюється, на сторінках окупаційних газет з'являється ще одна цікава карикатура «Брехуни біля мікрофона»: зображено трьох президентів біля мікрофона з текстом «Президент США Рузвельт: «Наша мета – свобода». Англійський прем'єр Черчілль: «... і вічний мир!». Батюшка Сталін: «...і советський рай!» [366, с. 2].

У жовтні 1943 р., коли армія вермахту змушена була вести оборонні бої і відступати на захід, намагаючись забрати з України промислове й сільськогосподарське майно та вивезти людей, у газетах з'явилися карикатури

трохи іншого характеру. Вони показували привабливу для більшовиків Україну, яку рятує німецька армія [384, с. 2].

Дійсно, карикатури справляли на населення окупованих територій і на кожного українця велике враження, зображення раз по раз спливало в пам'яті і змушувало думати над ситуацією, яка склалася на той час. Часто, щоб поділитися враженням, українські громадяни знову й знову звертали свою увагу на ту чи іншу карикатуру, обговорюючи її, надаючи їй нового змісту.

Мусимо визнати, що періодичним виданням як досить ефективному засобу пропаганди, приділялася велика увага. Але навіть гітлерівське керівництво, яке, здавалося, використовувало величезні матеріальні ресурси, щоб видрукувати і розповсюдити тираж окупаційних газет, не могло охопити все населення окупованих територій СРСР, зокрема територію Рейхскомісаріату «Україна» та зони військової адміністрації. Надто рідко друкована періодика потрапляла до українських сіл, тому місцева адміністрація змушена була влаштовувати бесіди про становище на фронтах, про нову земельну реформу та багато інших питань. Про ці проблеми дізнаємося з Інформаційного повідомлення німецьких каральних органів № 48, про економічне і політичне становище на тимчасово окупованих територіях у квітні-травні 1943 р. У повідомленні зазначається: серед місцевого населення, як і раніше, спостерігається підвищений інтерес до актуальних новин дня, особливо до новин із окупованих та не окупованих російських територій, великий попит на періодичну пресу та книжки. Забезпечення пресою дуже погане через проблеми, пов'язані з її доставкою. У зв'язку з цим керівництво гебітскомісаріатів вирішило запровадити часті виступи місцевих комісарів та старост, які проводили політичне інформування [9, арк. 7].

З інформаційного повідомлення німецьких каральних органів за № 32 бачимо, як Житомирський комісаріат узявся компенсувати малу кількість газет, у зв'язку з тим, що місцеве населення вимагає інформації і читає ті газети, що з'являються, з великим інтересом. Він запропонував, що, хоча б у базарні дні, передавати через гучномовці свіжі новини тільки українською мовою. У

Рівному щодо цього приводу було навіть зроблено карту воєнного становища, де прапорцями були відмічені місця, які з боями захоплювала німецько-фашистська армія [8, с. 21].

Крім періодичних видань, на територію Рейхскомісаріату «Україна» завозили різноманітну літературу. Книжки з фашистської Німеччини розподіляли в бібліотеки, що ще залишилися, у читальні, які відкривались у містах, з метою розповсюдження необхідної інформації. Фактично вони ставали центрами пропаганди.

Таким чином, німецька окупаційна адміністрація, маючи на меті створити інформаційний простір, на перше місце в цьому завданні поставила періодичну пресу. Вона застосовувала різні форми пропаганди, видаючи газети і часописи українською мовою; демонструючи в кінотеатрах спеціальні фільми; випускаючи наочну агітацію у вигляді плакатів і листівок, а також документальних виставок; через театральні постановки, радіопередачі українською, російською та іншими мовами. Вдавалася до найсучасніших на той час методів використання преси в умовах війни.

Населення тимчасово окупованих територій СРСР вимагало новин, як єдиної можливості орієнтуватись у тих складних умовах. Саме тому гітлерівське керівництво використовувало пресу як один із дієвих засобів впливу не лише на думку, а й на свідомість населення тимчасово окупованих територій. Німецька окупаційна влада намагалася використати інформаційний голод, що панував після відступу радянських військ, і заповнити інформаційний вакуум власною пропагандою. З цією метою, майже в кожній області, районі, місті видавалися газети і часописи. У сільській місцевості, де газети мало поширювались, влаштовувались спеціальні дошки, де вивішували окремі випуски з коментарями місцевої влади.

3.2. Радіо, кінопропаганда та театр у роки війни, їх тематика, цілі, завдання та функції.

Однією зі складових інформаційного простору, який гітлерівське керівництво намагалося сформувати на окупованих територіях, було радіо та кінопропаганда.

Радіо, як і періодична преса, належить до засобів впливу на свідомість людини, а в умовах війни – на війська та населення противника. Аналіз властивостей радіотехнологій, проведений відомими російськими вченими В.Л.Петровим, С.М. Шолоховим та А.В. Снегуровим, свідчить про те, що радіо є досить потужною інформаційною зброєю – багатогранною за характером свого прояву [441, с. 60-66]. Незважаючи на те що в 30-40-х роках ХХ ст. радіо, та телебачення були ще недостатньо розвинутими, їх вплив був досить вагомий.

Радіо і телебачення вважалися легшими для сприйняття людиною, ніж друкована пропаганда, оскільки сприймається не лише через осмислення, а й на слух і зорово. Саме тому, як технологічні інструменти інформаційної зброї вони швидко вражають свідомість людини, руйнують способи і форми її ідентифікації щодо власного суспільства.

З початком Другої світової війни 1939 року прийоми радіопропаганди розвиваються і вдосконалюються. Радіо вигідно відрізняється тим, що воно легко долає межі держав і діє миттєво. Радіопропаганда стає невід'ємним елементом військової тактики і стратегії нацистської Німеччини, де психологічна обробка населення перед початком військових дій. Цю технологію бере на озброєння більшість європейських країн – противників Німеччини. Так, Великобританія, уступивши у війну, відразу ж організовує радіомовлення за кордон німецькою мовою. Так само діють і Сполучені Штати Америки. Виникають різні види пропагандистських станцій і відповідні їм типи радіопропаганди. Серед них "біла" радіопропаганда – офіційно зареєстровані станції, передавали достовірну, але тонко підібрану для вирішення конкретних завдань інформацію; "сіра", як правило, – офіційні станції, які використовували

як перевірену, достовірну, так і неперевірену, недостовірну інформацію: чутки, домисли та ін., "чорна" – підпільні станції, які передавали відверто неправдиву інформацію, дезінформували населення, здійснювали інформаційні диверсії. Часто "чорна" пропаганда велася за допомогою передавачів, установлених на автомобілях, які переміщались уздовж межі держави, на яку було направлено "чорне" віщання або уздовж лінії фронту. Нерідко носіями передавачів "чорних" радіостанцій виступали кораблі, що курсували в нейтральних водах. Прийомами як "білою" і "сірою", так і "чорної" пропаганди активно користувалися ворогуючі країни [514].

Таким чином, уже сьогодні ми маємо розуміти, що радіо і телебачення як інформаційна зброя стало важливим фактором як у війні гітлерівської Німеччини проти Англії, Франції, США, так і проти Радянського Союзу в період 1941-1944 рр.

Прагнучи охопити якомога більшу аудиторію, фашизм узяв на озброєння нову, ще мало розвинену комунікативну технологію як радіо. Завдяки новій технології, розповсюдження інформації, пропаганда охоплювала широкі маси населення, і що найважливіше, одночасно зберігала найбільш дієвий метод спілкування – усне мовлення. Гучномовці були встановлені в ресторанах, на заводах, у публічних місцях [149, с. 187].

Німеччина мала досвід ведення радіовійни на морі ще під час Першої світової війни. Вона досить ефективно впливала на флот та війська противників, і таким чином у початковий період війни закріпила великі переваги над противником. У міжвоєнний період у Німеччині активно розвивається не лише радіо як військова технологія, а й радіо і телебачення як суспільні комунікації.

Радіомовлення відбувалося не лише в межах Німеччини, а й для європейської спільноти, у чому німецьке радіо мало вже певний досвід.

Уже з 1929 р. у Вустерхаузені, неподалік від Берліна, почала транслювати свої передачі «Німецька хвиля», завданням якої була підготовка передач для німців, що жили за межами Німеччини. Після фашистського перевороту 1933 р.

ця діяльність набула надзвичайно широких масштабів. У цей же період створюється державна структура – «Німецьке радіомовне товариство», до складу якого входить і відділ радіомовлення на зарубіжні країни. У розпорядженні Гітлера і Міністерства народної освіти і пропаганди, яке очолив Йозеф Геббельс, опинилася одна з найбільш досконалих у світі мереж радіостанцій. З Кенігсберга можна було вести радіопередачі на Польщу, з Гамбурга і Бремена – на Англію, з Штутгарта, Франкфурта-на-Майні і Саарбрюкена – на Францію та інші європейські країни [323, с. 387].

Одним із найпотужніших напрямків діяльності німецького радіо стало відкриття у квітні 1933 р. передачі на Північну Америку, де в той час існувала досить потужна німецька діаспора, яка складала близько 10 млн. осіб [501].

У період з 1933 по 1939 рік німецьке радіомовлення поширювалося на Африку, Латинську Америку, Східну і Південну Азію, Центральну Америку, Бразилію і арабський світ. На початок Другої світової війни нацисти вели передачі цілодобово для 8 регіонів сімома мовами, їх середньодобовий обсяг дорівнював 75 годинам [508].

Поширюючи радіомовлення на зарубіжні країни, фашистська пропаганда прагнула досягти такої популярності, яка дозволяла б їй конкурувати із засобами масової інформації цих країн і радіопередачами іноземних держав. Майже всі програми нацистської пропаганди були орієнтовані перш за все на консолідацію етнічних німців за кордоном. Значну роль відігравали передачі, які пропагували велику місію Німеччини.

Закріпивши за собою європейський радіопростір, пропагандистський штаб Гітлера розпочинає справжню радіовійну в Європі. Одним із яскравих прикладів може служити агресія проти Австрії. Мотивуючи тим, що між німецьким і австрійським народами існує міцна етнічна єдність і австрійську землю можна вважати частиною німецького життєвого простору, нацистська верхівка Німеччини розпочала активну радіопропаганду проти уряду Австрії, яка закінчилась введенням німецьких військ на її територію. Могутня пропагандистська кампанія велася також і проти Чехословаччини. Основним

змістом і напрямком цих радіопередач була пропаганда, спрямована проти слов'янських народів

Наступним об'єктом нацистської політичної пропаганди стала Польща. Інформаційна війна проти цієї країни розпочалася в січні 1939 р. Польський уряд обвинувачувався в тому, що він загрожує Німеччині і чинить утиски на німецьку національну меншину. Саме тут радіо й відіграло важливу роль. 1 вересня нацистське радіо розповсюдило брехливу версію про вторгнення поляків на німецьку територію, заявивши про прагнення німецького уряду до мирного врегулювання німецько-польського конфлікту [508].

Така діяльність фашистського уряду Німеччини свідчить про те, що він, здійснюючи провокації, прагнув перекласти відповідальність за свою агресію на інші країни, а радіопропаганда відіграла в цьому надзвичайно важливу роль і стала ефективним інструментом нацистської політики.

Не менш потужною інформаційною зброєю радіомовлення стає й на території самої Німеччини, воно є одним із основних механізмів формування інформаційного простору Третього Рейху.

Особлива увага в радіомовленні 30-х років приділялась організації аудиторії. Нацисти організували загальнонімецьку кампанію під гаслом «Кожен громадянин країни – радіослухач». Велася активна робота з колективного прослуховування радіо в громадських місцях і на підприємствах. Приймалися рішучі заходи, щоб уберегти німців від іноземного віщання. Для цього з 1933 р. почали випускати нові типи приймачів для колективного слухання – «народний приймач» і «приймач німецького народного фронту». Ці апарати не дозволяли приймати зарубіжні станції. Приймач, призначений для масового слухання, уперше з'являється цього року в Німеччині під назвою «Камерад». Він міг обслуговувати аудиторію до 500 чоловік. Спеціальні короткохвильові приймачі були випущені лише двома фірмами – «Телефункен» і «АСГ», і то тільки в моделях. Вони призначалися, як указувалося в рекламному преїскуранті, «для німців, що знаходяться за кордоном» [507].

Одразу після приходу до влади нацистська верхівка, як і всі інші засоби масової інформації, поставила радіо собі на службу. Відповідно до декрету від 22 вересня 1933 р. була створена Імперська палата культури. Вона знаходилася під контролем Міністерства народної освіти і пропаганди. Складалась із семи підпалат: преси, радіомовлення, кінематографії, театру, літератури, музики і образотворчого мистецтва. Членство в одній із цих палат було обов'язковим для кожного творчого працівника Німеччини. Будь-яка творча діяльність без наявності відповідних членських документів каралася нацистськими властями, аж до тюремного ув'язнення.

Радіо і кіно, як і преса, швидко стали найважливішими інструментами та засобами впливу на населення, поставлені на службу державі. Геббельс розглядав радіо, а пізніше й телебачення як головне знаряддя пропаганди в сучасному суспільстві. Через відділ радіо Міністерства народної освіти і пропаганди і через палату радіомовлення він встановив повний контроль за радіопередачами, формуючи такий зміст програми на радіо, який допомагав у досягненні нацистських цілей, адаптувавши їх зміст для пересічного слухача. Це завдання полегшувалося ще й тим, що в Німеччині, як і в інших країнах Європи, радіомовлення було монополією держави. 1933 року нацистський уряд став власником Радіомовної корпорації Рейху [319, с. 279-280].

Кіно ж залишалось у руках приватних компаній, але Міністерство народної освіти і пропаганди і палата кіно контролювали всі аспекти кіновиробництва. Вони ставили перед собою завдання вивести кіноіндустрію зі сфери ліберально-економічних ідей. Тим самим дозволити їй виконувати завдання, покладені на неї Націонал-соціалістичною партією та нацистським урядом. У середині 1936 р. кінематограф було підпорядковано Міністерству народної освіти і пропаганди Німеччини. Кіноіндустрія повністю перейшла під контроль держави і почала фінансуватися націонал-соціалістичним урядом [319, с. 281-282]. В обох випадках був досягнутий однаковий результат – німецькому народу пропонувалися беззмістовні радіопрограми і кінофільми

Гітлер отримав у свої руки добре розвинутий засіб масової інформації і досить швидко перетворив його на інструмент агітації та пропаганди.

З усіх засобів масової інформації, які впливали на маси Гітлер віддавав перевагу саме радіо. За допомогою радіомовлення нацистський уряд здійснив перебудову у свідомості багатьох німців, за досить короткий термін перетворив більшу частину населення у своїх прихильників.

Особливістю і надзвичайною дієвістю нацистської пропаганди, що була досить прогресивною на той час, стало те, що Геббельс раніше інших проаналізував можливості науково-технічного прогресу в галузі ЗМІ і засобів зв'язку, зокрема пропагандистські можливості радіо. У Німеччині 20-30-х років із 65 мільйонів населення 26 мільйонів слухали радіо, оскільки в країні, незважаючи на кризу, була одна з кращих у світі мереж радіостанцій: 10 основних передавачів і 15 допоміжних. Радіо доносило інформацію, у тому числі і пропаганду НСДАП, у всі куточки країни і, завдяки дешевизні і доступності, було набагато ефективніше навіть преси. Треба було тільки забезпечити проникнення на радіо, і дезінформування населення відбувалося автоматично – воно існувало на націонал-соціалістичному інформаційному фоні, отримуючи потрібну Націонал-соціалістичній партії ідеологічну інтерпретацію будь-яких подій, що відбувались у Німеччині й у світі. Уже після 1933 р. міністр пропаганди Третього Рейху Геббельс визнав силу радіо: "Наші нащадки будуть вимушені констатувати, що радіо як засіб духовної дії на маси мав у наш час таке ж значення, як до Реформації винахід друкування. Можна, не боячись перебільшення, сказати, що якби не було радіо і літаків, то німецька революція не змогла б відбутися в такій формі, у якій вона відбулась" [499].

З приходом до влади Націонал-соціалістичної партії і необхідністю контролю суспільного життя Німеччини міністру народної освіти і пропаганди Й. Геббельсу було доручено повний контроль за роботою німецьких радіостанцій.

У березні 1933 р. Геббельс передав національне радіомовлення з-під опіки Головного поштового управління в підпорядкування Міністерства

народної освіти і пропаганди. З цього часу робота німецьких радіостанцій досить прискіпливо контролювалася особисто Геббельсом. На чолі Імперської радіопалати, яка увійшла до складу Міністерства народної освіти і пропаганди на правах управління, він призначив Еужена Хадамовського, який узявся за справу перетворення радіо в найефективніший інструмент нацистської пропаганди не лише в Німеччині та Європі, а й на окупованих територіях.

Ще одним державним органом, який безпосередньо займався радіомовленням на Східних окупованих територіях було Міністерство східних окупованих територій. У рамках напрямків своєї діяльності його відділи займалися переважно пропагандистською діяльністю і створенням передач для Сходу, які транслювалися через радіостанцію «Радіо–Схід». Співробітниками відділів формувалися короткі доповіді, коментарі, диспути та ін. [87, арк. 1].

Прослуховування іноземного радіо на території Німеччини без дозволу Інформаційного бюро Німеччини категорично заборонялося. Інформаційне бюро контролювало цей процес і видавало дозволи на прослуховування іноземних передач окремим особам [88, с. 27-35]. Міністерством східних окупованих територій було передбачено покарання за прослуховування іноземних радіопередач без особливого на те дозволу. Щоб уникнути помилок і посилити контроль відділом пропаганди, було складено список усіх осіб і фірм, які вже отримали такі дозволи [89, арк. 17-23, 48-54].

Під керівництвом Геббельса радіомовлення в нацистській Німеччині контролювалося і розповсюджувалося трьома підрозділами: керівництвом нацистської партії, Міністерством народної освіти і пропаганди і відділом культури Рейху. 26 радіостанцій представляли інститут загальнонімецького радіомовлення – «Велике німецьке радіо». Політичні програми і виступи фюрера йшли синхронно по всіх станціях [323, с. 388].

Надаючи радіомовленню велике значення, Міністерство народної освіти і пропаганди на початку Другої світової війни розробило проект створення передавального центру, потужність якого досягала б 1000 кВт. Але у зв'язку з нестачею фінансування та досить ємкого процесу виробництва цим планам не

судилося здійснитися. Натомість до початку війни було створено 6 довгохвильових і 10 середньохвильових моторизованих станцій полегшеного типу по 20 кВт кожна [495].

Ці станції були досить мобільні, їх легко було перекинути залізницею на окуповані території або в райони фронту. Позитивним було те, що їх можна було швидко демонтувати – зібрати можна було за дві години. Саме такі пересувні радіостанції використовувалися на окупованій території України.

З нападом Німеччини на СРСР німецьке радіо кардинально змінило напрямок своєї роботи – перебудувалося на військовий лад. Віднині основне місце в ефірі займав блок політичних і військових програм. З 1940 р. почала виходити передача «Голос солдата», і тепер було створено спеціальну інформаційно-політичну програму про військові події на фронтах, яка називалася «Екстрені повідомлення». Пізніше з'явилася ще одна програма – «Повідомлення з фронту». Трансляція її повідомлень ішла прямо в ефір з літаків, що бомбили англійські міста, із передових частин німецьких військ, що вступали на територію інших країн.

Вступивши на територію СРСР, війська вермахту зрозуміли, що радіопропаганда на цьому етапі практично неможлива, оскільки Радянська влада конфіскувала у населення всі радіоприймачі. Німецька газета «Нахtausgabe» від 11 березня 1942 р. у статті «Низький рівень радянського радіо» зазначає, що в Радянському Союзі дуже слабо розвинуте радіо. На 170 млн. населення 350000 радіоапаратів [90, арк. 34].

Керівництву гітлерівської Німеччини довелося створювати нову мережу потужних радіовузлів і налагоджувати радіомовлення на окупованих територіях. Було створено радіогрупу «Україна», головний передавач якої знаходився у Вінниці, і вже до листопада 1941 р. на Україну вели передачі українською мовою 7 радіостанцій. Згодом кількість радіостанцій збільшилася до 15. Таким чином, практично в кожному населеному пункті розташовувалися радіопередавачі, які інформували місцеве населення про поточні події та нові

директиви, що видавалися Міністерством східних окупованих територій та командуванням вермахту [261, с. 44].

Радник Східного відділу Міністерства народної освіти і пропаганди доктор Тауберт у своїй доповіді зазначає, що на окупованих територіях необхідно створити єдину радіомережу з центром у Берліні. Для ефективної її роботи необхідно було, на його думку, об'єднати роботу співробітників радіо Рейхскомісаріату і керівників групи, що здійснювали самі радіопередачі. Набирати по можливості таких співробітників із числа місцевого населення, залучаючи його до співпраці [98, арк. 55].

З його доповіді ми бачимо, що більшість передач, які Східний відділ Міністерства народної освіти і пропаганди відправляє на Схід, в основному розраховані на обслуговування німецьких солдат та населення окупованих східних територій. Передачі для населення ведуться російською, українською, білоруською, литовською, латиською та естонською мовами. Більшість повідомлень надходить прямо з Берліна, це зумовлено необхідністю швидкої передачі різної інформації: наказів, директив, постанов та термінових повідомлень для координації управління населенням окупованих східних територій та здійснення необхідних заходів [98, арк. 56].

Пропагуючи свої політичні цілі і військові прагнення серед населення окупованих територій СРСР, німецька окупаційна влада велику увагу приділяла саме радіомовленню як засобу поширення необхідної інформації та інструменту управління масами. На початку 1942 р. Верховне командування німецько-фашистської армії направило до військ вермахту спеціальну інструкцію щодо використання радіо «Організація слухання радіопередач в окупованих східних областях». У ній зазначалося, що німецькі війська, які беруть участь у військових операціях на Сході, а також, які знаходяться в тиллових окупованих районах повинні розуміти, наскільки важливим для подальшого ведення війни є охоплення всього населення політичною пропагандою безпосередньо засобами радіомовлення. Наголошувалося в тому числі й на тому, що вся технічна апаратура, яка знаходиться у військових

частинах на той час і не використовується для службових цілей, повинна застосовуватися для поширення пропаганди і агітації населення [324, с. 71].

При Міністерстві східних окупованих територій було створено підвідділи, які відповідали за пропаганду, що здійснювалася в різних напрямках. Серед них був відділ групи 18-є, який відповідав за роботу кіно і радіо на окупованих територіях СРСР. Серед основних його завдань відділу було підпорядкування інтересам гітлерівської Німеччини кіно та радіо для східної агітації і пропаганди. Планувалася демонстрація тижневих оглядів, показ короткометражних фільмів, пропагандистських, навчальних та документальних фільмів. Через радіомережу планували передавати новини, доповіді, тимчасові події та інші передачі. Залучалися також музичні засоби агітації і пропаганди. До повноважень цього відділу входив контроль та нагляд за кіно, радіо, театрами та ін. [85, арк. 39].

Аналогічний відділ групи 18-д цього ж міністерства, яким керував доктор Гоенштейн мав політичну спрямованість у своїй діяльності. До його функцій входило: спрямування радіо і кінематографу у політичне русло, організація програм спеціального змісту, контроль за таємними радіостанціями, догляд за технікою та контроль і керівництво за центральним товариством кінематографа Сходу [85, арк. 42].

Усі матеріали, які надходили на радіо і мали передаватися на територію Рейхскомісаріату та інші окуповані німецькою армією території, проходили політичну обробку у відділі пропаганди Міністерства східних окупованих територій [86, арк. 12]. Передачі «Радіо-Схід», зокрема для Рейхскомісаріату України, готувалися двома мовами: російською і українською; 14 російських, 14 українських передач виходили щоденно, вони складались із новин, коротких доповідей, коментарів та музичних творів [87, арк. 1, 2].

З листування Міністерства народної освіти і пропаганди та Міністерства іноземних справ Німеччини бачимо, яку увагу приділяло гітлерівське керівництво радіопропаганді як одному з основних інструментів формування інформаційного простору. Обидва міністерства також були залучені до

складання програм для окупованих територій Радянського Союзу, спільно з Міністерством східних окупованих територій вони розробляли програми, спрямовані на дискредитацію Радянського уряду і військового керівництва СРСР, на здобуття прихильності місцевого населення [90, арк. 15-27].

Уже під час Великої Вітчизняної війни технологічні досягнення радіомовлення використовувалися не лише нацистським керівництвом, а й керівництвом Англії, США та СРСР. Відомий американський розвідник П.Лайнбарджер, який досліджував особливості психологічної війни, прийшов до висновку, що німецька радіопропаганда здійснювалася за допомогою спеціально розроблених прийомів та методів. Серед них він називає такі: офіційні повідомлення, у яких вигідні новини подавалися докладно, не вигідні – поверхово; повторення офіційних повідомлень противника між відомостями, які мають певну пропагандистську ціль – підірвати віру в успіх справи противника; сенсаційні передачі, у яких увага зосереджується на одній важливій у пропагандистському відношенні темі або події; передача зовсім фальсифікованих матеріалів, тобто вигаданих, у чому слухачі не одразу можуть розібратися; передача офіційних радіофальсифікованих програм або з посиланням на вигадані джерела, а також такі передачі, які базуються на джерелі інформації, яке таємно контролюється Німеччиною та ін. [179, с. 196].

У вказівках про застосування пропаганди за планом «Барбаросса» зазначалося те, що гучномовці необхідно застосовувати не лише для дії на військових вермахту, а й для пропагандистського впливу на населення окупованих територій [112, с. 576].

Щоб впливати на населення окупованих територій з більшою силою, гітлерівське керівництво створило систему «чорних» радіостанцій. 1942 року одна з таких радіостанцій звучала для населення окупованих територій СРСР від імені «старої ленінської гвардії» [263, с. 133, 134].

З приходом німецько-фашистської армії на територію України в місцевого населення були конфісковані всі радіоприймачі. І хоча скільки керівництво окупованих територій не говорило про свободу суспільно-

політичних відносин на окупованих територіях, те, що заборонялося мати радіоприймачі, а тим більше слухати радіопередачі інших країн, особливо радянські радіостанції, свідчить про справжні їх наміри стосовно українського народу. Свіченням такої політики є випадок, що трапився 17 січня 1942 р.: було винесено вирок великоолександрівського гебітскомісара, у якому за слухання радянських радіопередач був страчений Олександр Сосновський, котрий всупереч забороні, слухав та розповсюджував сконструйованим самостійно радіоприймачем ворожі вісті [111, с. 75]. Заборонялося також читати і розповсюджувати інформацію з радянських газет, які через партизан потрапляли до рук місцевого населення.

Програми передач німецьких радіостанцій, які німецькі пропагандисти готували для населення окупованих територій були стандартними. Так, наприклад, якщо розглянути програму радіостанції м. Вінниці на тиждень з 5 до 10 жовтня 1941 р., бачимо, що насправді огляду подій, що відбувалися в Рейхскомісаріаті України виділялося дуже мало часу, вісті передавалися в основному німецькою мовою, натомість музиці, поезії та прозі відводився досить вагомий час. Передачі тривали з 12-ї години і до 14-ї години, музичні передачі чергувалися з короткими новинами та повідомленнями місцевої окупаційної адміністрації. В окремі дні переважно німецькою мовою подавалися також господарські вісті та посівний календар в основному для етнічних німців. З 16-ї години і до пізнього вечора на радіо лунала класична музика, українська поезія проза, українські пісні, періодично змінюючись короткими новинами українською та німецькою мовами та оглядом преси німецькою мовою. У вихідні дні для місцевого населення звучали музичні передачі, де можна було почути український хор, симфонічний оркестр і духові оркестри, арії українських опер [344, с. 4]. Таким чином, німецька окупаційна адміністрація зводила до мінімуму поінформування місцевого населення. Для українців подавалася лише інформація про здобутки німецької армії на фронтах, накази та розпорядження місцевої адміністрації та музичні передачі.

З перших днів окупації німецька військова адміністрація організувала в містах і населених пунктах постійне або епізодичне радіомовлення. Наприклад, Вінницький радіовузол зазвучав уже з 5 серпня 1941 р. Перший день своєї роботи він розпочав з німецького маршу з 4-х устаткованих на Українському проспекті гучномовців, сповістивши населення міста про своє народження. Більшість радіовузлів на Вінниччині, як і в інших областях України, було знищено під час відступу Радянської Армії. За рік було відремонтовано 161.65 км радіомережі. Увімкнено 3.095 радіогучномовців, відремонтовано 809 гучномовців, усунено 1087 пошкоджень радіомережі [354, с. 3].

З приходом німецько-фашистської армії і запровадженням окупаційного режиму в Києві було створено так званий «Сектор інформації». До завдань «Сектору...» входило збирання відомостей в галузі громадської думки міста, реагування людей на заходи влади, збирання і висвітлення новин про роботу міських установ; інформування людей про ці заходи та роз'яснення різних явищ сучасного життя, структури органів влади та ін. Реалізація цих завдань здійснювалася через пресу, радіо, виставки, під час відвідування місцевими жителями театрів, а також через газету «Українське слово» і пізніше «Нове українське слово» [62, арк. 2].

Необхідно зазначити, що більша частина роботи в цьому напрямку припадала якраз на радіо. Майже щодня на радіо читалися листи громадян і давали на них відповіді. Саме через гучномовці передавали повідомлення про зібрання громадян, якщо це необхідно було здійснити терміново та ін.

У складі наступальних військ Німеччини в районі Києва та Дніпропетровська восени 1941 р. були створені дві центральні радіостанції для Східних країн. Вони слугували так званими ретрансляторами передачі і розповсюдження інформації з Берліна по всій території Рейхскомісаріату «Україна» та зони військової адміністрації. Під їх безпосереднім керівництвом почали свою діяльність пересувні радіомовні станції [98, арк. 56].

З грудня 1941 р. з Києва почала працювати «Центральна радіостанція України». У подальшому кількість фашистських радіостанцій й на території

Рейхскомісаріату «Україна» зроста до 16. Протягом 1941-1942 рр. німецько-фашистська окупаційна адміністрація активно створювала мережу радіомовлення на всій території Рейхскомісаріату, контролювалися вони окупаційною адміністрацією та військами вермахту. З січня 1943 р., коли становище гітлерівської армії на фронтах проти Радянської Армії похитнулося, окупаційна адміністрація почала створювати телеграфні агенції та станції радіомовлення спільно з місцевими органами врядування, демонструючи свою лояльність до місцевих жителів. У зв'язку з цим було засновано «Товариство інформацій для України», яке розташовувалось у м. Рівне, але віщання вело майже на всю територію Рейхскомісаріату [224, с. 157].

У багатьох обласних містах створювалися Управління Українського радіомовлення. Так, у Києві таке управління було створене в грудні 1941 р. Воно повинно було здійснювати засобами радіомовлення українською мовою антикомінтернівську та антибільшовицьку пропаганду. До його завдань також входила пропаганда ідей Нової Європи, провідної ролі німецького народу у створенні нового ладу і співучасті українського народу в цій роботі. На управління покладалося зобов'язання організувати на радіо виховні, літературні, музичні та інші передачі, які сприятимуть культурному розвитку населення та його відпочинку. Крім того, Управління Українського радіомовлення повинно було Подавати повідомлення Верховного Командування Німеччини та союзних армій, основних оголошень Управи м. Києва, ретрансляція рейхспрограми німецьких станцій, огляди преси, статті народно-просвітницького змісту, трансляція служби Божої, трансляція вистав, концертів класичної та сучасної західної та української музики, українських народних пісень, літературних передач тощо [61, арк. 3].

Необхідно зазначити, що релігійна політика нацистів на окупованій території у початковий період війни була досить лояльною, вона зумовлювалася необхідністю позитивного впливу на населення. Надаючи певні можливості для діяльності православної церкви гітлерівське керівництво прагнуло до зменшення опозиційних настроїв серед українського населення.

Така «релігійна свобода» сприяла відродженню церковно-православного життя. Отже, православна церква в Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації була використана як засіб впливу на населення з метою проведення більш ефективної окупаційної політики Рейху [389, с. 107].

На початку 1942 р. почалася активна вербувальна кампанія українських робітників до Німеччини. У Харкові вербування робітників було розпочате в грудні 1941 р. Незважаючи на активну пропаганду і агітацію всіма доступними окупаційній владі засобами в цьому напрямку, тих, хто бажав їхати до Німеччини, ставало все менше. У зв'язку з цим окупаційна влада Харківської області та Харківська міська управа почали все частіше використовувати радіо і гучномовці для звернення до населення і примусового зібрання молоді та осіб середнього віку для вивезення на роботи до Німеччини [293, с. 113].

З доповіді колишнього професора історії церкви на теологічному факультеті Кенігсберзького університету Ганса Коха, який добре володів російською та українською мовами, знався на характері східних слов'ян, а під час Другої світової війни був офіцером німецької розвідки бачимо, що гітлерівський уряд вважає радіо найбільш впливовим засобом інформації і пропаганди, але як ми вже зазначали вище, у селах та невеликих містечках України радіо катастрофічно не вистачало. Якщо в містах було проведено провідний радіозв'язок, то в селах окупаційна влада встановила лише гучномовці. Таким чином, незважаючи на те що в селах проживала більшість населення, агітація і пропаганда в сільській місцевості мала менший ефект, ніж у містах. Тут же доповідач зазначає, що на початок вересня 1942 р. в українських районних містах налагоджено провідне радіо. Але 2000 гучномовців для 200000 осіб доволі мало. Плакати, на його думку, є менш ефективним засобом, ніж радіомовлення. У зв'язку з нестачею гучномовців місцевій адміністрації наказано застосовувати фотомонтажі, які хоч якось покажуть нові військові події, картини праці українців у Рейху і поїздки українських робітників і селян по Німеччині [29, арк. 9].

З тієї ж доповіді дізнаємось, що в Кіровограді проведено провідне радіо з 35000 гучномовцями, які передають повідомлення, музику з Києва, з радіостанції «Густав» м. Дніпропетровська. За роботу радіо та зміст передач відповідає міський комісар, який опікується роботою радіо [29, арк. 11-12].

У вересні 1943 р., коли німецько-фашистські війська вели оборонні бої під натиском Червоної армії, активізувалася радіопропаганда серед сільських працівників. Так, у Дніпропетровській області окупаційна влада пояснювала українським селянам, що відхід німецької армії тимчасовий, що вона скоро повернеться, а тому не потрібно підтримувати більшовиків, які знову принесуть на українську землю горе і сльози [27, арк. 19].

Усне віщання широко використовувалося разом із друкованою пропагандою. Тексти програм усного транслявання були, як правило, простими за змістом і короткими, їх неодноразово передавали через гучномовці. Як дикторів використовували полонених червоноармійців, а також часто дівчат із місцевого населення (на думку німецьких фахівців у галузі психологічної війни, жіночі голоси краще сприймаються солдатами).

У радіопропаганді, крім трофейних радянських довгохвильових станцій, використовувалися пересувні радіостанції вермахту, що здійснювали трансляцію німецькою мовою для своїх військ, так і на населення окупованих територій. Особливо потужній радіопропаганді піддалося населення України.

Часто різні форми пропаганди використовувалися одночасно і комплексно, найчастіше це було поєднання друкованої пропаганди і усного транслявання через гучномовні установки.

Загалом радіомовлення відіграло надзвичайно важливу роль у гітлерівській пропаганді. Як уже зазначалося вище, незважаючи на велику кількість гучномовців і широку мережу фашистського радіо, більшість сіл залишалася поза німецьким інформаційним простором. У сільській місцевості та маленьких містечках практично відсутньою була преса. Один гучномовець на весь населений пункт. Натомість повідомлення партизанських з'єднань

проникали в найвіддаленіші куточки окупованих територій. Це дуже турбувало окупаційну адміністрацію і змушувало застосовувати певні міри.

Невід'ємною частиною та засобом формування інформаційного простору на окупованих територіях був кінематограф.

Кінематограф як засіб пропаганди здатний здійснювати надзвичайно високий емоційний вплив. Він активно генерує в уяві глядача ілюзорну картину світу в ідеалізованому вигляді. Відповідно до авторського задуму кіно може довільно створювати в глядача відчуття «справедливості» і моральної правоти того або іншого персонажу незалежно від його справжньої ролі в історії. При цьому пропагандистський вплив на людину відбувається приховано, на емоційному рівні, поза його свідомим контролем.

Ніякі раціональні контраргументи в цьому випадку не спрацьовують. Наприклад, на раціональному рівні всі ми добре усвідомлюємо, ким був Адольф Гітлер і знаємо його вчинки. Проте використовуючи гру талановитих акторів і спеціальні драматичні прийоми, кінорежисер цілком може представити все так, що симпатії глядачів однозначно опиняться на боці фюрера. Його страшні злочини можуть здаватися зовсім не злочинами, а ледь не благородною справою – адже самі жертви виглядатимуть лиходіями, які заслуговують на те, щоб їх знищили.

Кіномистецтво є важливим і потужним засобом, його не ігнорувала жодна з воюючих сторін – ні Німеччина, ні СРСР. У 20-30-х роках ХХ ст. кінематограф Німеччини отримав світове визнання завдяки самобутності і таланту німецьких акторів та режисерів. Але з перших років приходу до влади Націонал-соціалістичної партії в Німеччині кінематограф стає складовою частиною програми гляйхштальтунг – підкорення всіх сфер життя Німеччини нацистській ідеології. Уже тоді Геббельс, призначений міністром Міністерства народної освіти і пропаганди, якому було доручено контроль за кінематографією на всіх стадіях – від виробництва до прокату і творчого процесу, від «расово чужих елементів» відкрито заявляв: «Я хочу використати кіно як інструмент пропаганди» [323, с. 256].

Для розвитку та контролю кінематографа була створена Імперська палата кінематографії. Вона здійснювала контроль за кіноіндустрією Третього Рейху, членство в ній було обов'язковим для творчих працівників кіновиробництва. Організаційно існувала як підпалата Імперської палати культури. 1937 року Геббельс встановив контроль над останньою незалежною кінокомпанією Німеччини – кіностудією УФА. З цієї миті все фінансування кіновиробництва виявилось зосередженим у руках нацистських властей.

Й. Геббельс особливо пишався можливостями німецького кінематографа. Він прагнув, щоб кожна газета і книжка, яку прочитав народ, кожен фільм і радіопередача були пронизані духом великої ідеї перемоги, тоді, на його думку, люди вже не здатні будуть розмірковувати про щось інше. Геббельс відкрито визнавав, що історична правда не повинна бути об'єктивно правдивою. Єдиною метою керівництва країни повинен бути успіх. Він проголошував те, що ще 500 років тому назад проголошував Макіавеллі, а саме: єдиною метою пропаганди було мистецьке керівництво управління справами [281, с. 18].

Кіно для Геббельса стало особливим інструментом пропаганди і засобом у створенні необхідного інформаційного простору. Як у самій Німеччині, так і на території окупованих німецько-фашистською армією країн, цей новий вид мистецтва міг дійти до більшої аудиторії, ніж література і театр. Крім того, кіно з його звичною тематикою – напруженим інтересом, пригодами, коханням, злочинами, убивствами – повинно бути адресоване до найнищого людського інтелекту. Завдяки урядовому стимулюванню відвідування кінотеатрів у самій Німеччині за 10 років з 1933 по 1942 рр. зросло в чотири рази. Одним із найважливіших завдань кінематографа було нав'язування молоді певного способу мислення [281, с. 19-21].

Незважаючи на те що кінофільми створювали досить відомі кінорежисери та постановники, творчий рівень нових фільмів не завжди був високим. Це пояснюється тим, що всі фільми проходили обов'язкову цензуру на відповідність ідеям Третього Рейху. Таким чином, майже всі фільми були пропагандистського змісту. З 1933 по 1939 рік було знято такі відомі

кінострічки, як «Палкий боєць СС», який прославляв подвиги штурмовиків, кінострічки Лені Ріфеншталь «Тріумф волі» та «Олімпія», які презентували олімпійські ігри, що відбувались у Німеччині 1936 року, серія антисемітських фільмів «Ротшильд в Ватерлоо», «Єврей Зюсс» та інші [281, с. 257].

Німецька влада влаштовувала масові перегляди таких фільмів. Але, крім організованих колон штурмовиків, які крокували до кінотеатрів, практично ніхто не дивився ці фільми – цивільне населення їх просто ігнорувало.

У перші роки Другої світової війни нацистські фільми вихваляли тріумфальні подвиги солдата вермахта, у карикатурному вигляді показуючи противника як слабкого, підлого і боязкого. Німецька кінохроніка щоденно подавала й населенню Німеччини і населенню окупованих територій повідомлення про отримані перемоги на фронтах війни. З 1943 р. зміст більшості фільмів почав змінюватись. Тепер, коли кожна битва проходила в складних для гітлерівців умовах, давали неправдиву інформацію, щоб підняти бойовий дух армії та нації.

Переконавшись, що кінопропаганда є ефективним засобом у створенні необхідного інформаційного простору, гітлерівське командування починає активну роботу над створенням кінофільмів для населення окупованих територій. Це були переважно фільми про важке життя в Радянському Союзі в довоєнний період (про голод, колективізацію, репресії та ін.), про висококультурне життя в Німеччині, про те, як добре працювати східним робітникам на підприємствах Німеччини та інше.

У структурі Міністерства східних окупованих територій було створено відділ групи 18-е, який відповідав за діяльність кінематографа на окупованих територіях СРСР. Він забезпечував окупаційну адміністрацію кінопродукцією, серед якої були тижневі огляди, пропагандистські фільми, навчальні фільми, короткометражні та документальні фільми, які розповідали про життя в Німеччині [85, арк. 39].

У багатьох містах окупованої України німецько-фашистські загарбники відкривали кінозали. Про їх роботу співробітники німецької поліції безпеки і

СД доповідали Берліну: "Значно переконливішою, ніж пропаганда листівками і газетами, є кінопропаганда, що впливає на українське населення не тільки словом, але і рухомими картинами. Вирішальним при цьому є підбір фільмів. Дуже великий попит на художні фільми. На жаль, у більшості випадків такі фільми надходять тільки третього сорту і в пропагандистському відношенні не становлять дуже великої цінності. Перш за все представляють інтерес кінохроніка, документальні фільми з життя німців у Німеччині, а також деякі цінні німецькі ігрові фільми, які, з одного боку, задовольняють бажання населення, а з іншого, надають широку можливість вибити ґрунт з-під ніг пропаганди противника" [323, с. 258].

Перші кінофільми, які виконували функцію пропаганди, з'явилися на окупованій території України в перші ж дні окупації. Це кіноролики про «друга російського народу Адольфа Гітлера» («Гітлер-визволитель», 1941 р. та інші) розповідали про визвольну місію німецької армії.

Для розповсюдження пропагандистської кінопродукції було створено спеціальний орган – Центральне кінематографічне товариство «Схід» з двома філіями: «Остланд-фільм» з керівництвом у Ризі і «Україна-фільм» з керівництвом у Рейхскомісаріаті України в м. Києві. Це кінематографічне товариство спеціалізувалося в основному на двох видах продукції – щотижневому огляді подій за кордоном з перекладом мовами народів СРСР і повнометражних пропагандистських фільмів.

Усі пропагандистські кіноматеріали, відзняті на Берлінських кіностудіях, демонструвались на окупованих територіях України. Ці кіностудії дублювали також тижневі огляди східними мовами. Великою популярністю у Німеччині, і на Сході користувалися кінофільми про культуру Німеччини [98, арк. 59].

Значний інтерес серед населення окупованих територій викликали художні фільми, причому як німецькі, так і радянські. Але гітлерівське керівництво не було зацікавлене в тому, щоб місцеве населення дивилося радянські художні фільми, що впливали на патріотичні почуття, українців. Переважала демонстрація суто пропагандистських матеріалів, які, за

свідченням очевидців, згодом викликали в населення окупованих територій лише відразу. Згодом переважна більшість місцевих жителів намагалася уникати перегляди німецьких кінофільмів [261, с. 38; 455, с. 125-126].

Так, уже в перші місяці Великої Вітчизняної війни німецькими режисерами було знято фільм «Ніночка», поставлений за російським сценарієм. Але в прокаті фільм був лише декілька тижнів. Німецька окупаційна адміністрація вирішила, що фільм «Ніночка» занадто політичний, а місцевим жителям треба щось простіше, і тому зняла його з перегляду [99, арк. 7].

Перші німецькі кінофільми були без перекладу, тому більшість українських глядачів погано розуміла, що відбувається на екрані. Згодом німецька окупаційна адміністрація почала вербувати перекладачів з числа місцевих жителів, і переважна більшість документальних фільмів була перекладена українською та російською мовами. Незважаючи на те що зовсім мало людей відвідували кінотеатри, німецька пропаганда писала про перегляд таких фільмів у газетах, що місцеві жителі з великим задоволенням ходять на їх перегляд, отримують естетичну насолоду від гри акторів та музики [438, с. 4].

Протягом квітня-вересня 1942 р. з метою посилення морально-психологічного впливу на місцеве населення, гітлерівське командування чи не в усіх клубах Поділля демонструвало агітаційний кінофільм «Дорога до Німеччини» [185, с. 59]. Щоб привернути увагу населення, у ряді місць облаштовували фотовітрини, відкривали пересувні виставки, які вихваляли «нацистський рай», розповідали про щасливе життя робітників зі Сходу.

У березні-вересні 1943 р. Штабом збройних сил Німеччини і головнокомандуючого сухопутних військ Півдня було видано наказ про роботу кінотеатрів в обласних центрах: Коростишеві, Фастові, Білій Церкві, Василькові, Житомирі, Овручі, Ніжині, Києві, Переяславі та ін. містах Рейхскомісаріату України [59, арк. 136]. Було видано окремий наказ про роботу кінотеатрів Київської області. На населення цієї області гітлерівська окупаційна влада звертала особливу увагу, оскільки Київ та область – політично активний регіон, що сформувався до початку окупації [59, арк. 154-169].

З жовтня 1941 р. було розгорнуто вивіз українських громадян на роботи до Німеччини. Спочатку їх намагалися вербувати добровільно. Для цього почали демонструвати пропагандистські кінофільми про гарні умови праці в Німеччині й про те, які сучасні підприємства чекають працівників на роботу.

Прикладом агітаційних матеріалів може слугувати пропагандистський фільм, призначений для демонстрації населенню окупованих територій СРСР, про українську молодь, вивезену на роботи до Німеччини. Фільм розповідає як добре живуть дівчата та хлопці в Німеччині. Дівчата працюють у господарствах німецьких хазяїв, де доглядають їх дітей та працюють на присадибній ділянці, а хлопці працюють на сучасних, добре обладнаних підприємствах... [82].

Далі в одному з кіножурналів «Німецький тижневий огляд» за 1943 р. показано, як добре живеться військовополоненим з Радянського Союзу, зокрема в Берліні радянські військовополонені, що тільки прибули, приміряють в універмазі одяг і взуття перед відправленням на підприємства Німеччини [83].

Про працю робітників, вивезених з Донеччини та Харківщини, розповідає кіножурнал «Німецький тижневий огляд» № 615, 1943 р. Глядачу відкривається величезний цех, з великою кількістю важких верстатів, за якими працюють українські спеціалісти: токарі, зварювальники. Хоча їхні обличчя стомлені й виснажені, диктор розповідає про те, що тут вони опановують нові професії, які потім зможуть застосувати в рідній країні, про те, як робітникам з України добре працюється та відпочивається [84].

Практично в усіх містах України демонструвався фільм, знятий німецьким режисером Г.А. Дальством та оператором В.Ф. Людтке «Ми їдемо до Німеччини».

Фільм розповідає про подорож українських дівчат і хлопців, які добровільно виїхали до Німеччини. Подорож лежить із села до Києва на возах, далі залізницею до великого німецького промислового міста. Диктор, коментуючи за кадром, зауважує, що ті, хто їде до Німеччини, забезпечуються гарним продуктивним пайком, пляшкою горілки, гарячою їжею на кожній станції, медичним обслуговуванням. У Німеччині, у пункті призначення, тих,

хто прибуває, чекає урочиста зустріч і комфортабельний автобус, який везе їх до місць роботи [261, с. 39].

У цьому ж кінофільмі демонструються умови праці на німецьких заводах, побут та відпочинок. Глядачі бачать чисті цехи, житлові кімнати гуртожитку, полиці магазинів, де можна купити будь-яку дрібницю. Бачать також їдальню, перукарню, душову, басейн, стадіон, де радісно грають у футбол робітники зі Східних країн [261, с. 40].

Режисер фільму намагався переконати населення окупованих територій, що робітникам з України в Німеччині справді добре, що це мирна праця заради Великої Німеччини та України. Протягом усього фільму нав'язується думка, що працювати в Німеччині перспективно, можна стати майстром і повернутися на Батьківщину і, маючи сучасні інженерні знання, стати великим фахівцем.

Як бачимо, кіно є досить ефективним засобом пропаганди, воно здатне впливати на емоції та свідомість людини. Кінофільми, які демонструвала окупаційна влада для населення, мали на меті показати Німеччину як висококультурну державу, яка несе населенню окупованих територій культуру та свободу від більшовицького режиму. Відповідно до задуму німецьких авторів та режисерів, кіно повинно було справити на людей великий морально-психологічний вплив, забезпечити підтримку місцевого населення і полегшити гітлерівським військам просування далі на схід, у глиб країни.

Пропагандистський вплив таких фільмів на людину відбувався приховано, на емоційному рівні, поза її свідомим контролем, створюючи необхідну окупаційній владі картину тогочасного сьогодення. Наприклад, як уже зазначалося вище, здавалося б населення окупованих територій добре розуміло, хто такий Адольф Гітлер, якою армією він керував і чого прийшов на українські землі, проте після перегляду пропагандистських фільмів люди іноді задумувалися. Ось один із багатьох прикладів такої кінопропаганди: «Діти Гітлера», «Союз німецьких дівчат» та інші, де демонструється безмежна любов Гітлера до дітей. Значна частина населення, дивлячись такі фільми, думала:

якщо Гітлер так любить дітей, то тих жахливих злочинів, у яких його звинувачують, він здійснити не міг.

Знаходилися люди, які в перші місяці війни вірили такій пропаганді, вірили тому, що українським робітникам добре живеться в Німеччині і вони працюють на підприємствах пліч-о-пліч з німецькими робітниками, але згодом, коли вдавалося поспілкуватися з утікачами, населення окупованих територій зрозуміло, яким є насправді «гітлерівський рай». Ось декілька свідчень очевидців, які самі були вивезені до Німеччини, але їм вдалось утекти. Про подорож оstarбайтерів вони свідчили: «Вони помирають у поїздах. Жінки народжують у дорозі і новонароджених дітей викидають у вікна... Ті, хто помирає, лежать у товарних вагонах навіть без соломи, а іноді мертві випадають із вагонів і залишаються на залізничному полотні» [203, с. 41].

У газеті «Сумський вісник» від 22 жовтня 1941 р. читаємо інформацію про те, як населення окупованих територій відвідувало кінотеатри, де демонструвалися німецькі кінострічки. Так, у неділю 20 жовтня для населення було організовано перегляд кінофільмів – хронікального і художнього змісту. Перший перегляд німецьких фільмів, за свідченням окупаційного керівництва, відбувся при повній залі, і демонстровані фільми користувалися великим попитом [468, с. 2]. Зрозуміло, що населення йшло на перегляд фільмів із цікавості або з боязні, але те, що кінофільми справляли великий вплив на свідомість населення окупованих територій, є незаперечним фактом.

В іншому номері цієї ж газети бачимо повідомлення про те, що в Сумах до послуг населення організовано кінотеатр, де двічі на тиждень демонструються кращі німецькі фільми: «Особистий секретар», «Верхом за Німеччиною». Зі слів автора статті бачимо, що великою популярністю користуються документально-хронікальні фільми про найбільшу у світовій історії війну, війну за справедливість, війну проти комунізму [470, с 2].

У більшості газет, які виходили в Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової окупації розповідається, як привітно і затишно в міських кінотеатрах, що німецькі фільми здобули велику популярність серед місцевого

населення. Тут же зазначається, що особливою популярністю користуються кінохроніки з місця військових дій [469, с. 4]. Такі статті писалися ті, хто підтримував окупаційну владу, і навряд чи цим свідченням можна повністю довіряти, але серед них також були люди, які відверто вірили в те, що німецька влада сприятиме розвитку української культури.

З інформаційного повідомлення з окупованих східних областей № 32 за 4 грудня 1942 р. до 15 січня 1943 р. бачимо, що перші німецькі кінофільми шокували українських глядачів в м. Києві. Це були в основному комедії про кохання або кінофільми зі світського життя німців. Такі кінофільми не повинні демонструватися населенню окупованих територій. Для показу необхідно відбирати кінофільми, які носять пропагандистський характер, а не показують світське життя заможних кіл Німеччини [8, арк. 7].

У кожному окупованому місті створювалася міська Управа, яка фактично відповідала за настрої місцевого населення та пропагандистську роботу, що проводила спільно з окупаційною адміністрацією. Так, у Харкові з приходом німецько-фашистських військ було створено Харківську міську управу, у структурі якої діяв відділ пропаганди. До повноважень цього відділу входило забезпечення керівництва і контроль над політичною пропагандою в місті та навколишніх селах. Робітники відділу пропаганди повинні були виявляти ворожі елементи на захоплених німецько-фашистською армією територіях і одночасно рішуче застосовувати відповідні заходи; забезпечити політичний контроль над театрами, кіно, радіо, концертами, зборами, виставками та ін. [12, арк. 55-56].

До структури відділу пропаганди входила також інспектура кіно. Її завдання – організація й допомога в керівництві й демонстрацією кінофільмів, контроль за їх тематикою, забезпечення технічної підтримки та налагодження апаратури та ін. [12, арк. 59].

Київська міська управа, яку очолив доктор історичних наук Олександр Оглоблін, також працювала під пильним наглядом окупаційної адміністрації, але могла вирішувати певні господарські питання самостійно. Було відновлено

водогін, трамвайні шляхи та електропостачання. Поряд із цим значна робота проводилася у сфері культури і освіти, функціонуванні науково-дослідних установ, спортивних, мистецьких та релігійних закладів, музеїв, бібліотек, збереження архітектурних пам'яток. Співробітники управи вирішували питання розвитку українського театру, відкриття “Мюзік-холу”, консерваторії, утворення Спілки письменників [480, с. 4].

За сприяння міської управи у Києві було організовано Український Червоний хрест для допомоги сиротам та військовополоненим. Нагляд за роботою закладів системи охорони здоров'я фашистська комендатура залишила також у колі повноважень міської управи [481, с. 4].

Окупаційна влада активно використовувала всі можливі засоби впливу на населення окупованих територій. Кінопропаганда стала одним із найпоширеніших засобів впливу на українське населення, оскільки сприймалася значно легше, ніж інші засоби пропаганди. Але застосування активної пропаганди, зокрема кінематографа у боротьбі проти населення Радянського Союзу мало успіх лише на початку війни. Це пояснюється позитивним настроєм певної частини населення окупованих територій та їх прихильним ставленням до гітлерівської влади у початковий період війни.

Кінопропаганда зробила великий внесок у формування німецького інформаційного простору на окупованих територіях. Основними цілями, які переслідувало гітлерівське керівництво, застосовуючи кінопропаганду, були:

- формування необхідної суспільної думки щодо окупаційної влади та СРСР;
- дискредитація радянського режиму;
- підрив морального духу бійців Червоної армії та населення окупованих територій;
- психологічне налаштування населення окупованих територій на те, що гітлерівська армія непереможна;

Підсумовуючи вищевикладене, необхідно зазначити, що переконання населення окупованих територій у тому, що німецька армія непереможна, було спростоване вже в кінці 1941 р. Кінопропаганда хоч і була поширеною, але не

могла впливати належним чином на населення, адже йому демонстрували переважно розважально-пригодницькі кінострічки, які не мали істотного пропагандистського навантаження. Документальні ж фільми демонструвалися вкрай рідко і з очевидними пропагандистськими перебільшеннями, які давали підстави населенню не довіряти їх змісту. Нацистська пропаганда на окупованих територіях, попри її масштабний характер, виявилася в цілому малоефективною. Населення окупованої України в основній своїй масі не довіряло гітлерівській владі і "новому порядку", оскільки після Сталінградської кампанії реальний стан справ не відповідав пропагандистським обіцянкам і деклараціям нацистів.

Не менш важливі завдання в посиленні інформаційного простору на окупованих територіях України виконували театри, які німецькою владою використовувалися як радіо і кінематограф для популяризації і пропаганди власної влади та нового порядку.

Частина українських митців: письменників, художників, акторів та інших театральних діячів – залишилася на окупованій німецькою армією території. Німецька адміністрація розуміла вплив цих людей на свідомість місцевого населення, а тому, щоб продемонструвати свою лояльність у перший період окупації, заохочували роботу театрів, у газетах публікувалися твори українських письменників, друкували твори українських художників.

Новий порядок ставив жорсткі вимоги до діяльності українських митців та діячів культури. Німецька адміністрація заохочувала їх до створення культурно-освітніх організацій, через які прагнула впливати на населення окупованих територій. Діяльність таких організацій, які стояли на позиції боротьби за права на українську самостійність, не обмежувалися лише освітянськими, культурницькими та соціальними заходами. Поширеним явищем стало відродження та заснування нових просвітницьких організацій. Так, уже 17 жовтня 1941 р. у газеті «Вінницькі вісті» була опублікована стаття про відродження організації «Просвіта» та її завдання [348, с. 2].

Відділи військового управління фельд- і ортскомендатур та органи місцевого самоврядування сприяли заснуванню нових та відродженню існуючих раніше театрів. Розвитком та діяльністю театрів займалися також роти пропаганди вермахту. Вони займалися не лише культурним обслуговуванням військ вермахту, а й пропагандистською обробкою населення окупованої території. Усі питання, що стосувалися організації діяльності театрів, повинні були погоджуватися з гітлерівською окупаційною адміністрацією [478, с. 101].

Так, з наказу Головного штабу збройних сил Німеччини і головнокомандувача сухопутними військами Півдня про залучення українського населення до культурної трудової діяльності з метою підвищення їх культурного рівня бачимо, що окупаційна адміністрація велику увагу приділяла саме кіно, театрам і концертній діяльності. Серед них висвітлюється діяльність театрального товариства «Сила через радість», яке пропонувало твори західноєвропейських, зокрема німецьких авторів [59, арк. 27-29].

Зі звіту за місяць головного відділу Просвіти і пропаганди Міністерства народної освіти і пропаганди за червень 1941 р. бачимо, що театральне товариство «Сила через радість» було на повному забезпеченні міністерства і також займалося набором труп та театральних колективів, яких перевіряли на благонадійність [60, арк. 5].

У перші місяці окупації німецьке окупаційне керівництво заохочувало діяльність освітніх закладів, театрів, музеїв, окремих наукових установ. З іншого боку, німецька окупаційна адміністрація здійснювала постійні кампанії з перевірки усіх, хто погоджувався на співробітництво, і в першу чергу, викладачів та вчителів на політичну благонадійність. Перевірялися на благонадійність також і актори із місцевих театрів, які повинні були шляхом театральних дійств донести до населення окупованих територій думку про те, що окупаційна влада прагне зберегти українську культуру і дати їй нове життя. Внаслідок таких заходів театри, навчальні заклади очолили люди цілком лояльні до "нової" влади [315, с. 313].

За таких умов у перші місяці окупації, наприклад, на території Вінницької області, розпочалося культурне відродження, частково активізувалося суспільне життя, відкривалися нові і діяли засновані раніше різноманітні професійні та самодіяльні творчі гуртки, відбувалися театральні вистави, у кінотеатрах демонстрували кіноплівки, зняті за творами українських та німецьких авторів. Значна частина редакторів та журналістів, задіяна раніше у видавництві преси також продовжувала працювати з тією лише різницею, що тепер вона видавала друковану продукцію під пильним наглядом німецької адміністрації [165, с. 518].

Важливе місце в інформаційному полі та впливі на населення окупованих територій відігравав театр. Так, у Житомирі – міський театр під керівництвом І.Клепаченка ставив спектаклі «Запорожець за Дунаєм», «Наталка Полтавка». У Бердичеві вже 26 серпня 1941 р. відбулася перша вистава українського театру за творами С. Васильченка «На перші гулі» та В. Дмитренка «Кум Мірошник». У Луцьку під проводом театрального діяча п. Орла було організовано театральний ансамбль, який з 31 серпня 1941 р. розпочав свій театральний сезон [372, с. 4].

Як зазначає В.А. Нестеренко, архівні матеріали зібрані на Сумщині, свідчать про розвиток театального мистецтва у військовій зоні. На Сумщині діяли драматичні театри в Конотопі, Сумах, Охтирці, Глухові, Ромнах, Шостці, постанови відбувались у Кролевіці, драматичний гурток діяв у селі Чауси Шосткинського району, ляльковий театр – у Сумах. На Чернігівщині – театри в Чернігові, Ніжині, Острі, Прилуках, Новгород-Сіверському. На Харківщині – у Харкові (5 театрів), Краснограді, Мерєфі, Богодухові. На Ворошиловградщині – у Ворошиловграді (2 театри), Лозово-Павлівці, Красному Лучі, Попасній; театральні гуртки в селах Успенка, Чугуєві, Алмазному. У Донецькій області – у Юзівці (3 театри), Бахмуті, Костянтинівці, Дружківці, Маріуполі, Слов'янську та інших містах та обласних центрах [428, с. 55].

З початком німецької окупації в містах Української РСР – Львові, Києві, Дніпропетровську та інших – артисти, які не встигли евакуюватися або

залишилися за власних переконань, добивалися від німецької влади дозволу на відкриття театрів. Так, наприклад, у Львові діяв оперний театр, у Дніпропетровську було відкрито "Штандарттеатр", у Маріуполі театр ім. Т.Г.Шевченка та ін.

Театральна-концертна діяльність в окремих областях окупованої України була достатньо активною. Театри діяли не лише в містах, а також і в обласних центрах. Так, наприклад, за один рік своєї діяльності тільки Маріупольський театр ім. Т.Г. Шевченка дав 138 спектаклів і 172 концерти, з них для військових – 109 концертів [479, с. 167].

У Дніпропетровську також діяв театр "Вар'єте", Український драматичний театр, Ляльковий театр, хорова капела ім. М. Лисенка. Більша частина цих театрів працювала не лише для військових частин вермахту, а також для місцевого населення і для "остарбайтерів" на території Рейху. Репертуар хорової капели ім. М. Лисенка складався зі 100 номерів, у якому були українські пісні в художній обробці. Німецькою мовою виконувалися тільки марш з оперети "Тангейзер" Вагнера [315, с. 326-327].

Діяльність місцевих театральних колективів займала важливе місце в духовному житті населення Рейхскомісаріату «Україна» та зони військової адміністрації. Їх репертуар складався переважно з народних побутових вистав. Так у Вінницькому Українському театрі вже 7 вересня 1941 р. відбувся великий концерт, де було зібрано велику кількість жителів не лише міста, а й околиць. Виступали відомі українські артисти балету Мерібель і Пересолов та співаки Гутнікова і Ковальська [339, с. 3].

14 вересня 1941 р. у Міському театрі відбулася постановка опери Гулака-Артемівського на дві дії «Запорожець за Дунаєм» [340, с. 4]. В суботу 4 жовтня для українських глядачів запропоновано виставу «Сватання на Гончарівці», де були задіяні солісти та весь склад балету [344, с. 4]. Обидві вистави зібрали значну кількість жителів, більшість із яких відновлену діяльність театральних колективів сприймали як відродження культурного життя в Україні.

Досить популярними серед місцевого населення в цей період стали комедійні вистави, на що німецька окупаційна влада одразу звернула увагу і заохочувала на перших порах їх показ. Підтвердженням тому був показ у лютому 1942 р. у Міському театрі комедії Старицького на 4 дії «Майська ніч». Жителі міста приходили на такі вистави, часто не лише для того, щоб подивитися спектакль, а й поспілкуватися, почути новини та ін. [356, с. 8].

Різноманітним був репертуар театрів, що знаходились у Донецьку та області. Він містив твори західноєвропейських, українських, російських драматургів, композиторів. Як уже зазначалося, місцева окупаційна влада дозволяла театрам ставити переважно розважальні вистави, уникаючи вистав з політико-ідеологічним змістом. Постановка та демонстрація вистави залежали від матеріальної бази того чи іншого театру. Зважаючи на матеріальне забезпечення і кадровий склад театрів, наймасштабнішою на Сході України була діяльність Юзівського музично-драматичного театру та Маріупольського музично-драматичного театру ім. Т. Шевченка. До репертуару Маріупольського музично-драматичного театру імені Т.Шевченка входило 18 вистав, а Юзівського музично-драматичного – 17 вистав та концертні програми. [183, с. 12, 34-35, 61]. Це свідчить про те, яке значення гітлерівська окупаційна влада приділяла цьому виду пропагандистської діяльності.

Плану проведення спектаклів Київського оперного театру на квітень 1942 р. свідчить про те, що вистави показували не лише глядачам м. Києва, а й виїжджали в міста та містечка Київської області [59, арк. 189].

З листування штандарткоменданта з управлінням коменданта 393 Головної польової комендатури щодо театральної групи «Сила через радість» бачимо підтвердження проведення вистав за 1942 р. Серед них репертуар Малого драматичного театру: «Від Києва до Шанхаю», «Усе проходить повз...». У Києві й області – у містах Фастів, Біла Церква, Лубни, Хорол, Яготин, Бровари та ін. – показ вистави «Всяка всячина» [60, арк. 8, 61].

У німецькій пропаганді серед населення, театру відводилася надзвичайно важлива роль. Він був одним із впливових засобів агітації та пропаганди, який

використовувало гітлерівське керівництво на окупованих територіях. Діяльність театрів була важливою частиною громадського життя, вона активно впливала на свідомість місцевого населення.

З іншого боку саме в цей період національний театр спрямував свою духовну енергію на контакти з власним народом. Театр став таким мистецьким центром, який допомагав українцям зберегти національні мистецькі традиції.

Підводячи підсумки, необхідно зазначити, що керівництво Третього Рейху до початку Другої світової, а тим більше Великої Вітчизняної війни, володіло сучасними технічними засобами, технологіями і методами формування інформаційного простору. Найбільш актуальним у цьому контексті стало використання можливостей радіомовлення, кінематографа та театральної діяльності.

Для того, щоб прихилити на свою сторону творчу українську інтелігенцію нацистське керівництво створювало умови для її діяльності, у початковий період війни давало змогу вшановувати національні традиції, відкривати освітні заклади, мріяти про самостійну Україну та ін. У зв'язку з цим, застосовувалися методи психологічної дії, коли окупаційна адміністрація порівнювала репресивну політику Радянської влади з власною; метод викривленої правди, коли пропагувалася робота в Німеччині нібито заради майбутнього України; дезінформація про справжній стан на фронтах, що призводило до втрати надії на звільнення від німецько-фашистських загарбників у частини інтелігенції.

3.3. Агітаційно-пропагандистська діяльність.

Друга світова війна почалась у час, коли світова і, зокрема європейська спільнота вже володіла інформаційними технологіями. Крім того, внаслідок Першої світової війни прийшло розуміння того, що перемогти можна не лише зброєю та великою кількістю війська, перемогу можна отримати також за допомогою інформаційної атаки на армію та населення противника.

Гітлерівська Німеччина почала інформаційну війну зі створення у власній державі інформаційної блокади. Гітлерівський уряд за допомогою агітаційно-пропагандистської діяльності прагнув перетворити інформацію на найважливішу зброю. Створення інформаційного простору в самій Німеччині супроводжувалося брехнею в засобах масової інформації, оскільки уряду необхідно було досягти громадської підтримки державної політики і дій власної армії. Разом із військовими діями в європейських країнах, почалися безперервні битви за вплив на людей, за створення необхідної громадської думки, за контроль інформаційних потоків у Німеччині і за її межами.

Уже напередодні Другої світової війни були чітко сформульовані головні цілі військової пропаганди. Серед них: переконати своє населення в правильності дій керівництва нацистської Німеччини, спрямувати ненависть власного народу проти ворога; використовуючи нові методи та технології вносити розкол у табір противника, підривати його бойовий дух, ослабляти і деморалізувати його населення; підтримувати дружбу з країнами, які займають вигідну міжнародну позицію, перетворюючи їх на союзників.

Ще до приходу до влади нацистські лідери провели блискучу передвиборчу кампанію. Вони використали всі доступні на той час інформаційно-пропагандистські. Крім газет і радіо Націонал-соціалістична партія активно використовувала листівки і плакатну наочність. Плакати являли собою яскраву палітру, яка критикувала існуючий уряд Німеччини і ту ситуацію, у якій опинилася країна внаслідок Першої світової війни. Необхідно зазначити, що під час виборчої кампанії плакати стали невід'ємною частиною

інтер'єру буденного життя кожного німця. Плакати з'являлись усюди: на стінах будинків, у кіосках, на вікнах партійних закладів [188, с. 257].

Деякі пропагандистські ідеї Гітлер запозичив із практики католицької церкви. Він вважав, що програма партії повинна бути незмінною як символ віри. Саме за таких принципів була сформульована програма Націонал-соціалістичної партії (з 25 пунктів) 1926 року. З цієї ж причини було сформовано символи нацизму – переконуючою свастикою: орлом, вогнем, кров'ю, маршем, героями і великої кількості інших символів, долучених до нацистської пропаганди [275, с. 232].

Основні принципи та положення, яких необхідно дотримуватися під час пропаганди ідей та психологічного впливу на суспільство запропонував А.Гітлер. Серед них: уникати абстрактних ідей, звертатися до емоцій; постійно повторювати невелику кількість ідей, у яких використовуються стереотипні фрази; використовувати тільки позитивні аргументи, не наводячи докази проти; постійно критикувати ворогів нації; ідентифікувати конкретного ворога для розробки щодо нього спеціальної стратегії [149, с. 186].

Важливими і ефективними також стали прийоми-спілкування Гітлера та інших керівників Націонал-соціалістичної партії з населенням. Виступ перед аудиторією обов'язково супроводжувався музикою, співом, аплодисментами. Необхідним було використання нацистської символіки в оформленні сцени чи іншого місця виступу. Актуальним на той час було і вміння зрівнятися зі слухачами, яким би не був їх контингент. У своїй пропаганді нацистські лідери використовували також символічні позитивні та негативні образи, що впливало на психічно вразливих людей, а в період кризи до таких належала значна частина німецького населення [197, с. 225].

Ще один спосіб впливу на людей, який використовувався не лише до населення Німеччини, а й на окупованих німецько-фашистською армією територіях, – це вміння звести будь-яку складну ситуацію до простого наочного пояснення. Цей прийом часто використовувався Сталіним [482, с. 40].

Виборчу кампанію Націонал-соціалістична партія виграла завдяки активному використанню нових методів і форм агітації та пропаганди. Найбільш вираженими з них було використання радіоприймачів, публікація статей у газетах, листівок, плакатів, новин та документальних фільмів у кіножурналах [275, с. 232].

У нацистській Німеччині в період 1933-1945 рр. уже була створена унікальна у світовій історії система державного маніпулювання масами. Під час підготовки нападу Німеччини на СРСР було приділено особливу увагу засобам ведення інформаційно-психологічної війни проти Червоної армії і цивільного населення Радянського Союзу. Згідно із задумом А. Гітлера перед нацистською пропагандою в ході Великої Вітчизняної війни постало завдання ослабити бойовий дух воїнів Червоної армії, сприяти дезорганізації радянського тилу і забезпечити покірність населення східних окупованих німецькою армією територій. Головне завдання полягало в тому, щоб остаточно зруйнувати світоглядні установки радянських громадян і сформувані нові, сприятливі для гітлерівського панування стереотипи.

Активну диверсійно-інформаційну війну проти СРСР Німеччина вела вже з початку 1941 р. За даними В.Ю. Короля з 1 січня по 10 червня 1941 р. радянськими військовими частинами на кордоні з Німеччиною було затримано 2080 порушників, 183 з них виявилися німецькими розвідниками [229, с. 20]. Це свідчить про те, що готуючись до війни з СРСР, нацистське керівництво старанно приховувало справжню ситуацію на кордоні, активно дезінформуючи Сталіна та його уряд упродовж, майже 6-и місяців.

У Міністерстві східних окупованих територій напередодні німецько-радянської війни було створено відділ пропаганди, який займався вивченням культури українського та російського народів, контролював розповсюдження на окупованій території періодичних видань та пропагандистських матеріалів. Займався політичною обробкою заходів у галузі культури, преси і пропаганди. Він також контролював діяльність рот пропаганд та надавав допомогу вермахту в галузі пропаганди [86, арк. 12].

На Східному фронті діяли не лише роти пропаганди, а й 6 взводів військових кореспондентів СС. До їх складу входили військові журналісти, перекладачі, персонал з обслуговування пропагандистських радіоавтомобілів, співробітники польових друкарень, фахівці з видання і розповсюдження антирадянської літератури, плакатів, листівок.

Для ведення антибільшовицької пропаганди в районах найбільш активної діяльності партизанських з'єднань було створено «особливий штаб «Росія» (зондерштаб – Р), який входив до системи абвера і знаходився у Варшаві. При ньому була власна бібліотека і видавництво, де друкувалися листівки і необхідна література, яка потім надходила до населення Рейхскомісаріату «Україна» та зони військової адміністрації [224, с. 155].

Нацистська пропаганда будувалася на принципах, які були викладені Гітлером: пропаганда повинна звертатися тільки до маси; пропаганда повинна впливати більше на відчуття і лише в дуже невеликій мірі на так званий розум; висловлювати ідеї стисло, ясно, зрозуміло, у формі легких гасел, що запам'ятовуються; щоб брехні повірили, необхідно її пропагувати одностороннім, грубим чином.

Особливістю нацистської пропаганди було доведення пропагандистського матеріалу до примітивізації з розрахунку на малоосвічені і політично недосвідчені маси. “ Усяка пропаганда, – писав Гітлер, – повинна бути доступною для простого народу; її рівень повинен виходити з міри розуміння, властивий найвідсталішим індивідуумам з числа тих, на кого вона хоче впливати. Але коли мова йде про пропаганду під час війни, то зрозуміло, що пропаганда повинна бути максимально проста ” [503].

Й. Геббельсом були розроблені спеціальні пропозиції пропагандистам до складання листівок для військ противника та населення окупованих територій, де наголошувалося на тому, що для пропагандиста в його роботі всі засоби ефективні, якщо вони сприяють досягненню мети.

Для контролю за агітаційно-пропагандистською діяльністю окупаційною владою було ініційовано створення так званих Секторів інформації. Завдання

таких Секторів полягало в збиранні відомостей у галузі громадської думки, реагування людей на заходи німецької окупаційної влади, збирання і висвітлення відомостей про роботу міських установ. Один із відділів Сектора інформації займався інформуванням населення про заходи, які проводилися, та роз'яснення різних явищ сучасного життя, структури органів влади. Уся діяльність Сектору інформації здійснювалася через розповсюдження плакатів, листівок, через пресу, радіо, виставки та ін. [62, арк. 2].

У Києві, як і в інших містах Рейхскомісаріату «Україна», при Київській міській управі було створено підвідділ наочної пропаганди. Серед діячів відділу О. Оглоблін, В.П. Багазій, К. Штепа та ін. До завдань відділу входили:

1. Мобілізація образотворчих сил на звільнених німецькою армією територіях України для активної боротьби з більшовиками.

а) Використання місцевих митців, даючи їм конкретні замовлення.

б) Спрямування виробничих планів організацій митців на точну програму, що має сформувати громадську думку щодо актуальних проблем.

2. Організація апарату наочної пропаганди.

3. Контроль за продукцією митців образотворчого мистецтва, подолання шкідливої пропаганди й різного роду саботажників з боку добре замаскованої агентури більшовиків і його знаряддя – усеросійського патріотизму [63, арк. 1].

Мета таких відділів пропаганди – контроль та поінформування німецької окупаційної влади про настрої населення, забезпечення і централізація нагляду за його життям та ліквідація більшовицьких настроїв. Відділ має взяти на озброєння такі методи роботи:

– Нагляд та контроль за всією клубною роботою, що проводять українські організації і відповідне їх спрямування.

– Нагляд, контроль за всіма публічними доповідями, лекціями, рефератами та іншими виступами, що влаштовують українські організації або окремі особи та затвердження їх тематики.

– Нагляд та контроль за репертуаром усіх українських театрів, кіно, концертів, мюзик-холів та ін.

- Керівництво та контроль українського радіомовлення.
- Нагляд, контроль та керівництво за українськими торгівельними закладами, що розповсюджують книжки і друковану продукцію.
- Керівництво та контроль за діяльністю українських публічних, відомчих і приватних бібліотек, в українських установах і організаціях [63, арк. 7-8].

З огляду на вищезазначене, у Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової окупаційною адміністрації одним із найважливіших засобів агітації і пропаганди німецько-фашистського владою було встановлено жорсткий контроль за діяльністю українських громадських і просвітницьких організацій, і натомість відкрито шлях до активної діяльності тим організаціям, які видавали і розповсюджували, крім газет, листівки і плакати.

Найбільшого схвалення окупаційної адміністрації набули листівки. Вони використовувалися в основному в ті моменти, коли за тих чи інших причин настрої населення змінювалися не на користь фашистської адміністрації. Використання листівок було зумовлене необхідністю виходу на конкретну аудиторію з урахуванням інформаційних потоків, які вже існують у суспільстві, в даному випадку на окупованих територіях України.

У зв'язку з цим варто проаналізувати процес створення та розповсюдження листівок, їх завдання та вплив на населення окупованих територій у період німецько-радянської війни.

За визначенням, яке дає нам В.М. Крисько, листівка – це інформаційно-пропагандистське друковане видання, що відрізняється невеликим обсягом (не більше двох сторінок), стислим і доступним текстом для читача, помітним оформленням друку. Цей друкований пропагандистський матеріал має переваги в порівнянні з іншими видами друкованої продукції. Листівка оперативніше, ніж будь-яка газета, журнал чи брошура, відгукується на зміни в політичній і військовій ситуації. Її досить швидко готують до друку (іноді протягом декількох годин), видають великими тиражами на будь-якій поліграфічній базі, поширюють у короткі терміни. Одну й ту ж листівку можна багато разів

перевидавати і в досить великих кількостях поширювати в необхідних районах, використовуючи будь-який транспорт чи засоби пересування [237, с. 29].

Розставляючи по-різному смислові акценти в декількох листівках, присвячених одному й тому ж питанню, і німецькі, і радянські пропагандистські управління враховували психологічні особливості різних груп військовослужбовців і цивільного населення противника. Специфічне поліграфічне оформлення листівки сприяло посиленню її емоційної дії на населення окупованих територій. Відтворення в листівках фотографій, копій офіційних документів підвищувало їх переконливість. Зміст листівки завжди складався максимально стисло для того, щоб він легко сприймався навіть при вимушено швидкому читанні. Завдяки малому формату, листівку було легко захвати, передати будь-кому, зберегти як пропуск для здачі до полону.

Листівки виготовляли у величезній кількості й асортименті. Усі вони були віддруковані на простому газетному папері, у чорно-білому кольорі, з текстом на одному боці і малюнком (або фотографією) на іншому. Зрідка зустрічалися листівки з додатковим виділенням частини тексту червоним кольором, що підкреслювало важливість того або іншого елемента листівки. Про масштаби тиражів можна судити з запису Геббельса, зробленому ним у своєму щоденнику в червні 1941 г.: “ Близько 50 млн. листівок для Червоної армії вже віддруковано, розіслано і буде розкидано нашою авіацією ” [503].

Відділом пропаганди Міністерства східних окупованих територій постійно друкувалися листівки і відправлялися на Схід. Так, зі щотижневого звіту відділу бачимо, що до 13 серпня 1944 р. у Східні окуповані території, зокрема в Україну, було відправлено 20000 листівок із заголовками: «Від життя на Заході не помирають» і 120000 «Українці» [91, арк. 12].

У перший період Великої Вітчизняної війни більшість листівок виготовлялися централізовано в Німеччині, проте на шляху просування німецьких військ у глиб радянської території, їх виробництво було налагоджене безпосередньо у військах вермахту, а також у трофейних радянських друкарнях. З огляду на лексику, яка використовувалася при виготовленні

листівок, конструкцію висловів, художні прийоми, тексти листівок писалися людьми, для яких російська та українська мови були рідними [503].

Для складання листівок та інших видів пропаганди німецькими пропагандистськими структурами використовувалися різноманітні методи і прийоми. Серед них найбільш поширеним було застосування раціональних аргументів, коли для роз'яснювальної роботи використовувалися реальні інтереси людей та суспільну свідомість, у цьому випадку населення окупованих територій, його бажання вільно господарювати у власній незалежній країні.

Одним із ефективних методів пропаганди, як уже зазначалося у попередніх розділах, є метод «великої брехні», який досить успішно застосовувався як радянським керівництвом, так і гітлерівським. Часто саме в листівках видавалося бажане за дійсне. Коли необхідно було дезінформувати населення, поширювалися листівки, причому часто від імені ворога. Одним із поширених способів «великої брехні» був метод «обмеженої правди». Це створення на основі справжніх фактів брехливої інформаційної структури так званих міфів [237, с. 34]. Такий метод справляв надзвичайно великий вплив на сільське населення, оскільки, крім листівок та інформації, отриманої з гучномовців, місцеві жителі майже нічого не читали.

Улітку-восени 1943 р. досить розповсюдженими були листівки-звернення до українського населення, у яких розповідалося як німецька окупаційна влада турбується про українських селян і робітників [10, арк. 14].

Важливим методом, який застосовували гітлерівці у створенні листівок, був «метод надання вибіркової інформації». Інформація чітко формулювалася простими фразами і повторювалася багато разів. Так, людина підсвідомо вбирала цю інформацію. Прикладом такого методу може служити листівка, випущена у квітні 1943 р., яка пропагувала перехід на бік німців і вступ до Російської визвольної армії, – її назва повторювалась 12 разів [243, с. 41-43].

Не менш важливим, на думку А. Окорокова, є також метод «відчуття приналежності до певної соціальної групи», яка стимулює синхронізацію вчинків, підкорення лідерам. Саме в цьому випадку досить успішно

пропагувалася національна та релігійна винятковість, перевага способу життя, виділення інтелектуалів над сірою масою та інше [261, с. 79].

Велику ефективність мали листівки, де висвітлювалося співробітництво з німецьким керівництвом колишніх радянських робітників чи родичів членів уряду. Наприклад, листівки з матеріалами про те, що син Сталіна Яків Джугашвілі перейшов на бік німців та ін. Одна з таких листівок містила фотокартку сина Сталіна, який вів бесіду з німецькими офіцерами [261, с. 81].

Видавалася також велика кількість пропагандистських матеріалів з метою укріплення уявлень про «визвольну місію» німецької армії.

Відомо, що досить часто, особливо в Західній Україні і у великих містах німецьку армію зустрічали з хлібом-сіллю, але німецька окупаційна влада висвітлювала цей момент у газетах, журналах та на багаточисленних фотокартках як закономірне явище. Це робилося з метою продемонструвати те, що німецьку армію справді зустрічають як визволительку і що український народ повинен з вдячністю ставитися до нової влади. Ціла серія листівок було спрямована на дискредитацію керівництва СРСР та Червоної армії. Серед них листівки про Сталіна та його керівництво [191, с. 64-65].

Згідно з расистською теорією та ідеологією, яку пропагували нацисти на території окупованої України, розповсюджувалися періодичні видання та листівки з пропагандою, спрямованою проти євреїв. Якщо проаналізувати антисемітські публікації, які видавалися на території Рейхскомісаріату «Україна», то треба визнати надзвичайно широку психологічну обробку місцевого населення нацистською владою під час проведення нею політики «остаточного вирішення єврейського питання». Періодичні видання не лише інформували населення про антиєврейські заходи окупаційної влади, але й безпосередньо впливали на їх ставлення до євреїв місцевого [309, с. 99-114].

Важливе місце в гітлерівській пропаганді займали листівки, які розповідали про можливість добровільного переходу радянських військовополонених на бік ворога. У своїх листівках гітлерівське керівництво намагалось показати, що радянські військовополонені масово переходять на їх

бік. Крім того, розповсюджувалося багато листівок-перепусток, у яких закликали бійців Червоної армії здаватися у полон. Серед них «Довідник» для всіх, хто бажає знайти надійний і правильний шлях до життя і свободи». У «Довіднику» німецькі пропагандисти докладно розповідали про те, коли, де і як саме здійснити втечу [261, с. 97-100].

Але такого характеру листівки були ефективними лише до тих пір, доки не ставали відомими справжні плани німецької окупаційної адміністрації та вермахту. Зміст повідомлень цих листівок не відповідав справжньому становищу радянських військовополонених. Цю картину підтверджувала наявність великої кількості концтаборів для військовополонених на окупованій території. А становище військовополонених було жахливим. З правил поводження з військовополоненими, виданих за резолюцією головного начальника Управління військовополоненими при Верховному командуванні генерала Рейнеке у вересні 1941 р. ми бачимо, що військовополонені були позбавлені всяких прав, при найменшому порушенні застосовувалися жорстокі заходи. Непослух, активний чи пасивний опір повинен був негайно зламлений силою зброї [203, с. 27].

Відомий український історик В.Ю. Король, досліджуючи питання про військовополонених та їх становище в концтаборах, створених на території Рейхскомісаріату України та в зоні військової окупації, зазначав, головною причиною трагедії радянських військовополонених було невизнання їх статусу радянським керівництвом, зокрема Сталіним. Керівництвом СРСР проводилася політика, яка ставила військовополонених поза законом. Навіть коли представники Міжнародного Червоного Хреста запропонували гуманітарну допомогу радянським військовополоненим уряд СРСР відмовився її прийняти. Це призвело до посилення жорстокого поводження з радянськими військовополоненими і активізації антирадянської пропаганди як серед них, так і серед населення окупованих територій [229, с. 42-43].

У Запоріжжі, у таборі для військовополонених, у 35 бараках заводу № 29 на серпень 1942 р. знаходилося близько 3000 осіб, з яких майже половина

згодом померла. У колгоспі «Аврора» Полозького району містився ще один табір для полонених. 28 жовтня 1943 року німці пригнали туди 7000 полонених, яких потім морили голодом, знущались [229, с. 92].

У квітні 1942 року окупанти пригнали в Оріховський район 2000 полонених, яких загнали в хлів. Не випускали звідти три доби. Потім тих, хто не міг рухатися, закололи багнетами. Усього в районі було знищено близько 7000 полонених. Крім того, в області було розстріляно 10916 бранців. За приблизними підрахунками, бо точних даних в архівах немає, у Запорізькій області було знищено 66745 осіб, з яких понад 43000 складала полонені.

На території Джулинського району Вінницької області в селі Тернівка, на території МТС, перебувало 36000 військовополонених, умови їх існування були жахливими, неприйнятними для людської гідності. Вони по 3-5 діб не отримували води. Умирати по 25-30 осіб за день. Тільки протягом серпня 1941 року від голоду і хвороб померло 32150 осіб [229, с. 85].

Особливо яскравим і водночас трагічним прикладом того, як гітлерівська влада ставилася до радянських військовополонених є свідчення В.Ю. Давидова, який бачив за півкілометра від місць основних розстрілів у Бабиному Яру протитанковий рів, ущерть наповнений тілами вбитих командирів Червоної армії: "Можно было это видеть по знакам различия, шпалам. В этой яме было примерно 20000 человек" [412, с. 97].

У листопаді 1941 р. окупаційні війська отримали наказ розпочати вербування робочої сили для відправки до Німеччини. Щоб не порушити довіру місцевого населення до окупаційної влади, у перші місяці війни німецьке керівництво намагалось вербувати добровольців, умовляли, підкуповуючи, обіцяючи в Німеччині усілякі блага. Саме в цей період з'являється велика кількість агітаційних матеріалів, де розповідали про гарне життя в Німеччині.

Вербувальна кампанія робітників із числа українського населення до Німеччини почалася з масованої пропагандистської атаки на захоплених східних територіях. На Поділлі початком пропагандистського наступу стали заклики гітлерівської адміністрації до українського населення, завірені

підписами уповноваженого особливої комісії Міністерства праці з набору робочої сили та місцевих гебітскомісарів. Серед них заклики до трудящих, опубліковані в місцевій газеті «Український голос» та листівках. У них говорилося, що німецька армія звільнила населення України від терору Сталіна та жидо-більшовицьких комісарів, більшовики зруйнували заводи, де українці працювали до війни, спалили господарства, житла, позбавили їх засобів до життя. Наголошувалося, що саме Німеччина може допомогти населенню України, якщо українці будуть віддано працювати для Німецької держави.

Такі листівки друкувалися масовими тиражами. Їх вивішували в найбільш людяних місцях, роздавали майже кожному особисто в руки. Тільки в липні 1942 р. відділ пропаганди Рейхскомісаріату «Україна» розповсюдив серед населення 350 тис. подібних агітаційних матеріалів [185, с. 56].

Згодом стало зрозуміло, що мало хто з місцевих жителів хоче добровільно поїхати до Німеччини. Гітлерівці почали насильно відправляти молодь та працездатних жителів окупованих територій. З іншого боку, активну контрпропаганду проводило радянське політичне управління. На окупованій території партизани розповсюджували листівки, які закликали не їхати до Німеччини: «Хто поїде до Німеччини – того чекає загибель». У листівках друкувалися справжні листи від остарбайтерів, які доходили на Батьківщину підпільними шляхами. У них автори змальовували справжню страшну картину життя робітників зі Сходу в Німеччині. Листівки вказували населенню окупованих територій, як уникнути відправки до Німеччини, закликали не з'являтися до пунктів зібрання і байкотувати німецькі закони [104, с. 9].

На території Рейхскомісаріату «Україна» та в зоні військової адміністрації Міністерство народної освіти і пропаганди та війська вермахту видавали книжки і розповсюджували брошури. Їх зміст зводився переважно до возвеличення Гітлера і фашистського режиму, «нового порядку» на окупованій території й умов праці в Німеччині [213, с. 121-122].

З метою посилення агітаційно-пропагандистської діяльності брошури, що розповсюджували серед особового складу Червоної армії та населення

окупованих територій, видавалися переважно в Німеччині штабом вермахту. Контролював процес їх доставки, безпосередньо Міністерство східних окупованих територій, де було створено відділ, який займався виданням навчальних і агітаційних брошур, спеціальних брошур для молоді, брошури для відповідних професій та рекламні брошури. Цей же відділ мав у своєму підпорядкуванні видавництво, яке також друкувало портрети нацистських лідерів, у тому числі й А. Гітлера, поштові марки, світлини та інші графічні засоби агітації та пропаганди [85, арк. 39].

Порівняно з листівками вони мали значний об'єм і були більш змістовнішими. У них, як правило, містилися матеріали, у яких розкривалася руйнівна політика Радянського керівництва. Зміст інших брошур прославляв Гітлера і фашистський режим, «новий порядок» на окупованій території та умови праці в Німеччині. Назви таких брошур говорили самі за себе: «Хто такий Гітлер?», «Новим шляхом», «Гітлер-визволитель», «Я живу в німецькій сім'ї і дуже щасливий» та багато ін. Для роз'яснення населенню окупованих областей, що собою являє життя в Німеччині, було видано українською і російською мовами брошури «Сільське господарство і земельна політика Німеччини», «Організація молоді в Німеччині», «Організація праці в Німеччині», «Україна в жидівських лабетах» та ін. [38, арк. 34].

Видавалася також значна кількість брошур і листівок, зміст яких був присвячений показу могутності і непереможності вермахту, який зображувався навіть визволителем і захисником населення окупованих областей. Особливо широко розповсюджувалися брошури з таким змістом у районах, де був активний партизанський рух. Такі брошури і листівки закликали партизан здаватися в полон або розходитись по домівках.

Для роз'яснення населенню Рейхскомісаріату «Україна» і зони військової адміністрації ситуації на фронті, повідомлень про майбутнє вирішення долі країни, повідомлення про героїчні перемоги гітлерівської армії, умови життя та праці в Німеччині керівництво вермахту на зайнятих територіях видавало стінні газети у вигляді великих розмірів листівок [38, арк. 35].

Поряд із листівками серед населення розповсюджувалися фотознімки. Виготовлені спеціальним відділом Міністерства народної освіти і пропаганди. Це були фотознімки про життя німецьких робітників і селян, радянських робітників у Німеччині, які призначалися для використання у фашистській пресі для населення Німеччини, а також у газетах, які видавалися російською та українською мовами для населення тимчасово окупованих областей Радянського Союзу, зокрема й України [94, с. арк. 34-49].

Не всі українці вірили пропаганді щасливого життя в Німеччині. Так, наприклад, якщо вірити інформації з доповідної начальника охоронної групи «Схід» таємної польової поліції, котра охороняла під Вінницею ставку Гітлера «Вервольф», унтерштурмфюрера СС К. Даннера начальника Імперської служби безпеки та особистої охорони Й. Ратенхуберу, відправка на працю до Німеччини молодих українців віком від 21 до 23 років відбувалася дуже погано. Цей факт, дійсно, мав місце, адже основна маса населення не піддавалася на пропагандистські заклики окупантів [185, с. 67-68].

Не менше зусиль було докладено німецькими пропагандистами до розпалювання антисемітизму серед місцевого населення. Як і в Німеччині, так і на окупованій території нацистська пропаганда стверджувала, що більшовицька партія та її каральні органи ГПУ – НКВС – насправді є маріонетками в руках всесвітньої єврейської змови, мета якої – повне підкорення народів світу. Євреїв звинувачували в тому, що війна, яка почалася, була розв'язана за їх ініціативою та ін. Звідси робився й висновок: більшовизм і єврейство – це одне ціле, вони є ворогом народів Росії, і тому підлягає знищенню.

Ось деякі цитати з нацистських листівок: «Жидам не місце серед вас», «Чого жиди не давали вашим дітям», «Кінець бердичівській жидові» та ін. [190, с. 62, 104, 106]. Зрозуміло, що такі листівки не могли залишати байдужими тих, хто й так негативно ставився до Радянської влади.

Набір листівок такого характеру був чи не найбільшим у пропагандистському арсеналі гітлерівської адміністрації. Як свідчить наведений приклад, у листівках використовувалися різноманітні прийоми

подачі пропагандистського матеріалу і його змісту. В одних листівках лунали заклики до знищення більшовицько-єврейського керівництва Радянського Союзу, в інших – витіснити їхні сім'ї із суспільного життя, ще в інших порівнювалося, чим займалися євреї в СРСР, а чим українські та російські селяни і робітники та ін. В цьому контексті слід зазначити, що розповсюдження листівок антисемітського змісту, як правило, передувало винищенню євреїв.

Узагальнену інформацію про втрати, які були здійснені єйнзатцгрупами пропонує нам історик О. Круглов. На його думку команди єйнзатцгрупи С тільки за час з 29 вересня 1941 р. по кінець 1942 р. знищили більше ніж 150 тис. євреїв. Загалом же за 1941-1943 рр. на території СРСР було знищено близько 630 тис. євреїв [418, с. 57, 63-64]. Жахливим було те, що німецька окупаційна пропаганда добивалася того, щоб місцеві жителі боялися допомагати євреям.

Дуже часто в самих листівках використовувався і карикатурний жанр. Переважно з карикатурою поєднували прості гумористичні вірші, які дуже легко запам'ятовувалися і передавалися однією людиною іншій.

Необхідно зазначити, що зі своїм пропагандистським завданням сатиричні жанри справлялися не гірше раціонально вивірених пропагандистських матеріалів. Сила їх полягала в тому, що вони впливали на морально-психологічний стан читача особливо емоційно. Наприклад, у газеті «Вінницькі вісті» міститься карикатура «Правдиве обличчя більшовизму: зображено єврея, який знімає маску з обличчям Сталіна. Далі, під карикатурою, міститься текст: «Батькові Сталіну легко правити своїми численними народами, бо цей хоч і тяжкий, але прибутковий обов'язок виконують за нього жиди, «Батько» Сталін це тільки їх маска!» [365, с. 2].

Аналогічні карикатури містились в інших газетах. Їх зміст – це переважно гумористичне висвітлення більшовицько-єврейського керівництва СРСР [363, с. 3], відносин між лідерами трьох країн – Радянського Союзу, США і Англії – політична карикатура (Сталін і Черчилль в упряжці везуть Рузвельта) [360, с. 3].

З метою контрпропаганди та прихилення населення окупованих територій на свій бік, розповсюджувало листівки й радянське політичне управління.

За період з червня по листопад 1942 р. відділом пропаганди і агітації ЦК КП(б)У, ЦК ЛКСМУ, а також політуправліннями Південного і Південно-Західного фронтів видано та поширено серед населення окупованих територій України величезну кількість листівок:

- Листівки-заклики для закладки в районах України, які залишили частини Червоної армії: усього 25 найменувань, загальним тиражем 26100 тисяч прим. З них 10 найменувань ілюстрованих, загальним тиражем 10.000 тис. примі;
- листівки, що були розповсюджені літаками: усього 140 найменувань, загальним тиражем – 251616500 прим. З них: за листопад 1941 р. тиражем – 179746000 прим; з листопада 1941 р. по липня 1942 р. – 68565000 прим;
- листівки ЦК ЛКСМУ: 29 найменувань, загальним тиражем – 3.120.000 прим. За листопад 1941 р. – липень 1942 р. видано 306.866.500 прим [18, арк. 41-42].

Зміст листівок був різноплановим. У них містилися теми про події на фронтах, конкретні факти звірств гітлерівських загарбників, звернення до різних верств населення, короткі зведення з повідомлень Радянського інформбюро, викриття зрадників та інше.

Велику кількість листівок поширював також Комітет Російської визвольної армії на чолі з генералом А. Власовим. В одній з листівок, зверненої до бійців та командирів Червоної армії, до населення окупованих територій, бачимо заклик до повалення більшовицького уряду, співпраці з Німеччиною, створення могутньої Російської держави [92, арк. 14-27].

Прагнучи посіяти серед населення окупованих територій почуття безнадійності, гітлерівські пропагандисти широко розповсюджували листівки про те, що Радянська Армія вже потерпіла поразку, людські резерви вичерпані, тил та економіка країни дезорганізовані, а союзники Англія і США самі потребують допомоги. Так, окупаційне керівництво намагалося впливати на активну частину населення, яка чинила опір, посіяти відчуття приреченості.

Натомість радянські пропагандисти, які залишились у підпіллі, проводили велику агітаційну роботу, яка ставала значною перешкодою на шляху формування німецького інформаційного простору на окупованих територіях. Головним завданням радянських агітаторів було викриття брехливих обіцянок німецької окупаційної влади, розповсюдження і роз'яснення підпільних газет та листівок.

На яскравих прикладах вони викривали брехливість німецької пропаганди, закликали населення не виконувати гітлерівських наказів, саботувати поставки продуктів. Так, у Ворошиловградському районі листівки писались від руки і завдяки тому, що до роботи було залучено велику кількість активістів, їх тираж досягав 1500 примірників [23, арк. 111].

Зі стенограми наради з пропаганди при ЦК КП(б)У бачимо, якими методами та засобами проводилася пропагандистсько-агітаційна робота радянським політуправлінням серед партизанів та населення окупованих територій. Зі звіту дізнаємося, що в партизанському з'єднанні Сабурова, що діяло на території Сумської області, була створена редакція газети «Партизанська правда». Основною її продукцією були листівки, у яких друкувалися матеріали Радінформбюро. Вони розповсюджувалися серед населення окупованих територій. Методи поширення листівок були різні. Посилалися диверсійні групи на залізниці, на основні шосейні магістралі, які з'єднували фронт, для таких диверсійних груп підбирали відповідальних людей, спеціально інструктованих, і вони доставляли листівки в степову частину усіх областей України [24, арк. 7-9].

У листівці партизанів від 1943 р. «Опирайтеся вигнанню в німецьке рабство» радянське керівництво звертається до населення окупованих територій із закликом не їхати до Німеччини працювати, що це є справжнє рабство, що в Німеччині створюються жахливі умови для радянських людей. Люди виснажуються, виконуючи найтяжчу роботу. Товариші! Німці винищують російський народ. Опирайтеся всіма силами вигнанню в рабство. Усі за одного і один за всіх. Безвихідного становища не буває». Листівка

закликає боротися за своє життя, не сидіти склавши руки, чинити опір німецьким окупантам [295, с. 458-459].

До радянського населення окупованих територій України через листівку від лютого 1942 р. звертається ГПУ РККА із закликом «Піднімайся, народ, на боротьбу з лютим ворогом». «Селяни, селянки, старі і малі, знищуйте проклятих гнобителів нашої Батьківщини – німців! Добивайте їх у лісі, на дорозі, у хліві сокирою і довбнею, обрізом, кілком! Допмагайте Червоній армії очищати країну від парши: Завалюйте дороги, псуйте мости, паліть їх склади, будинки, де вони ночують, викурюйте лиходіїв на мороз...» [295, с. 606-607]. Тут яскраво видно відголоски виступу Сталіна від 3 червня 1941 р., у якому він закликав усе знищувати, щоб не дісталось ворогу, не думаючи про народ, який під окупацією опинився через його вину. У цій ситуації населення було збите з пантелику. Армія, яка вважалася непереможна терпіла поразки і зверталася по допомогу до них, кинутих на призволяще. Така ситуація ставала сприятливим підґрунтям для нацистської пропаганди.

Ще одним важливим засобом агітації та пропаганди були плакати. Ця, на перший погляд, звичайна форма реклами відігравала величезну роль у приході нацистської партії до влади в Німеччині. Пропагандисти Міністерства народної освіти і пропаганди розуміли, що враження від наочних матеріалів є надзвичайно сильними, що люди наприклад, можуть забути газетну статтю, але зображення надовго залишає відбиток у пам'яті глядача особливо, якщо це зображення часто потрапляє йому на очі.

Майстром політичних плакатів у Німеччині був відомий художник Мельнер (Ганс Швайцер). За виготовлення плакатів для Третього Рейху йому було присвоєно військовий титул «Уповноваженого Рейху в справі формування мистецтва» [281, с. 24].

Найяскравіше мистецтво плакату показало себе під час передвиборчої боротьби нацистів. Більшість плакатів була насичена емоційним змістом, причому вираженим у візуальній формі: «Це були прекрасні малюнки у вражаюче яскравій кольоровій гамі. Вороги Гітлера виглядали втіленням зла,

Гітлер же показувався янголом-месником, який заступився за принижену Німеччину. Плакати з'являлися усюди: – на стінах будівель, у кіосках, у вікнах партійних закладів і у вікнах усіх, хто симпатизував Гітлеру. Теми їх були нехитрі, але апелювали до двох сильних емоцій: ненависті та ідеалізації» [188, с. 257]. Незважаючи на те що плакати й справді були надзвичайно примітивними, вони сильно впливали на свідомість населення.

Так, плакати, що поширювались Східним відділом Міністерства народної освіти і пропаганди, передавались ротам пропаганди для розповсюдження. Усього до кінця серпня 1942 р. батальйон пропаганди «U» поширив 29 плакатів накладом 1400 тис. штук [477, с. 167].

Створенням та поширенням плакатів займались також окупаційні міські управи. Наприклад, художники сектору інформації Київської міської управи, який очолював А. Шекерик створювали пропагандистські гасла, малювали карикатури і плакати антисемітського і антирадянського змісту. [425, с. 133].

Німецька плакатна пропаганда на окупованій території України була спрямована на викриття радянської системи як режиму, за якого руйнується все, що є позитивного. Вона ґрунтувалася на демонстрації позитивних рис нової окупаційної влади з метою спонукати населення окупованих територій до співпраці або послабити їх страхи перед примусовими роботами в Німеччині.

Як правило, зміст таких плакатів зосереджувався на негативних рисах колективізації та індустріалізації, таким чином намагалися вплинути на свідомість населення окупованих територій, залучаючи до цього гіркий досвід пережитого цими людьми. Агітаційні стратегії цієї пропаганди повинні були глибоко враховувати орієнтацію об'єкта пропаганди. Це проявилось в активному використанні німецькими плакатами радянських політичних гасел 30-х рр., частково навіть у їх дослівному відтворенні, але з протилежним образотворчим супроводом.

Основним мотивом більшості нацистських окупаційних плакатів була ідея, «єврейського більшовизму». Пропаганда вдало використовувала існування

водночас антиросійських, антибільшовицьких та антисемітських образів ворога, надаючи їм надзвичайної драматичності [404, с. 16].

У своїй пропаганді німецька окупаційна влада протиставляла українців більшовикам, змушуючи населення повірити, що євреї та сталінський режим є причиною всіх трагедій українського народу. Серед таких плакатів збереглися деякі із серії «Жиди ваші вічні вороги», «Жидам не місце серед вас!» та ін. [247, с. 64]. Зображуючи більшовиків, нацистські художники (наприклад, В. Крайн, Г. Агрікола, К. Мьольнір) надавали їм «типово єврейських» рис, протиставляючи справжнім представникам арійської раси.

У перші місяці Великої Вітчизняної війни німецька пропаганда через плакатне мистецтво прогнозувала щасливе життя українців за нацистського «нового порядку», давала конкретні обіцянки перерозподілу землі та передачі її селянам. Саме такий пропагандистський зміст був відображений у більшості плакатів. Опубліковане на початку березня 1942 р. розпорядження рейхсміністра окупованих східних областей А. Розенберга «Про новий земельний лад» викликало серед населення надії на якнайшвидший розподіл землі. У цих умовах перед німецькою пропагандою постало завдання стримувати надмірні сподівання місцевого населення на одержання землі в приватну власність. Але, щоб утримати свій авторитет, повільно ознайомлювати населення зі змістом аграрних перетворень, щоб усілякими засобами сприяти підвищенню продуктивності праці селян [477, с. 166].

Щоб якимось пояснити українським селянам, чому досі не почали реалізовувати аграрну реформу, німецька окупаційна адміністрація в листівках і плакатах пояснювала невиконання обіцянок, посиленням терору з боку Радянської влади та, діями партизанів. У зв'язку з чим, плакати «Мені німці дають землю» змінилися на «Бандити – запеклі вороги селянинові! Вони вбивають, грабують, перешкоджають розподілові землі» [513].

Незважаючи на широке розповсюдження плакатної продукції, вона не набула бажаного нацистським керівництвом результату. Причинами такого низького авторитету плаката стало те, що їх зміст не завжди відповідав

дійсності і тому не викликав довіри в місцевого населення. Це також пояснюється ще й тим, що більшість плакатів виготовлялася в Німеччині і тому часто не відповідала суспільно-політичним і соціально-економічним проблемам місцевих жителів, які до того ж спостерігали дії окупаційної влади.

Не менш цікавим засобом пропаганди ставали й марки, вони, як і плакати, справляли великий психологічний вплив на людей. Крім того, вони мали значно більше розповсюдження, ніж плакати.

Широку пропаганду німецьке окупаційне керівництво проводило серед етнічних німців. Для них з етнічної батьківщини висилалася велика кількість книжок відомих німецьких авторів та брошури з пропагандистським змістом. Практично в кожному комісаріаті, де проживали общини етнічних німців, були сформовані спеціальні бібліотеки [40, арк. 5].

Сформовані таким чином бібліотеки отримали по 400 томів книжок, від обласних комісарів – по 150 томів. Бібліотечний фонд формується відповідно до таких змістовних напрямків: загальнополітична література; фахова література про Схід; духовна і розмовна література [40, арк. 6].

Бібліотеки для всіх жителів у Києві формувала також і міська управа на чолі з О. Оглобліним, який видав постанову «Про збереження книжкових фондів». У ній пропонувалося «всім керівникам м. Києва та околиць у 5-денний термін узяти на облік всі бібліотеки, що залишилися в єврейських помешканнях» [413, с. 13].

Що стосується бібліотек і літератури, то німецькі окупаційні органи видали заборону на використання їх як навчального та просвітницького матеріалу. Частина літератури, яка становила особливий інтерес для ідеологів Рейху, за наказом Гітлера була вивезена до Німеччини. У великих містах відбувалася перевірка та відбір літератури, архівів, різноманітних колекцій з метою пізнання більшовицької ідеології та дієвості пропаганди. Про це свідчить розпорядження, видане штабом розвідувального відділу начальника оперативного тилу групи армій «Південь» у липні 1941 р. під назвою «Заходи по збереженню архівів» [224, с. 152].

Для поширення необхідної інформації пропагандистські органи німецької окупаційної влади використовували також виставки, які пропагували добре життя у Німеччині. Характерною в цьому сенсі була діяльність «Музею-архіву перехідної епохи». Метою створення цього музею було відображення всесвітньо-історичного значення боротьби, яку проводив німецький народ на чолі з А. Гітлером, визволення України та ін. Наказ № 18/630 відділу культури та освіти Київської Міської Управи свідчить про те, що «Музей-архів перехідної епохи» працював аж до лютого 1942 р.[65, арк. 81].

У травні 1942 р. Розпорядженням голови м. Києва матеріали, що зберігалися у Київській Міській Управі та районних управах передавалися до музею на збереження та використання [64, арк. 44].

Таким чином, агітаційно-пропагандистська діяльність гітлерівської Німеччини у Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації була спрямована на створення спеціального інформаційного простору, який сприяв би окупаційній політиці нацистів, зокрема в початковий період Великої Вітчизняної війни – червень 1941 р.-червень 1942 р.

Обидві сторони – і гітлерівська адміністрація, і радянське керівництво – активно застосовувало всі засоби друкованої пропаганди, а найактивніше саме листівки, для впливу на свідомість населення тимчасово окупованих німецькою армією територій. Часто люди губилися від розмаїття такої кількості листівок, але їх брехливий зміст дозволяв приймати відповідне рішення.

Оскільки справжнє становище українського населення не відповідало тому, що пропонувалось у листівках, плакатах і брошурах, то люди все більше проявляли недовіру до цих наочних засобів німецької пропаганди і дуже часто використовували папір, на якому вони були виготовлені не за призначенням.

Загалом німецька агітаційно-пропагандистська діяльність відіграла значну роль у просуванні німецько-фашистської армії в глиб СРСР, але непослідовна політика німецької окупаційної влади підривала створені нею ж інформаційні засади.

3.4. Чутки та дезінформація як засіб впливу на свідомість населення.

З продовженням німецько-радянської війни, у кінці 1941-1942 рр., інформаційно-психологічний вплив на свідомість населення окупованих територій стає більш актуальним і вкрай необхідним для німецько-фашистського керівництва. Незважаючи на перемогу військ вермахту під час другої Харківської операції, просування на південь і південний схід після Воронежсько-Ворошиловградської стратегічної оборонної операції та оволодіння частиною перевалів Кавказького хребта, населення окупованих територій продовжувало насторожено ставитися до окупантів. Враховуючи ситуацію, що складалася на Східному фронті у листопаді 1942 р.-лютий 1943 р. – поразки гітлерівських військ, політика на окупованих територіях дещо змінюється і стає більш лояльною до населення окупованих, особливо сільськогосподарських областей. Це пояснювалося тим, що керівництво вермахту, утрачаючи позиції на фронтах, прагнуло здобути більшу прихильність населення Рейхскомісаріату України та зони військової адміністрації.

Крім преси, листівок, радіопропаганди та кінопропаганди, гітлерівське керівництво починає вдаватися до нових механізмів і прийомів поширення інформації і посилення інформаційного простору в межах окупованих областей. Зокрема це такі механізми, як чутки та дезінформація, які часто були більш ефективними, ніж інші засоби та методи пропаганди.

Сучасна наука довела, що чутки є сильним маніпулятором психічною свідомістю мас. І пов'язано це перш за все з тим, що чутки передаються через міжособистісні контакти – під час спілкування між індивідами. Найцінніше те, що спілкування можливе як між окремими індивідами, так і в спілкування одного індивіда з групою та спілкування однієї групи з іншою. Це сприяє швидкому поширенню будь-якої інформації, зокрема правди чи брехні. У всіх цих випадках на перший план виступає та обставина, що звичайні люди більше довіряють таким же, як вони, ніж керівництву чужої країни. Яке окупувало їх життєвий простір.

Керівництво гітлерівської Німеччини та генеральний штаб вермахту використовувало чутки як активну маніпулятивну технологію, яка була провідною ще під час Першої світової війни, коли необхідно було за короткий час здійснити вплив на свідомість мас, упроваджуючи будь-які установки, необхідні противникам.

Особливість чуток у тому, що в більшості випадків вони виникають стихійно і стають стихійним передавачем інформації. З одного боку зацікавлена сторона прагне їх поширити, але з іншого – надзвичайно важко втримати їх у певних рамках, тому що чутки як швидко з'являються, так і швидко обростають інформацією, трансформуються і змінюються до невпізнання.

На території окупованих областей чутки часто виникали за сприяння звичайних людей, вони відображали їх надії і сподівання. Крім німецької окупаційної влади чутки розповсюджували радянські партизани, підпільники та представники націоналістичних кіл українських організацій. Вони сприяли некритичному сприйняттю інформації малограмотними і віруючими людьми, а також ненавченою життєвим досвідом молодь.

Населення окупованих областей України загалом було адаптоване до сприйняття чуток, адже в Радянському Союзі цей вид поширення інформації використовувався як ідеологічна зброя і був нормальним явищем. Феномен чуток став об'єктом уваги психологів у нашій країні ще в 20-х роках. Причиною цього послужили політичні реалії того часу, коли вороги молодій Радянській державі, скориставшись безграмотністю і марновірністю значної частини населення, стійкими традиціями до усної передачі різного роду інформації, перетворили чутки на «усну газету контрреволюції». Наклепницькі чутки, що навмисно розповсюджувалися класовим ворогом, виражали страх перед новою владою, агресивність по відношенню до її керівників (слух про «німецьких шпигунів, привезених до Росії в запломбованому вагоні»), надії їх авторів на «швидкий крах більшовиків». Незважаючи на порівняно швидке «вмирання» подібних чуток, вони встигли заподіяти немало шкоди, вплинувши на суспільні та політичні настрої і думки, оцінки і поведінку значних груп людей.

Звільнення свідомості від привнесеного в нього явного обману прийшло для багатьох тисяч із них через участь у громадянській війні на боці контрреволюції, через роки емігрантської вбогості і приниження добровільних вигнанців, заляканих «звірствами московської «Чека», «руйнуванням багатовікової культури». Важливу роль наклепницькі та пропагандистські чутки відіграли і під час Великої Вітчизняної війни, зокрема на окупованих німецькою армією територіях. Причому чутки поширювали як радянські, німецькі пропагандисти, так і патріотичні кола українських націоналістів.

На питання про політико-психологічну значущість проблеми чуток, що навмисно розпускались усіма учасниками військових дій, ще на X з'їзді РСДРП зазначив В. Ленін. Як на засіб боротьби з чутками він послався на брошуру Е. Кларка «Факти і домисли про Радянську Росію» [128, с. 119-127].

Проблема чуток опинилась у полі зору дослідників і у зв'язку з необхідністю поширення друкованої продукції в селі, де населення залишалось ще в значній мірі безграмотним і через це схильними до марновірних домислів.

На рубежі 20-30-х рр. ХХ ст. чутки перетворилися на активну зброю недобитих ворогів Радянської влади. Вони навмисно поширювали вигадки про «божу кару» за читання журналу «Безбожник», про «морову виразку» у вигляді малярійної епідемії, про трактори, «від яких земля просочиться гасом і родити не буде». Кожна скільки-небудь значуща подія – нота Керзона, убивство Воровського, конфлікт на КВЖД – ставала відправним пунктом для розповсюдження наклепницьких чуток, а сама подія тлумачилася як підтвердження достовірності найнеймовірніших вигадок. Відмічені прецеденти показують, що проблема чуток зовсім не нова для тих, хто займався пропагандою і контрпропагандою. Ця проблема найяскравіше показала себе в умовах Великої Вітчизняної війни, ускладненої соціальними та економічними проблемами радянського суспільства. Для поширення чуток використовувалися найновіші на той час технічні засоби: радіомовлення, преса і листівки.

Закономірність розповсюдження переважної більшості усних повідомлень, що передавалася усередині соціальних груп у межах певного

інформаційного простору, дозволяє поділити чутки на «локальні», які діють у межах будь-якого населеного пункту села або містечка, колективу підприємства або навчального закладу та ін. «Локальні» чутки недовговічні, але фактом залишається те, що вони встигають стати «новиною», яка дуже швидко поширюється в таких інформаційних потоках. Так, усім відомі звірства німецьких солдат на окупованій території України, але радянські партизани та підпільники-пропагандисти «удосконалювали» інформацію поширюючи жахливі чутки серед місцевого населення. Так, в одному з сіл розповідалося про події, що трапилися в сусідньому селищі: «У селі Кочин озвірілі гітлерівські людожери по-звірячому замучили і посадили на кіл 20 чоловік. 55-річному Д.Дубровець просвердлили лоб, відрізали пальці, розпороли живіт...» [46, арк. 7-8]. Це змушувало частину людей або кидати свої домівки і йти до партизанів і з лютою ненавистю мстити фашистам.

Красномовним прикладом поширення неправдоподібних чуток є також свідчення відомого історика, очевидця подій Вітчизняної війни Ф. Пігідо-Правобережного: «Почув я радіопосилання, де розповідалося про нашу місцевість, а саме, що німці оволоділи селом Стайки і що там лютує тепер «розгнуданий фашистський терор», багато людей розстріляно. Два дні тому – говорилося далі в тому повідомленні – німці зігнали до берега Дніпра сотні жінок і там гвалтували їх. Крик жінок було чути з лівого берега Дніпра. Це повідомлення дуже здивувало нас, бо в селі було зовсім спокійно: ні грабунків, ні якихось насильств...» [133, с. 73].

Як бачимо, поширення чуток застосовувалося для формування ненависті населення до ворога. Цікаво, чому комуністична влада боялася, що в населення окупованих територій німецька окупація не викличе ненависті і докладала максимум зусиль, щоб її викликати?

Наступний рівень чуток можна назвати «регіональним»: це ситуація, за якої чутки можуть циркулювати у зв'язку з цінностями і цілями населення області або групи областей, республіки, географічного регіону. Характерні

чутки поширювали релігійні діячі та німецька і угорська влада на окупованих територіях Західної України.

Так, єпископ Мукачівської уніатської єпархії звернувся до всіх священників помісних церков з наказом поширювати серед населення чутки, щоб посилити боротьбу проти прагнень Закарпаття до возз'єднання з Україною. Поширювалася інформація про те, що в майбутньому незалежна і вільна Угорщина на підставі права самоврядування більше буде поважати й любити братні народи, які тут живуть... [181, с. 65].

Нарешті, слід виділити рівень «національний» і «міжнаціональний». Це поширення чуток, які розпалюють національний рух або міжнаціональну ворожнечу. Треба віддати належне, радянське керівництво ніколи не використовувало цей рівень чуток. А щодо гітлерівського уряду та німецької окупаційної адміністрації, то саме на цей рівень покладалися великі надії. Доказом цього є розповсюдження інформації про те, що всі більшовицькі керівники-євреї, активно підтримували натягнуті відносини між українцями Західної частини України та поляками, між етнічними німцями та українцями, між євреями та українцями й іншими народами, що населяли Україну в період Другої світової війни [241, с. 17-18].

Для розповсюдження чуток і ведення активної контрпропаганди німецьким урядом було підготовлено фахівців-психологів, які розробляли необхідну стратегію використання чуток. Серед них: «чутка-бажання», «чутка-страховище» і «агресивна чутка».

«Чутка-бажання» найчастіше ставала спробою видати бажане за дійсне, причому в умовах, коли реальність приходить у протиріччя з тим, що людям необхідне, довгоочікуване і те, що довго обговорювалось у зазначеному суспільному середовищі [498].

Прикладом такої чутки стало очікування певної частини жителів Західної частини України на те, що з приходом німецької армії вони зможуть вільно жити і вести своє господарство одноосібно, а не в колгоспній системі, яку встановила Радянська влада. Але політика вермахту на українських землях не

відповідала сподіванням місцевого населення. Багато і вітчизняних, і німецьких істориків визнають, що політика окупаційного керівництва стала доленосною помилкою, унаслідок чого місцеве населення надавало підтримку радянським партизанам і Червоній армії. Відомий історик В. Косик відзначав, що після того, як «німці вирішили не допускати прагнень українців до автономії в Генеральному Губернаторстві», вони зіткнулись із серйозними труднощами у своїх стосунках з населенням західної частини України...» [109, с. 182].

Чутки, що відображали бажання і надії, стали засобом активної деморалізації політичного противника. У ході Великої Вітчизняної війни в пропагандистській практиці зареєстровані прецеденти навмисного розповсюдження таких чуток із завданням деморалізації людей у військових умовах. Німецькі пропагандисти використовували будь-які засоби, щоб переконати населення окупованих областей про цілковитий розгром Червоної армії та розпад Радянського Союзу, непереможність німецької армії, а звідси й те, що Радянська влада більше ніколи не повернеться на зайняті фашистською армією землі [11, арк. 8].

Німці поширювали чутки про те, що Японія теж напала на Радянський Союз, захопила вже весь Сибір, Туреччина окупувала Кавказ, а німецька армія завершує розбивати окремі частини радянської Червоної армії, які ще не здаються [11, арк. 9-10].

«Чутка-страховище», звичайно, виражає боязливе передбачення яких-небудь неприємних подій і стає можливою завдяки досить поширеній звичці не дуже далеких або марновірних людей песимістично чекати гіршого. Мотивом для відтворення «чутки-страховища» найчастіше служить задоволення від розділеного з ким-небудь страху і таємна надія на можливість спростування сюжету, який лякав. Але навіть якщо спростування не відбувається через відсутність у слухача відповідної інформації, то розділений страх переноситься легше. «Чутки-страховища» часто виникають в періоди соціальної напруги або гострого конфлікту (стихійне лихо, війна, революційна ситуація, державний переворот і т. д.), і їх сюжети варіюють від просто песимістичних до відверто

панічних. Під час Вітчизняної війни навмисне поширення таких чуток стало улюбленим елементом ідеологічних, політичних та економічних диверсій [498].

Так, як уже було зазначено вище, радянське керівництво та пропагандисти активно розповсюджували чулки про неймовірні злочини гітлерівських солдат. Інколи злочини солдат німецько-фашистської армії й насправді були жахливими, але радянська пропаганда їх примножувала так, як тільки могла, щоб посилити в населення та бійців Червоної армії страх та ненависть до загарбників.

Цікаво, що чулки ширилися навіть із офіційного джерела – Радянського Інформбюро. Так, в одній із бесід, розрахованій на селян, що перебували на тимчасово окупованій території говорилося: «У Німеччині панують голод та епідемії. Немає дня, щоб не вибухнув страйк серед іноземних і німецьких робітників, кати з СС, що пройшли науку на масових убивствах, розстрілюють із кулеметів і автоматів непокірних. Гітлерівський блазень Геббельс у своїх статтях залякує смертю кожного, хто виявлятиме незадоволення заведеними фашистськими рабськими порядками.

У німецьких селян забрали вже все для війни: і хліб, і худобу. Землю обробляти нема кому – усі чоловіки в армії» [16, арк. 70]. Такі чулки, як правило, сильно підривали авторитет німецької влади й інформаційне поле, яке намагалися створити гітлерівці. До того ж часто вони обговорювалися багатьма жителями, і тоді німецька адміністрація, караючи людей за їх поширення, сама провокувала ненависть місцевих жителів до окупаційної влади.

А ось приклад бесіди, яку проводили радянські пропагандисти безпосередньо з селянами, що перебували в окупованих районах: «Трудящі селяни окупованих районів Радянської України, німецькі фашисти задумали ліквідувати колгоспний лад і встановити для вас кріпацькі порядки, а вас перетворити в покірне бидло, рабів німецьких князів і баронів. Цим проклятим новим порядком фашисти хочуть уярмити вас, перетворити вас і ваших дітей на наймитів, що тягнуть каторжну лямку від зорі до зорі, у маєтках розжирілих пихатих кровопивців поміщиків і куркулів» [16, арк. 84].

З одного боку картина, яку змальовували в цій бесіді, була жахливою. Але чи не так само жили українські селяни за часів панування Радянської влади? Не всі вірили тому, що їм розповідали, бо думали, що гірше, ніж у радянському кріпацтві вже не може бути. Треба сказати, що ця чутка-жах, якою залякували селян для того, щоб вони не підтримували німців, дуже скоро виявилася правдоподібною.

«Агресивна чутка» звичайно, ґрунтується на забобонах і виражає собою різко негативне ставлення окремої групи людей до об'єкта, що фігурує в сюжеті чутки. Елемент агресивності часто є в чутках, що лякали. Не випадково, наприклад, що під впливом чуток про те, що в дітей, яких відправляють до Німеччини, гітлерівське керівництво забирає кров для своїх поранених, населення зайнятих німцями сіл тікало в ліс до партизанів [48, арк. 100].

Різноманітність чуток умовно можна поділити ще за ознаками інформаційної характеристики, що виражають міру достовірності чуток, тобто ступінь відповідності фактів, що повідомляються, відповідним сторонам події, яка насправді відбулася. На цій підставі чутки підрозділяються на чотири типи: від абсолютно недостовірних (за суттю, що відображають тільки настрої аудиторії) аж до близьких до дійсності. Умовність у цьому випадку визначається тим, що в процесі циркуляції сюжет чутки трансформується настільки, на скільки знижується міра його достовірності.

Разом із тим указана й протилежна закономірність — підвищення достовірності чуток, коли їх сюжети стимулюють події, які вже відбуваються або відбулися. Так було в наведених вище прикладах чуток про страх перед окупантами, ослаблення віри в боєздатність Червоної армії, у перемоги німецької армії на всіх фронтах. Тривале розповсюдження чуток породжувало в населення зростаюче відчуття невизначеності, нервозність, стрес і знижувало здатність до організованого опору.

І в радянській, і в німецькій інформаційній діяльності використовувалося таке поняття, як спецпропаганда.

Ефекту навіювання інформації чутками можуть сприяти створені спецпропагандою дефіцит інформації або її надзвичайна суперечність, що стихійно або навмисно склалися, а також психологічна напруженість, наприклад, у зв'язку з великими втратами, оточенням та ін.

Найвищого ефекту навіювання досягає під час суміщення екстремальних умов і авторитарного джерела, яке здатне емоційно викладати зміст повідомлення.

З усіх інформаційних каналів, які є в розпорядженні спецпропаганди, найкращими для діяльного впливу є виступи авторитетних людей, що говорять емоційно на мітингах і в групових бесідах. Саме тому радянське керівництво наказувало виступати з лекціями, бесідами, проводити мітинги перед населенням лідерам партизанських загонів [51, арк. 170, 174].

Істотним недоліком чуток є недовговічність ефекту. Щось «вселене» житиме у свідомості до тих пір, поки його не витіснить емоційніший більш авторитетний заряд інформації.

Щоб чутка була максимально достовірною обидві сторони – і радянська, і німецька – для більшої переконливості насичували її порівняннями, зіставленнями, аргументами, точками зору як «за», так і «проти».

Наприклад, німецькі органи управління, проводячи пропаганду проти радянського способу життя, наводило як доводи приклади господарювання українських селян у колгоспах, важку працю на соціалістичному полі, репресії проти ворогів Радянської влади, поширювало чутки про поразки Червоної армії і перемоги німецької [37, арк. 73-75].

Усе це в дуже короткі терміни викликало до життя величезну кількість найнеймовірніших чуток по обидва боки лінії фронту – як із приводу завдань і намірів урядових і радянських військ, так і в частині бойової готовності і хоробрості озброєних груп противника.

Слід сказати, що розповсюдження і використання чуток серед усіх верств населення розглядалося як нормальне явище, а чутки за ефективністю успішно

конкурували зі ЗМІ і зводили часто нанівець навіть організовані зусилля уряду та пропагандистів Комуністичної партії.

Ще одним, досить поширеним способом розповсюдження чуток було використання листівок на окупованій території України. Цей засіб був досить ефективним ще й тому, що більша частина населення в Радянському Союзі була грамотна або малограмотна і прочитати написане не складало великих зусиль. Цікавим прикладом поширення такого роду чуток є листівка, звернена до партизанів ОУН. У серпні 1943 р. від командира партизанського загону тов. Грабчака до Українського Штабу партизанського руху надійшла радіограма про те, що на території Кам'янець-Подільської області виявлена листівка, яка мала провокаційний зміст. Це підтверджується витягом із самої листівки: «Ви вже підняли зброю проти фашистських окупантів, Ви дієте в дусі нашого Великого Леніна, у цьому ваше щастя. Завершіть же вашу спільну справу, об'єднавшись зі своїми радянськими товаришами... Товариш Сталін і Радянський уряд готовий пробачити Вам ваш відхід від Радянської держави. Вони готові вашого ватажка і керівника Степана Бандеру ввести до складу Українського Радянського уряду за умови, що Бандера і його товариші негайно приєднаються до нашої боротьби проти фашистської Європи» [21, с. 18].

Інформація, яка надходила з цієї листівки ніяким чином не відповідала політиці, яку проводив радянський уряд щодо тих, хто діяв під час війни на боці націоналістичних угруповань, крім того, націоналісти переслідувалися Радянською владою.

Таким чином, намагаючись визначити спосіб дії чуток, ми зіткнулися з деякими проблемами. Необхідно було надійно обґрунтувати зміст чуток, їх інформаційність і експресивність.

З огляду на вищезазначене, за ознаками інформативної характеристики, чутки можна поділити на типи: абсолютно недостовірні чутки; недостовірні чутки з елементами правдоподібності; правдоподібні чутки; достовірні чутки з елементами неправдоподібності. За ознаками експресивної характеристики

згідно з емоційною реакцією чутки можна поділити на: чутки-бажання; чутки-страховище; агресивні чутка.

Найбільша проблема та негативна риса чутки є її непередбачуваність. Непередбачуваність полягає в тому, що суб'єктом, який породжує чутку, не може залишатися хтось один. Як тільки чутку випущено в інформаційний простір, вона починає рухатися за власною траєкторією, жити своїм власним некерованим життям і не підлягає ніякому управлінню, іноді навіть може стати загрозою навіть тому, хто її породив. Чутку не можна доставити до свідомості об'єкта, щоб вона не пройшла через декілька передавальних ланок. Унаслідок чого на практиці часто буває так, що чутка в результаті спотворювалася до невпізнання. Тому можна стверджувати, що абсолютно неправдоподібні чутки до об'єкта дії просто не доходять. На шляху до об'єкта вони обростають новою інформацією – часто досить правдоподібною – і вже не можуть повністю виконувати завдання, яке в них закладене.

Треба також відмітити, що абсолютно неправдоподібні чутки сприймаються такими в одному середовищі, але не можуть не викликати ніяких сумнівів в іншому.

Ще складніше йшла справа з чутками, створеними на основі експресивності. Експресивність дуже важко направити за якоюсь конкретною адресою чи в потрібному напрямку. Майже завжди на експресивність, пропоновану спецпропагандою, накладалася чужа експресія. Так, у ході роботи з дискредитації «Нового порядку землекористування» німецького уряду на окупованих територіях радянські пропагандисти активно розповсюджували інформацію про те, що насправді німецьке керівництво хоче перетворити громадські, колгоспні господарства – «економічні двори» – у замасковані поміщицькі маєтки для панів, де українські селяни будуть вирощувати і збирати урожай, а німцям залишиться лише подати вагони і вивезти хліб у голодну Німеччину [16, с. 76]. Насправді, ці чутки не завжди були ефективними, адже селяни ще не забули, як Радянська влада конфісковувала в них хліб і вивозила до центральних районів СРСР. Їм хотілося вірити, що тепер

буде все по-іншому. Саме це стало основною причиною розповсюдження різних за ступенем правдоподібності чуток.

Доводилося багато разів спостерігати, як до чутки-страховища на шляху до об'єкта приростав «хвіст». Найчастіше цей хвіст був у вигляді похідних термінів, закладених у неї. Наприклад, радянське командування поширює повідомлення, що «у найближчий день» війська будуть переміщені на нові позиції, а в місці, куди інформація доставлена, виявилось, що її вже забезпечили конкретною датою – значно більш пізнішою, ніж та, яку мали на увазі у початковій чутці. Оскільки так бувало неодноразово, керівництво Червоної армії використовувало це явище у своїх цілях. У цьому напрямку необхідно зазначити, що відкласти виконання чогось обіцяного, у тому числі і погроз, нервувало місцеве населення і призводило його невдоволенням. Навмисне розпускалися чутки про майбутнє пересування різних військових частин, які іноді підтверджувалися, і чутки-страховища одержували підтвердження. У результаті набиралося багато «за» і «проти» правдивості чуток. І тому, коли вже йшли бойові дії, противник був позбавлений можливості в потрібний йому час перевірити достовірність тієї чи іншої інформації. І так, як така невизначеність іноді підтримувалася тижнями, командири груп починали нервувати, мимоволі квапити події, щоб скоріше розібратися в тому, що відбувається. Це відповідно приводило до помилок в оцінці обстановки і в поведінці.

Ефект від такої інформації перевищував усі можливі наслідки невиконання наказу і це відповідно призводило до значних втрат або щонайменше до дезорганізації ворога. Нерідко цей же механізм чуток використовували й німці.

Наводимо приклад народження конкретної чутки. Це приклад чутки з донесення начальника Головної робочої групи України в Києві відділу обліку і контролю штабу Розенберга в Берліні від 1 липня 1943 р. (чутки, пов'язані з відвідуванням рейхсляйтера): «Наш агент служби безпеки доповів, що, у

зв'язку з відвідуванням рейхсляйтером Розенбергом 6 червня 1943 р. м. Києва, серед міського населення виникли різноманітні чутки.

За декілька днів до прибуття рейхсляйтера до Києва, коли ще нічого не було відомо ні про приїзд, ні про те, хто саме приїде, серед населення виникли чутки про те, що в неділю 6 червня 1943 р. вийде важливе урядове повідомлення. Стало відомо, що в цей день театри мають бути закритими; ця обставина викликала в населення підозру, що несе таке повідомлення?

У п'ятницю і суботу чутки набули конкретної форми, говорилося про те, що окупаційна декларація має пряме відношення до форми управління в Україні, – більше того, що буде проголошено заклик за автономну і навіть самостійну Україну, що на чолі українського уряду буде поставлено відомого українського діяча Д. Дорошенка.

З подробицями говорилося про те, що для передбачених святкувань з приводу проголошення незалежності України з театрів будуть винесені українські жовто-сині прапори і будуть встановлені на підприємствах.

Подібні повідомлення з особливою енергією розповсюджувалися особами, які належали до українських націоналістичних кіл.

Наведені чутки не мали ніякого відношення до пана рейхсміністра та планів його приїзду до Рейхскомісаріату «Україна», крім того, про його приїзд не знали нічого певного до самого прибуття» [43, арк. 1-3].

Методологічні й технічні механізми підготовки і розповсюдження чуток були досить складними. Але не меншу складність являв і аналіз інформації, яка поверталася до того, хто її поширював, але дещо в іншому вигляді. Головне, від чого повинен був уберегтися спецпропагандист – той, хто безпосередньо й розповсюджував чутки, — це не стати об'єктом споживання чуток, підготовлених для нього спеціально противником. Для цього необхідно за можливості ретельно аналізувати шляхи проходження чуток, умови, у яких до них додаються нові елементи змісту.

Одним із ефективних механізмів німецької спецпропаганди була концентрації інформації. Цей механізм полягав у тому, що чутки

компонувалися за тематичними блоками. Наприклад, у період окупації українських областей виникла необхідність дискредитувати окремих ватажків озброєних груп, зокрема керівників ОУН та УПА. Для цього складався блок чуток, куди входили, крім тих, що порочили, також ті, що прославляли, захищали і співчували. Тобто тут же використовувався метод часткової правди.

Ще 1924 року відомий радянський дослідник Я. Шафир писав: «Чутка перш за все виникає на певному ґрунті. Це означає, що приводом для неї є чийсь серйозний і значний інтерес (незадоволений у дійсності), який знаходить собі в чутках, як у відомому продукті суспільної фантазії, задоволення, переважно в багато разів опосередкованому вигляді» [316, с. 64-67].

Ця справедлива думка має право на життя. Адже саме виникнення і розповсюдження чуток обумовлюються перш за все особливостями соціально-інформаційних процесів у даному суспільстві. Інформаційно-пропагандистська робота пропагандистів і агітаторів противника у цьому випадку стала стимулом і змістовним орієнтиром, але в жодному випадку не причиною виникнення чуток: чутка може бути умисне «підсаджена» тільки там і тоді, де і коли для цього виникають необхідні умови — інформаційний вакуум, що виражається у незадоволеному інтересі і стає загалом сприятливим ґрунтом.

З цього приводу необхідно зауважити, що такий ґрунт і такі соціально-економічні і суспільно-політичні умови й існували на українських окупованих територіях. Радянська влада зробила все, щоб українське населення зневірилося і втратило довіру до соціалістичної держави. Саме це стало благодатним підґрунтям для розповсюдження різноманітних чуток, що дискредитували не лише радянське керівництво, а й більшовицький режим у цілому.

Американський теоретик психологічної війни П. Лайнбарджер зазначає: «Пропаганда такого плану полягає в планомірному використанні чуток для дії на розум і відчуття даної групи людей з визначеною метою, що має суспільне значення, чи військове, чи економічне, чи політичне» [241, с. 28-51].

У цілому навмисне поширення чуток орієнтовано на інформаційно-ідеологічне заплутування мас, і, як ми переконалися, використовувалося воно в арсеналі методів пропаганди.

Так, у період німецько-фашистської окупації чутки стали серйозною зброєю пропаганди. Вони являли небезпеку не лише для військ і населення Радянського Союзу, а іноді й для самих гітлерівців, дезорганізуючи їхню діяльність як серед власних військ, так і серед населення окупованих територій.

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що обидві сторони – і радянське, і німецьке окупаційне керівництво – досить ефективно використовували чутки як механізмів, що впливав на свідомість населення окупованих територій та брав безпосередню участь у формування інформаційного простору. Для поширення чуток, крім усних повідомлень, використовувалися найновіші на той час технічні засоби, на першому місці серед них стояло радіомовлення. Іноді до розповсюдження чуток вдавалися священнослужителі та націоналістичні сили.

Дезінформація – це спосіб оперативного (стратегічного) маскуванню, який полягає в навмисному поширенні неправдивої інформації про свої війська, їх угруповання, склад, озброєння, боєздатність, плани бойових дій тощо з метою ввести противника в оману.

Для дезінформації використовуються різноманітні засоби зв'язку, друк, радіомовлення та ін. Як правило, дезінформація проводиться в комплексі з демонстративними діями, імітацією, прихованістю.

Якщо ми розглянемо навіть сам процес вторгнення гітлерівської Німеччини на територію Радянського Союзу, то ми побачимо, що весь період, що передував цій події був наповнений німецькою дезінформацією. Гітлерівське керівництво дезінформувало не лише населення Європейських країн та СРСР, а й власний народ, готуючи його до війни. [134, с. 221–223]

Дезінформація стала найбільш поширеним механізмом боротьби з ворогом – це був спосіб маскуванню, що полягав у навмисному розповсюдженні хибних відомостей про об'єкти, їх склад і діяльність [193, с. 49-50].

Дезінформація включала використання свідомо помилкових даних і повідомлень, стаючи, по суті, різновидом обману. Межу між дезінформацією і брехнею важко було помітити.

Усю дезінформаційну кампанію планувалося здійснити у два етапи. Перший етап кампанії почався з серпня 1939 р. і тривав до квітня 1941 р.; німецьке військово-політичне керівництво намагалося приховати свої наміри щодо нападу на СРСР і ввести в оману радянське військово керівництво.

23 серпня 1939 року представники німецького (Ріббентроп) та радянського (Молотов) урядів підписали в Москві „Договір про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом” і „Таємний протокол” стосовно розподілу сфер впливу в Європі. Уже 31 вересня 1939 року на позачерговій 4-й сесії Верховної Ради СРСР Молотов стверджував про неможливість вторгнення німецької армії на територію СРСР та загарбання й окупації нею України. А 2 вересня 1939 року газета „Правда” та Радянське Інформбюро повідомили про перехід німецькими військами польського кордону. Автоматично у війну було втягнуто ту частину етнічних українців, що мешкала на території суверенної Польської держави. У жодному з інших тогочасних джерел немає навіть натяку на початок трагічної події світового масштабу. У ці ж дні з усіх радіостанцій патетично, з великим піднесенням розповідалося про „історичну сесію Верховної Ради СРСР” [199, с. 157].

Першою брехнею була ситуація, коли гітлерівське командування, щоб прикрити дії Штабу Верховного Командування створило потужну систему інформаційних заходів для пояснення власному народу та народу зарубіжних країн про підготовку до війни з Радянським Союзом. Відповідно до наказу генерал-фельдмаршала Кейтеля 15 лютого 1941 р. було підписано вказівки про маскування підготовки військових дій проти СРСР.

У цих вказівках відзначалося, що в перший період війни, необхідно підтримувати в суспільній думці невизначеність, стосовно намірів щодо війни з СРСР. Наполегливо радилось акцентувати увагу суспільної думки на вторгнення в Англію, яке нібито готувалося. Для більшого переконання і

підтвердження всіх повідомлень у цьому напрямку проводилися заходи військового характеру з метою створити в противника враження, що план висадки в Англію насправді існує [117, с. 248-249].

Наступний етап підготовки операції «Барбаросса» полягав у стратегічному розгортанні сил для її здійснення. Чим ближче переміщалися німецько-фашистські війська безпосередньо до кордонів СРСР, тим потужнішими були дезінформаційні маневри з метою відволікти увагу від останніх приготувань [490].

Дезінформаційна політика гітлерівського уряду була досить ефективною, про що свідчать події, які відбувалися після підписання договору між Німеччиною і Радянським Союзом про ненапад.

Про підготовку Німеччини до війни з СРСР керівництво країни, зокрема Сталін, отримували інформацію вже з грудня 1940 р. Так, 25 грудня 1940 р. радянський аташе в Берліні отримав анонімний лист, у якому говорилося про прийняту Гітлером Директиву № 21, операцію «Барбаросса». У наступному, не менш важливому інформаційному повідомленні, яке було отримане радянським керівництвом з німецького посольства в Японії і в якому секретний агент і кореспондент однієї з газет Р. Зорге, говорив про повну готовність гітлерівської армії до війни з СРСР, називалася приблизна дата та кількість військ зосереджених на західному кордоні з Радянським Союзом.

Про підготовку Німеччини до війни з СРСР мали інформацію як американський так і англійський уряди. Американський дипломат С. Вудс, який спілкувався з опозиційними Гітлеру колами німецьких дипломатів та бізнесменів, отримував інформацію з перших рук практично про кожне таємне засідання гітлерівського керівництва. Інформація отримана ним була перевірена і передана радянському керівництву, але дезінформаційна політика Гітлера була більш переконливою для радянського керівництва. Про це свідчить записка керівника військової розвідки П. Голікова, розіслана в усі ланки його відомства після повідомлення керівника радянської розвідки Л. Треппера про наближення війни: «Всі документи, що вказують на близький

початок війни, повинні розглядатися як фальшивки, які походять з британських або навіть німецьких джерел» [229, с. 19]. У свою чергу англійська розвідка в лютому-березні отримала інформацію про зміну напрямку у військових планах Гітлера. Черчілль зрозумів, що, незважаючи на агресивну інформаційну атаку, яка демонструвалась у пресі і на радіо щодо Англії, вторгнення було відкладене, і почалася підготовка до військових дій на Сході проти СРСР [510].

До квітня 1941 р. у радянського керівництва було накопичено достатньо інформації, щоб зрозуміти, що війна з гітлерівською Німеччиною неминуча, але вміло проведена дезінформаційна кампанія дала свої результати.

Німецька дезінформаційна політика не зупинялась навіть тоді, коли війна вже почалася. Справді великою брехнею стала німецька декларація про оголошення війни, розрахована на європейську спільноту та народи Радянського Союзу. У ній гітлерівський уряд намагався переконати всіх, що змушений був розпочати війну проти СРСР, тому що Радянський Союз порушував основні положення радянсько-німецького договору. Радянське керівництво обвинувачувалось у тому, що воно намагалося таємно піти на змову з Англією проти Німеччини, що велику кількість радянських військ було сконцентровано на широкому фронті від Прибалтики до Чорного моря, загрожуючи Рейху, хоча відомо, що радянське керівництво вело дуже обережну політику щодо Німеччини і ніяким чином не могло допустити таких дій. Зокрема наголошувалося на тому, що СРСР спрямовував свою політику на підірив авторитету Німеччини в Європі. Тому у «Щоденнику» Й. Геббельса читаємо як Вирок «Ми повинні перемогти і зробити це швидко» [510].

Таким чином, керівництво СРСР протягом п'яти місяців було поінформовано про підготовку гітлерівської Німеччини до війни, але переважна більшість населення Радянського Союзу не вірила в можливість війни Німеччини проти їх країни, зокрема в період дії договору про ненапад.

Про те, наскільки були обізнаними і готовими до війни Радянська країна та її збройні сили свідчать слова маршала Радянського Союзу Г.К. Жукова: «Для нас виявилася неочікуваною ударна потужність німецької армії, для нас

виявилася неочікуваною їх шестикратна і восьмикратна перевага в силах на вирішальних напрямках; для нас виявилися неочікуваними і масштаби зосередження їх військ, і сила їх удару» [369, с. 53].

Листівки, задалегідь заготовлені вермахтом і роздані солдатам, розповсюджувалися одразу як тільки німецька армія вступила на територію СРСР. На сторінці однієї із листівок міститься малюнок, де зображено, як німецький солдат намагається скинути цегляний серп і молот, які привалили російського селянина. На зворотному боці текст:

«Громадяни Радянського Союзу, бійці і командири РККА!

Німецька армія бореться за новий порядок, замість старого ладу, комуністичної руйнації і свавілля; за хліб, замість голоду і злиднів...

Селянські двори та присадибні ділянки, які до теперішнього часу перебували у власності колгоспів, передаються в повну власність селянам і не будуть обкладатися податками і поборами.

Цим селянам дається можливість відповідно збільшити кількість худоби.

За постачання з колишніх колгоспних полів і з одноосібних ділянок сільськогосподарської продукції німецька влада буде виплачувати тверді і справедливі ціни... [261, с. 252].

Дезінформаційна політика продовжувала проводитися протягом усього періоду німецько-радянської війни як серед військ Радянської Армії, так і серед населення вже зайнятої німецько-фашистською армією території СРСР. Особливих масштабів вона набула на окупованих територіях України.

Під час війни на окупованих територіях України Міністерством народної освіти і пропаганди та вермахтом використовувалося декілька видів дезінформації: розповсюджувалася хибна інформація, чутки, формувалися ілюзії, перебільшувалися ті або інші події і факти, поширювалися суперечливі повідомлення.

Необхідно зазначити, що дезінформація широко застосовувалася обома противниками в усіх видах психологічних операцій. Але, певним чином, цю інформаційну війну виграла Німеччина.

Цей вид інформаційної зброї робив свою справу також тоді, коли необхідно було дискредитувати керівництво та політичну систему Радянського Союзу, привернути увагу населення окупованих територій до господарських та культурних проблем, які не вирішувались у свій час Радянською владою, і продемонструвати нестримне бажання німецької окупаційної адміністрації допомогти селянам.

Дезінформація з боку німецького керівництва посилювалася тоді, коли їй протидіяла радянська інформаційна атака. Розповідаючи населенню окупованих територій про звірства, радянське керівництво тим самим активізувало діяльність партизанів. Це мало не лише позитивні наслідки, а й негативні. Так, коли Радянське Інформбюро через радіо та публікації повідомлень у листівках передавали про звірства німецької армії на окупованих територіях, це спричиняло до непередуманих дій окремих підрозділів. Партизани, періодично відвідуючи українські села, не лише вносили дезорганізацію в роботу німецької окупаційної адміністрації, а й вселяли у свідомість місцевого населення переконання в непереможність Радянської Армії та швидкий розгром німецько-фашистських загарбників [41, арк. 16].

Звітуючи про становище та настрої населення окупованих областей України, німецька Інформаційна служба для крайового правління в Генеральній окрузі Волині і Поділля зазначає, що велика кількість українців дуже легко підпадає під вплив більшовицької чи націоналістичної пропаганди. Пропаганда противника, яка має на меті викликати неспокій і незадоволення серед мас, мусить бути поборена всіма способами.

На думку окупаційної адміністрації, український народ потребує для свого розвитку тільки спокою і безпеки. У пропагандистських матеріалах для місцевого населення зазначалося: хто порушує спокій і безпеку, той є ворогом українського народу. Наголошувалося на тому, що майбутнє українського народу може забезпечити тільки опіка Німецької держави. Лунали також звернення до національної свідомості українців з тим, що вони повинні перемогти більшовиків [66, арк. 5].

Характер та цілі фашистської пропаганди на Сході були визначені численними інструкціями. На початку червня 1941 р. Штаб Верховного Головнокомандування (нім. Oberkommando der Wehrmacht (OKW)) розіслав «Вказівку про застосування пропаганди за варіантом «Барбаросса» [114, с. 573-577]. Для проведення інформаційної обробки населення та розповсюдження дезінформації створювався розгалужений пропагандистський апарат. Загальне керівництво інформаційною та ідеологічною діяльністю здійснювало Міністерство народної освіти і пропаганди, на чолі якого стояв один з ідеологів фашизму – Геббельс – та Міністерство східних окупованих територій.

Першим кроком у фашистській політиці на окупованих територіях було завдання пояснити населенню причини нападу Німеччини на Радянський Союз. Дезінформаційні потоки линули з радіо та преси. Ширилася версія Гітлера про те, що війну першою почала не Німеччина, а Радянський Союз, який підтягнув до німецького кордону 20 дивізій, змусив Німеччину з метою захисту виступити проти СРСР [193, с. 52].

Треба нагадати, що між СРСР і Німеччиною, власне, кордону не існувало, хіба що, враховуючи території Польщі, захоплені гітлерівцями напередодні. Так, дезінформуючи населення, гітлерівці розповсюджували інформацію про свою «визвольну місію», про прихильне ставлення до народів СРСР, зокрема українського народу.

Німецька пропаганда посилено поширювала інформацію про те, що «Червона армія розбита, уся Україна, Москва, Ленінград уже під владою німецької армії, що Радянський уряд утік до Сибіру і кинув усю країну напризволяще» [193, с. 54]. Коли ж німецькі війська терпіли поразку, то це пояснювалося причинами, які нічого спільного з реальними подіями не мали.

Для дезорієнтації населення тимчасово окупованих областей України в питанні про становище на фронтах Великої Вітчизняної війни німецьке командування скидало сфальсифіковані номери газети «Правда».

Часто гітлерівське командування використовувало патріотичні почуття населення окупованих територій. Нерідко вони друкували заклики до населення

і партизанів окупованих територій. За ініціативою Міністерства східних окупованих територій на Волині було створено Українську Раду Довір'я, яка повинна була пояснити населенню цілі, які переслідує нацистська Німеччина у війні з СРСР і підтримувати прагнення українців до самостійності [372, с. 4].

Важливим засобом нацистської пропаганди вважалася періодична преса, у якій постійно друкувалися неправдиві матеріали: про перемоги німецької армії і постійні поразки Радянської; про жахливе становище у тилу Радянської Армії; про того чи іншого радянського діяча, який добровільно здався у полон та багато ін. Робота редакцій періодичних видань регламентувалася розпорядженнями рейхскомісара України на основі директив А. Розенберга. На початку війни рейхсміністр підписав директиву щодо роботи преси і пропаганди на східних окупованих територіях, згідно з якою передбачалося видання місцевих газет під контролем рейхскомісарів для того, щоб населення не залишалося без джерел інформації, оскільки це вважалося політично не вигідним для німецької армії. Дозвіл на видання газет залежав від наявності у кожному окремому випадку політично надійних видавців і редакторів, а також достатньої кількості німецьких цензурних органів. Право видання німецьких газет надавало Міністерство східних окупованих територій на підставі пропозицій рейхскомісарів. Водночас видавництва німецькомовної преси повинні були підтримувати контакти з органами НСДАП.

Місцеві комендатури, крім основної роботи (боротьба з партизанами, створення управлінської інфраструктури, інші нагальні питання підкорених регіонів), займалися ще випуском періодичних видань. Кожній комендатурі рекомендувалося випускати на підвідомчій їй території мінімум одну власну регіональну газету, у якій можна було друкувати необхідні дезінформаційні матеріали. Наприклад, комендатура В-200 полковника Мойера, керуючись загальними вказівками Міністерства народної освіти і пропаганди і Міністерства східних окупованих територій, видала директиву щодо цензури змісту газет:

«У статтях повинні пробуджуватися надії, обіцянки повинні даватися тільки тоді, коли напевно видно, що вони зможуть бути виконані в недалекому майбутньому.

Неправильне і перебільшене зображення колишніх непорозумінь веде до несерйозного ставлення мас до нас» [171, с. 565].

Дезінформаційна політика повинна була відповідати вимогам, чітко поставленим німецьким керівництвом на окупованих територіях. Вони зводились до такого:

1. підрив у громадян країни довіри до керівництва радянської держави і правлячої партії;
2. виправдання нападу Німеччини на СРСР поширення тез, що німецькі збройні сили вступили у війну «справедливу»;
3. розповсюдження міфу про «національну революцію»;
4. переконання, що в СРСР немає справжнього соціалізму;
5. ствердження, що війну спровокували більшовики;
6. зображення війни як боротьби проти англо-американського імперіалізму і більшовизму з метою «знищення колоніальної капіталістичної системи», супутником якої «є більшовизм», і утвердження в Європі «нового порядку»;
7. вказівка на те, що Німеччина є ворогом більшовизму, а не народу;
8. запевнення в тому, що вермахт бореться з більшовизмом не один, а пліч-о-пліч з Російською визвольною армією [261, с. 49-50].

Публікації місцевої преси, метою яких була дезінформація населення окупованих територій, сприймалися читачами по-різному, одні вірили або погоджувалися, що так буде краще, інші виступали проти окупаційної влади та її політики, але були й такі, хто займав нейтральну позицію. Про реакцію останніх можна прослідкувати в праці Д. Гуменної, де вона зазначає: "Деякі крутяться, мов дзига, між комунізмом та націонал-соціалізмом і ні сюди ні туди не пристають..." [198, с. 186].

Незважаючи на активну пропаганду прихильності німецького керівництва до українців, події, які насправді відбувалися в більшості

українських сіл призводили до дискредитації гітлерівського уряду на місцях. Так, за донесенням партизанської розвідки Центру, з перших же днів війни війська вермахту проявляли належну нещадну по відношенню до мирного населення політику. «Захоплення сіл і міст зазвичай починається зі спорудження шибениць, на яких німецькі кати вбивають перших мирних жителів, що попалися під руку. При цьому фашисти залишають шибениці з повішеними на багато днів і навіть на декілька тижнів. Так само вони роблять з тими, кого розстрілюють на вулицях міст і сіл, залишаючи трупи по багато днів неприбраними» [285, с. 230-235].

Таку поведінку німецьких солдат пояснює командуванню один із німецьких генералів, виправдовуючи дії своїх підлеглих: «Німецький солдат не може розглядати мешканців цієї країни як рівних...» [264, с. 256]. Ось і справжня політика щодо населення Рейхскомісаріату «Україна» та зони військової адміністрації.

У пресі та на листівках, постійно порівнюючи, наголошували на тому, як погано жили українці за більшовиків і яке світле майбутнє їх чекає під управлінням німецької адміністрації. Масово нав'язувалася думка про те, що більшовики планово організували на Україні голод, їх політика була спрямована на винищення українського народу [379, с. 2].

Населення окупованих територій переконували в тому, що політика Радянського Союзу – агресивна, прагнення – загарбницькі. Наголошувалося на тому, що в СРСР протягом десятиліть будувалися могутні укріплення, виготовлялася різноманітна зброя, мобілізувались усі можливі сили на Захід. Дезінформаційні потоки були спрямовані на населення окупованих територій, яке ще сумнівалося, чи підтримувати окупаційний режим. Писали і говорили, де і що тільки могли, щоб морально принизити українців та підірвати державницькі традиції й віру у створення власної держави.

Відділи пропаганди, які знаходилися не лише в кожній області, а й у кожному районі, місті, щоб дезінформувати місцеве населення, докладали максимум зусиль. Використовувалися різноманітні форми дезінформації. В

одній із газет «Волинь» від 18 грудня 1941 р. було написано статтю про те, що в університеті Фридерика-Вільгельма в Берліні діє товариство «Мазепинець», у якому беруть участь численні представники української науки, установ і старшого громадянства в Берліні, а також студенти-українці [378, с. 3].

Дезорієнтувалося місцеве населення й інформацією-зведеннями з фронтів. Складалося враження, що німецька армія без перешкод захоплює території Радянського Союзу, а Радянська Армія постійно несе втрати. Аналогічні зведення давав і штаб радянського командування. Так, наприклад, у газеті «Волинь» від 15 липня 1943 р. у німецьких зведеннях зазначається, що в районі Белгорода та Орла на 5 липня було розбито 1227 ворожих (радянських) танків та збито 119 літаків. Для порівняння читаємо зведення Радянського Інформбюро від 5 липня 1943 р.: «Нашими військами на Орловсько-Курському і Белгородському напрямках за день боїв підбито і знищено 586 німецьких танків, у повітряних боях і зенітною артилерією збито 203 літаки противника... Жорстокі атаки гітлерівців відбиті. Ворогу нанесено важкі втрати в живій силі і техніці... бійцями в боях було знищено більше 3 тис. німецьких солдатів і офіцерів, спалили й підбили 123 ворожі танки... Льотчики однієї нашої частини, відбиваючи атаки авіації ворога, збили в повітряних боях 62 німецькі літаки» [123, с. 29-30].

Проаналізувавши обидва повідомлення, мимоволі приходимо до висновку, що обидві сторони як німецька, так і радянська намагалися демонструвати бійцям своїх армій та населенню окупованих територій переваги у веденні боїв та знищенні противника. Щоб утримувати свій авторитет і прихильність населення, вони замовчували власні втрати і виставляли на показ або перебільшували втрати противника.

Також на увагу заслуговує німецьке інформаційне повідомлення в тій же газеті «Волинь» від 14 листопада 1943 р., у якому давалося зведення щодо подій з 6 до 9 листопада 1943 р. Ми бачимо, що окупаційне керівництво у своїх друкованих засобах – газетах та листівках – ні слова не подає про звільнення

Києва Радянською Армією, натомість читаємо: «Німецькі війська успішно стримують ворожий натиск...» [386, с. 1].

Поведінка німецьких інформаційних органів та й керівництва загалом у цей період зрозуміла, адже це час, коли Радянська Армія з переможними боями звільняла окуповані території. Гітлерівці не хотіли, щоб місцеве населення знало справжню ситуацію, що складалася на фронті і могло надати підтримку радянським військам.

В архівах м. Харкова ми можемо знайти цілий ряд документів, які свідчать про те, як використовувалася дезінформація окупаційною владою для посилення свого впливу. Тут ми знаходимо повідомлення про те, що у звільнених областях усюди зростає боротьба з більшовизмом. На знімку, який німецька влада пропонувала населенню окупованої території, – жителі одного з сіл, де добровольці отримують відзнаки за хоробрість [78, арк. 8].

На іншому знімку зображені радянські робітники, які працюють на німецьких фабриках та заводах з красномовним підписом «З великим бажанням працюють робітники з України біля точильного верстата на німецькій фабриці Такого світлого і чистого робочого місця в себе на Батьківщині вони не бачили! У години дозвілля і по вихідних днях – народні пісні і танці» [79, с. 9].

У газеті «Сумський вісник» від 24 січня 1943 р. подається яскрава стаття про те, як робітникам, яких вивозять до Німеччини, добре працювати, з ними відбуваються духовні зміни, про те, що всі робітники працюють із радістю і натхненням, наводяться нібито цитати з окремих листів [472, с. 4].

Така інформація на перших порах більшістю селян сприймалася серйозно. Але з часом ставали відомі справжні умови роботи в Німеччині і населення окупованих територій намагалось уникнути такої роботи.

Ось свідчення про справжнє становище українських робітників, вивезених на роботу до Німеччини: лист одного з остарбайтерів: «Наш табір був розташований близько шести кілометрів від заводу. Щоб устигнути до ранкової зміни, ми піднімались о четвертій годині ранку і під конвоєм ішли на роботу. Вранішню тишу різав тупіт дерев'яних колодок... Раз на добу,

привозили баланду. Хліб спеціальної випічки – для росіян. Норма – 350 грамів. Наполовину з буряком, синій, сирий, важкий. Про сніданок та вечерю можна було лише мріяти...» [163, с. 36].

Досить швидко населення окупованих територій зрозуміло брехню щодо умов роботи українських робітників у Німеччині. Найкращим свідченням є витяг зі звіту Геббельса на нараді, проведеної в березні 1943 р.: «Жорстоке ставлення до східних робітників привело не лише до зменшення продукції, але досить погано вплинуло на політичну орієнтацію населення на завойованих на Сході територіях і викликало добре відомі труднощі на фронті. Необхідно змінити політику щодо населення окупованих територій» [163, с. 38].

Змінювалося ставлення селян до німецької адміністрації. Обіцяна земельна реформа стала міфом, у який уже ніхто не вірив. На початку 1943 р. німецька окупаційна адміністрація знову заговорила про вирішення земельного питання для українських селян. Такі поступки в політиці гітлерівців були зумовлені швидким наступом Радянської Армії на всіх фронтах.

Загалом, якщо оцінювати наслідки німецької інформаційно-психологічної політики, зокрема технологічного рівня дезінформації, який ставав одним із найважливіших інструментів впливу на населення окупованих територій та бійців Радянської Армії, то треба зазначити, що вплив гітлерівської пропаганди на настрої, наприклад, населення Сходу був досить великим. Тут на початку Великої Вітчизняної війни, як ніде, окупанти намагалися посіяти настрої паніки та безнадійності, щоб примусити людей співпрацювати з окупаційною владою. За допомогою тотального переслідування, контролю, залякування гітлерівська влада намагалася змусити місцеве населення змиритися з існуючим становищем і почати працювати на нову владу. Саме тому і з'являлося багато охочих за безкоштовне харчування, одяг та мізерну платню йти працювати на окупаційну владу [315, с. 124].

Необхідно зауважити, що реакція на німецьку пропаганду в Західних та Східних регіонах України була різною.

Прагнення західноукраїнського населення в цей період до національної незалежності ставали більш вираженими. Виникла довгоочікувана можливість створювати власні органи влади та служби охорони порядку. На першому етапі окупації це викликало в населення прихильність до нової влади. Інтелігенція, яка залишилася на цих територіях, прагнула використати цей момент і добитися самостійності політичної влади. Селяни чекали, що нова влада покращить їх становище в соціальній сфері і вирішить земельне питання, повернувши їм відібрані Радянською владою землі.

Жителі Східної частини України, особливо сільське населення, у початковий період окупації не було вороже налаштоване проти окупаційної влади і виявляло готовність до співпраці. Тут, як і в Західній Україні чекали покращення в соціальному житті. На відміну від населення, що жило на західних територіях, політикою вони практично не цікавилися, а ідея незалежної України тут не знайшла підтримки.

Коли прийшли німецько-фашистські війська в Східну Україну, зокрема до Харкова і Харківської області, то вони звернулися до селян зі словами: селянам у «Німецький уряд, що вас визволив, видав наказ дати селянам землю в одноосібне користування, згідно з цим наказом проголошується розпорядження про новий земельний лад. Його мета: кожному працюючому селянинові – своя земля. Новий земельний лад – дарунок селянству» (газеті «Нова Україна» № 75 від 6 березня 1942 р.) Після таких обіцянок та колективізації, проведеної Радянською владою більшість селян підтримали нове керівництво [76, арк. 54].

Про настрої населення на окупованій території свідчить також стаття в газеті «Подолець» № 25 (59) від 19 березня 1942 р., що виходила в Кам'янці-Подільському. Автор політичної статті «Українська відповідь Сталіну» пише про те, що більшість населення відвертається від більшовицької системи, критикує радянську систему, неспроможну захистити своїх громадян і каже: «Ми всі смертельні вороги радянської системи. Ми вдячні німецькому вермахту, що ця система була знищена. Він усіх нас закликає: «Уперед! На боротьбу! За справжню свободу і справжнє щастя проти комунізму і його носія

– більшовизму!» [42, арк. 21]. Такі повідомлення і статті особливо впливали на ту частину населення, яка так і не визначилася про своє майбутнє.

Повідомлення іншого характеру бачимо з донесення, яке надійшло до українського штабу партизанського руху 24 березня 1943 р. У ньому зазначається, що більша частина населення з нетерпінням чекає приходу Червоної армії. Свідченням цього є розмова партизанів із місцевими жителями Рівненської області. Люди повідомляють, що навіть ті, хто очікував німців на початку війни, проклинають їх і чекають приходу радянських військ. Тут же партизани повідомляють про те, що настрої колгоспників, які вперше побачили великий партизанський загін, був яскраво виражений у їх словах: «побачили своїх, серце вилікували,», «своїх побачили – дихати стало легше» [47, арк. 72].

З аналогічного повідомлення бачимо, що місцеві жителі звертаються до партизанів зі скаргами на злочини німецьких поліцейських, старост та інших службовців гітлерівської адміністрації і просять захисту. Морально-політичний настрої більшості селян став різко ворожим до німецько-фашистської окупаційної влади [47, арк. 76].

Таким чином, значна частина українців під впливом досить потужної дезінформаційної політики окупаційної влади йшла на службу до німецько-фашистської влади. Серед них ті, що були вороже налаштовані проти Радянської влади, інші від страху та примусу, не знайшовши в собі сили боротися проти окупантів. У результаті дослідження цього питання українськими істориками, встановили, що у вермахті служило близько 1 млн. радянських людей, вихідців із різних республік, серед них українців – 250 тисяч осіб [252, с. 459].

Дезінформація використовувалася обома сторонами, як радянською, так і німецькою, тому населення окупованих територій знаходилося під подвійним психологічним впливом, а це часто призводило до непередбаченої поведінки.

РОЗДІЛ 4

Інформаційне протистояння Німеччини та СРСР, його наслідки.

4.1. Інформаційна політика СРСР у період тимчасової окупації території України.

Радянський Союз був створений як держава, у якій інформаційно-пропагандистська діяльність стала основою суспільно-політичного життя радянського народу. Поняття інформаційного простору ще не стало значимим навіть у країнах європейського світу, а керівництво більшовицької партії, не володіючи методами інформаційної війни все ж зрозуміло важливість та значення інформації в підкорені суспільної думки своїм інтересам. Спочатку після жовтневої революції 1917 р., потім з утворенням СРСР у державі, почалося будівництво потужного інформаційного простору.

Сьогодні ми навряд чи можемо назвати країну, влада якої в першій половині ХХ ст. здійснювала по відношенню до власного населення таку масштабну пропагандистську діяльність, що була спрямована на нав'язування ідей, які суспільством масово не сприймалися. Інформаційний простір, який створювався в Радянському Союзі, повинен був сприяти розповсюдженню ідей соціалізму. Надзвичайно велика увага приділялася створенню та розповсюдженню газет як інструменту, який ефективно діяв на думку перш за все мас. Про це у свій час наголошував В.І. Ленін [129, с. 10]. Треба зазначити, що в ранній період становлення влади більшовиків слово і текст дійсно стали справжньою зброєю. Під тотальний контроль потрапили всі періодичні видання, радіомовлення, художня література, освіта і наука, більше того, буденне життя кожного громадянина СРСР.

Таким чином, обидві держави і Німеччина, і СРСР прагнули створити тоталітарну систему з тотальним контролем суспільної думки свого народу. Механізми управління обома державами були схожі, відповідно й механізми мобілізації населення на захист своєї Батьківщини мало чим відрізнялися.

Кровопротитна боротьба Радянського Союзу з фашистською Німеччиною впродовж 1941-1945 рр. призвела до інформаційного протистояння між державами та застосування найсучасніших на той час засобів і методів ідеологічного протиборства. У радянському суспільстві почала впроваджуватися установка на виховання ненависті до фашизму, яку ототожнювали з жорстокістю, злом, насильством і цинізмом. У СРСР, як і в нацистській Німеччині, було створено потужну індустрію політичної пропаганди, у якій слово «німець» було тотожне слову «ворог», великих зусиль доклав до цього Еренбург. У той час, коли гітлерівська пропаганда показувала Сталіна і все радянське керівництво недолугим і таким, яке постійно здійснює злочини проти свого народу, Гітлер на радянських плакатах військового часу показувався переважно в образі жалюгідної, злої собаки або змія, розчавленого радянським воїном.

Радянська пропаганда під час німецько-радянської війни виконувала багато функцій і транслювала безліч установок. Це можна прослідкувати на прикладі поняття "Велика Вітчизняна війна", який з'явився на початку війни. Безперечно, це була пропагандистська конструкція, яка стала концепцією інформаційно-пропагандистської війни СРСР. Вона повинна була приховати співучасть Радянського Союзу в гітлерівських завойовницьких кампаніях до червня 1941 р. У травні 1942 р. у наказі народного комісара оборони СРСР ми бачимо, як керівництво країни намагається переконати громадян своєї країни, що війна, яку веде Радянський Союз з гітлерівською Німеччиною є Вітчизняною, визвольною і справедливою: «У нас немає таких цілей, щоб захопити чужі країни, підкорити чужі народи. Наша мета ясна і благородна. Ми хочемо визволити нашу радянську землю від німецько-фашистських мерзотників. Ми хочемо визволити наших братів українців, молдован, білорусів, литовців, латишів, естонців, карелів від тієї ганьби і приниження, яким піддають їх німецько-фашистські мерзотники. Для здійснення цієї мети ми повинні розбити німецько-фашистську армію і винищити німецьких окупантів усіх до одного...» [135, с. 51].

У цьому ж наказі зазначається, що в радянського керівництва немає таких цілей, як у гітлерівців, що вона не прагне нав'язування своєї волі і свого режиму слов'янським та іншим поневоленим країнам Європи. Не має на меті втручання у внутрішні справи інших народів [135, с. 30].

Саме за таких умов досить часто використовувався метод закріплення установок. В основі методу лежить обмеженість сприйняття людей. Людина не встигає переробляти масу даних і її оперативна пам'ять обмежена, надмірну інформацію вона сприймає як хаос. Тому справді важливу роль грають прості формулювання, повторення, закріплення певного набору положень: «Усе для фронту, усе для перемоги!», «Україна була і буде радянською», «Слава великому Сталіну – вождю і другу українського народу!» та багато інших яскравих гасел [20, арк. 118, 120, 141].

Поняття "Вітчизняна війна" відображає розповсюджене відчуття себе невинною жертвою, яка в рамках знайомої традиції має право вести тепер уже "Велику Вітчизняну" оборонну війну.

Навряд чи можна назвати німецько-радянську війну «Вітчизняною», коли кілька мільйонів громадян перебували у концтаборах, штрафбатах, а політичні в'язні під дулом автоматів будували оборонні укріплення. Якщо зважати на ставлення керівництва країни до червоноармійців, які потрапляли в полон, про яке красномовно свідчать наказ Ставки Верховного Командування Червоної армії №270 від 16 серпня 1941 р., де говориться про те, що червоноармійців, які здалися в полон до ворога, «знищувати усіма засобами як наземними, так і повітряними, а сім'ї червоноармійців, що здалися в полон позбавляти державної допомоги». У наказі Комісара Оборони Союзу РСР №227 від 28 липня 1942 р. наголошується на формуванні «озброєних загородзагонів (до 200 осіб у кожному), поставити їх у безпосередньому тилу нестійких дивізій і зобов'язати їх у випадку паніки і безладного відступу частин дивізії розстрілювати на місці панікерів і боягузів...» [229, 49-53].

З червня 1941 р., коли німецько-фашистська армія почала окупацію території Української СРСР її інформаційно-пропагандистська діяльність була

досить ефективною і тому могла протистояти підпільній пропагандистській діяльності радянських активістів. Але вже з грудня 1941 р. ефективність німецького інформаційно-психологічного впливу почала знижуватися внаслідок застосування засобів протистояння з боку радянського керівництва.

На інформаційну атаку гітлерівського керівництва Радянський Союз відреагував одразу ж із початком окупації західних областей СРСР. 23 червня 1941 р. у день, коли було створено Ставку Головного Командування, було засновано Головне управління політичної пропаганди Червоної армії. Відповідно до директив, виданих цим управлінням, головним завданням військової преси ставало виховання героїзму, мужності, військового мистецтва, дисциплінованості. Було сформульовано основні гасла, якими преса повинна була керуватися: «Фашизм – це поневолення народів. Фашизм – це голод, злидні, розорення. Усі сили на боротьбу з фашизмом!», «Наша справа права. Ворог буде розбитий. Перемога буде за нами!». У перші місяці війни такі гасла й визначали головний зміст військових і цивільних газет [267, с. 18].

Наступним кроком в інформаційній політиці Сталіна стало створення інформаційного механізму забезпечення діяльності Ставки Головного Командування. Почалося створення механізму управління інформаційними потоками в умовах війни. 24 червня 1941 р. було прийнято постанову ЦК партії та уряду «Про створення і завдання Радянського Інформаційного бюро». Цією ж постановою визначалися його основні завдання:

- керівництво висвітленням міжнародних подій і внутрішнього життя Радянського Союзу на радіо і пресі;
- організація контрпропаганди проти німецької та іншої ворожої пропаганди;
- висвітлення подій і воєнних дій на фронтах, складання і публікація воєнних зведень за матеріалами Головного Командування.

Як у Німеччині, так і в Радянському Союзі Інформаційне бюро було основним джерелом інформації про становище на фронті протягом усього періоду війни. Найціннішим для громадян СРСР було те, що основні повідомлення до Інформаційного бюро надходили прямо зі Ставки Верховного

Командування, інші з центральних газет, де Радінформбюро мало власних кореспондентів.

Важливим механізмом формування інформаційного радянського простору серед бійців Червоної армії та населення тимчасово окупованих німецько-фашистською армією територій стали слова та вирази-епітети, які беззаперечно впливали на свідомість людей. Такі слова і вислови часто використовували як заголовки газет та листівок, що скидалися з літаків на окуповану територію. Серед них такі які, характеризували радянських воїнів: «бойове братерство», «винахідливість і відвага», «ініціативний командир», «мужність», «свої», та ін. На протипагу образу радянського солдата створювався образ ворога, який характеризували такі слова і словосполучення: «жахливі злодіяння», «звірства фашистських ізвергів», «кривава розправа гітлерівців», «злочини гітлерівських бандитів» та ін. У прислів'ях і приказках, які з'явилися в роки війни, загарбників порівнюють зі злими, екзотичними тваринами, представниками нечистої сили як істотами іншого, світу за певною межею. Нерідко в газетах та листівках можна було побачити навіть пряму злісну лайку на зразок шахрай, бандит, пройдоха, пугало та ін. [295, с. 19].

Аналогічний приклад звернення до населення окупованих територій Командування військами Південно-західного напрямку і ЦК КП(б)У із закликом боротися проти фашистських загарбників: «Німецькі фашисти захопили частину нашої рідної України. Вони захопили і ваш район і тепер німецький чобіт топче рідну землю. Підступністю, хитрістю і зрадою ворогу вдалося це зробити в перший місяць війни. У захоплених містах і селах фашисти святкують кривавий бенкет: вони грабують, убивають, гвалтують жінок і навіть дівчат-підлітків, вивозять усе цінне, що трапляється під руку. Німецькі фашисти хочуть онімечити український народ. Вони хочуть перетворити Україну в колонію, а вас у рабів» [119, с. 82].

Під час Великої Вітчизняної війни велике значення мала робота засобів масової інформації. Політики 40-х років ХХ ст. добре розуміли, що будь-яка війна неможлива без відповідної інформаційної підготовки. Війни повинні

виглядати справедливими, ворог – жорстоким, власні воїни – справжніми героями» [274, с. 34].

Уже з початком військових дій з обох сторін відбувалися могутні інформаційні кампанії, метою яких перш за все, була дискредитація противника, створення образу ворога. Основне завдання інформаційної війни полягало в демонстрації переваг тієї чи іншої зброї, приховуванні власних втрат, перебільшенні шкоди, заподіяної ворожій армії, військово-промисловим об'єктам і засобам комунікації, зокрема радіостанціям ворога. При цьому таку інформацію поширювали через контрольовані військовими пресу та радіо.

Наступним важливим кроком у посиленні інформаційної політики Радянського Союзу стала пропаганда надзвичайної пильності. 29 червня 1941 р. було видано директиву РНК СРСР і ЦК ВКП(б) партійним і радянським організаціям прифронтових областей і доведено до населення 3 липня 1941 р. через виступ Й. Сталіна. У ній говорилося про необхідність організувати безпощадну боротьбу з різноманітними дезорганізаторами, серед яких, крім дезертирів і панікерів, були й ті, хто розповсюджував чутки. Поширення чуток часто кваліфікувалося як злочин і підпадало під відповідне кримінальне покарання. Одночасно розповсюджувалися брошури та інші пропагандистські матеріали, які пояснювали, що поширення хибних чуток є «моральна диверсія», у якій передусім може бути зацікавлений ворог [108, с. 42].

Для координації та керівництва інформаційними потоками, які ширилися в тилу та в окупованих областях СРСР, в Управлінні пропаганди і агітації ЦК ВКП (б) було створено п'ять нових відділів: радіомовлення і радіоінформації, пропагандистських груп, художньої літератури, кінематографії, мистецтв [269, с. 235]. Кожен із відділів був самодостатнім утворенням, галузь, за яку вони відповідали, була повністю їм підконтрольна і піддавалася тотальній цензурі.

Згідно з планом «Про проведення робіт у тилу ворога» за період з листопада 1942 р. по вересень 1943 р., затвердженого Політуправлінням РККА, було поставлено такі завдання [26, с. 68]:

1. Відвернути від німців і залучити на свій бік радянських громадян, обплутаних німецькою пропагандою, які в силу різних обставин опинились у таборі ворога, на службі в поліції, жандармерії, так званих козачих загонах «російської визвольної армії» та ін.

2. Мобілізувати населення на підготовку до всенародного повстання проти окупантів, розширити збройну боротьбу населення окупованих районів проти гітлерівців.

3. Організувати масовий бойкот усім заходам німців під час захоплення ними районів.

4. Усіляко популяризувати успіхи Червоної армії, радянського тилу і цим вселяти надію на близьке звільнення від німецько-фашистського панування.

Центром накопичення та поширення важливої інформації стало Радянське інформаційне бюро. Але, щоб інформаційні потоки можна було контролювати і не допускати несанкціонованого прослуховування іноземних та ворожих радіохвиль, 23 серпня 1941 р. заступником народного комісара оборони СРСР І. Пересипкіним було видано наказ про перевірку Постанови Ради Народних Комісарів Союзу РСР від 25 червня 1941 р. за № 1750, яка зобов'язала всіх громадян, що проживали на території Радянського Союзу, здати радіоприймачі та радіоустановки до місцевих органів зв'язку [120, с. 72].

Основними напрямками діяльності Радянського Інформбюро було керівництво висвітленням міжнародних подій і внутрішнього життя Радянського Союзу в роки війни на радіо та в пресі, організація контрпропаганди проти гітлерівських засобів масової інформації, публікація військових зведень за матеріалами Головного Командування Червоної армії. Радянське Інформбюро повинне було також керувати діяльністю створеного на початку війни Всеслов'янського комітету й антифашистських комітетів: радянських жінок, молоді, учених, єврейського комітету [235, с. 213]. З 1942 р. напрямок діяльності Радінформбюро було корінним чином змінено і спрямовано головним чином на зв'язок із зарубіжними засобами масової

інформації, громадськими і політичними організаціями. З цією метою в структурі Радінформбюро було створено 11 відділів [463, с. 59].

Найважчим виявилось вирішення останнього завдання – інформувати світову спільноту про події, що відбувалися на радянсько-німецькому фронті і про роботу радянського тилу. У Радінформбюро не було ніяких зв'язків у міжнародному просторі, потрібно було формувати нові. Натомість противники Радянського Союзу, зокрема й Німеччина, мали потужний пропагандистський апарат, велику кількість радіостанцій, пресу, у більшості країн Європи. Союзники СРСР також швидко створили свій потужний інформаційно-агітаційний орган. Перед Радінформбюро постало надзвичайно відповідальне завдання: у найкоротший термін розшукати та налагодити зв'язки в усьому світі, використати всі можливі засоби – газети, журнали, радіостанції, агентства тощо, – через які можна було б передавати інформацію про Радянський Союз та події, що відбувались у ньому.

На початку липня 1941 р. Радянським Інформбюро спільно зі Всесоюзним радіокомітетом була знайдена нова форма передачі матеріалів, яка до того часу на практиці ще не застосовувалась, – регулярна передача на радіо політичних оглядів. Спочатку вони передавалися лише для радіослухачів у СРСР, а потім і для слухачів зарубіжних країн. Огляди передавалися раз, пізніше 2 рази на тиждень, у певний день і годину під псевдонімом «Аверін». Насправді їх авторами виступали декілька чоловік: Ярославський, Пік, Омельченко, Варга, Звавич та інші – усього 30 осіб. До роботи як коментаторів залучали відповідальних співробітників Комінтерну. Крім того, через Народний Комісаріат Оборони до підготовки статей залучалися офіцери, що перебували на лікуванні в шпиталях, а також ті, що відряджались з фронтів. Ці матеріали після обробки в літературній групі Радянського Інформбюро відправлялися за кордон. Робота коментаторів була б неможлива без зусиль укладачів і авторів текстів. Усі вони були об'єднані в Літературний відділ Радінформбюро. Тільки за період з липня по жовтень 1941 року співробітники цього відділу підготували і відправили за кордон 140 статей. Разом зі спеціально

замовленими матеріалами для бюлетенів Англії, США, Китаю і Швеції в Радінформбюро за цей період було підготовлено більше 400 статей [459, с. 117].

Зведення з фронту почали виходити щодня. Вони були переважно заангажовані й неправдиві, такі, що навіть Й. Сталін їм не вірив. У ранковому випуску висвітлювали події минулої ночі, а у вечірньому аналізувалися результати бойових дій за день. Інформацію, яку давало Радінформбюро одразу публікували в газетах і листівках, розповсюджували на фронтах та окупованих німецькою армією територіях. Так, були надруковані зведення Головного Командування Червоної армії за два дні боїв, 22 і 23 червня [124, с. 3].

Повідомлення Радянського Інформбюро будувалися за певною чіткою схемою. Спочатку підводилися підсумки боїв за напрямками, потім називалися цифри знищеної техніки і живої сили противника, після них – втрати радянських військ (іноді цей порядок порушувався). Із першого ж дня почали наводити описи бойових епізодів і подвигів радянських воїнів. Усього за роки війни у зведеннях названо 14470 прізвищ воїнів, що відзначилися на фронтах війни [294, с. 415].

Інформаційні матеріали, які подавалися у повідомленнях, піддавалися жорсткій цензурі. Керівництвом Радінформбюро спільно зі Всесоюзним радіокомітетом було відпрацьовано чіткі змістові вимоги до всіх матеріалів, які потрапляли на радіо.

Незважаючи на конкретні вимоги керівництва до того, що можна друкувати з повідомлень Інформбюро в газетах, а що ні, часто виникали проблеми, і редакторам доводилося вносити поправки до того чи іншого повідомлення або взагалі знімати його, як таке, що не відповідало основній лінії радянської інформаційно-політичної пропаганди.

Так, наприклад, у газеті «Комсомольська правда» було подано до друку нарис Іюльського «Ця весна». У зазначеному нарисі автор відповідно до вимог пропаганди, показав становище в Ленінграді так, наче життя на вулицях і бульварах кипить, діти граються у скверах, а поряд рвуться снаряди і бомби, і ніхто на них не звертає уваги. Така інформація була розрахована на бійців

Червоної армії та населення окупованих територій, які повинні були вірити в те, що німецькій армії не вдалося зломити дух радянських людей, що життя людей загалом не змінилося і продовжує йти своїм шляхом. Але якщо що цей нарис прочитали б самі ленінградці, які пухли від голоду і холоду в блокадному місті, вони були б вкрай обурені, і не відомо до яких дій вдалися б [295, с. 156].

У газеті «Известия» було знято кореспонденцію А. Кузнецова «Паливо доставляється вчасно». У цій кореспонденції автор, щоб показати мужність і героїзм радянських залізничників, розписав, які залізничні станції зруйновані й скільки ешелонів розбито, які були пошкодження на коліях та інше. Одна частина цієї кореспонденції позитивно мала впливати на населення та бійців Червоної армії, але інша підтверджувала б зведення німецького інформбюро, а цього допустити ніяк не можна було.

За таких чи інших причин у газетах «Правда», «Известия», «Комсомольська правда», «Червона зірка», які висвітлювали основні події військового часу, за перші три місяці війни внаслідок цензури було знято 65 статей та нарисів [119, с. 157].

Щоб зробити радянське радіомовлення більш доступним для всіх верств населення та різних національностей, 17 листопада 1941 р. Постановою Державного Комітету Оборони № 904 с було затверджено обов'язкову трансляцію радіопередач українською та польською мовами. Для цього було наказано виділити в Москві в Жовтневому радіомовному центрі один передавач на 12 годин на добу для українських передач та зобов'язати Наркомзв'язок закінчити до 3 грудня 1941 р. монтаж в Енгельсі одного з евакуйованих із Харкова радіопередавачів, спеціально призначеного для українських і польських передач [119, с. 25].

Виходячи з вищезазначеного, можна стверджувати, що в керівництва Радінформбюро були великі труднощі у відборі кадрів: вимагалось знання іноземних мов, досвід пропагандистської роботи і відповідні анкетні дані. Особливу увагу приділяли відбору кореспондентів, що працювали з іноземними газетами та агентствами.

Важливе місце в роботі Радінформбюро займала військова пропаганда за кордоном. Так, зі звіту про роботу відділу Радянського Інформбюро за 1941-1943 рр. бачимо, що військовий відділ щоденно контролював та візував матеріали 22 центральних газет, усі військові кореспонденції ТАРС і Радіокомітету, фотознімки ТАРС, книговидавництв і газет. Цю кореспонденцію відправляли до Англії, США, Швеції, Туреччини, Ірану. Налагоджувався безпосередній зв'язок із воєнними журналами США [124, с. 258-259].

Уряд і політичне управління Червоної армії розуміли, що доносити до населення інформацію в такому вигляді, як вона, небезпечно, тому щоденне бойове зведення Радінформбюро проходило довгий шлях від Генерального штабу до диктора Радіокомітету і зазнавало значних змін. Керівництво Радінформбюро дотримувалося правила, щоб співвідношення втрат завжди було на користь Червоної армії. Відповідно до цих вимог у повідомленнях про збиті літаки за 22-24 червня 1941 р. указувалося, що радянська авіація втратила 374 літаки, а німецька – 381 [124, с. 4] 25 червня наші втрати – 17 літаків, німецькі – 76, 30 червня втрати відповідно 21 і 102 літаки [124, с. 5].

Ще один красномовний приклад свідчить про те, що інформація, яка подавалася через Радінформбюро, не завжди правдиво відображала події, що відбувалися на фронтах. Так, відомо, що під час оборони Севастополя залишки з'єднань (109-ї стрілецької дивізії, 142-ї стрілецької бригади, 4 зведених батальйонів), усього близько 5,5 тис. осіб під командуванням генерал-майора П.Г. Новикова продовжували боротися. Про них у зведеннях не згадувалося.

З того ж повідомлення Радінформбюро про те, що радянські війська залишили Севастополь 3 липня 1942 р. дізнаємось: «Радянські війська втратили з 7 червня до 3 липня 11385 осіб убитими, 21099 осіб – пораненими, 8300 – безвісти зниклими, 30 танків, 300 гармат, 77 літаків. Бійці, командири та поранені із Севастополя евакуйовані» [502, с. 284].

Дані повідомлення Радянського Інформбюро не відповідали дійсності. Насправді, відповідно до звіту, представленого Начальником Оборонного Севастопольського району, командувачем Чорноморським Флотом віце-

адміралом Пилипом Октябрським 9 липня 1942 р. до Генштабу загальна кількість радянських військ складала 130125 осіб, втрати – 31068 осіб, поранені 17894 осіб, померли в польових шпиталях – 1207 осіб. Знаючи ці цифри, легко підрахувати кількість захисників Севастополя, що залишилися – 79956 осіб. Майже 80 тисяч солдатів і матросів, які героїчно обороняли місто, Ставка кинула на призволяще і прирекла на смерть [124].

20 вересня 1941 р., коли німецькі війська практично захопили Київ, а радянські війська відступали, у повідомленнях Радянського Інформбюро ні 19, ні 20 вересня майже нічого з цього приводу не повідомили. Усе, що ми можемо дізнатися про Київ у ці дні це: «Протягом ночі на 20 вересня наші війська вели бої з противником на всіх фронтах і особливо жорстокі під Києвом» [124, с. 74]. Внаслідок цього, значна частина киян та жителів передмістя так і не встигла евакуюватися, а пізніше тих, хто не евакуювався з зони німецької окупації на державному рівні нарекли «зрадниками».

Натомість ми читаємо в цьому ж повідомленні про те, як радянські солдати звільняють від фашистів села Смоленської області, що в Боснії та Герцеговині продовжується боротьба між югославськими повстанцями та італійськими військами, добре збирають урожай в Омській області та Алтайському краї та інших регіонах Радянського Союзу [124, с. 75].

Крім повідомлень в урядових газетах, друкувалися статті, де автори, підводячи підсумки тижня чи іншого періоду бойових дій, показували значну перевагу Червоної армії над гітлерівськими військами, переконуючи населення та бійців у беззаперечній перемозі радянських військ. Таким прикладом стала стаття за підписом А.С. Щербакова “Гітлер одурює свій народ”, надрукована в газеті “Правда” 5 жовтня 1941 р. і перекладена Радінформбюро на радіо [176, с. 640]. У чорновому варіанті тексту статті говорилося: “...втрати німців під Ленінградом - 105 тис.”; після правки А.С. Щербакова з'явилася цифра 140 тис. У чорновому читанні: “...документально встановлено, що за три місяці війни німці втратили 11100 танків, близько 13200 гармат, не менше 10000 літаків..., Червона армія наносить ворогові в 3-4 рази більше втрат в порівнянні зі своїми

втратами”. В остаточному варіанті “в 3-4 рази” виправлено на “в 2-3” і викреслено вислів “документально встановлено” [463, с. 37]. Були прибрані також відверто захоплюючі вислови і дещо занижені втрати німців: “... за 3 місяці війни німці втратили більше 11 тис. танків, 13 тис. гармат, 9 тис. літаків і понад 3 млн. солдатів” [463, с. 39]. Тут необхідно зазначити, що в німецької армії взагалі не було такої кількості танків. На тлі втрат німецьких військ наші втрати виглядали значно скромнішими: “1128 тис. в живій силі, близько 7 тис. танків, 8,9 тис. гармат, 5316 літаків” [463, с. 41].

Порівнюючи повідомлення Радянського Інформбюро за цифрами бойових втрат з матеріалами чорнових записів А.С. Щербакова, можна зробити висновок, що цифровий матеріал повідомлень не відповідав дійсності і складався в пропагандистських цілях. Для населення СРСР, яке працювало в тилу та перебувало в зоні німецької окупації створювався образ непереможної Радянської Армії, яка не могла потерпіти поразки і понести значні втрати.

В останньому випуску енциклопедичного видання “Велика Вітчизняна війна 1941-1945 рр.” під редакцією М.М. Козлова відмічено, що втрати німців до листопада 1941 р. у сухопутних військах склали всього 750 тис. осіб [176, с. 13]. У дослідженнях М.І. Мельтюхова наведені такі дані: у німців перед початком війни з СРСР було всього 3899 танків і 4841 літак [424, с. 18]. Таким чином, виходить, що зведення Радінформбюро та пропагандистські статті керівництва, зокрема статті А.С. Щербакова показували, що німецької військової техніки було знищено майже вдвічі більше, ніж це було насправді.

Не відставала в цьому розумінні й пропаганда гітлерівців. Верховне Командування вермахту розповсюджувало на окупованих територіях інформацію про величезні втрати Червоної армії і зменшувала свої втрати на фронті. Ця інформація повинна була підтримувати бойовий дух солдатів і всіляко приховати справжні цифри своїх втрат на Східному фронті. Пропагандистські відділи фабрикували легенди про “розгром Червоної армії”, про число захоплених у полон радянських воїнів. За допомогою дезінформації

протидіяти впливати на радянських солдатів, на населення тимчасово окупованих районів СРСР і на світову громадську думку.

Щоб якимсь чином протидіяти гітлерівській пропаганді, керівництво Радянського Інформбюро розгорнуло контрпропаганду: тільки за перші шість місяців війни опублікувало більше 15 великих матеріалів [136, с. 74]. Інформбюро розкривало в публікаціях прийоми підрахунку противником утрат радянських танків, літаків, гармат і так далі. У збірці міститься і багато інших даних, що представляють безперечний інтерес для істориків.

Уплив ідеологічної концепції партії на діяльність Радянського Інформбюро підкреслювалася керівництвом не випадково. Обстановка того часу змушувала редакторів і кореспондентів ретельно дотримуватися певних правил, як-от: радянський лад – найсправедливіший лад у світі, усе радянське – найкраще у світі, радянська людина – найвільніша, пролетаріат інших країн неодмінно пригноблений і таке інше. Відхилення від ідеологічних постулатів приводили до занесення особи, що в цьому звинувачували, до рангу ворогів народу, а далі до репресій. Так відбулося з Єврейським антифашистським комітетом, коли його вплив на міжнародну спільноту збільшився. У кінці 1948 р. комітет був розпущений, а велика група співробітників арештована. Їм ставилось у провину розповсюдження антирадянської інформації. Військова колегія засудила 13 осіб до розстрілу [333, с. 38].

Вивчаючи роботу Радінформбюро в період Великої Вітчизняної війни, можна прийти до таких висновків:

1. Важливе місце в діяльності Радінформбюро займало формування інформаційного поля на окупованих територіях, куди ці повідомлення потрапляли у вигляді листівок та газет.
2. Важливим аспектом була зовнішньополітична пропаганда та поширення інформації «з перших рук» до США, Англії, Туреччини та інших країн.
3. Матеріали Радінформбюро в ході військових дій виконували як інформаційну, так і пропагандистську функцію, внаслідок чого всі матеріали

рецензувалися і перевірялися Політичним управлінням Червоної армії на відповідність ідеологічним та пропагандистським установкам.

Загалом необхідно зазначити, що матеріали, які свідчать про діяльність основного органу радянської пропаганди – Радянського Інформбюро дають можливість розширити наукові дослідження з проблем Другої світової та Великої Вітчизняної воєн і відповісти на важливі запитання. Саме вони допомагають дослідити методи та механізми формування радянського інформаційного простору на окупованих німецькою армією територіях.

Повідомлення на тимчасово окуповані німецько-фашистськими загарбниками області надходили також і з українських радіостанцій. Так, найбільш популярною українською радіостанцією була радіостанція імені Т.Г. Шевченка. Треба зазначити, що радіомовлення було розраховане в основному на працездатне населення тимчасово окупованих областей радянської України, зокрема на найактивніших його представників – партизанів. Радіомовлення будувалося в основному за такою тематикою [279, арк. 1]

- Систематичне висвітлення героїчної боротьби багатонаціональної Червоної армії, зокрема синів та дочок українського народу, що борються в її лавах за визволення всієї тимчасово окупованої радянської землі від німецького ярма.
- Показ самовідданої праці радянського тилу, окриленого високою благородною метою розгрому німецьких загарбників.
- Широкий і систематичний показ стаханівської праці на евакуйованих підприємствах і в колгоспах, дальшого розвитку української науки, культури, мистецтва в радянському тилу.
- Показ мужньої боротьби українських народних месників – партизанів у тилу ворога, розгорнутого під гаслом: «Україна була і буде радянською».
- Систематичне висвітлення страшних гітлерівських полчищ на окупованій українській землі, викриття їх людноненависницької програми винищення, поневолення і онімечення українського народу, зруйнування національної культури і науки з його історичними і національно-культурними святинями.

Особливу увагу привертають повідомлення радіостанцій, створених вже під час війни «Радянська Україна», «Партизанка», радіостанція імені Шевченка та інші. Ці радіостанції використовувалися урядом як механізми пропагандистсько-агітаційного напрямку. Особливо активною їх діяльність була на окупованій німцями території [22, с. 52].

Загалом обсяг мовлення Українського Радіокомітету становив щодня 19 годин, 35 хвилин, з них ретрансляція московських передач – 6 годин 25 хвилин, власного мовлення – 12 годин 35 хвилин. З власного мовлення на відділ пропаганди і агітації припадало на день 2 години 28 хвилин (увесь інший час був використаний для створення необхідного настрою населення) [22, арк. 2]

Радіомовлення по відділу пропаганди будувалися на основі виступів, промов і наказів Й. Сталіна та ін. Популяризація цих документів, вплив на радянських людей в окупованих областях України і спрямування їх на боротьбу проти німецьких окупантів займали головне місце в радіопередачах відділу пропаганди і агітації.

За 1942 рік відділом пропаганди і агітації було передано близько 2 тис. статей, кореспонденцій, окремих заміток. З цієї кількості понад 1500 оригінальних статей і кореспонденцій.

Переважна більшість передач відділу була присвячена уславленому героїзму Червоної армії, мудрості і хоробрості радянського народу.

З цією метою замовлялися спеціальні статті, а також організовувалися систематичні виступи на радіо фронтовиків. У статтях розповідалося про окремі бойові операції частин, підрозділів, військових з'єднань Червоної армії, про героїзм у боротьбі з німецькими загарбниками. Серед них такі передачі: «Сила сталінського передбачення», «Благородні, високі цілі Вітчизняної війни», «Безмежний героїзм севастопольців кличе на подвиги», «В ім'я Батьківщини», «За тебе, Україно» та ін. [22, арк. 3, 4].

Значна кількість передач була присвячена Комуністичній партії та її вождям – Леніну і Сталіну. Вона показувалася як єдина сила, яка організувала радянський народ на боротьбу з німецько-фашистськими загарбниками. У

таких передачах постійно підкреслювалося, що радянських народ обов'язково переможе лише тому, що його вождем є великий Сталін [22, арк. 8].

З 23 листопада 1941 р. відновила свою діяльність редакція «Останні вісті». Вона продовжувала транслювати свої радіопередачі на українські області з Саратова. Протягом 1942 р. з цієї радіостанції щодня передавалися шість випусків останніх вістей, два випуски «Вісті з фронтів Вітчизняної війни», два випуски «Партизанських вістей», два випуски «Матеріалів газет».

Основними питаннями передач редакції «Останні вісті» були:

- офіційні повідомлення;
- повідомлення Радянського Інформбюро;
- повідомлення кореспондентів ТАРС і центральних газет;
- зарубіжна інформація про боротьбу поневолених народів проти гітлеризму, про могутність коаліції великих держав – СРСР, Великобританії, США.
- повідомлення з фронтів Вітчизняної війни;
- вісті з радянської Батьківщини [22, арк. 11].

Друкарські і наочні матеріали програвали в оперативності і тому не могли достатньо повно виконувати свою функцію.

Щоб перемогти в інформаційному протистоянні ворога. Головне політичне управління РККА також активізувало свою діяльність у напрямку протидії німецьким інформаційно-пропагандистським атакам. 19 серпня 1941 р. усім військовим радам і начальникам фронтів було направлено директиву «Про роботу серед населення окупованих областей і партійно-політичному керівництві партизанським рухом» [174, с. 104]. Такий крок радянського керівництва свідчив про те, що яке велике значення для перемоги мав інформаційно-пропагандистський фактор військової політики. Відповідно до зазначеної директиви при Головному політичному управлінні РККА і в політуправліннях фронтів було створено відповідні відділи, а в політвідділах армії – аналогічні відділи. Основним їхнім завданням був обов'язок здійснювати керівництво інформаційними потоками і пропагандою серед населення окупованих областей і партизанів, удосконалювати досвід ведення

інформаційної війни. Такі відділи проіснували в структурі Головного Політичного Управління до вересня 1942 р., а потім їх функції перейшли до створених раніше штабів партизанського руху.

Згідно з вказівками в директиві на відділи з партійно-політичної роботи серед населення і військ Червоної армії, які діяли на радянській території зайнятій противником, покладалися певні обов'язки:

- Посилати своїх представників у тил ворога для керівництва роботою населення окупованих радянських областей і для політичного керівництва партизанським рухом.
- Видавати спеціальну літературу (пам'ятки, листівки, звернення та ін.) і розповсюджувати її серед населення окупованих областей, серед партизанських загонів, утворених місцевим населенням, розповсюджувати «Вісті з Радянської Батьківщини», що видаються Головним політуправлінням Робітничо-селянської Червоної армії.
- Організувати щоденні радіопередачі для населення окупованих областей.
- Забезпечувати окуповані області місцевою і центральною періодикою шляхом щоденної доставки її до найближчих районів зі спеціально виділеними людьми і скидання її з літаків у віддалені пункти [119, с. 24].

Випуск листівок та бюлетенів почалося з 18 серпня 1941 р. російською, українською і білоруською мовами. За роки війни їх було випущено 681 номер загальним тиражем близько 510 млн. примірників, у тому числі українською мовою – 112 (близько 35 млн.). У них висвітлювалося становище на радянсько-німецькому та інших фронтах, у радянському тилу і на окупованій території та ін. Так, в одному з бюлетенів від 22 січня 1942 р. говорилося: «Дорогі брати і сестри радянських районів, тимчасово окупованих німецькими розбійниками! Гітлерівські бандити приховують від вас факт розгрому німецьких військ і розповсюджують брехливі повідомлення про нашу країну. Не вірте фашистським собакам!» Автори листівки закликають усіх читати правду про Червону армію і справжні події, що відбувалися на фронтах з радянських газет та листівок [311, с. 301].

У бюлетенях більш широко висвітлювалися події, що відбувались у цей час на фронті і в тилу Радянської Армії. Тут з'являвся огляд зарубіжної преси про розгром німецьких військ під Москвою, повідомлення про становище військового виробництва в країнах-союзниках СРСР, про діяльність партизан та їхню підривну діяльність тощо [311, с. 301-302].

Щоб посилити інформаційне протистояння і зменшити тиск гітлерівської пропаганди на населення тилкових та окупованих територій, радянське керівництво почало зближення з Російською православною церквою. Сталін, розуміючи величезну об'єднавчу і духовну, ідеологічну роль російської церкви, а у неї був вплив на всю територію СРСР, ініціював відновлення патріаршества. До цього його крім вищезазначених факторів, також спонукали й величезні кошти, які збрала церква для допомоги фронту на танкові колони, авіаційну техніку та ін. У перший же день війни митрополит Сергій у своєму посланні благословив радянський народ на «захист священних кордонів Батьківщини». Наступним кроком у цій політиці було закриття антирелігійних періодичних видань, було також розпущено «Союз войовничих безбожників», головним редактором якого був Ємельян Ярославський (Губельман). У 1943 р. Й. Сталін дав згоду на обрання патріарха, яким і став митрополит Сергій. З цього часу церква почала активно використовуватися «для морального обґрунтування війни», яку вів Радянський Союз проти фашизму [295, с. 20].

Укріплюючи свої позиції в інформаційному просторі, Державний Комітет Оборони 30 травня 1942 р. утворив при Ставці Головнокомандування Центральний штаб партизанського руху. На чолі цього штабу став секретар ЦК ВКП(б) Білорусії П.К. Пономаренко. Відповідно до директиви Головного Політичного Управління 28 вересня 1942 р. у складі Центрального штабу партизанського руху було засновано Політичне управління на чолі з секретарем ЦК ВКП(б) Б.І. Маліним. Основним завдання управління було широке розгортання агітаційно-пропагандистської роботи серед населення тимчасово окупованих німецько-фашистською армією територій СРСР та керівництва нею. Водночас Політичне управління ставило завдання перед усіма своїми

підпільними структурними підрозділами організувати видання друкованої і усної пропаганди, і контрпропаганди [179, с. 392].

Із протоколів № 6-10 засідань нелегального ЦК КП(б)У від 29 січня-30 квітня 1943 р. бачимо, що керівництво підпільних більшовицьких організацій проводило потужну агітаційно-пропагандистську роботу серед населення тимчасово окупованих областей України. Вони займалися не лише розповсюдженням інформації про важке становище населення та його рабську працю, а й збором матеріалів з окупованих областей для їх обробки та використання як інформаційної зброї проти самих же окупантів. Підпільники вивчали, систематизували цей матеріал з метою використання його для контрпропаганди [2, арк. 117-124].

Не залишилась осторонь і комсомольські керівні органи. З Постанови бюро ЦК ВЛКСМ про заходи комсомольських організацій у тимчасово окупованих районах бачимо, якою діяльністю вони займалися серед місцевого населення: розгортали друковану і усну пропаганду, спрямовану на укріплення віри молоді в перемогу Радянського Союзу, збільшували випуск листівок з практичних питань розвитку партизанської війни, популяризували народних героїв війни, знищували зрадників, викривали зміст і методи фашистської брехні, спроб ворога обдурити і морально розтліти молодь [119, с. 112].

Політичне управління Центрального штабу партизанського руху керувало партійно-політичною роботою в партизанських загонах, постійно закидало в тил ворога пропагандистські матеріали, технічні засоби, направляло пропагандистів, журналістів, наборщиків і друкарів, натомість постачання озброєння носило обмежений характер.

У червні 1942 р., для вивчення досвіду інформаційно-пропагандистської діяльності всіх підрозділів у структурі Головного Політичного Управління РККА було створено Раду військово-політичної пропаганди, завданням якої було науково узагальнювати практику науково-політичної пропаганди і на цій основі визначати шляхи і засоби підвищення її ефективності.

4 липня 1942 р. Радою військово-політичної пропаганди була затверджена директива, у якій містилися вказівки щодо побудови роботи на конкретному фактичному матеріалі і диференціації її застосування до специфічних особливостей існування ворожих частин і з'єднань. Щоб міцно вкоренити у свідомість солдатів і офіцерів гітлерівської армії думку про неминучість військової поразки Німеччини та її союзників, пропагандисти наголошували на зростаючій потужності Радянської Армії, силі антигітлерівської коаліції та безмежній віри народу в перемогу Червоної армії [179, с. 393].

Радянське керівництво робило велику ставку на пропагандистську діяльність партизанів, і зумовлювалося це у першу чергу тим, що партизанам були більш доступні населені пункти, які вже знаходилися під владою гітлерівців. Другою причиною покладання на них таких сподівань було те, що частина партизанів могла відносно вільно рухатися окупованою територією, представляючись жителями того чи іншого населеного пункту, деякі з них постійно проживали на цій території. А для радянського керівництва це було чи не єдиною можливістю впливати на місцеве населення.

Для німецького командування партизанський рух і рух опору на радянській території були абсолютно несподіваними. Німецьким керівникам довелося вже у ході самої боротьби вивчати форми партизанської боротьби, її характер.

У діяльності партизанських загонів на окупованих німецькою армією територіях значну роль відіграв інформаційний простір, сформований безпосередньо керівництвом СРСР, ЦК КП (б) України та Державним політичним управлінням (ДПУ) зокрема. Простір, де декілька, абсолютно різних за своїм змістом інформаційних потоків намагалися впливати на свідомість населення окупованих німецько-фашистською армією територій.

Партизанський рух для Радянського Союзу, зокрема для російського народу, був явищем не новим. Відомо, що в СРСР у кінці 20-х і на початку 30-х років велась величезна робота з підготовки партизанської війни у випадку можливого нападу ворога. Були навчені або переучені сотні колишніх

партизанів громадянської війни, розроблені спеціальні диверсійні засоби з акцентом на те, що партизани змогли б і самі їх зробити в тилу ворога з підручних матеріалів... Але напередодні Другої світової війни більшість підготовлених партизан були репресовані. Ніхто розробкою диверсійної техніки більше не займався. І питання про створення такої техніки більше не піднімалося [460, с. 71].

Таким чином, створення партизанського руху в цій війні завчасно не було передбачено. Це питання напередодні війни не розглядалося взагалі. Радянська доктрина, як уже зазначалося вище, твердила, що в разі агресії ворога, у відповідь Радянська Армія зможе завдати нищівний удар і противника буде розгромлено ще на його території. На цю доктрину був зорієнтований не лише весь бойовий склад Червоної армії, а й населення СРСР ще в 1939 р.

Лише радянсько-фінська війна, яка закінчилася для СРСР ганьбою і значними втратами, показала за необхідне використання підпільної диверсійно-розвідувальної діяльності та створення спеціальних підрозділів, які б використовували тактику партизанської боротьби.

Насправді, не лише керівництво країною, а й радянський народ не був готовий до ведення партизанської війни. Цю думку підтверджують слова Тимофія Строкача, який у червні 1942 р. був призначений начальником Українського штабу партизанського руху: "Наш народ морально не був підготовлений до можливих поразок на фронті, до можливої тяжкої війни, до можливої нелегкої підпільної підривної роботи в тилу ворога, що вимагала спеціального навчання" [165, с. 222].

Але, незважаючи на відсутність певного досвіду, до листопада 1941 р. партизанський рух розгорнувся практично на всій території України, яка була окупована німецько-фашистськими загарбниками. Перед урядом постало завдання взяти діяльність партизанських загонів під повний контроль і спрямувати її на допомогу та підтримку Червоної армії.

За сприяння Інформаційного відомства, яким керував Лаврентій Берія на окупованих територіях, де діяли партизанські загони, зокрема на території

України, з липня 1941 р. почалося формування інформаційного простору, головним завданням якого було інформувати партизанів про події на фронті та проводити пропагандистську агітацію, спрямовану на "несвідомих" громадян, що потрапляли до партизанських загонів за різних умов.

За сприянням цього відомства було розроблено низку заходів та механізмів, що забезпечували створення необхідного інформаційного поля.

Одним із найпотужніших засобів була преса та радіо. Так, щоб забезпечити необхідною інформацією, у розташування партизанів із літаків скидали велику кількість газет, які друкували в тилу. Серед них: "Партизан", "Красный партизан", "Большевик" та інші [18, арк. 40].

Партійним керівництвом України розроблялися заходи, які сприяли поширенню необхідної інформації серед партизанів та населення, що знаходилися на тимчасово окупованій німецькою армією території:

1. Газету "За Радянську Україну" планувалося видати і скинути в тил противника тиражем 100 тисяч примірників. Крім того, до 10.11.1941 р. повинні були видаватися підпільні газети в тилу ворога "Комуніст", орган ЦК КП(б)У і "Більшовик", – орган підпільного Чернігівського обкому КП(б)У.
2. Для видання газет, листівок та повідомлень Радянського Інформбюро, підготовлених до 1 грудня 1942 р., повинні бути закинуті додатково 28 портативних пересувних типографій (загін тов. "Ф" – 2; тов. "К" – 2; тов. "С" – 2; тов. "П" – 1; тов. "Л" – 2; тов. "В" – 1; тов. "Б" – 1), а до 1 січня 1943 р. ще 22 такі типографії.
3. Перекинути до кінця року партизанським загонам 30 радіостанцій (уже було доставлено 21 радіостанцію різних систем).
4. Закинути з літаків у партизанські загоны 100 бібліотечок.
5. Збільшити видання листівок-звернень до українського населення. Протягом листопада-грудня намічено видати не менше 45 назв, у тому числі 10 ілюстрованих. Більшу частину листівок поширити в партизанських загонах, створивши мережу агентів з розповсюдження газет та листівок серед населення.

Максимально використати можливість доставити друковані матеріали у Правобережні області України.

6. Для підпільних та партизанських газет, що видаються в тилу противника, а також для партизанських загонів організувати радіопередачі вдень, а не вночі, як це було до цього часу.

7. Видати серію брошур про боротьбу Червоної армії та партизанів і поширити їх у партизанські загони.

8. Видати серію невеликих нарисів про життя та діяльність радянського народу в містах: Москва, Ленінград, Тула, Калінін, Куйбишев, Саратов та інші [18, арк. 47-48].

Особливо велику увагу політичне управління приділяло розповсюдженню листівок: за час з червня 1941 р. по листопад 1942 р. відділом пропаганди та агітації ЦК КП(б)У, ЦК ВЛКСМ, а також політуправліннями Південного та Південно-Західного фронтів видано для населення окупованих територій України газети:

- "Комуніст" – 155 номерів, загальним тиражем – 1340 тис. примірників;
- Газет-листівок "Комуніст" – 535 тис. примірників;
- "Советская Украина" – 185 номерів – 435 тис. примірників;
- Газет-листівок "Советская Украина" – 120 тис. примірників;
- Газету для партизанів "За Радянську Україну" – 141 номер – 23 тис. примірників. Усього доставлено близько 25 тис. примірників [18, арк. 41].

Керівництво переймалося постачанням в окуповані райони України спеціальних листівок, які роз'яснювали місцевому населенню справжню ситуацію на фронтах і розкривали політику німецького уряду в українських землях. У статтях показували справжні плани ворога, підступність його задумів і злочинні дії німецької адміністрації. Більшість таких листівок залишали, відступаючи, частини Червоної армії. Усього 25 найменувань, загальним тиражем у 26100 тис. примірників. З них 10 назв листівок були ілюстровані, вони були більш привабливі для населення окупованих територій, їх тираж складав 10000 тис. примірників.

Значну кількість листівок було скинуто з літаків. Усього 140 найменувань, загальним тиражем у 251616500 примірників [18, арк. 42].

Головним політичним управлінням і керівництвом партизанських загонів було організовано постійне систематичне інформування населення окупованих областей України про внутрішнє і міжнародне становище СРСР. Розповідали про активну і продуктивну роботу радянських громадян у тилу, розвінчували фашистську пропаганду, друкували статті, писали кореспонденції та інші матеріали, які видавали в тилу німців [1, арк. 26].

Тематика листівок різноманітна: становище на фронтах, звірства фашистів, звернення до різних верств населення, викриття зрадників та інше.

Таким чином, уряд докладав максимум зусиль до того, щоб контролювати настрої та поведінку населення, особливо окупованих територій. Газети та листівки стали необхідним засобом підтримання інформаційного простору, який формувався у цих регіонах за допомогою розроблених керівництвом країни та Комуністичної партії методів та технологій.

Доказом такої політики уряду є спогади комісара партизанського з'єднання «Богатир» Сабурова:

"У перші тижні війни в партизанів були лише малі саморобні приймачі. Із них партизани слухали "Останні вісті з Москви", потім переписували від руки і розповсюджували серед населення".

Про організацію та зміст радіопередач, які передавалися для партизанів і населення окупованих територій, свідчить довідка про організацію радіопередач для партизанських газет, пропагандистів та агітаторів партизанських загонів України:

– Матеріали, які характеризують становище на фронті. Викладення спеціальних повідомлень Радянського Інформбюро. Утрати німецько-фашистських військ. Моральний стан німецької армії та армій союзних Німеччині країн.

- Матеріали, які характеризують становище в радянському тилу: збільшення виробництва зброї, боєприпасів, продовольства (фабрики, заводи, колгоспи); патріотичний рух радянського народу; єдність радянського фронту та тилу.
- Інформацію про бойові дії партизанів України та інших окупованих територій.
- Коментовану інформацію з-за кордону. Хроніки антигітлерівської боротьби народів окупованих гітлерівською Німеччиною країн Європи.
- Статті, що розкривають брехню гітлерівської пропаганди, листівки для видання в партизанських загонах [19, арк. 11].

Була також створена редакція газети "Партизанська правда". У ній друкували листівки з матеріалами, що передавало Радянське Інформбюро, які потім також розповсюджували серед партизанських підрозділів та населення окупованих територій [24, арк. 7-9].

Так, наприклад, з'єднання Ковпака здійснило рейд від Брянських лісів до Правобережної України. Ідучи в рейд, вони заготовляли величезну кількість листівок із матеріалу, який був тоді в їхньому розпорядженні [24, арк. 13].

Комісари партизанських загонів і політруки часто самі проводили бесіди у своїх загонах та з місцевим населенням. Іноді партизани вивішували листівки в зайнятих німцями селах на самих німецьких вітринах. І німці не дуже швидко помічали, що це не їх газети [24, арк. 15-16].

Один із комісарів партизанського загону свідчить про те, що часто вони у відповідь на провокацію з боку німецьких газет розповсюджували інформацію, яка спростовувала провокаційні матеріали.

В усіх газетах, що друкувалися для партизанів була розроблена спеціальна тематика. Так, наприклад, фронтовий журналіст Георгій Ржанов згадує: "Партизани слухали Москву. Саме з повідомлень Радянського Інформбюро вони дізналися, що активізувався партизанський рух по всій Україні, що створено Центральний штаб партизанського руху при Ставці Верховного Головнокомандування, який буде керувати цим рухом. Майже

кожного вечора по можливості партизани слухали спеціальні передачі, створені саме для них та населення окупованих територій [460, с. 74].

На першому місці у випусках Радянського Інформбюро йшли «гарячі» повідомлення. Автори передач знайомили партизанів із ранковими і вечірніми бойовими зведеннями. Потім звучали повідомлення "В останній час". Іноді вдавалося передавати матеріали, які розвінчували фашистську пропаганду.

Поряд із офіційними повідомленнями Радянського Інформбюро намагалися подавати й інформацію про все найкраще про партизанів, що з'являлось у центральній пресі і позитивно характеризувало їх діяльність серед населення тимчасово окупованих територій.

Передача необхідної інформації через радистів у партизанські газети повністю себе виправдовувала... [277, с. 52].

Уже в той час за сприяння партизанських загонів виходило 270 підпільних видань! Звичайне місце, де розташовувалася редакція, – хата, автофургон чи просто накриття в лісі – перетворювалось у своєрідний клуб – осередок концентрації та розповсюдження інформації. Сюди разом із партизанами приходили селяни та молодь із навколишніх сіл, щоб прочитати останнє зведення з фронтів війни [277, с. 53].

Крім того, видавалися листівки і в самих партизанських загонах. Так, наприклад, за неповними даними, загonom Ковпака видано за II половину 1942 р. 900 тисяч примірників, загonom Сабурова – 800 тисяч примірників, загonom Федорова – 400 тисяч примірників [26, арк. 28-35].

Таким чином, ми бачимо, що одним із найважливіших завдань діяльності партизанів була агітаційна та пропагандистська робота на тимчасово окупованій території. До нього входило видання стінної газети загону, листівок; розповсюдження інформації, яку передавало Радянське Інформбюро; на кожному дереві у лісі розвішувати листівки, гасла, заклики; розвінчувати брехливі повідомлення німецької пропаганди та інше [16, арк. 36].

Політичним управлінням було дано вказівки щодо організації радіопередач радіостанції "Радянська Україна", звернених до населення

окупованих територій України і до партизанів, які діяли в глибокому тилу ворога. Наприкінці червня 1941 р. Політбюро ЦК КП(б)України прийняло обов'язкову постанову про формат та періодичність випуску газети «Комуніст» і «Советская Украина». Згодом була прийнята постанова про визначення чіткого формату і періодичності таких видань, як «Комсомолец України», «Сталінське плем'я» та ін. [14, арк. 28].

Посилюючи діяльність радянських агітаторів і пропагандистів, збільшено тираж журналу «Народному агітатору» 120 тис. примірників до 150 тис. У цьому журналі радянські пропагандисти могли знайти детальні інструкції щодо методів та прийомів пропаганди та інформаційного впливу на маси та індивіда зокрема [15, арк. 2].

Систематично організовували спеціальні передачі, які мали своїм завданням передати досвід партизанської боротьби одних загонів іншим. Наприклад:

- лист Героя Радянського Союзу до партизанів України;
- систематична передача «Бесіди-поради партизанам»;
- матеріали про героїчну діяльність партизанів розміщені в газетах "За Радянську Україну" та "Комуніст" [26, арк.52];
- матеріали, що характеризують становище на фронтах;
- матеріали, що характеризують становище в тилу Радянської Армії: збільшення виробництва зброї, боєприпасів, продовольства, патріотичний рух радянського народу, єдність радянського фронту і тилу;
- коментована інформація з-за кордону. Хроніка антигітлерівської боротьби народів на територіях країн Європи, окупованих німецькою армією;
- моральне становище країн-союзників та самої Німеччини;
- боротьба партизанів України та жителів окупованих територій СРСР;
- статті, які розвінчують брехню німецької пропаганди [19, арк. 17].

Потужним засобом політичного виховання партизанів і зростання їх відповідальності перед народом була бойова присяга, щодо якої велася велика

робота з укріплення дисципліни і організованості в загонах і виховання ненависті до завойовників [51, арк. 179].

Широко застосовувались різноманітні форми усної пропаганди. За численними спогадами учасників партизанської боротьби, форми цієї роботи достатньо відомі. Тут і масові збори у звільнених селах і бесіди партизанських агітаторів, короткочасні мітинги і збори під час бойових переходів загону.

У тих випадках, коли дозволяли умови, партизанські загони застосовували і такі звичні для радянських людей форми політичної роботи в масах, як мітинги, демонстрації і навіть військові паради в дні революційних свят. Так, наприклад, резонансний відгук серед населення отримав парад у селі Дубовичі, який був проведений 23 лютого 1942 р. Путивльським об'єднаним загonom [51, арк. 180-181].

У партизанських загонах О.Ф. Федорова, О.М. Сабурова, С.А. Ковпака, К.С. Мельника та ін. згідно з Наказом Наркома Оборони від 5 вересня 1942 р. "Про завдання партизанського руху", рішенням ЦК ВКП(б)У від 2 жовтня 1942 р. та Постановою Державного Комітету Оборони Союзу РСР від 11 листопада 1942 р. видавалися газети і листівки, які розповсюджувалися серед місцевого населення. Так, загін Сабурова видав більше, ніж 102 найменувань газет, листівок, бюлетенів, загальним тиражем 156.183 примірників [47, арк. 18-23].

Усього за 1942 р. ЦК КП(б)У і політуправління Південного і Південно-Західного фронтів доставили в тил противника 222 млн. примірників друкованої продукції [213, с. 58]. Доставка більшості цієї друкованої продукції мала невеликий результат.

Тільки за січень 1943 р. ними було відправлено на окуповані території України 13 найменувань листівок.

Усього за роки війни на території України, у тилу противника, було розповсюджено близько 400 млн. газет, листівок, звернень та іншої друкованої продукції.

Не менш активною була видавнича діяльність в Криму, де інформаційний простір складався в досить складних умовах. Тут з травня 1942 р. по лютий

1943 р. було видано 35 номерів газети «Красный Крым», загальним тиражем 735 примірників. Усі вони були відправлені в тил противника [213, с. 61].

Для виготовлення та поширення друкованої пропаганди безпосередньо в загонах було доставлено 56 портативних типографій (з них 21 нагрудних). На створених короткострокових курсах навчено набірній справі 37 осіб (із них 8 послано в загони)... Скомплектовано і відправлено в партизанські загони більше, ніж 350 бібліотечок, пересувну кіноустановку, яка обслужила більше ніж 10 тисяч осіб.

З листопада 1942 р. по 1 квітня 1943 р. видано українською мовою та поширено на території окупованих областей 103 назви тільки листівок українською мовою, загальним тиражем 8100 тис. примірників, крім того, газет ("Комуніст", "Радянська Україна", "Советская Украина", "За Радянську Україну") – 1980 тис. примірників, 300 тис. брошур і журналів [47, арк. 24].

Для поширення необхідної інформації Центральний Комітет ВКП(б) накреслив перед керівниками партизанських загонів такий перелік завдань:

1. Доставити в партизанські загони 50 портативних типографій, для видання газет, листівок та інших друкованих матеріалів.
2. Організувати через радіостанцію "Радянська Україна" та радіостанцію ім. Т.Г. Шевченко, спеціальні передачі матеріалів для газет, листівок та інших друкованих видань на тимчасово окупованій території СРСР.
3. Збільшити видання листівок для різних груп населення із закликом іти в партизанські загони і посилювати бойові дії проти німецьких загарбників.
4. Періодично відряджати для проведення бесід, лекцій і доповідей у партизанських загонах групу активних партизанів.

Для виконання вказаного переліку завдань щодо діяльності партизанських загонів України, ЦК ВКП(б)У просить виділити Українському штабу партизанського руху:

– зброю, боєприпаси, одяг, спорядження, медикаменти, а також продукти харчування;

- радіостанції таких типів "РАТ" – 1 шт., "РАФ" – 2 шт., "Джек" – 30 шт., "Север" – 100 шт., "РПО – І" – 100 шт., "РПМ" – 25;
- приймальну апаратуру типу: "Чайка" – 5, "Хамер-лунд" – 3, "Л-5" – 5;
- 50 штук портативних типографій [47, арк. 53-54].

Як уже зазначалося вище, не менш важливу роль у створенні інформаційного простору на окупованих територіях відігравали лекції, бесіди та інші види спілкування з населенням, які проводили партизани. Так, наприклад, у Сумській області членами партизанських загонів серед населення було проведено 134 мітинги і 564 зборів, на яких були присутні близько 73 тис. осіб. У липні-серпні 1943 р. партизанським з'єднанням під командуванням О.М. Сабурова в 104 населених пунктах було проведено 392 зборів, на яких були присутні більше 40 тис. осіб [169, с. 263].

1944 року активісти 1-ї Української партизанської дивізії провели з населенням Рівненської, Волинської і Львівської областей більше 1600 бесід на політичні теми. Активісти з'єднання під командуванням М.В. Таратуто з вересня 1943 р. по лютий 1944 р. організували 1100 бесід. Партизани з'єднання С.О. Олесієнка охопили пропагандистською роботою більше 900 населених пунктів 36 районів Житомирської, Кам'янець-Подільської, Рівненської, Тернопільської і Волинської областей [195, с. 89].

На думку відомого історика Й. Амстронга, радянські партизани протистояли українському національному руху, збирали інформацію про свідомих українців, створювали різні провокації, ліквідували низку українських патріотів. З 1942 р. у кожному загоні радянських партизанів існував Особливий відділ НКВД, пізніше «Смерш». Одним із основних завдань партизанського руху в Україні була дезорганізація життя місцевого цивільного населення, боротьба з націоналістичними формуваннями, які стихійно виникли в ході опору народу окупантам і діяли без контролю Радянського уряду [137, с. 29-32].

Надзвичайно важкі завдання стояли перед керівництвом вермахту на окупованій території і причиною цього була постійна протидія радянських інформаційних потоків. Формуючи на захоплених територіях СРСР

інформаційний простір, гітлерівське керівництво з одного боку повинне було виправдати і замаскувати колоніальну політику, яка була заснована на експлуатації, голоді та масових убивствах, з іншого боку стимулювати населення окупованих областей до співробітництва. Німецька пропаганда була заснована на антисемітизмі, антибільшовизмі та на протиставленні окремих народностей російському народу. Оскільки керівництво вермахту приділяло велику увагу інформаційному бою війни, пропаганда ворога була гарно організована і кількість перебіжчиків на бік німців збільшувалася. Навіть незважаючи на те що радянське керівництво також вживало різних агітаційних заходів, кількість перебіжчиків протягом 1943-1944 рр. все ж залишалася високою. Так, на думку історика Л. Наумова, кількість засуджених (тих, хто опинилися в оточенні) складала 994 тис. осіб, а тих, кого вважали дезертирами, 376 тис. осіб. Загалом же за його підрахунками, 1,8 мільйонів тих, хто повернувся з полону (серед них поранені та травмовані) [254, с. 429, 435]. Хоча гітлерівське керівництво успіх у цій справі приписувало собі, на нашу думку, це явище продовжувало існувати тому, що в Червоній армії продовжувалися репресії проти особового складу. Що стосується населення тимчасово окупованих територій, то тут німецький інформаційний простір майже не мав підтримки. Голод, експлуатація, депортація, репресії і масове знищення євреїв і представників інших народів не залишали населенню ніяких ілюзій щодо майбутнього укладу суспільного життя. Люди все більше переконувалися, що шанси вижити в боротьбі більші, ніж на службі у вермахту.

На думку керівництва вермахту, важливу роль у поширенні тієї чи іншої інформації відігравав емоційний настрій населення, який сприяв формуванню прихильності до нової влади.

Як стверджували психологи, емоційне нагнітання необхідне було, як для того, щоб підтримувати в людини постійний інтерес до того, про що розповідає пропаганда, так і для того, щоб інформація легше запам'ятовувалася, проникала у свідомість. Збуджена людина набагато легше здійснює необдумані вчинки: а саме до таких її підштовхували керівники Третього Рейху. Крім того, емоційна

схвильованість дуже змінює поведінку людини, навіть повсякденну. Як правило, відбувається мобілізація організму, сплеск сил... І ці сили з успіхом використовували політики обох тоталітарних держав, уміло направляючи їх в потрібне їм русло [191, с. 25].

Не менш потужний інформаційний простір на окупованих територіях намагалося створити й радянське керівництво. І хоча офіційна пропаганда не користувалася повною довірою населення, правдивими здавалися розповіді колгоспників з окупованих областей. Їх відправляли по ще не зайнятих німцями селах з розповідями про пережите в період німецько-фашистської окупації, щоб вони закликали селян до ще більшої старанності під час збору врожаю і поставки його державі.

Німецька армія, як уже зазначалося, вимірювала свій успіх чи невдачу кількістю перебіжчиків. Звіти багатьох відомств переповнені цифрами, що свідчить про зростання виробництва, про збільшення персоналу, матеріалів, одиниць техніки, засобів інформації тощо. У той же час, у радянській пропагандистській діяльності було недостатньо техніки, матеріалів та персоналу, зокрема тільки кореспонденти армійської газети "Красная звезда" та урядової газети "Известия" мали у своєму розпорядженні літаки. Роботі кореспондентів заважав і вузьковідомчий егоїзм зацікавлених інститутів. Так, ЦК партії не інформував ТАРС про помилки в роботі редакторів. Апарат ТАРС був надзвичайно неефективний. Рішення, які могли прийматися за декілька хвилин, ТАРС часто виконувало місяці [295, с. 32].

Усього в листопаді 1943 р.-січні 1944 р. на Донбасі виходило 34 газети, для роботи в яких залучали найкращих пропагандистів. Особлива увага приділялася матеріалам, що відображали політичну злободенність. Місцеві відділи Комуністичної партії проводили активну мобілізацію партійних організацій, комуністів і комсомольців на ліквідацію німецько-фашистської пропаганди [53-а, с. 78].

Таким чином, в умовах Великої Вітчизняної війни на окупованій німецькою армією території України – Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні

військової адміністрації, як і на всій території Радянського Союзу – урядом та керівництвом Комуністичної партії за допомогою спеціально розроблених методів та інформаційних технологій був сформований інформаційний простір. Його основним завданням було зберегти віру населення в комуністичні ідеї, за будь-яку ціну підняти народ на боротьбу проти німецько-фашистських загарбників, знищити повстансько-підпільні формування, які хоч і виступали проти окупантів, але складали велику небезпеку для радянського режиму.

Значний інформаційний потік було спрямовано на партизанів і населення окупованих територій. Радянським урядом та керівництвом Комуністичної партії вдалося розробити потужні механізми і засоби розповсюдження інформації та перетворення її в інформаційний простір. Партизанські ж з'єднання більшою мірою були використанні як засіб розповсюдження необхідної інформації серед населення окупованих територій і інструмент у боротьбі з військами й режимом противника та всіх утворень, ідеї яких суперечили існуючому комуністичному режиму. Результати війни, незважаючи на величезні втрати, свідчать про те, що ці методи були досить ефективними.

4.2. Інформаційна війна за впливи на населення окупованих територій.

Відомо, що будь-яка війна містить у собі чотири сфери діяльності, спрямовані на перемогу: збройна боротьба, політичне та економічне протистояння і, що не менш важливо, – інформаційно-ідеологічне протистояння.

Основою інформаційної війни є пропаганда, яка відігравала важливу роль у протистоянні між Німеччиною та Радянським Союзом протягом 1941-1945 рр. Пропаганда обох сторін-противників слугувала для досягнення перемоги кожної з країн.

Інформаційна боротьба та протистояння розглядається як форма боротьби, яка передбачає використання політичних, економічних, дипломатичних, військових та інших методів, способів і засобів для впливу на інформаційне середовище сторони, яка протистоїть, для захисту власних інтересів та досягнення поставлених цілей.

На початок ХХ століття у відносинах між європейськими країнами, США та Японією сформувалося декілька сфер інформаційно-психологічного протистояння: політична, дипломатична, фінансово-економічна, військова.

Необхідність діяти в умовах нового інформаційного режиму змусила і Німеччину і Радянський Союз сформувати особливу систему інформаційно-аналітичної діяльності. Ураховуючи, що обидві держави мали тоталітарні режими, цей процес значно спростився й прискорився. Активізувалося створення інформаційного простору в Німеччині. Причинами, як уже зазначалося вище, стали умови, що склалися внаслідок поразки в Першій світовій війні, бажання зробити Німеччину найвпливовішою країною світу, боротьба проти більшовизму та створення колоній у Європі та світі. Процес створення інформаційного простору в Радянському Союзі розпочався ще в 17-20-х роках ХХ ст. і був зумовлений більшовицькою ідеологією.

Першими кроками на шляху створення інформаційного простору на окупованих територіях, було формування системи спеціалізованих закладів і

підрозділів, різноманітних військових і пропагандистських організацій та аналітичних служб.

Інформаційно-аналітичні служби, які з'явилися в усіх сферах діяльності в Німеччині і значно раніше в Радянському Союзі, концентрували і переробляли потужні інформаційні потоки з метою вирішення політичних та економічних питань, пов'язаних із впливом на населення окупованих територій.

У той же час існували певні відмінності між німецькими і радянськими інформаційно-аналітичними службами та умовами, у яких вони змушені були діяти. Гітлерівське керівництво мало можливість створювати на окупованих територіях бібліотеки і постачати до них потрібні книжки та газети, розповсюджувати необхідну інформацію також безпосередньо через радіомовлення та кіно, а радянське керівництво, маючи вкрай обмежені можливості, могло діяти лише через партизанів та підпільників із числа місцевого населення, шляхом розповсюдження листівок і брошур.

Напередодні війни радянське керівництво, припускало і аналізувало можливість нападу Німеччини на СРСР, але мало надію, що договір про ненапад, підписаний 1939 року все ж таки стримає гітлерівських лідерів від агресії.

Свідченням намагання випередити ворога і завдати випереджувального удару є і документ, підготовлений на ім'я Сталіна в одному екземплярі Г. Жуковим, за участю С. Тимошенка і О. Василевського. У ньому сказано: «Доповідаю на Ваш розсуд міркування щодо плану стратегічного розгортання Збройних Сил Радянського Союзу на випадок війни з Німеччиною та її союзниками». Але, за свідченнями Г. Жукова, Сталін був дуже обережним і тому розцінив цей документ за спробу спровокувати німців [229, с. 27-28].

З іншого боку фашистське керівництво Німеччини розуміло, що повністю приховати масштабні військові приготування від уваги радянських розвідок та розвідок інших країн не можливо, тому було ретельно продумано та підготовлено план заходів з їх прикриття. Заходи щодо дезінформації здійснювалися органами державної політики: Міністерством народної освіти і

пропаганди, Міністерством східних окупованих територій та Міністерством іноземних справ. У розробці цих заходів безпосередню брали участь Гітлер, Геринг, Геббельс, Ріббентроп.

Першого великого успіху німецька пропаганда досягла 1940 року, у період окупації Франції. За декілька місяців до вторгнення до Франції німці почали активно використовувати так звані "чорні" передавачі, видаючи їх за французькі радіостанції. Через них розповсюджувалися всілякі чутки, піддавався критиці французький уряд, сіялися невпевненість і панічні настрої серед населення та військовослужбовців. Унаслідок такої активної пропаганди ще до наступу німецьких військ морально-бойовий дух французької армії було підірвано і вона не змогла чинити серйозного опору противникові [143, с. 671].

Після вкладення 23 серпня 1939 р. радянсько-німецького Пакту про ненапад у структурі німецької пропаганди щодо СРСР відбулася кардинальна перебудова. Основною метою цієї перебудови була дезінформація радянського керівництва. Відповідно до зазначеної мети Геббельсом було віддано вказівку втримуватися від відкритих нападок на Радянський Союз. "Противника необхідно тримати в інформаційній дезінформації стосовно планів Німеччини", – заявляв у квітні 1940 р. Геббельс. Міністерство народної освіти і пропаганди встановило найжорстокішу цензуру на всі матеріали, де була хоч якась інформація про СРСР і вимагало від засобів масової інформації проявляти стриманість у публікаціях про російські досягнення. У секретній інструкції Геббельса від 30 січня 1940 р. говорилося й про доцільність розміщувати в періодичному друці будь-які "позитивні матеріали про Росію, ... бо завдяки політиці минулих років читачі налаштовані зовсім по-іншому і раптовою зміною напрямку змісту публікацій у пресі були б зовсім збиті з пантелику" [268, с. 152]. Ця заява, одна з найбільших помилок СРСР – перемога німецької пропаганди і дипломатії.

Така інформаційна політика принесла неоціненну користь гітлерівському керівництву. Радянський Союз відгукнувся на неї і теж заборонив антифашистську пропаганду. Спроби окремих газет дати об'єктивну оцінку

подіям, що відбувались у Німеччині піддавалися різкій критиці. Останнім словом у дезінформації країни стало відоме повідомлення ТАРС від 14 червня 1941 р., у якому говорилося про "очевидну безглуздість" масованих в іноземному друці чуток про "близькість війни між СРСР і Німеччиною" і стверджувалося, що "чутки про намагання Німеччини розпочати напад на СРСР позбавлені будь-яких підстав". Але, незважаючи на небажання до певного часу йти на конфронтацію з Німеччиною, весною 1941 р. у Москві все ж таки вирішили застосувати деякі завуальовані антинімецькі акції. У березні найвищої в СРСР державної нагороди – Сталінської премії були удостоєні творці художнього фільму "Олександр Невський" (1938 р.). Це був перший радянський фільм, який носив яскраво виражену антинімецьку спрямованість. У квітні 1941 р., коли виникла напруженість у зв'язку з подіями на Балканах у газеті "Правда" вийшла стаття про творчість С.М. Ейзенштейна, де містилася висока оцінка кінострічки [255, с. 265].

У березні 1941 р. ТАРС почав безпосередню підготовку до інформаційної війни проти відомства Геббельса. Були зібрані відповідні матеріали (витримки з книги "Майн кампф" Гітлера, статті про нацистський "Новий порядок" у Польщі і Югославії та інше.). У складі ТАРС виникла нова редакція пропаганди на чолі з Я.С. Хавінсоном. Спочатку вона працювала таємно, офіційно розгорнула свою діяльність лише після 22 червня 1941 р.

Після перевороту в Югославії в березні 1941 р., посол цієї країни під час переговорів у Москві повідомив Сталіну, що Німеччина готується до війни з СРСР. Сталін заявив: «Ми готові, якщо вони бажають – нехай приходять».

Незважаючи на те, що на західному кордоні Радянського Союзу військові приготування до війни не велися, ішла активна інформаційно-ідеологічна підготовка особового складу Червоної армії. У пропагандистських матеріалах підготовлених для бійців і офіцерів Червоної армії почали висвітлювати історичні події, де російські війська показали себе як непереможна сила. У спеціальній військовій пресі наводилися приклади героїчного минулого часів Київської Русі та часів французької-російської війни 1812 р. [255, с. 266-267].

Новим віянням у радянській політиці був виступ Й. Сталіна у квітні 1941 р. на прийомі учасників Декади таджицького мистецтва, де він звернув увагу всіх присутніх на особливості національної політики, яку проводить керівництво більшовицької партії. Він також зазначив, що ідеологія дружби народів протистоїть застарілій ідеології расової і національної ворожнечі [110, с. 260]. Так Й. Сталін окреслив національну політику держави і дав зрозуміти, що не підтримує політику гітлерівської Німеччини щодо інших народів.

Наступним акцентом у політиці керівництва СРСР став виступ Й. Сталіна перед випускниками військових академій 5 травня 1941 р., де він проаналізував стан сучасний бойової підготовки Червоної армії і дав оцінку міжнародній ситуації, що склалася в останні 2 роки. Він акцентував увагу випускників і викладачів на тому, що процес переозброєння Червоної армії завершено (хоча це було неправдою), у результаті чого вона стала сучасною армією. [127, с. 374]. Те, що Сталін говорив відверту неправду свідчить, звільнення ним К. Ворошилова з посади народного комісара у військових справах, у зв'язку з поганою підготовкою до фінської війни.

На думку очевидців, промова Й. Сталіна мала яскраво виражену антинімецьку спрямованість. Більшість із тих, хто був присутнім на цьому засіданні зрозуміли, що головним противником Червоної армії в майбутній війні буде вермахт [287, с. 229; 239, с. 406-408].

Головне, що було сказано і врізалось у свідомість багатьох присутніх, це слова про те, що військового зіткнення з Гітлером не уникнути і, якщо Нарком іноземних справ і його апарат «зуміють відтягнути початок війни на два-три місяці, – це наше щастя» [370, с. 23].

На думку багатьох дослідників історії війни і очевидців, зокрема Г.К. Жукова, Й. Сталін розумів, що політика, яку проводила фашистська Німеччина в кінці 1940-на початку 1941 рр. була спрямована на підготовку війни проти СРС, але офіційно про це говорити було ще зарано, важливо було не спровокувати війну раніше [239, с. 406-408; 110, с. 260-261; 127, с. 374-375].

Напередодні війни Жуков спільно з начальником Розвідувального управління Червоної Армії Ф. Голіковим почав активно насаджувати у військах думку про те, що Німеччина не збирається нападати на СРСР у 1941 р., тому що її війська готуються до десантної операції проти Англії. Та ж частина німецьких військ, яка зосередилася на радянських кордонах, нібито була відведена сюди на відпочинок, зокрема з причини загрози постійних бомбардувань англійською авіацією. В основі всього цього лежала так звана «Югославська схема», підготовлена берієвською розвідкою на основі даних агентури в Югославії. Ця схема сподобалася і Сталіну [390].

Для фашистської Німеччини стало очевидним, що радянське керівництво розуміє ситуацію, яка склалася на Сході Європи і тому ще більше активізувала свою інформаційно-пропагандистську діяльність. 1940 рік став роком надзвичайної активності в пропагандистській діяльності Німеччини щодо Радянського Союзу. З кінця року німецькі відомства, що проводили пропагандистську діяльність проти СРСР, почали активну роботу зі збору інформації в інтересах проведення пропагандистських кампаній: оброблялися нелегально отриманні матеріали радянських військових газет прикордонних військових округів та інша періодична література, навіть багатотиражні видання заводів та відомчих журналів. До роботи залучалися ті, хто добре знав політичні, соціально-економічні та культурні особливості народів СРСР, російського та українського зокрема. Вони готували аналітичні матеріали для органів пропаганди, визначали особливо слабкі сторони радянських військовослужбовців, розкривали очевидні проблеми радянського суспільства, розробляли рекомендації з інформаційно-психологічного впливу на особовий склад Червоної армії та населення з урахуванням національно-психологічних особливостей, традицій і культури. Відома всім армійська розвідка "Абвер" засилала на територію Радянського Союзу з розвідниками і диверсантами (крім основного завдання, вони повинні були розповсюджувати чутки, компроментуючі матеріали про керівництво країни та командний склад Радянської Армії) спеціально підготовлених агентів-пропагандистів – колишніх

емігрантів – та осіб, які вільно володіли російською, українською мовами та мовами інших народів СРСР, а також емісарів-пропагандистів різних національних організацій. Так, одна зі шкіл "Абверу" направила перших агентів-пропагандистів у лютому 1941 р., другу – у травні 1941 р. Отримавши завдання до початку військових дій "підготувати підґрунтя" для психологічних акцій проти бойового складу Червоної армії та населення, вони почали діяти в прикордонних воєнних округах. Агенти для виконання своїх завдань вербували осіб ображених або незадоволених Радянською владою, розповсюджували через них листівки, чутки, брошури, які компроментували Радянський уряд, сприяли розпалюванню національної ворожнечі та інше [268, с. 153].

У кінці того ж 1940 р. відділ пропаганди штабу Головного Командування підготував директиву про застосування пропаганди в операції "Барбаросса". Вона й стала основним документом з організації та ведення психологічної війни проти СРСР. У директиві визначалися цілі пропаганди, її форми і методи. 6 червня 1941 р. вона була направлена до війська.

У СРСР також розуміли міжнародну ситуацію, і тому було велику увагу приділено посиленню ідейно-політичної роботи серед особового складу Червоної армії та населення. Зокрема 13 травня 1941 р. на засіданні Кінокомітету СРСР В.В. Вишневський запропонував певні заходи, які на його думку, негайно треба було здійснити для всебічної підготовки кінематографа до війни, що назривала. Вишневський детально зупинився на питанні висвітлення у кінематографі образу ворога в майбутній війні. Він підкреслював: «У досвідчених, умілих руках письменників і режисерів-монтажерів, фільмотечні матеріали перетворюються в агітаційно-гострі військові фільми» [255, с. 286]. Відведення такої ролі кінематографа свідчить про серйозні наміри Радянської влади щодо інформаційно-пропагандистського впливу на населення СРСР та бійців Червоної армії. На жаль, на окупованих територіях радянський кінематограф не зміг проявити себе як засіб активної пропаганди, натомість німецький кінематограф, маючи сприятливі умови розвитку та підтримку

окупаційної адміністрації, ефективно виконував свої інформаційно-пропагандистські цілі.

Коли в липні 1941 р. стало зрозуміло, що план "блискавичної війни" провалився і опір ворога не зламано, Геббельс у зверненні до свого штату – працівників Міністерства народної освіти і пропаганди Третього Рейху сказав, що німецька преса повинна повідомляти про свої поразки, але так, щоб оптимізм перемоги не затьмарювався дрібними поразками. Аналогічна технологія пропаганди використовувалася й на вже захоплених територіях СРСР. Навіть повідомлення про поразку німецьких військ трактувалося як тимчасові негаразди і населення окупованих територій закликалося до підтримки німецької армії і боротьби проти більшовицької Росії [139, с. 234].

Основними цілями психологічного впливу на цивільне населення в прифронтовій зоні та на окупованих територіях були: залякування населення противника; активізація та посилення настроїв на поразку; створення позитивного образу німецької армії; підрив авторитету державного і воєнно-політичного керівництва СРСР; посилення незадоволення цивільного населення становищем у країні; спонукання населення до лояльного ставлення до військовослужбовців вермахту тощо.

Міністерством народної освіти і пропаганди Німеччини до 22 червня 1941 р. було надруковано більше, ніж 30 млн. листівок, яскравих пропагандистських брошюр кишенькового формату на мовах народів СРСР і підготовлено декілька радіопередач. Протягом перших двох місяців війни ним було розповсюджено близько 200 млн. листівок. 1943 року пропагандистські війська стають самостійним родом військ, їх чисельність досягає 15 тисяч осіб [268, с. 153].

Органи пропаганди країн антигітлерівської коаліції у своїй діяльності робили головний акцент на види пропаганди в залежності від очікуваного ефекту. Серед них – конверсійні, роздільні, пропаганда, яка деморалізує, і пропаганда полону.

Усі види пропаганди, що застосовувалися СРСР активно впливали на свідомість населення. Так, конверсійна пропаганда впливала на ціннісні

орієнтири людей з метою змінити їх установки, ставлення, думки і погляди, щодо політики країни. Упродовж 1941-1945 рр. радянське військове і політичне керівництво намагалося переконати населення Німеччини та бійців німецької армії в тому, що війна з боку німецької армії є несправедливою й агресивною, що Радянський Союз зі свого боку ніякої агресії щодо населення Німеччини не проявляє. Але, на жаль, пропаганда гітлерівського апарату була настільки потужною, що значна частина особового складу німецької армії до кінця війни залишалася під впливом фашистської ідеології

Союзниками СРСР використовувалася також роздільна пропаганда, яка спрямовувала свою діяльність на розпалювання міжгрупових протиріч на основі релігійного, соціального, професійного характеру з метою ослаблення єдності в рядах противника. Прикладом може слугувати той прецедент, коли англійські пропагандисти скидали з літака над Німеччиною листівки, де гауляйтер Еріх Кох, звертався до німецького народу з заявою про небезпеку, яка загрожує Гітлеру, змову, яка формується в державних колах. Такими листівками англійська пропаганда намагалася переконати населення Німеччини в тому, що не все так добре в керівних колах Третього Рейху, як показує гітлерівське керівництво [268, с. 159-160].

Найбільш розповсюдженою пропагандою була пропаганда полону. Її використовувало як німецько-фашистське керівництво, так і Радянська влада. Відбувалася пряма психологічна дія на свідомість людей, спрямована на формування позитивних відчуттів у ставленні до здачі в полон як єдиному розумному і безпечному виходу із ситуації, що склалася. Зазначений вид пропаганди активно діяв на окупованих німецько-фашистською армією територіях України. Розповсюджувалося безліч листівок з відповідним змістом.

Як правило, такі листівки ділилися на дві частини. В одній розповідалося, як погано живеться українцям під владою більшовиків або який сенс проливати свою кров заради більшовиків, якщо німецька армія переможе в будь-якому випадку. В іншій частині перепустка, за якою обіцялося усім бійцям, офіцерам

Червоної армії та політпрацівникам, що перейдуть на бік німецької армії закінчення війни і мирне життя їхнім близьким [190, с. 106-107].

Аналогічні звернення були й до командирів Червоної армії. Гітлерівське військове керівництво переконувало, що їхнє становище безнадійне, боротьба марна: «Переходьте до німців – там вас чекає гарне ставлення і харчування, а також швидке повернення на Батьківщину» [261, с. 30].

Намагаючись протистояти інформаційній атаці з боку німецької окупаційної адміністрації, радянські пропагандисти не менш активно розповсюджували свої листівки. Їх зміст був дещо іншим. Так, у листівках Центрального комітету КП(б)У до української молоді звучало звернення про те, щоб усі пам'ятали, як радянський народ завжди розправлявся зі зрадниками. Як приклад, наводилася зрада Андрія – сина Тараса Бульби – і розправа над ним батька [46, арк. 200].

У наступній листівці Головного політичного управління Червоної армії, зверненій до населення тимчасово окупованих територій говориться: «Хто піде до німців – той загине». Наголошується на тому, що німецька армія стрімко відступає під ударами Червоної армії, що Радянська влада не буде карати тих, хто залишився в селах і містах, окупованих німцями. Головне політичне управління закликала населення не вірити німецькій брехні. Що в Радянській владі і Червоної армії лише одна мета: очистити українську землю від гітлерівської армії, якомога швидше звільнити її населення від фашистської неволі і повернути спокійне і радісне життя. Тут же заклики не піддаватися на фашистську провокацію: «Зробіть усе, щоб німці не гнали вас насильно. Пам'ятайте, товариші. Справа німців безнадійно програна. Червона армія успішно очищає радянську землю від фашистських загарбників... Чекайте приходу вашої рідної Червоної армії й усіма засобами допомагайте їй у боротьбі проти гітлерівців. Не давайте німцям вивозити хліб і забирати худобу. Руйнуйте мости і дороги, якими будуть тікати німці. Підпалюйте німецькі склади з боєприпасами і продовольством. Допомагайте партизанам бити фашистських розбійників» [295, с. 492].

Насправді, така пропаганда теж була брехнею і лицемірством, адже відомо, що осіб, які залишилися на окупованій німецько-фашистською армією території або виривався з німецького полону, радянська каральна машина нещадно переслідувала [122, с. 94-96].

З цього приводу є багато думок, історики по-різному оцінюють ситуацію, що склалася в умовах війни та дію наказів і постанов Й. Сталіна та керівництва НКВД щодо осіб, які вийшли у свій час з німецького оточення і залишилися на окупованій території або були полоненими. Так з Постанови Державного Комітету Оборони № ГОКО-1926сс від 24 червня 1942 р. «Про членів сімей зрадників батьківщині» бачимо, які дії застосовувала Радянська влада щодо військовополонених та їх сімей, а саме:

1. Установити, що повнолітні члени родин осіб (військовослужбовців і цивільних), засуджених судовими органами або Особливою нарадою при НКВД СРСР до вищої міри покарання за ст. 58-1 «а» УК РСФСР і відповідним статтям УК інших союзних республік: за шпигунство на користь Німеччини та інших країн, що воюють із нами, за перехід на бік ворога, зраду або сприяння німецьким окупантам, службу в каральних або адміністративних органах німецьких окупантів на захопленій ними території і за спробу зради Батьківщині і зрадницькі наміри, підлягають арешту і заслання у віддалені райони СРСР на термін п'ять років.

2. Установити, що арешту і заслання у віддалені райони СРСР на термін п'ять років підлягають також сім'ї осіб, заочно засуджених до вищої міри покарання судовими органами або Особливою нарадою при НКВД СРСР за добровільний відхід з окупаційними військами при звільненні захопленої противником території.

3. Застосування репресій відносно членів сімей, перерахованих в пунктах 1 і 2, проводиться органами НКВД на підставі вироків судових органів або рішень Особливої наради при НКВД СРСР.

4. Членами сім'ї зрадника Батьківщині вважаються: батько, мати, чоловік, дружина, сини, доньки, брати і сестри, якщо вони жили спільно зі

зрадником Батьківщині або знаходилися на його утриманні до моменту скоєння злочину або до моменту мобілізації в армію з початком війни [122, с. 93-94].

Таке ставлення до бійців Червоної армії, що потрапили в оточення і в полон та до їх сімей підтверджується також стенограмою допиту, направленою Начальнику Центрального штабу партизанського руху при Ставці Верховного Головнокомандування т. Пономаренко. У стенограмі допиту ад'ютанта для особливих доручень при начальнику штабу партизанського руху О.Д. Русанова зазначається, що колишніх військовополонених, які переходили на бік партизанів часто роззброювали, відправляли в тил і знищували. Іноді, якщо виникала необхідність, їх залишали в партизанських загонах, але після війни на них чекало розслідування НКВД. Тут же Русанов дає свідчення про те, що сім'ї червоноармійців, що потрапили до полону, переслідуються лише в тому випадку, якщо відомо, що він туди потрапив до полону, а якщо вважається безвісти зниклим, то сім'ю навіть підтримують [168, с. 418].

Ставлення керівництва до військовополонених підтверджується, вже згаданим вище, наказом № 270 від 16 серпня 1941 р., де зазначається: «Командирів і політпрацівників, які під час бою зривають із себе знаки розрізнення і дезертують у тил або здаються в полон ворогу, вважати злісними дезертирами, сім'ї яких підлягають арешту як сім'ї дезертирів, які порушили присягу і зрадили свою Батьківщину. Зобов'язати всіх вищих командирів і комісарів розстрілювати на місці подібних дезертирів із комскладу» [229, с. 49].

З метою підтримання патріотичних настроїв серед партизанів Політичним управлінням Червоної армії було дано розпорядження старанно приховувати справжнє становище в Радянському Союзі. Ніхто не повинен знати про голод у тилу СРСР, про примусову мобілізацію жінок і підлітків, про нужду, втрати, про терор. Саме з цих причин партизанів, які випадково опинилися на радянській території в результаті приходу Червоної армії, одразу ж забирають до армії і в особливих загонах відправляють на передову. Застосовують усі можливі заходи, щоб партизани були ізольовані від іншої маси червоноармійців. Такі заходи передбачені у зв'язку з тим, що партизани, які

пробули в німецькому тилу довгий час і читали літературу противника, дізналися про справжні справи в СРСР з критики Й. Сталіна і більшовизму. Радянське керівництво бачило небезпеку в тому, що, побачивши справжнє становище в Радянському Союзі, терор, який там процвітає, вони згадають про все, що чули, перебуваючи на окупованих німецькою армією територіях, і почнуть аналізувати ситуацію. Лише незначну частину партизанів – партійних робітників і співробітників НКВД, – які були спеціально відправлені до німецького тилу з метою підпільної роботи, відправляли в інші окуповані райони для пропагандистської роботи [168, с. 420].

Радянський уряд приділяв величезну увагу інформаційно-ідеологічній обробці населення, зокрема окупованих територій. Можна навіть сказати: що робив ставку на ідеологічне протистояння. Підтвердженням тому є створення Головного політичного управління РККА, і який був наділений особливими надання повноваженнями.

Уже 23 червня 1941 р., коли було створено Ставку Верховного Головного Командування, до складу якої ввійшли Генеральний штаб, Управління наркоматів оборони, ФМФ. За вказівкою Сталіна, було організовано Головне управління політичної пропаганди Червоної армії (ГПУ РККА). Управління на чолі з О.І. Запорожцем, а з червня 1941 р. Л.З. Мехлісом розпочало інформаційну атаку, яка за О.С. Щербакова набула вже конкретних форм. Почалося формування посиленого інформаційного поля. Було підготовлено директиви, згідно з якими головним завданням преси ставало виховання героїзму, мужності, військового мистецтва, дисциплінованості.

Не менш важливою була робота зі створення інформаційного механізму забезпечення Ставки Верховного Головнокомандувача. У цьому контексті почалося створення механізмів управління інформаційними потоками в умовах надзвичайної ситуації – війни.

З початком військових дій у липні 1941 р. Головне управління політичної пропаганди було реорганізоване в Головне політичне управління РККА. Умови, що склалися на фронтах, та збільшення окупованих територій сприяли

створенню при ГПУ РККА двох нових пропагандистських відділів – по Німеччині та її союзниках і по роботі з населенням окупованих німцями територій. Активну участь у роботі серед населення окупованих територій брали партизани та підпільники, що залишилися після відступу Червоної армії на зайнятій німцями території [5, арк. 13,14; 6, арк. 31,32].

25 червня 1941 р. було прийнято рішення Політбюро ЦК ВКП(б) та уряду про систематичне проведення пропаганди серед військ противника і населення окупованих територій, було створено Радянське бюро військово-політичної пропаганди, на яке покладалося зобов'язання визначати зміст, форми і методи пропаганди серед військ ворога і населення окупованих територій.

До роботи в Головному політичному управлінні залучалися найкращі партійні кадри, серед них О.С. Щербаков, Л.З. Мехліс, М.А. Суслов, Г.Ф.Александров. Вони налагодили механізми швидкого зібрання необхідної інформації та її обробки, але часто цифри і матеріали, які були зібрані не відповідали дійсності. Так, наприклад, спів ставляючи «Повідомлення Радянського Інформбюро» за цифрами бойових втрат з матеріалами чорнових записів О.С Щербакова, можна зробити висновок, що цифровий матеріал повідомлень не відповідав дійсності і складався у пропагандистських цілях. В останньому випуску книги “Великая Отечественная война 1941-1945 гг.” відмічено, що втрати німців до листопада 1941 р. в сухопутних військах складав всього 750 тис. чоловік [429, с. 56-60]. У дослідженнях же дослідженнях М.І. Мельтюхова приведені наступні дані: у німців перед початком війни з СРСР було всього 3899 танків і 4841 літаків [424, с. 18]. Таким чином, бачимо, що стаття О.С. Щербакова «знищила» військову техніку противника приблизно вдвічі.

Однією з головних причин невдач радянської пропаганди серед військ противника було недостатнє знання ворога – фашистської Німеччини. З цією метою було залучено велику кількість спеціалістів-германістів різного профілю і було заведено формуляри на кожне вороже з'єднання. Велася робота й серед населення окупованих німецько-фашистськими військами радянських областей.

Уже в директиві РНК СРСР и ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. партійним і радянським організаціям прифронтових областей, доведеним до населення в промові Й. Сталіна 3 липня 1941 р., указувалося на необхідність пояснити трудящим їх становище, що склалося та обов'язки; організувати непримиренну боротьбу зі всякими: панікерами і розповсюджувачами чуток [103, с. 3-4]. Для поширення цієї та іншої інформації видавалися в тилу Радянської Армії і розповсюджувалися на окупованій території газети «Правда», «Комуніст», «Вісті», «За Радянську Україну» та інші центральні періодичні видання.

Серед перерахованих періодичних видань, які регулярно видавало Головне політичне управління, була газета «Вісті з Радянської Батьківщини». Вона виходила великими тиражами російською, українською та білоруською мовами для населення України та Білорусії. Доставлялася на окуповану територію літаками та поширювалася підпільниками. Необхідно зазначити, що ця газета дуже турбувала окупаційну адміністрацію, яка застосовувала безліч засобів для її знищення.

В одному зі спеціальних повідомлень німецько-фашистської окупаційної адміністрації зазначалося, що радянське керівництво останнім часом використовує психологічно активні дії і засоби пропаганди порівняно з початковим періодом війни. Особливу увагу, наголошується, необхідно звернути на газети-листівки, які регулярно скидаються з літаків [105, с. 247]. Справжню загрозу для авторитету окупаційної влади газета становила тому, що, крім сатиричних матеріалів, у ній широко подавалися матеріали, які викривали фашистську пропаганду, а також малюнки і фотодокументи, які ілюстрували боротьбу партизанів та мужність радянських воїнів у боях за визволення рідної землі. Регулярне інформування радянських людей, що опинилися в окупації, про події на фронті і в країні, про міжнародне становище зміцнювало у них упевненість в скорому звільненні, сприяло посиленню й активізації партизанської боротьби з німецько-фашистською армією.

З Наказу наркома Оборони від 5 вересня 1942 р. «Про завдання партизанського руху» та зі звіту Українського штабу партизанського руху

бачимо, що партизанські загони Федорова, Сабурова, Ковпака, Мельника та інших партизанських керівників видали і розповсюдили серед населення окупованих областей України газети і листівки. Тільки загін Сабурова видав більше 102 найменувань газет, листівок і бюлетенів загальним тиражем 156183 примірники. Для посилення друкованої пропаганди безпосередньо в загони було доставлено 56 портативних типографій, більше, ніж 350 бібліотечок та пересувні кінотеатри [47, арк. 23].

З листопада 1942 р. по 1 квітня 1943 р. було видано і розповсюджено на тимчасово окупованій території 103 найменування листівок українською мовою загальним тиражем 8100 тис. примірників. Крім того, розповсюджено газет («Комуніст», «Радянська Україна», «Советская Украина», «За Радянську Україну») 1980 тис. примірників. Літаки з газетами і листівками відправлялися за такими маршрутами: Харків-Полтава-Суми, Ніжин-Київ-Вінниця-Прилуки-Ворожба, Київ-Житомир-Чернігів, Харків-Дніпропетровськ-Запоріжжя-Сталіно-Ворошиловград, Куп'янськ-Харків-Полтава та ін. [47, арк. 24].

Підтвердженням активності радянської пропаганди на окупованих німецько-фашистською армією територіях є ще одне яскраве свідчення. Так, наприклад, із заходів, запланованих Управлінням пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) на зимовий період 1942 р. видно, що заплановано видати 100 тис. примірників газети «За Радянську Україну» та доставка її в зону німецької окупації. Крім того, передбачено видання підпільних газет «Комуніст» і «Більшовик», підготовлене Чернігівським обкомом ВКП(б). Для видання газет, листівок і повідомлень Радянського Інформбюро партизанськими осередками до грудня 1942 р. планувалося поширити за допомогою літаків на окуповану територію 28 портативних пересувних типографій (загін тов. «Ф» - 2, тов. «К» - 2, тов. «С» - 2, тов. «П» - 1, тов. «М» - 2, тов. «В» - 1, тов. «Б» - 1), а до 1 січня 1943 р. ще 22 таких типографій.

Згідно з цим планом, передбачено закинути з повітря партизанським загонам 30 радіостанцій, 21 з яких уже було доставлено. Доставити 100 бібліотечок. Максимально використати можливість доставки друкованих

матеріалів у Правобережні і Західні області України. Для того щоб забезпечити партизанів необхідними матеріалами для видання газет, організувати радіопередачі вдень і вночі [18, арк. 47].

Прагнучи якомога швидше донести до кожної людини на фронті і в тилу противника більшовицькі ідеї, політичні органи і партійні комітети вдосконалювали форми і методи ідейно-політичної та інформаційно-пропагандистської роботи, добивалися, щоб вони повною мірою відповідали вимогам воєнного часу. Створювалися нові ідеологічні заклади, застосовувалися засоби для активного використання всіх дієвих засобів агітації, пропаганди та взагалі інформаційного впливу. Тому одночасно з випуском газети-листівки «За Радянську Батьківщину» збільшився тираж газети «Правда», «Вісті», «Комсомольська правда» [318, с. 8].

Надзвичайно ефективні результати давала масово-політична робота серед населення під час рейдів партизанських з'єднань по тилах противника. Шляхом слідування партійні організації влаштовували мітинги, збори, розповсюджували політичну літературу. Наприклад, зі стенограми наради при відділі пропаганди і агітації, зі звіту партизанських загонів бачимо, що з населенням окупованих територій проводили бесіди, після яких давали відповіді на безліч запитань. Населення ставило багато запитань, і це, на думку керівників партизанських загонів, говорить про те, що в людей підвищений інтерес до проблем політичної ситуації як у тилу, так і на фронті. Це свідчить про те, що населення окупованих територій не довіряє повідомленням, які надходять із газет окупаційної влади [17, арк. 3].

На думку лідерів партизанського руху, щоб покращити ситуацію на фронті і повернути прихильність українського населення до Радянської влади, потрібно зробити так, щоб народ знав, що насправді діється в нині зайнятих німецькою армією районах, а радянське керівництво повинно достеменно знати і орієнтуватися, за якими основними напрямками відбувається німецько-фашистська пропаганда [17, арк. 9].

Деякий час пропагандистська робота в містах і селах Західної України не мала такого широкого розмаху, як в окупованих районах Лівобережжя.

У містах та населених пунктах цього регіону діяльність радянських пропагандистів ускладнювалася тим, що там розташовувалися ворожі гарнізони, їх штаби, каральні органи, поліція і контррозвідка. Контрпропаганда з боку радянських політичних діячів ставала не менш героїчним подвигом ніж збройна боротьба. Незважаючи на це, радянське керівництво в досить короткі терміни змогло частково налагодити контрпропаганду, установити окремі зв'язки з міським підпіллям.

На жаль, робота підпілля була фрагментарною, бо більшість організацій було знищено окупаційними військами. Ось декілька яскравих свідчень цього. За участю секретаря Київського підпільного міському Рудченка протягом жовтня-листопада було затримано секретарів шістьох підпільних райкомів. Запроданцями виявилися колишній секретар Київського обкому і міському комсомолу Кучеренко, інструктор обкому ЛКСМ України Пустовойтов, зв'язкова підпільного міському Арістархова. За короткий час до рук окупантів потрапили 36 діячів керівного складу Київського підпілля. На шлях зради став і секретар Запорізького підпільного обкому Мосієвич, він розповів про структуру підпілля і виказав другого секретаря обкому Осіпова, зв'язкову Мощенко, секретарів підпільних райкомів. А сам продовжував працювати на ворога під псевдонімом «Костянтин» [310, с. 20].

На думку В. Клокова, однією з причин знищення протягом кількох місяців окупації десятків підпільних обкомів, міських комсомолів і райкомів, як і сотень інших антифашистських організацій і груп було те, що фашисти за два попередні роки війни в Західній Європі вже накопичили чималий досвід боротьби з підпіллям, тоді як поспіхом підготовлені радянські підпільники погано розумілися в конспірації [310, с. 27]. У працях П.П. Брицький звертає увагу на інші причини слабкості радянського підпілля. Так, плануючи роботу по керівництву рухом Опору на окупованій території, ЦК ВКП (б) -ЦК КП(б) України обмежилися лише розподілом обов'язків

поміж членами ЦК; практичні заходи для реалізації винятково важливих рішень фактично не вживалися. Значна частина керівних працівників вищих партійних і державних органів залишалися осторонь проблем “малої війни” та ін. [172, с. 27].

Партизани забезпечували підпільників центральними і місцевими газетами, брошурами та листівками. У результаті цього протидія фашистській пропаганді у великих населених пунктах ставала більш вираженою, особливо в період 1943-1944 рр. [30, арк. 41-46; 31, арк. 22; 32, арк. 123]

Прикладом того, яку роботу проводила Радянська влада та партизанські з'єднання на окупованих територіях є звіти та доповідні записки, інформаційні довідки про зміст партійної пропагандистської, агітаційно-масової роботи по областях у лютому-березні 1942 р. Із цих звітів бачимо тематику бесід, які проводили радянські агітатори: «Не в полі орати і сіяти, а бити німців-поневолювачів ідіть українські селяни», «Фашистський новий порядок землекористування», «Фашистські окупанти прирікають українських селян на голод і вимирання» та ін. [33, арк. 4-7].

У цих бесідах радянські пропагандисти розповідали про те, що в Німеччині панує голод та епідемії, майже щодня вибухають страйки серед місцевих та іноземних робітників. А німецькі підрозділи СС розстрілюють усіх, хто хоча б якимсь чином пов'язаний зі страйками. У німецьких селян забрали все: хліб, худобу. Землю обробляти нікому й нічим, тому вони й ганяють українських селян на рабську роботу до Німеччини [16, арк. 70].

У бесіді про фашистський новий порядок землекористування в Україні розповідали, що, захопивши землю, кров'ю завойовану селянами, німці хочуть перетворити громадські, колгоспні господарства в замасковані поміщицькі маєтки для панів. Селяни ж будуть спільно обробляти землю, збирати врожай, а німецькі пани будуть відправляти його до Німеччини [16, арк. 76].

Партизанами широко застосовувалися різноманітні форми усної пропаганди. За численними спогадами учасників партизанської боротьби, це були масові збори, мітинги і навіть невеликі демонстрації. Так, наприклад,

широкий успіх серед населення отримав мітинг, проведений у лютому 1942 р. у селах Сумської області – Дубовичі, Горожанка, Герасимівка, Шилинка – Путивльським партизанським загonom [51, арк. 180].

Молодь тимчасово окупованої німецько-фашистськими загарбниками території України активно брала участь у виданні брошур та листівок [4, арк. 15]. Тільки з січня по вересень 1942 р. ними було видано і розповсюджено спеціальних номерів газети «Комуніст» тиражем у 6 тис., 31 листівку і звернення. Серед листівок:

- «До жінок і дівчат тимчасово окупованої території України» – 50000;
- «До молоді окупованих районів Сталінської області» – 50000;
- «До молоді Донбасу» – 30000;
- «До жінок і дівчат України» – 100000;
- «До молоді Києва» – 20000;
- «До молоді України «Не піддавайтеся фашистському обману, не йдіть до Німеччини, там чекає вас голод, каторга і смерть» – 50000.

Указані листівки направлялися в окуповані області з метою розповсюдження їх через політуправління Південно-Західного і Південного фронтів. Листівки масово розповсюджувалися переважно в Сталінській, Харківській, Полтавській, Сумській, Київській, Дніпропетровській та Запорізькій, Ворошиловградській областях. Крім листівок, планувалося розповсюдити також брошури і газети [48, арк. 95-96]. Але у зв'язку з тим, що значна частина політуправлінь була ліквідована, це стало неможливим.

Комсомольські організації окупованих областей, нараховували велику кількість молоді, яка вела активну контрпропаганду в тилу противника. Були організовані такі групи, які несли персональну відповідальність за вчасну доставку літератури на окуповану територію [28, арк. 8, 11, 15, 23, 45].

На думку керівництва вермахту, важливу роль у поширенні тієї чи іншої інформації відігравав емоційний настрій населення, який сприяє формуванню прихильності до нової влади. Тому особовий склад рот пропаганди та військ СС

будували свої дії, ураховуючи передусім морально-психологічний стан місцевого населення.

Працівники практично всіх підрозділів пропаганди з успіхом використовували знання з психології та політики, уміло направляючи поведінку людей у потрібне русло. Успіх нацистської пропаганди був забезпечений також використанням найсучасніших матеріалів і засобів поширення інформації.

У той же час у радянській пропагандистській діяльності недостатньо техніки, матеріалів та персоналу. Зокрема тільки кореспонденти армійської газети "Красная звезда" та урядової газети "Известия" мали у своєму розпорядженні літаки. Роботі кореспондентів заважав і вузьковідомчий егоїзм зацікавлених інститутів [295, с. 32].

Нацистська пропаганда проводилася в основному через періодичну пресу, радіоефір, кіномистецтво, виставки, а також завдяки розповсюдженню дрібної друкованої продукції (листівок, брошур, плакатів) на вулицях міста, підприємствах, в освітніх закладах тощо. Її масштабний характер пояснюється застосуванням подібних методів у Німеччині, що ефективно впливали на громадську думку.

Визначаючи основні пропагандистські цілі та мету використання періодичних видань на тимчасово окупованій території, адміністрація Рейхскомісаріату видала спеціальну директиву. У ній говорилося: «Українські та інші газети, що видаються в Рейхскомісаріаті – виключний засіб впливу на населення пропагандою й політикою, за наказом рейхскомісара. Вони не слугують народним і культурним цілям населення чи навіть віросповіданням... Кожен їх рядок повинен допомагати військовій окупаційній адміністрації в здійсненні великої місії фюрера у створенні нової Європи» [224, с. 157-158].

Німецьке керівництво дбало про те, щоб антирадянська пропаганда заповонила весь простір окупованих областей і стала на заваді поширення антинацистської пропаганди.

Інформаційно-аналітичні служби, які з'явилися в усіх сферах діяльності окупаційної адміністрації активно готували інформацію для розповсюдження

серед населення тимчасово окупованих німецько-фашистською армією територій України. До числа таких служб належали різноманітні суспільні та молодіжні організації: Союз Українського Націоналістичного студентства Вінниччини, «Просвіта», бібліотеки, редакції газет і журналів, інші організації.

Так, одразу після першої окупації німецькою армією території Харкова і області поряд з відкриттям початкових шкіл почалося формування Центральної бібліотеки. Із неї було вилучено всю літературу, яка знаходилася тут раніше й почалося завезення літератури, надрукованої в Німеччині та інших країнах фашистського блоку [78, арк. 5]. У цей же період було створено товариство «Просвіта», яке також займалося розповсюдженням літератури [81, арк. 1-3].

Перед молодіжною організацією Союз Українського Націоналістичного студентства Вінниччини, створеною за сприяння німецької окупаційної влади було поставлене головне завдання: виховання молоді в націоналістичному дусі і боротьба із залишками рабського духу серед українського народу [347, с. 4]. Натомість, як ми знаємо, головною метою було виховання в українській молоді покірності і прихильності до німецької адміністрації, що, на думку окупаційної влади, сприяло б швидшому вивезенню її на роботи до Німеччини.

На території Вінниччини, як і в більшості окупованих областей, під опікою «Просвіти» було створено клуби, де для української молоді проводилися читання, дозволених окупаційною владою книжок, вистави, організація хорového співу, вечори тощо [348, с. 2-4].

Радянське керівництво не менше уваги в інформаційно-пропагандистській роботі приділяло видавництву газет, листівок, брошур, значних за об'ємом публіцистичних матеріалів, випуску радіопередач, у том числі й німецькою мовою. Головне політичне управління Червоної армії, і його начальник О.І. Запорожець ще 1941 року в доповідній записці до Голови ЦК ВКП(б) А.А. Жданова досить реально оцінює військову пропаганду. Він звертає увагу на те, що в пропаганді не завжди передається об'єктивна оцінка сил та дій Червоної армії, що, на його думку, і створює небажані настрої «Ура-патріотизму». Часто в доповідях і статтях без усякого відчуття міри

вживаються вкрай приторні епітети: «великая и непобедимая», «всесокрушающая сила», «самая созидательная» і т.д. Це, на його думку, породжувало зазнайство и самозаспокоєність, недооцінку труднощів війни, знижувало пильність по відношенню до противника [102, с. 191-196].

Активну участь у німецько-радянському інформаційно-ідеологічному протистоянні брало радянське радіомовлення. Зі звіту начальника відділу радіомовлення на тимчасово окуповані території І.Ф. Масленнікова бачимо, що одним із головних завдань на тимчасово окуповані райони передусім була правдива інформація про становище на фронтах Вітчизняної війни. У зв'язку з цим постійно передавалися повідомлення Радянського Інформбюро по декілька разів на день, загалом, наприклад, у вересні 1942 р. було передано 852 повідомлення [295, с. 404].

Для протидії ворожій пропаганді особливе значення мали спеціальні радіопередачі, підготовлені для підпільних газет, пропагандистів і агітаторів. Із цього приводу 16 вересня 1942 р. на засіданні Ради військово-політичної пропаганди Головного політичного управління РККА, обговорювалося питання «Про роботу серед населення окупованих районів СРСР». Було запропоновано розробити заходи для покращення роботи радіомовлення для населення тимчасово окупованих районів [132, с. 236].

У зв'язку з цим перед усіма радіокомітетами було поставлено завдання внести пропозиції та подати програми передач, зокрема для партизанських газет, пропагандистів і агітаторів. Їх зміст повинен був включати такі питання:

- матеріали, які характеризують становище на фронті. Виклад повідомлення Радінформбюро. Спеціальні повідомлення Радінформбюро. Утрати німецько-фашистських військ;
- матеріали, які характеризують становище в радянському тилу;
- бойові дії партизанів України;
- коментування інформації, отриманої з-за кордону;
- статті, які викривають брехню гітлерівської пропаганди;
- листівки для видання в партизанських загонах [213, с. 71-72].

Було чітко встановлено час для проведення тих чи інших передач для населення Рейхскомісаріату «Україна» та зони військової адміністрації.

Незважаючи на те що контрпропаганда радянського тилу була організована досить непогано, необхідно зазначити, що вона фізично не могла повністю вирішити всі завдання, які висували умови війни. Так, вона не могла охопити всіх громадян захопленої німецько-фашистською армією території. Технічна база радянської пропаганди на тимчасово окупованих територіях була значно слабша, ніж німецька у зв'язку з відсутністю можливості легальної діяльності. Газети і листівки, які розповсюджувались шляхом скидання з літака, не завжди потрапляли туди, де вони найбільш були потрібні. У зв'язку з цим самим партизанам доводилося виготовляти листівки для розповсюдження серед місцевого населення.

Плекаючи ненависть народу та його лють проти загарбників, редакції систематично подавали матеріали про звірства та жорстокість німецьких військ. Тільки у вересні 1942 р. було передано 296 таких передач. Також систематично подавалися матеріали, які демонстрували рабовласницьку сутність «нового порядку», який запровадили німці. Для більшої переконливості, матеріали з цієї теми подавалися з прикладами заходів окупаційної адміністрації. Таких контрпропагандистських матеріалів було передано 355, а передач усього 499.

Не менш важливу роль відігравали матеріали, які впливали на укріплення впевненості населення окупованих областей у перемозі Радянської Армії над гітлерівськими військами. З цього приводу подавалися матеріали про втрати німецьких військ, героїзм радянських воїнів та зростаючу міць Червоної армії, про збільшення виробництва військової промисловості СРСР. Усього більше, ніж 1300 найменувань матеріалів і радіопередач [295, с. 405].

Як бачимо, керівництво Радянського Союзу готувалося не лише до військових дій, а й ще, що дуже важливо, до інформаційно-психологічної війни. Чому ж уряд СРСР почала турбувати думка про настрої воїнів Червоної армії, населення, зокрема окупованих німецькою армією територіях? Чому виникла

така нагальна потреба у створенні особливого інформаційного простору на території СРСР, зокрема на території України?

Щоб відповісти на це питання, необхідно розглянути становище населення окупованих територій напередодні та на початку Вітчизняної війни, настрої населення до окупаційної влади та до радянського способу життя.

На думку Ж.М. Ковби, лінія поведінки основної маси населення формувалася незалежно від політичної орієнтації, етнічності, зон окупації. Основним був інстинкт самозбереження: вижити, зберегти родину, близьких. Солідарність із політичними силами, звужуючи шанси на виживання, диктувала ситуативність поведінки: вичікування, відверта лояльність, опір. Становище на фронті, поразки німецької армії, успіхи союзників суттєво впливали на вибір: колаборація чи опір. Ситуативну поведінку зумовлювала й пропаганда, пам'ять про сталінські репресії, реалії жорстокого окупаційного режиму, криза віри як у класові, так в релігійні ідеали, а також індивідуальні людські якості, міжособистісні контакти [409, с. 52]. Події війни постійно висвітлювалися на сторінках прифронтових газет і завдяки партизанам потрапляли на окуповану територію, справляли незабутнє враження на місцеве населення [251; 236].

Одним із важливих аспектів в інформаційній політиці гітлерівського керівництва у фашистській Німеччині, а потім і на тимчасово окупованих територіях було єврейське питання. Воно також яскраво проглядалось у протистоянні між Німеччиною і СРСР. В інформаційному просторі, який створювала на окупованих територіях гітлерівська пропаганда, антисемітизм процвітав із перших же кроків німецько-фашистської армії завойованими територіями. Антисемітизм пронизував усю нацистську пропаганду, проявлявся в будь-якому із засобів масової інформації.

Як саме проявлявся антисемітизм у нацистській пропаганді 1933-1945 рр. у самій Німеччині, добре описує німецький філолог В. Клемперер. Він зазначає, що слово «єврей у німецькій мові зустрічається частіше, ніж будь-яке інше слово. Воно поєднується з більшовицькою, англійською та американською ідеєю облаштування світу [223, с. 226-227].

На окупованих територіях Радянського Союзу антисемітизм проявлявся з подвійною силою. Населення намагалися переконати в тому, що винними в всіх проблемах, які існували в СРСР до війни є євреї та більшовики. Переслідуючи єврейське населення і втілюючи ідею антисемітизму, гітлерівська пропаганда проголосила одним із своїх завдань на окупованих територіях «визволення від більшовизму». Пропаганда такого характеру в перший період війни була досить ефективною, вона, як правило, була спрямована на розкриття цілком реальних злочинів, здійснених за радянської системи. Щоб підтвердити цю інформацію, улітку 1941 р. німецькі війська відкривали для загального огляду тюрми, у яких НКВД убивали в'язнів, навесні 1943 р. у Вінниці та в інших містах Правобережної України демонстрували представникам від місцевого населення масові поховання вбитих радянськими військами людей.

Але не менш важливим аспектом нацистської пропаганди на окупованих територіях був також ідеологічний штамп «жидобільшовизм». Саме таким чином німецька окупаційна влада ототожнювала євреїв і більшовиків намагаючись знищити їх одним махом.

Радянське керівництво намагалося обходити це болюче питання, його основним завданням було відвоювати захоплений німецько-фашистською армією життєвий простір за будь-яку ціну, тому єврейське питання для нього не було політично акцентованим у період війни.

До війни радянське керівництво в особі Й. Сталіна, на думку історика Г.Костирченко, ніякої антисемітської політики не проводило: єврейська культура і націоналізм пригнічувався разом з усіма іншими національними культурами і рухами, а відсоток серед репресованих у політичних процесах 1937-1938 рр. був не вищим, ніж серед інших національностей [232, с. 232-234].

Однак необхідно зазначити, що ставлення радянського керівництва, і зокрема самого Й. Сталіна, до активності єврейських політичних та суспільних організацій під час війни було неоднозначним. З початком війни, коли інформаційно-пропагандистська діяльність радянського керівництва активізувалася на території СРСР. утворився Єврейський антифашистський

(ЄАК) комітет під головуванням народного артиста СРСР С. Міхоелса. До керівного складу ЄАК входили: С.О. Лозовський, І.Г. Ерінбург, Д.Р. Бергельсон, Я.Г. Крейзер, П.Л. Капіца, Л.С. Штерн та ін.

Як і інші антифашистські Комітети ця організація перебувала в Куйбишеві і вела активну пропаганду проти фашизму взагалі й гітлерівської Німеччини, зокрема. Незважаючи на активну діяльність ЄАК, радянське керівництво намагалося не помічати його, крім того, уникати висвітлення в пресі прикладів героїзму євреїв, що воювали в Червоній армії. Прикладом може слугувати публікація в журналі «Більшовик» № 2 за 1943 р., у якій наводилися дані за національностями військовослужбовців, нагороджених орденами і медалями. Перераховуючи нагороджених, було вказано скільки росіян, українців та ін. У кінці цього абзацу читаємо: «Серед нагороджених також є якути, євреї, бійці всіх національностей СРСР». Кількість нагороджених євреїв також не вказувалася, хоча до жовтня 1942 р. серед нагороджених було 5163 єврея, в той час, як нагороджених росіян, яких було в багато разів більше було 11525 [232, с. 237-239].

18 липня 1941 р. до Радянського Інформбюро з листом звернулися єврейські письменники, у якому зазначалося, що з незрозумілих причин припинила своє існування єврейська преса Мінська, Ковни, Вільнюса, Львова, Білостока та інших міст. У зв'язку з цим вони звертаються до Радінформбюро з питанням про організацію єврейської газети. Далі вони зазначають, що в Москві є достатні літературні кадри для обслуговування такої газети і необхідна поліграфічна база. Відповідь на цей лист була однозначна: «Поки не доцільно» [295, с. 291-292].

У липні 1943 р., виступаючи на засіданні Радінформбюро, А.С. Щербаков неодноразово робив акцент на необхідності «строго підходити до авторів», статей, що публікувалися в офіційних газетах, вважаючи, що «тоді люди почнуть працювати по-іншому, будуть відповідально працювати». Він також поставив питання про те, що «потрібно розширити коло авторів за рахунок російських людей, за рахунок українців, білорусів», оскільки «кожен із цих

народів... має у своєму розпорядженні високограмотну інтелігенцію». Називаючи ряд національностей, представників яких необхідно використовувати в роботі з пропаганди, А.С. Щербаков робив акцент на залученні (після росіян) українців і білорусів, оскільки «люди ці можуть працювати». У цьому офіційному виступі, турботі про кадри і про якість роботи пропагандистських служб у роки війни є очевидним початок здійснення курсу на національне чищення не тільки в «установах мистецтва», але й у всій ідеологічній сфері [295, с. 240-242].

Та незважаючи на певні антисемітські прояви з боку радянського керівництва, боротьба німецько-фашистської адміністрації з єврейським народом на окупованих територіях перевершила всі відомі антисемітські прояви. Розпочавши збройну агресію проти СРСР, гітлерівська окупаційна адміністрація одразу ж розпочала реалізацію своїх задумів щодо єврейського населення. Майже в усіх захоплених містах: Житомирі, Бердичеві, Вінниці, Києві, Харкові та ін. – відбувалися масові розстріли жителів, найбільші серед них – розстріли єврейського населення. Так, Ф. Винокурова, досліджуючи документи охоронної групи таємної польової поліції «ОСТ» штурбанфюрера СС Фрідріха Шмідта та унтерштурмфюрера Карла Данера від 24 грудня 1941 р., зазначає, що «єврейське питання» вирішувалося шляхом розстрілу мирних жителів. Так, 10 січня 1941 р. усіх жителів єврейської національності с. Стрижавки, переважно людей похилого віку, жінок і дітей було розстріляно біля кам'яної огорожі колишньої в'язниці ДПУ. 16 квітня 1942 р. до приїзду Гітлера в Ставку до Вінниці було розстріляно ще близько 5000 осіб єврейського населення міста [337, с. 221].

26 вересня 1941 р. на нараді в шостій німецькій армії під командуванням В. фон Рейхенау, розглядалося питання про заходи з ліквідації єврейського населення м. Києва. Саме тут було визначено й місце розстрілу – Бабин Яр. Було підготовлене інформаційне підґрунтя під розповсюдження чуток про виїзд євреїв на етнічну батьківщину [402, с. 265]. Одночасно розповсюджувалася інформація про те, що саме євреї здійснили підпали на вул. Хрещатик та інших

центральных вулицях міста. Із документа Головного управління імперської безпеки «Донесення про події в СРСР» № 97 від 28 вересня 1941 р. читаємо: «Пожежа охопила центр. Зруйновані найцінніші будівлі... У підпалах активно беруть участь євреї.... Прийняті заходи по захопленню всього єврейства, передбачено страту 50000 євреїв» [121, с. 76-77].

Щоб розгорнути антиєврейську кампанію, налаштувати місцеве населення проти євреїв, щоб народ не лише виявляв і видавав євреїв, а й брав участь у заходах, спрямованих проти них, гітлерівською пропагандою було проведено колосальну агітаційно-пропагандистську роботу. Для цієї діяльності окупаційною адміністрацією використовувались усі доступні гітлерівцям засоби масової інформації. Великий вплив на населення окупованих територій також мали листівки з карикатурами, розпорядження і накази.

У Києві було організовано спеціальну друкарню, де друкувалися газети та листівки зі статтями і публікаціями антисемітського змісту. Так, в одній із газет у статті «Єврейський Київ» від жовтня 1942 р., наводяться дані про кількісний склад євреїв у Києві і про те, що до війни вони посідали провідне місце в управлінській і торгівельній ієрархії міста. В статті «Війна і жиди» фашисти вдаються до зовсім маразматичного, з нашого погляду, звинувачення: євреї звинувачувались у тому, що вони розпалили війну проти Німеччини. Зі змісту цієї статті виходило, що не Гітлер зі своїми прибічниками розв'язав Другу світову війну, а народ, який у ній найбільше постраждав [190, с. 135, 139].

У листівках наголошувалося, що всі біди, які спіткали український народ від того, що євреї займають головні державні посади. Серед них листівки «Жидам не місце серед нас», «Українці! Хто панував над вами?», листівки, де червоноармійцям і командирам Червоної армії пропонували райське життя без євреїв та ін. [190, с. 104, 140].

З промови шефа відділу Пропаганди Гавтмана Паненброка дізнаємося, що значне місце гітлерівцями відводиться інтелігенції, її впливу на населення окупованих територій, і тому, закликаючи до співпраці, німець-фашистська

адміністрація зауважувала, що нова інтелігенція стала зброєю в руках єврейсько-комуністичної групи... [12, арк. 14].

Антисемітською тематикою були пронизані також статті газети «Сумський вісник». Так, у 14 номері цієї газети від 4 грудня 1941 р. читаємо про те, що Червона армія постійно терпить поразки від німецької армії, бо її очолює жидівсько-комуністична згряя міжнародних авантюристів. Далі в цій же статті зазначається, що рівень освіти українського і російського народів надзвичайно низький і примітивний, і знову ж таки винні в цьому євреї й комуністи [471, с. 2].

У Харкові 14 червня 1943 р. була скликана конференція українських письменників, на якій від імені українського народу було висловлено щирю вдячність німецькій армії за визволення від жидобільшовиків та радянського режиму [71, арк. 256].

Німецька окупаційна адміністрація вдавалася до геть примітивної безглуздої пропаганди. Часто інформація, яку розповсюджували серед населення окупованих територій не витримувала ніякої критики, а аргументи ставали слабкими.

Радянська пропаганда в західних районах дещо відрізнялася від пропаганди, яка велася нею на іншій території України. Справа в тому, що в цьому регіоні пропаганду доводилося вести не лише проти німецько-фашистських загарбників, а й проти українських націоналістичних військових організацій: Організації українських націоналістів (ОУН), Української повстанської армії (УПА). Німецька ж влада, навпаки, особливо в початковий період війни заохочувала всілякі націоналістичні прояви і навіть думку про можливість для українців збудувати власну державу. Ураховуючи велике значення преси як засобу, здатного впливати на свідомість населення, пропагандистський апарат гітлерівської окупаційної адміністрації заохочував українських націоналістів до співпраці, їм пропонували друкувати свої статті та відозви в журналах і газетах, які видавала нова влада [231, с. 371-372].

Усі періодичні видання друкували переважно українською мовою і лише в містах Донбасу – російською мовою. Статті, які там друкувалися, були присвячені в основному критиці Радянської влади, військового керівництва Червоної армії та зведеннями «з головної квартири фюрера». Співпрацюють із ними українські письменники, літературні та театральні критики: М. Степовий, С. Ярошенко, А. Дудка, М. Замлинський, Ю. Полтавець, Ю. Скрипник, В.Ясень та ін. [168, с. 346-347].

У газетах «Голос Полтавщини» (Полтава), «Каменські вісті» (Дніпродзержинськ), «Дзвони» (Дніпропетровськ), «Нове українське слово» (Київ), «Сумський вісник» (Суми) та в багатьох інших, гітлерівська армія показана, як визволителька, а Радянський Союз як держава, де український народ жив гірше від рабів [168, с. 348-349].

Діяльність націоналістичних організацій та їхня пропаганда послаблювали інформаційний простір обох сторін, як німецької, так і радянської.

У своєму щомісячному пропагандистському виданні «Вільна Україна» Організація українських націоналістів висвітлювала колоніальну політику фашистської Німеччини на тимчасово окупованих територіях України. Так, у газеті від 7 серпня 1943 р. ОУН указує, що Німеччина звела роль України до своєї колонії. Німецька господарська політика нічим не відрізняється від більшовицької колгоспної системи, більше того, нагадує найчорніші дні панщини [68, арк. 6, 7].

У той час, коли німецька пропаганда у своїх періодичних виданнях писала про щасливе життя селян і розвиток української культури під владою окупаційної адміністрації, ОУН розкривала ці події з іншого боку. У газеті «Вільна Україна» від 8 вересня 1943 р. читаємо: «Німецький терор не припиняється. Німці палять українські села. Спалено північні райони Київської області... У самому Києві німці нищать усі прояви української культури... Культурно-освітнього життя майже не існує. Театри і кінотеатри німці

утримують лише для того, щоб виловлювати населення і відправляти на роботи до Німеччини».

У своїх виданнях ОУН повідомляла українському населенню про події, що відбувалися на інших окупованих німецькою армією територіях. Це давало можливість усвідомити справжні масштаби трагедії. У цій же газеті повідомлялося про те, що в Дніпропетровську німецька влада організувала облави на населення на базарах, що робочий день на заводах збільшився до 12 годин... У Кам'янець-Подільському відбуваються масові арешти інтелігенції, палять села, грабують місцевих жителів... У Луцьку і навколишніх територіях німецька адміністрація провела великі арешти серед духівництва, інтелігенції та частково серед робітників: арештовано понад 100 чоловік. У місті не чути української мови. Терор посилюється [68, арк. 14, 15].

Важливу роль у контрпропаганді виконував також «Вісник інформаційної служби» ОУН. В одному з номерів зазначається, що в допоміжній поліції (українська служба порятунку) служать подекуди виключно московити. Усі вони носять синьо-жовті пов'язки. Серед них трапляються й комуністи. Вони намагаються викликати в місцевого населення переконання, що більшовики таки кращі [67, арк. 4]. Таким чином, радянська контрпропаганда намагалася через різні інформаційні джерела та організації довести місцевому населенню, що лише більшовики можуть забезпечити мирне життя на своїй землі.

Із пропагандистських вказівок відділу пропаганди Житомирського обласного управління проводу ОУН дізнаємося, що обласний відділ пропаганди вважає своїм найближчим завданням поборювати словом, письмом і мистецтвом залишки комуністичної ідеї, у найгостріших формах критикувати безглуздя комуністичної ідеї і більшовицького руху. Популярні антикомуністичні статті друкувалися в більшості газет і розповсюджувалися на Житомирщині та в інших областях окупованої України. Також співробітники цього відділу виступали перед народом із живим словом, критикуючи старий радянський суспільний порядок і пропагуючи нове українське національне життя. Обласний відділ пропаганди активно сприяв відкриттю гуртків,

мистецьких студій, театрів, хорових груп, щоб поширювати національну ідею в маси [291, с. 103-106].

Пропаганда українського руху опору відіграла велике значення в протистоянні між фашистською Німеччиною та СРСР. В одному з повідомлень гітлерівської служби безпеки про антифашистську агітацію українських націоналістів бачимо, що націоналістичний рух опору в Рейхскомісаріаті «Україна» продовжує активну антифашистську пропаганду, розповсюджуючи нелегальні друковані матеріали, впливаючи тим самим на населення окупованих територій. Його керівництво закликає український народ боротися проти німецько-фашистських загарбників, відмовитися працювати на СРСР і Німеччину, докласти всіх зусиль щоб збудувати в майбутньому суверенну Українську державу [292, с. 65-66].

Таким чином, інформаційно-ідейне протистояння між фашистською Німеччиною і Радянським Союзом було не менш потужним і значимим, ніж збройна боротьба. На рівні інформаційного простору йшла боротьба за вплив на бійців Червоної армії та населення окупованих німецько-фашистською армією територій України. Інформаційне протистояння посилювалося контрпропагандою з боку націоналістичних сил, зокрема ОУН, УПА і значно послаблювало позиції обох сторін. І гітлерівська окупаційна адміністрація, і радянське керівництво застосовували всі можливі на той час методи, засоби і прийоми інформаційної боротьби, вдавалися до всіляких брудних технологій, часто дискредитуючи себе.

Обидві сторони, залякуючи населення та обіцяючи йому бажане, використовували прагнення українського народу до мирної праці й створення власної держави.

4.3. Морально-психологічний стан населення в зоні військової адміністрації та Рейхскомісаріаті.

Морально-психологічний стан людини, населення, воїна. Ця психологічна категорія має надзвичайно велике значення і відіграє важливу роль у боротьбі двох військових противників. Моральний стан сміливо можна назвати «таємною зброєю суспільства». «Таємною зброєю» він виступає перш за все тому, що є непомітним і неосяжним. Це наймогутніша зброя, яка відома людині. Значно могутніша, ніж найважчий танк, артилерійська зброя чи руйнівний снаряд. Високий моральний стан військ – це засіб, який здатний перетворити поразку в перемогу. Армія не розбита, доки вона не відчула своєї поразки. Поразка – це висновок розуму, а не фізичний стан [464, с. 130-134].

За кордоном термін «морально-психологічний стан» до цих пір не має однозначного трактування і різні фахівці розуміють його по-різному. Так, у Великобританії, що є найбільш послідовним союзником США по НАТО, під «морально-психологічним станом» розуміється «рівень упевненості людини або групи; дух оптимізму». Таке визначення наводиться в словнику Коллінз. Британський фельдмаршал Монтгомері дав своє трактування цього поняття: «Позитивна якість, прихована в кожній людині. Воїн підтримує в людях страх і втому і безпосередньо пов'язаний з такою якістю, як совість, але це поняття не слід плутати з поняттям «підготовка солдата». Морально-психологічний стан – це швидше духовна, ніж фізична категорія, це той інстинкт, який штовхає людину вперед, нехай навіть усупереч його власному бажанню». Англійський психолог Н. Балчин характеризує морально-психологічний стан дещо лаконічніше: «Стан розуму і духу, що визначає добровільну поведінку військовослужбовця в тій або іншій ситуації» [464, с. 132]. Аналогічні характеристики можна використати і щодо мирного населення в період Другої світової і Великої Вітчизняної воєн.

Психологічну війну проти цивільного населення України вели з метою прищеплення в його свідомість ідей, поглядів і уявлень, що знизили б готовність людей брати активну участь у війні, розхитували їх морально-політичну єдність, примушували виступати проти війни.

Психологічна дія на населення окупованих німецько-фашистською армією територіях мала завдання:

- роз'яснення катастрофічних наслідків війни на сімейному і господарчо-побутовому рівні;
- пропаганда можливих дій населення для запобігання або швидкого закінчення війни;
- дискредитація військово-політичного керівництва противника;
- роз'яснення безглуздя опору німецько-фашистським військам;
- залякування населення, що повинно було призвести до неспроможності виконувати свої громадянські обов'язки в повному обсязі;
- критика популярних політичних і військових гасел;
- спонукання людей до ухилення від мобілізації, військової служби, до протидії своєму уряду і збройним силам;
- розпалювання суперечностей між різними групами і верствами населення;
- морально-психологічна підтримка опозиційних сил і рухів [237, с. 23].

Морально-психологічний стан населення Рейхскомісаріату «Україна» та зони військової адміністрації формувався в умовах складного військового протистояння між нацистською Німеччиною і Радянським Союзом. Крім того, на формування морально-психологічного стану населення і особового складу Червоної армії здійснювало вплив складне фінансово-економічне становище населення окупованих областей, що вело до подальшого загострення ряду соціальних проблем, зокрема до протистояння між окупаційною адміністрацією та націоналістичними організаціями, до складу яких усе більше потрапляло місцевого населення.

Морально-психологічний стан населення тимчасово окупованих територій України в результаті складної взаємодії соціально-політичної ситуації в Рейхскомісаріаті України та в зоні військової адміністрації і напруженої військово-політичної обстановки в регіоні знаходився в нестабільному стані. Політичні пристрасті більшої частини населення окупованих територій ділилися між трьома основними силами, що мали прямо протилежні погляди на політичну ситуацію, яка склалася: одна частина населення була пригніченою і не уявляла своє майбутнє під нацистською окупацією, інша – мала відверті надії на те, що нова влада сприятиме розвитку українського суспільства і відродженню культури, а третя – становленню самостійної Української держави. Політичним симпатіям були також властиві великі регіональні відмінності. На Сході, як уже зазначалося, певна частина населення стояла в опозиції до окупаційної адміністрації, співпрацювала з партизанами та підпільниками; на Заході, де самостійницькі традиції ще були живі, населення, зокрема інтелігенція і селяни, мало надію на відновлення власної держави та вирішення земельного питання.-

Негативний вплив на морально-психологічний стан населення справляла також складна фінансово-економічна ситуація, зокрема «політика випаленої землі» Радянської Армії та аграрна реформа, яка так і не була запроваджена німецькою окупаційною владою і служила лише для приваблення місцевого населення. Рівень життя жителів Рейхскомісаріату України та зони військової окупації, як і раніше, залишається низьким, а подекуди, украй поганим. Населення жило в бідності, не маючи можливості навіть нормально харчуватися, і це відбувалося на фоні привілей і допомоги етнічним німцям та тим, хто безпосередньо співпрацював з військовою адміністрацією.

Крім економічного, істотним чинником, що вплинув на морально-психологічний стан більшої частини населення тимчасово окупованих територій, стало розчарування в гітлерівській соціальній політиці та в соціальних перетвореннях.

Релігійна обстановка в регіоні залишалася більш-менш спокійною, тому що німецька окупаційна влада намагалась у своїй політиці панування і попередження опору з боку місцевого населення не ігнорувати, а використовувати релігійні почуття місцевого населення.

Не менш важливим фактором, який безпосередньо впливав на настрої людей, було національне питання. Незважаючи на те що окупаційна адміністрація ганьбила і принижувала одні і більше заохочувала інші народи, міжетнічних та міжнаціональних зіткнень серед цивільного населення не спостерігалось. Можливо, це зумовлено було тим, що загалом політика гітлерівської Німеччини по відношенню до кожної етнічної групи мало чим відрізнялась, а страх перед фашистами робив свою справу.

Оскільки одним із важливих стратегічних питань під час Другої світової війни була інформаційна політика фашистської Німеччини і СРСР на окупованих німецько-фашистською армією територіях України, то обидві сторони, використовуючи найсучасніші методи пропаганди та інформаційні технології здійснювали вплив на свідомість та поведінку місцевого населення. На початку війни, як уже зазначалося, значна частина населення України в німецькому панування вбачала можливість зміни існуючого суспільного ладу, розбудови самостійної держави. З іншого боку ставлення до Радянської влади також було неоднозначним: селяни хотіли знищення невідомої колгоспної системи господарювання, а інтелігенція прагнула вільного розвитку української культури та суспільно-політичного життя.

Однією з важливих причин втрати авторитету радянського керівництва на території України була національна політика, яку проводило керівництво Комуністичної партії та країни загалом.

Національне питання займало одне з найважливіших місць в ідеології та пропаганді Німеччини і Радянського Союзу. Саме під час війни радянське керівництво пішло на поступки малим народам, національним меншинам (до яких належав і український народ) у культивуванні їхнього патріотизму-націоналізму; приваблення на свій бік союзників із числа пригноблених

ворогом націй, причому нерідко з наголосом на певній етнічній чи історичній спорідненості, належності до одного суперетносу; пробудження ненависті до народів – ворогів на етнічному чи то расовому ґрунті, формування у свідомості населення відрази та презирства до їхньої мови, культури, способу життя та ін. Але, незважаючи на таку політику, радянське керівництво підозріло ставилося до окремих національних меншин. Через активну діяльність українських націоналістів на початку війни уряд підозріло почав ставитися й до західноукраїнського населення як до «потенційно ворожих елементів» [392, с. 184-185]. Така національна політика не могла не знайти негативний відгук серед населення окупованих західноукраїнських земель і викликати надії і прагнення на краще життя.

Великий вплив на свідомість та настрої населення України справило проведення протягом 30-х років політики воєнного комунізму, насильницької колективізації, масових репресій, культивування серед населення поняття «ворог народу» і переслідування всіх, хто підпадав під цю категорію [239, с. 141, 143].

Тоталітарна система повністю скасовувала ініціативу на місцях і перетворювала особистість на «гвинтик» у державній машині. Бойові командири могли брати на себе відповідальність і давати накази військам про відкриття вогню по ворогові. Більша частина керівництва, як і сам Й. Сталін знала, що почнеться війна. Офіцери Червоної армії чекали, коли прийде повідомлення від вищого керівництва про початок бойових дій, інакше вони не могли й діяти. Командувачі фронтами, не маючи конкретних вказівок від керівництва державою, не могли оперативно діяти в складній обстановці перших годин війни. Цьому сприяло й те, що від Радянського уряду не надходило спочатку жодних вказівок про перші дії військових частин по відбиттю атаки ворога. Зволікання на найвищому рівні з прийняттям рішення про організацію контрударів проти німецько-фашистської армії призвело, на думку більшості командирів військових підрозділів та штабів, до страшних

вtrat у живій силі, до виникнення паніки серед частини командирів та великої кількості військовополонених із числа Червоної армії.

Так, на думку відомого історика В.Ю. Короля, у полон потрапило близько 6,2 млн. радянських солдатів в основному з території Радянського Союзу. Із них загинуло понад 4 млн. осіб. На окупованих землях України загинуло близько 1,8 млн. полонених [416, с. 423].

Реакція вищого військового командування Червоної армії на початок війни свідчить про їхню моральну невідповідність до такого розвитку подій. Солдати, які знаходилися на початку війни поблизу державного кордону, зрозуміли, що фашисти напали на Радянський Союз, але змушені були спостерігати бездіяльність Радянської влади, яка блокувала діяльність прикордонних військових підрозділів. Морально-психологічний стан особового складу Радянської Армії був надзвичайно напруженим. Така ситуація вплинула на поведінку багатьох бійців і офіцерів. Це викликало як ненависть до агресорів та бажання помститися за смерть товаришів, так і неприязнь до власних командирів та політпрацівників, як представників Радянської влади, які гарантували, що війни з фашистами бути не може, оскільки в СРСР з Німеччиною є договір про ненапад.

Події, що відбувалися 1941 року, стали трагедією неймовірних масштабів, що поставило народ і Радянський Союз на краю безодні. Німецькі танкові колони, які супроводжувалися мотопіхотою й підтримувалися авіацією, зуміли за короткий час завдати непоправної шкоди радянським військам. Треба сказати: німецькі плани бойових дій реалізувалися з деяким випередженням. Так, планувалося, що прикордонні бої триватимуть не менше чотирьох тижнів [210, с. 7]. За даними, які дає нам В.Ю. Король, вони закінчилися на користь німецької сторони вже до 10 липня. Загалом за перші три тижні боїв Червона армія втратила 850 тис. солдатів, майже 3,5 тис. літаків, понад 6 тис. танків, 20 тис. гармат і мінометів. Катастрофічної поразки зазнали понад 100 радянських дивізій. Німці забрали половину складів, розташованих на території цих округів, у тому числі і стратегічного значення. Німці захопили на складах 5,4

млн. із 7,6 млн. гвинтівок, 191 тис. із 240 тис. кулеметів. Це стало причиною полону в перші два тижні війни 329 тис. бійців і командирів [415, с. 5].

Населення України, як і інших регіонів СРСР було переконане в тому, що Радянський Союз непереможний, насправді ж стала свідком неорганізованості військових дій та жахливих поразок.

Такими були наслідки перших боїв ще й тому, що відомих радянських інженерів-фахівців, офіцерів Червоної армії було репресовано ще напередодні війни. У перші місяці війни, щоб налагодити виробництво нових літаків, фахівців-в'язнів, яких ще не встигли розстріляти чи замордувати, було зібрано в спеціальний науковий центр-ЦКБ-29, де працювали відомі авіаконструктори та інженери – „вороги народу” А. Туполєв, Д. Томашевич, Р.Бартіні, В. Петляков (майже 30 осіб, у тому числі і з України) [229, с. 14]. Переважна частина керівників великих промислових підприємств в Україні також була репресована, у тому числі й керівництво “Азовсталі”, “Криворіжсталі” та інших. Це призвело до того, що більшість прогресивних інженерних розробок, у тому числі й у військовій сфері, не були запуснені у виробництво.

Репресії на західноукраїнських землях, депортації цивільного населення, що проводилися Радянською владою, призвели до того, що частина населення України не бажала боротись із загарбниками. Тому поряд із героїзмом радянських людей спостерігалися випадки панічної втечі з поля бою цілих військових підрозділів Червоної армії, ухилення від призову та ін. [417, с. 39].

Надзвичайні методи управління, які використовувало партійне керівництво, узявши на себе всі адміністративно-господарські та воєнно-державні функції, приводили до того, що населення починало відчувати недовіру до себе, а це у свою чергу відбивалося на моральному-психологічному стані та настроях людей. Некомпетентність деяких партійних керівників заважала справі, стримувала виробничу активність робітничих колективів, породжувала перешкоди та збої в роботі. Знаходились і такі керівники, які в найвідповідальніші моменти абсолютно забували про свої обов'язки і

намагалися якомога швидше покинути міста і виїхати з них, кидаючи цивільне населення напризволяще.

Як зазначає один із очевидців процесу мобілізації населення і виробничих потужностей на схід країни, уже з перших днів вищі за рангом партійні чиновники Києва почали вивозити свої родини на схід, за ними – менш значні, а там – і дрібнота з районних партійних комітетів потяглася за ними. Отже, усі партійні працівники втікали на схід, використовуючи транспорт, що був виділений для вивезення особливо цінного майна, кинувши населення напризволяще [133, с. 35].

Цю паніку спостерігали десятки мільйонів людей в Україні. І саме в цей період ще більше посилювалася недовіра українського населення до партійного керівництва СРСР. Часто місцеве керівництво, змушуючи населення виконувати накази, застосовувало такі методи, які викликали в людей обурення і недовіру, що не могло не позначитись на подальшому ході подій.

Так, Полтавський облвиконком видав постанову, у якій зобов'язував виконками міських та районних Рад депутатів до 1 вересня 1941 р. провести мобілізацію працездатного населення віком – чоловіків від 17 років та жінок від 18 років. Така “увага” керівництва приводила до напружених відносин між керівництвом та населенням. Безкінечні накази, постанови, вказівки з приводу організації населення на будівництво оборонних споруд створювали безлад й у самому керівництві. Тих, хто ухилявся від трудової повинності, притягали до відповідальності, штрафуючи на суму до 3 тисяч карбованців, іноді позбавляючи волі на термін від 6 місяців [35, арк. 21; 250, с. 96-97].

Певною мірою оборонні роботи були зірвані вже тому, що проводилися ціною значних жертв і часто не були узгоджені з командуванням військ. Так, наприклад, у Києві 16-17 вересня, коли німецька армія вже майже захопила місто, керівництво продовжувало віддавати накази з приводу будівництва оборонних споруд, хоча в цей час необхідно було вже більшість населення евакуювати з міста. Крім того, загальна критична ситуація на фронті вносила свої корективи, які керівництво Київським укріпленим районом часто було не в

зможі враховувати. Наказ Верховного Головнокомандувача про виведення з Києва радянських військ, виданий у ніч з 17 на 18 вересня, дійшов до військ, що обороняли Київ, лише 19 вересня, коли ворожа піхота вже досягла північних і південних околиць Києва. Звісно, кияни мали надію, що столицю Української РСР буде відбито, і тому, коли німецькі війська підійшли до Києва, у місті почалася паніка, а недовіра до керівництва зростала.

Пригнічувала людей, бентежила працівників тилу та формувала недовіру в населення окупованих територій ще й відсутність достовірної інформації про оборону найважливіших міст України та близько розташованих до них населених пунктів, від чого безпосередньо залежало їх подальше життя. Ще одним важливим аспектом, який впливав на ставлення населення окупованих територій до Радянської влади, був вимушений відступ радянських військ.

Відступаючи, радянські війська справляли жахливе враження. Без будь-якого керівництва, не дотримуючись тактики відходу, бійці перемішалися, розбилися на окремі групи погано озброєних, деморалізованих людей, які будь-що намагалися вийти з оточення. Вдавалося це не багатьом, але та більшість, що потрапляла на окуповані німецькою армією території, втрачала всяку надію та довіру до радянського керівництва.

Довіру до радянського керівництва також втрачали й жителі тимчасово окупованих територій, зокрема Києва, де після відступу більшовиків, в підвалах НКВС було виявлено кілька сотень спотворених трупів зі стріляними ранами, із розтрощеними якимсь важким залізом головами. Серед них місцеві жителі упізнавали відомих у Києві українських інженерів, артистів та ін. Не менш жахливі видовища бачили в Лук'янівській в'язниці та в інших приміщеннях Києва. Там знайдено велику кількість трупів закатованих людей. Не менш жахливими подіями супроводжувалася евакуація й інших міст. За кілька днів до здачі Одеси всіх кримінальних злочинців було звільнено. Останніх два-три дні в'язницю охороняли посилені загони НКВС, а в середині в'язниці відбувалася якась особлива метушня. На другий день після вступу до міста румунського війська в численних льохах в'язниці було виявлено велику кількість трупів

[133, с. 105, 107]. Коли німці знаходили жорстоко вбитих людей, то демонстрували їх місцевим жителям як красномовне свідчення радянської політики, а це в свою чергу не додавало авторитету Радянській владі.

Уже за тиждень після початку війни була захоплена значна територія Західної України. Жителі цих земель були розгубленими і тому першими мушили пристосовуватися до нових умов. У донесенні 213-ї охоронної дивізії вермахту від 27 липня 1941 р. говорилося, що українське населення західноукраїнських земель спочатку сприйняло прихід німецьких військ як визволення від більшовицького панування. Не відмовлялося співпрацювати з новою владою і польське населення. Але через певний час становище на цій території дещо змінилося. Доктор історичних наук Сорбонського університету (м. Париж) і Українського Вільного Університету (м. Мюнхен) Володимир Косик у своїх дослідженнях пояснює це тим, що українці отримали довгоочікувану можливість і умови для створення власних органів влади та служби охорони порядку, у них, на думку окупантів, почала «пробуджуватися політична воля». Спочатку українці, дійсно, демонстрували готовність до співробітництва з німецькою владою. Але з часом, коли німецькі війська просувалися далі на схід і кількість військ на окупованих територіях зменшувалася, стало все більше проявлятися прагнення населення Західної України до самостійності. Найяскравіше це бажання проявилось у жителів таких міст, як Луцьк, Рівне, Ковель, Острог та ін. Прагнення до національної незалежності ставали все більш чітко вираженими

Той же В. Косик зауважив, що після того, як «німці вирішили не допускати прагнень українців до автономії в Генеральному Губернаторстві», вони зіткнулися з досить серйозними труднощами у своїх стосунках із населенням Західної України, але «на територіях на схід від колишнього польсько-радянського кордону населення в перші тижні війни ще далі приймало німців як визволителів» [109, с. 181-182].

Важливу роль у настроях мирних жителів більшої частини українських земель відіграла також політика окупаційної влади в галузі сільського

господарства. Більшість селян не була вороже налаштована по відношенню до німецької влади в перші місяці війни і виявляло готовність до співробітництва. Значна частина українців чекала, що німці принесуть поліпшення в соціальному житті. Також прихильність людей зростала, коли проголосили впровадження в життя нового земельного закону, який обіцяв землю у власність кожному селянинові [259, с. 44-45]. Нововведення окупантів у сфері сільського господарства не завжди схвально сприймалися на всій території України. Наприклад, на території Донбасу німецькі аграрні реформи зустрічалися з величезною недовірою. Головним аргументом у цьому випадку було таке: «Комуністи нам стільки обіцяли, а так часто нас обманювали, і німці також тільки обіцяють» [259, с. 54].

Не менш важливим фактором були політичні настрої української інтелігенції, яка опинилася на окупованій території. Аналіз спецповідомлень агентів НКВС про політичні настрої наукової, технічної та творчої української інтелігенції в роки війни дозволяють зробити висновок, що в її середовищі вже на початку війни чітко окреслилися дві категорії: ті, хто лояльно ставився до Радянської влади і ті, хто до цього часу розгубився і від постійних нестатків та напівголодного життя дійшов до відчаю і зневірився.

Про поведінку та настрої українських науковців і творчої інтелігенції, що була евакуйована до м. Уфи йшлося у спеціальному повідомленні НКВС від 13 жовтня 1942 р. Його автори зазначали, що частина наукових працівників, артистів з України «позитивно реагують» на ті події, які відбуваються на фронті [315, с. 89-91].

Посилювалася ця недовіра ще й тим, що повідомлення Радянського Інформбюро часто не відповідали подіям, які відбувалися на лінії фронту. Так український публіцист Федір Пігідо-Правобережний пише у своїх спогадах: «Повідомленням московського радіо та советських газет ніхто не вірить. Повністю передавалися лише звістки з фронту про численні перемоги, про хоробрість окремих бійців та командирів. Але про справжній стан можна було лише догадуватися по тому, що місця, про які згадується в цих повідомленнях,

лежать із кожним днем далі й далі на схід від західних кордонів» [133, с. 33-34]. Оптимізму також не додавало й те, що населення зайнятих німецькою армією територій, часто було очевидцями місцевих подій, спостерігало, як поразки Червоної армії виправдовувалися розповідями про втрати німецької армії.

Під час мобілізації та евакуації жителів на схід СРСР евакуйовано було переважно тих, хто складав цінність для держави, під цим приводом тікало з міст і місцеве радянське партійне керівництво. Усі, хто не був евакуйований, змушений був виїжджати самотужки. Та й тут уряд зробив усе, щоб викликати в населення незадоволення: тих, хто не зміг вчасно виїхати з окупованих німецькою армією територій, були проголошені «ворогами народу». Відомо безліч прикладів, які свідчать про ставлення місцевої влади та партійних діячів до населення та їх допомогу під час евакуації.

Така ситуація призводила до того, що населення, яке залишилося на зайнятих німецько-фашистською армією територіях ще більше зневірилося в керівництві СРСР.

Загострення проблем у радянському суспільстві визнав і сам Сталін. У своїй промові 3 липня 1941 р. він закликав боротися з боягузами, панікерами та дезертирами: «Ми повинні організувати нещадну боротьбу з усякими дезорганізаторами тилу, дезертирами, панікерами, поширювачами чуток, знищувати шпигунів, диверсантів, ворожих парашутистів, швидко сприяючи в усьому цьому нашим винищувальним батальйонам. Треба мати на увазі, що ворог підступний, хитрий, досвідчений в обмані та поширюванні брехливих чуток. Треба враховувати все це і не піддаватися на провокації. Треба негайно віддавати до суду Військового Трибуналу всіх, хто панікерством і боягуством перешкоджає справі оборони, незважаючи на засоби» [135, с. 10-11].

Усе, що відбувалося на фронті та в тилу знаходило своє відображення серед населення окупованих територій. Уже в липні 1941 р. були зафіксовані випадки, коли офіцерам доводилося змушувати солдатів підніматися в атаку під загрозою застосування зброї і навіть розстрілювати бійців, які відмовлялися наступати. У таку ситуацію, наприклад, потрапив комісар 8 мехкорпусу –

бригадний комісар М.К. Попель, коли був змушений боротися з поширенням паніки у військах. Таке становище можна в деякій мірі пояснити тим, що на фронт, уже починаючи з липня 1941 року, відправляли частини, які були сформовані з резервістів, поспіхом, а отже, недостатньо навчені й озброєні. Їх командний склад часто добирали вкрай недбало. Усе це призводило до того, що такі дивізії не відрізнялися стійкістю в обороні [259, с. 23].

Величезний вплив на моральний стан радянських військових частин та на населення вже зайнятих німецькою армією територіях справила катастрофа під Києвом, яка фактично була одним з наслідків невдалого керівництва країни, зокрема Й. Сталіна. Трагічною була доля сотень тисяч воїнів, які потрапили в полон внаслідок некваліфікованих дій вищого керівництва.

Загалом, за даними комісії з історії Великої Вітчизняної війни, яка працювала у вітчизняних архівах, внаслідок різних форм дезертирства (коли колишні бійці Червоної армії тікали до рідних домівок, розташованих уже на окупованій території), через недбальство військкоматів та з інших причин загалом по СРСР на окупованій території залишилося більше 5,6 млн. військовозобов'язаних. Не все населення України піднялося на боротьбу із загарбниками. Процес усвідомлення необхідності боротьби з фашистами був тривалим і болісним [417, с. 40].

Великих зусиль знадобилося керівництву СРСР, щоб відступити від основної лінії партії, щодо провідної ролі російського народу і проголосити, що радянський народ є єдиний народ. Разом із тим керівництво країни закликала українців та інші народи боронити свою Батьківщину та її надбання. Реакція населення окупованих територій на такі зміни в політиці радянського керівництва була різною. Поведінка та політичні погляди людей залежали від багатьох факторів: території проживання, віку, освіти, життєвого досвіду та ін. Люди старшого віку, переживши репресії, колективізацію і голод, проявляли недовіру до радянського керівництва та його дій. Молодь, вихована під патріотичними гаслами, яка готова була в будь-який момент стати на захист Батьківщини була основним об'єктом радянської інформаційної політики. Інша

частина населення була фанатично віддана більшовицькій ідеї і готова була виконувати будь-які вказівки і накази радянської влади. Значною була й та частина українського населення, яка пережила репресії сталінського режиму, потерпала від пригнічення української культури та суспільного життя і тому, покладала великі надії на німецьку владу, на її допомогу у визволенні України від радянського режиму. Але така ситуація склалася лише на початку війни, пізніше, коли населення України пережило масові вбивства і зрозуміло, що гітлерівська влада не підтримує прагнення українців до незалежності, переважна більшість українського населення спрямувала свої дії проти неї.

Так, наприклад, переважна більшість населення Лівобережжя України, як стверджує Л. Рибченко, була лояльно налаштована до Радянської влади. Більшість місцевих жителів не чекала зміни від німецької влади, але в той же час кожна людина мала власні відчуття, свої прагнення, які й впливали на її ставлення до подій, що відбувалися на фронтах та окупованих німецько-фашистською армією областях України. Різне було й ставлення до ворога та до Радянської влади в кожній людині: жителька Києва Ганна Трухан у перший день війни писала в листі до свого сина: «Неможливо тобі передати те почуття ненависті до німецької кліки, яка затіяла цю війну... Твердо вірю в мудре керівництво нашою країною нашим улюбленим керівництвом. Рада, що змогла виростити захисника – тебе, синку. Будь спокійним, твердим, бо ти твердо знаєш, що захищатимеш...» [453, с. 252].

Такий настрій жінки пояснюється наявністю ідеологічних стереотипів. Вона все життя віддано працювала на більшовицьку систему і вірила в її непорушні ідеали, які й передала своєму синові.

Але навіть серед жителів Лівобережжя були ті, хто після відступу радянських військ мав зовсім інші відчуття. Серед них і український письменник Аркадій Любченко, якого не раз переслідували органи НКВС після відступу радянських військ. Він зазначає: “Це було відчуття волі, незалежності. Нема засідань, зборів, нарад, пленумів, конференцій... Нікуди не треба поспішати – вільний. Ні перед ким не треба звітувати, не тяжіє над тобою

жахливий деспотично-бюрократичний п'ястук – вільний! Ніхто не втручається у твоє особисте життя, роби, що хочеш, як хочеш, аби лише загальним державно-політичним настановам ти не заважав. Вільний! Ніхто за тобою не стежить, хоч по інерції, та все одно раз у раз озираєшся довкола, нікого ти не боїшся, хоч за звичкою все одно говориш іще притишеним голосом, невпевнено, як змовник. Аж не вірилось, довгий час не вірилось, що це вже інша дійсність, що я можу розпоряджатись собою і своїм часом, як тільки захочу. Надзвичайно відрадне відчуття!” – писав він у своєму щоденнику [453, с. 253]. Як правило, такі відчуття були недовгими. Як тільки німецька адміністрація почала демонструвати свої справжні наміри, масово вбивати людей, насильно відправляти до Німеччини молодь, змушувати працювати в ім'я Третього Рейху тощо, люди почали розуміти справжню суть діяльності гітлерівської окупаційної влади, а з цим і позбавлятися від надій на вільне життя та майбутній добробут власної родини та України загалом.

Підтверджує неоднакове ставлення до гітлерівської окупаційної влади також український історик А.В. Скоробагатов. Дослідивши доповідні записки, підготовлені співробітниками Абверу групи армій «Південь», він приходять до висновку, що певна частина населення Західної України зустрічала німецьких солдат як визволителів від більшовицького режиму, а населення Східної частини ще деякий час займало вичікувальну позицію і не поспішало з висновками [293, с. 264].

Зі звіту міністра закордонних справ Німеччини за період від 31 серпня до 15 вересня 1941 р. про політичну й економічну ситуацію в Україні бачимо, що населення Української РСР не проявляє великої політичної активності. Лише незначна частина пов'язує з приходом німецької армії надії на облаштування української території. У звіті також зазначається, що українці очікують, у першу чергу покращення свого матеріального становища, усвідомлюючи в якій жахливій бідності вони раніше жили. Населення Східної України також не виявляє опору, більше того, Вермахт задоволений підтримкою місцевого населення в організації суспільного життя та місцевого управління [109, с. 322].

Про зміну ситуації на фронті та в настроях населення окупованих територій свідчить також Донесення начальника поліції безпеки і Служби Безпеки (СД) про події в СРСР № 191. Донесення підтверджує неоднорідність настрою місцевого населення. Показано, що українська інтелігенція та студентська молодь гуртуються, сподіваючись на майбутню самостійність України. Характерним також є те, що в значній частині населення бракує віри в кінцеву перемогу гітлерівської Німеччини над Радянською Росією. Вона чекає знесення в протиборстві обох сторін, для того щоб Україна стала незалежною. У сільського населення на першому місці стоїть питання про земельний закон. Політичні проблеми його цікавлять значно менше.

Населення Центральної та Східної України більше переймається нестачею продуктів харчування та питанням виживання в умовах окупації. У цій частині України діє велика кількість радянських активістів, які підривають ще не закріплену на місцях владу німецької адміністрації.

Обидві сторони – і німецька окупаційна адміністрація, і керівництво СРСР прагнули погіршити умови життя місцевого населення і звинуватити в цьому один одного [109, с. 161-165].

Крім того, німецько-фашистська окупаційна влада переконувала людей, що лише завдяки війні вони стали вільними. Що західні країни вже не могли спокійно спостерігати, як більшовики знущаються з людей і гублять таку прекрасну давню культуру [379, с. 2].

Пізніше, у січні 1942 р., щоб підняти настрої населення окупованих територій (бо воно почало втрачати віру в непереможну німецьку армію), німецьке керівництво та його прислужники почали переконувати людей у тому, що війна це взагалі щось романтичне. Її початки коріняться переважно в тому ірраціональному уособленні людини, що руйнує спокій, мир, будні, застій і сірість. Туга за новими, сильними, гострими переживаннями гнала людину не раз у далекі походи, небезпечні мандри на змагання й боротьбу. У часописі «Волинь» за січень 1942 р. ця думка проходила червоною лінією [375, с. 3].

Негативне ставлення місцевого населення до окупаційної влади з кінця 1942 р. було зумовлене також руйнуванням їхнього житла та присадибних ділянок. Найбільших збитків житловому фонду було завдано в селах Лівобережної України. Так, у 197 районах з 10295 сільських населених пунктів німецько-фашистською владою було спалено та зруйновано 6226 селянських садиб. Знищення селянських садиб було зумовлене рядом причин: на невдоволення селян, що виникали на ґрунті пограбувань і насильства, на будь-який прояв непокори з боку місцевого населення, невиконання розпоряджень окупаційної адміністрації, ухилення від виконання трудової повинності, виїзд на роботу до Німеччини та багато ін. [440, с. 138-139].

Про життя та морально-психологічний стан населення Волині та Київщини ми дізнаємося зі звітів про діяльність похідних груп, які прямували до Києва. Вони свідчать про те, що багато хто з українців Київщини та Житомирщини хочуть Самостійної України, але без колгоспної системи. Працювати в колгоспному господарстві не хоче жоден українець. Національна свідомість надзвичайно висока, але біда й нужда, сварки через будь-яку дрібницю та безперервні нальоти бомбардувальників, які приносять страх у душі людей, змушують їх перейматися звичайними життєвими питаннями і проблемами [291, с. 78-82].

Окупаційна політика гітлерівської адміністрації в цей період загалом проявлялась у двох напрямках: пограбування місцевого населення та його експлуатація; вигнання людей з власних домівок та їх масове вивезення на роботу до фашистської Німеччини.

Німецька адміністрація проводила політику за принципом «розділяй і володарюй», періодично налаштовуючи одного проти іншого росіян і українців. Цей аспект гітлерівської політики добре проглядається в культурному, господарському і церковному житті. Старша патріотична інтелігенція була більше налаштована на громадську й культурну роботу, дуже ненавидила німців, але й боялася більшовиків. Значна частина української інтелігенції

працювала у важких умовах для загального добра: організовувала діяльність церкви, розбудовувала шкільництво [292, с. 56-57].

На східноукраїнських землях протягом усього 1942 р. усе населення: чоловіків похилого віку, жінок, учнів шкіл мобілізували на примусові роботи. У той же час, підприємства і фабрики, які працювали, виробляли продукцію лише для німців. Німецькі офіцери займали помешкання українських громадян, а самих українців вивозили до Німеччини на важкі роботи. Це дуже обурювало місцеве населення. Люди, як тільки могли, ухилялися від відправки на примусові роботи, переховувалися, тікали до партизанських загонів. Українські діти, обдерті, голодні, тинялися вулицями, а діти етнічних німців – виїжджали за місто на відпочинок. Населення вороже ставилося до німців [292, с. 54-55].

Різним був морально-психологічний стан населення Донбасу, Полтавщини, Дніпропетровщини, Ворошиловградщини та Харківщини. Не всі радянські громадяни цього регіону України вірили в те, що німецька влада принесе довгоочікувану свободу та самостійність Україні. Ситуацію ускладнювало ще й те, що Радянська влада продовжувала переслідувати політичних в'язнів, а з початком війни почала їх розстрілювати. Кількість смертних вироків політичним злочинцям різко зросла з 1649 осіб у 1940 р. до 9011 осіб у 1941 р. і 23278 осіб у 1942 р. [443, с. 28].

За свідченням керівництва партизанськими загонами, морально-психологічне становище і настрої населення Рівненської, Житомирської і Київської областей були такими, що більша частина населення з нетерпінням чекала приходу Червоної армії. Навіть ті, хто на початку війни чекав приходу німецької армії, проклинають її і готові співпрацювати з партизанами, аби наблизити прихід радянських військ [47, арк. 72].

Протягом війни і солдати, і мирне населення страждали від терору обох сторін. На думку історика О. Шев'якова, близько 8 мільйонів радянських військовослужбовців і 20 мільйонів мирних жителів були вбиті, померли від хвороб, голоду та інших пов'язаних із війною причин [486, с. 9-10].

У довоєнний період населення України перебувало під важким тиском терору, люди жили за жорстко регламентованих урядом умов. Із початком війни, кожному довелося самому визначати власну долю. В особливо важких умовах опинилося населення тимчасово окупованих територіях. Німецька окупація стала смертельним випробуванням для більшості, але до тих, стосовно кого Радянська влада застосовувала репресії, окупаційне керівництво ставилося лояльніше. Так, депортовані Радянською владою куркулі поверталися до рідних донбаських сіл. Аналогічні процеси відбувалися й на іншій території України. Почалося масове переселення на захід. Велика кількість людей переміщалася на Дніпропетровщину, Полтавщину і Правобережжя.

На морально-психологічний стан населення впливала також політика гітлерівської Німеччини і, зокрема окупаційної адміністрації, щодо освіти та культури. Незважаючи на те що в перші місяці нападу окупаційна адміністрація відкривала початкові навчальні заклади, різноманітні професійні училища, гімназії та інші навчальні заклади, справжня політика нацистів проявилася вже в листопаді-грудні 1941 р. [397, с. 57-58]

Реальні прагнення і плани фашистської Німеччині щодо просвіти українського населення цілком відображені в словах А. Гітлера про те, що "загальна освіта є розкладаючою отрутою. Тому кожен стан населення матиме свій рівень освіти. Широким масам рабів буде надане благодіяння бути неписьменними" [260, с. 13].

Відповідно й політика, що проводилася на тимчасово окупованих територіях гітлерівською адміністрацією призвела до того, що на всій території Рейхскомісаріату «Україна» та в зоні військової адміністрації почалося закриття практично всіх навчальних та просвітницьких закладів, поетапне обмеження інтелектуального потенціалу населення України та його можливості отримати хоч якусь освіту. На думку історика Я.Й. Грицака, у період німецької окупації на території України було зруйновано та пограбовано 32930 шкіл, професійних училищ, технікумів, вищих навчальних закладів і науково-

дослідних інститутів, 19200 бібліотек. Більшість літератури було вивезено до Німеччини – 50 млн. книг [196, с. 30].

Крім того, як уже зазначалось у попередніх розділах, проти колишніх радянських учителів почалися справжні гоніння. Навіть ті, хто допускався до роботи в ще існуючих початкових школах, постійно знаходилися під пильним наглядом окупаційної адміністрації. За оцінкою того ж Я.Й. Грицака, Україна втратила 27,5 % складу вчителів [196, с. 77].

Гітлерівське керівництво вмотивовано вважало освіту небезпечною для свого панування в зайнятих східних областях. Саме розвиток освіти, культури, який нацисти пропагували в початковий період німецької окупації сприяли відродженню національно свідомих сил та активізації національно-визвольного руху. Така ситуація справді викликала занепокоєння в окупаційній адміністрації і відповідних дій з її боку. У звіті офіцерів таємної спецслужби про ситуацію в Україні чітко вказано, що головна небезпека для німецької влади полягає в зростанні національної свідомості, яка безпосередньо пов'язана з рівнем освіти: "Масова освіта – це ризик для тоталітарних систем, бо в загальному сенсі вона готує людину до критичного мислення, до реальної оцінки власного становища і характеру влади. Іншими словами, вільна та необмежена освіта представляє реальну політичну небезпеку для тоталітарного режиму. Не будемо під нашим доглядом сприяти шкільному вихованню. Ми мусимо місцеве населення тримати в темноті" [212, с. 117].

Не менш важливим у цьому контексті було питання культурної політики гітлерівської Німеччини на тимчасово окупованих територіях, зокрема діяльності театральних колективів та суспільно-політичних організацій.

З приходом німецько-фашистської армії на територію України та створенням Рейхскомісаріату «Україна» окупаційна влада дозволяла і навіть заохочувала відкриття просвітницьких організацій, театрів та музеїв. Це зумовлювалося рядом причин. По-перше, театральні колективи ставили вистави для німецьких солдат, а, по-друге, це був ще один механізм поширення інформації серед населення про славу Німецьку державу та її керівництво,

зокрема саме театри часто використовувалися як місце для повідомлень і оголошення різноманітних наказів, постанов та розпоряджень окупаційної адміністрації. Незважаючи на, здавалося б, лояльну політику гітлерівського керівництва до української театральної діяльності, уповноважені комісари та старости здійснювали постійні заходи щодо перевірки акторів і режисерів-постановників на політичну благонадійність. Внаслідок таких заходів не лише навчальні заклади, а й театральні колективи очолили люди цілком лояльні до " нової " влади. Більшість же населення насторожено ставилася до походів у театр, частіше намагалася їх уникати.

Театри в Житомирі, Сумах, Конотопі, Дніпропетровську, Ніжині, Чернігові, Маріуполі, Харкові та в ін. містах Рейхскомісаріату «Україна» та зони військової адміністрації, які діяли в перші місяці Великої Вітчизняної війни, у листопаді-грудні 1942 р. почали закриватися або використовуватися лише для німців [458, с. 115-116].

Про це свідчать публікації в щомісячному пропагандистському виданні ОУН «Вільна Україна». Так, у статті «По Україні», яка вийшла 8 вересня 1943 р. зазначається, що «німецький терор не припиняється. Німці палять села. Спалено північні райони Київської області. За останній час гітлерівською владою в самому Києві знищено всі прояви української культури, знищення усі пам'ятники... Культурно-освітнє життя майже не існує. Театри і кінотеатри німецькі полки утримують лише для того, щоб виловлювати місцеве населення і відправляти до Німеччини...». Аналогічна ситуація на Кіровоградщині, Дніпропетровщині, Кам'янець-Подільському та в Луцьку [68, арк. 14-15].

Яскраву картину справжньої культурницької політики німецької окупаційної адміністрації та її вплив на морально-психологічний стан українського населення показано також у брошурі ОУН «За самостійність». Тут читаємо про те, що культурне життя на Кіровоградщині завмирає. Газети з'являються тільки в місцях перебування гебітскомісаріатів. Українську інтелігенцію, студентство і молодь шкільного віку, яку ще не вивезено до

Німеччини, вигнано на роботу. Посилено режим праці, проводяться часті ревізії продовольства і запасів зерна.

Важливим, як уже зазначалося, аспектом суспільної політики гітлерівців на окупованих територіях була національна політика, яка полягала в зіткненні різних етнічних груп, що теж впливало на морально-психологічний стан місцевого населення. Зокрема в містах Дніпропетровщини, внаслідок національної політики окупаційної влади посилилася ворожнеча між українцями і росіянами [69, с. 65].

Пригнічувала українське населення і політика, яку проводила гітлерівська окупаційна влада стосовно етнічних німців, виокремлюючи їх як особливу етнічну групу і створюючи для них необхідні умови для існування.

Німецька окупаційна влада намагалася постійно демонструвати місцевому населенню зверхність і права німецької раси і за допомогою потужної інформаційної політики прихилити етнічних німців на свій бік. Фольксдойче відповідно до вищезазначених директив А. Розенберга і Г. Гімmlера наділялися різноманітними привілеями, серед них – спеціальні продовольчі картки, кращі помешкання, на них не розповсюджувалися постанови окупаційної адміністрації, що стосувалися українського населення та інших етнічних груп [290, с. 98].

З іншого боку прихильна політика окупаційної влади до фольксдойче, справила великий вплив і морально-психологічний тиск на українське населення, більшою мірою на тих, хто з початку війни йшов на співпрацю з німецькою владою. Більшість із них розуміла, як би вони не співпрацювали з гітлерівською адміністрацією, для неї вони є расово неповноцінними. Здійснюючи пропагандистську діяльність, спрямовану на етнічних німців, окупаційна влада втрачала авторитет у більшості населення України.

Ще одним аспектом гітлерівської політики на окупованих територіях, який впливав на морально-психологічний стан місцевого населення, було ставлення до євреїв. Яку б культурницьку політику не проводила окупаційна влада але те, що відбувалось у кожному окупованому місті ніяк не вписувалось

у портрет «визволителів» і дуже швидко почало розчаровувати населення Рейхскомісаріату та зони військової адміністрації. Мова йде про злочини, що здійснювалися проти євреїв у Києві, Житомирі, Бердичеві, Харкові, Рівному та багатьох інших містах України. На жаль, були випадки, коли в цих злочинах брали участь і місцеві жителі.

Так, як тільки німецько-фашистська армія зайшла до Рівного, було зігнано всіх євреїв і розстріляно близько 17,5 тисяч осіб. Розстрілювали всіх: і жінок, і дітей. У Києві згодом було знищено більше 33 тисяч осіб єврейської національності [271, с. 150]. Такий геноцид проти цілого народу відкривав українцям та іншим народам, що населяли окуповану територію, очі на справжні наміри нацистської влади.

Наступним важливим фактором, що впливав на свідомість людей, було створення на території Рівненської області концтаборів для військовополонених, які фактично перетворилися на табори смерті. Тільки в місті їх було організовано три, у передмістях Грабнику та Волі. Найбільшим був концтабір у районі Кошари, на вулиці Білій.

За спогадами Тараса Бульба-Боровця, табори щоразу поповнювалися великими групами військовополонених, яких приводили сюди з тимчасових таборів Київщини, Холмщини, Полтавщини та інших регіонів окупованої України. Німецьке керівництво таборів практикувало з в'язнями нелюдську жорстоку поведінку [173, с. 156].

Події, що відбувались у Рівному, фактично відбувались у кожному окупованому місті чи селі України. Така діяльність окупаційної адміністрації свідчила красномовніше, ніж пропаганда та інформаційна атака на свідомість місцевого населення. Щодня жителі міст і сіл переживали в тривозі і страху. Усвідомлюючи весь трагізм свого становища, люди намагалися якось вижити, зберегти свої сім'ї, матеріально забезпечити їх [271, с. 152].

В одному з видань ОУН – щотижневій газеті «Вісник української інформаційної служби» показано – відступ гітлерівців від політики загравання з місцевим населенням. Зазначається, що навіть українська мова витісняється з

державних установ, свідомих українців винищують. Увесь цей гніт, усі знущання й насильство німецьких окупантів над українським народом показують справжню політику німецької окупаційної влади. Селяни, робітники та інтелігенція нарешті зрозуміли безперспективність і безглуздість орієнтації на гітлерівських визволителів [67, арк. 4,5].

Діяльність окупаційної адміністрації призвела до того, що значна частина жителів окупованих областей почала задумуватися і порівнювати радянський режим з існуючим. Це у свою чергу призвело до того, що багато українських громадян почали підтримувати партизанський, а націоналістичні організації почали відкриту боротьбу проти окупаційної влади та військ Вермахту.

Навесні 1942 р. у поліських лісах Рівненщини з'являються перші збройні формування, які з часом виступлять як Українська Повстанська Армія (УПА). В основному до цієї військової організації йшли найактивніші учасники українського руху за визволення України та молодь, якій загрожував вивіз на роботу до Німеччини [271, с. 152-153].

Про вплив гітлерівської пропаганди говориться в звітах німецьких батальйонів пропаганди U. Тут ми бачимо, що робота кінотеатрів на сході України досить позитивно сприймалася місцевим населенням, яке у такий спосіб знайомилося з пам'ятками та творами західноєвропейської культури. Також, зазначається, що не менш важливим впливом на настрої населення було радіомовлення: політичні щотижневі огляди, новини на фронтах, які транслювалися українською та російською мовами [477, с. 167].

У звітах батальйонів пропаганди аналізується ставлення населення до релігій, про те, що окупаційна влада створила сприятливі умови для діяльності всіх конфесій і здобула прихильність місцевого населення [477, с. 168-169].

Пожвавлення релігійності населення України під німецько-фашистською окупацією пояснюється тим, що в часи політичних та економічних негараздів, коли втрачалася віра у владу, людині залишалося сподіватися на саму себе або на Бога. Цілком є закономірним, що в умовах німецької окупації та надії на захист з боку Радянської влади люди все частіше починають звертатися до

Бога. Необхідно зазначити, що свобода віросповідання жителів була можлива з двох основних причин: терпимістю до віруючих з боку німецької влади та часткової лібералізації в галузі релігійної політики з боку Радянської влади. Крім основних конфесій, під час німецької окупації активно почали проводити свою пропаганду серед населення різноманітні релігійні течії, діяльність яких раніше була заборонена. Історик, Ю.Зінько стверджує, що важливим наслідком війни в СРСР та Україні стала активізація релігійного життя, особливо протестантських християнських громад [211, с. 251].

Представники різних релігійних течій проводили власну пропаганду серед населення, часто навіть без втручання окупаційної влади. У згаданій уже німецькій «Інструкції з питань проведення німецької політики в Україні» говорилося, що в питаннях релігії потрібно виявляти терпимість [259, с. 54].

Більшість українців на початку окупаційного періоду, користуючись тим, що німецька влада не переслідувала віруючих, бо, як це відбувалося за радянських часів, відвідувала церкви. У такому ж стані перебували й самі священники – вони вважали, що «знову настав час відродження релігії». Так, за даними секретаря Харківського підпільного обкому КП/б/У, відвідування церковних закладів і виконання релігійних обрядів населенням в окупованих областях України 1941 року набуло масового характеру [3, арк. 172]. У донесенні 197-ї німецької польової комендатури про обстановку за період з 15 листопада по 15 грудня 1941 р. міститься твердження, що населення України активно відвідувало церковні заклади і висловлювало задоволення тим, що знову може це робити [259, с. 56].

Церковні служителі отримали змогу розпочати процес відродження релігії. Рейхскомісар «Україна» Е. Кох, щоб хоч якось впливати на релігійні процеси в Україні, видав своє розпорядження, суть якого полягала у створенні умов для роз'єднання єдиної православної церкви на кілька конфесійних об'єднань. Дотримуючись принципу внесення розбрату, він наказав підтримати українських автокефалістів та проводити службу українською мовою. Бачачи, як швидко зростає вплив УАПЦ, яка до того ж отримала підтримку українських

націоналістів, Кох змушений був удатися до політичних хитрощів: тепер він почав надавати підтримку Автономній церкві [298, с. 286-287]. Поступово церква відновлювала свою структуру, незважаючи на те що за роки Радянської влади вона була вщент знищена.

У Західній Україні певна частина духовенства та віруючих, особливо греко-католицького напрямку, підтримувала ідею створення Української держави. Сподіваючись на підтримку окупаційної влади, А. Шептицький 5 липня 1941 р. звернувся до духовенства і віруючих з листом: "З волі Всемогущого і Всемилистивого Бога зачинається нова епоха в житті нашої Батьківщини. Непереможну німецьку армію, що зайняла вже цілий край, вітаємо з радістю і вдячністю за звільнення від ворога. Усі, що почувуються українцями і хочуть працювати для добра України, нехай забудуть про які-небудь партійні розбори, нехай працюють у єдності і згоді над відбудовою так дуже знищеного більшовиками нашого економічного, просвітнього і культурного життя" [338, с. 1]. Аналогічні настрої в цей час панували й серед автокефального українського духовенства.

Про морально-психологічний стан населення окупованих територій можемо судити зі звітів партизанських загонів, які здійснювали рейди в окуповані німецько-фашистською армією території. Так, із бойового звіту партизанського з'єднання під командуванням Я.І. Мельника дізнаємося, що жителі Рівненської області сприймали листівки і бесіди партизанів з великою увагою та інтересом, вони говорили про те, що вірять у перемогу над гітлерівськими загарбниками [47, арк. 74-75].

У тих селах цієї ж області, де націоналістичні угруповання, зокрема ОУН, переконували місцеве населення в тому, що Радянська влада і партизани знищують тих, хто залишився на окупованій території, люди тікали до лісу і переховувались. Але, незважаючи на це, більшість населення була налаштована вороже проти німецької адміністрації, старост та тих, хто тісно співпрацював з гітлерівською владою. У багатьох селах, населення зверталося до партизанів зі скаргами на злодіяння поліцейських, старост і тих, хто служив німецькій владі.

Морально-психологічний настрій більшості селян залишався важким, більшість із них були вороже настроєні проти фашистів [47, арк. 76].

Проти німецької окупаційної політики була налаштована й молодь, якій постійно загрожувала відправка до Німеччини на роботу. У доповідній записці помічник комісара Сумської партизанської комсомольської організації пише, що молодь була розчарована в окупаційній владі, майже півтора роки їй заборонялося збиратися разом, співати українських пісень, танцювати національні танці, говорити голосно. З великим бажанням вони приходили на вечори та бесіди, які проводили партизани, слухали про досягнення та перемоги Радянської Армії та тилу [48, арк. 180-183]. Внаслідок такої політики, значна частина молоді тікала до партизан і брала участь у виступах проти гітлерівців, усвідомлюючи наслідки нацистського панування на українських землях.

Селяни зневірилися в тому, що коли-небудь буде проведено аграрну реформу, натомість були обурені, що їх землю та майно знову відбирають і роблять власністю нових господарів. За загальним наказом № 1 від 9 липня 1941 р. колгоспна худоба, машини, орна земля переходять у власність до німецької окупаційної влади. Крім того, усе колгоспне майно, яке селяни встигли розтягти після відступу Червоної армії вимагали повернути і здати відповідним органам влади [45, арк.131-132]. Жахливе становище і надії селян на краще життя, самостійне господарювання, які розсипалися в прах, стали реальністю життя, тепер вони ігнорували вказівки німецької адміністрації, частіше допомагали партизанам і чекали приходу Радянської армії.

На початку 1942 р. становище українського селянства на території Рейхскомісаріату «Україна» і настрої населення погіршуються, окупаційна влада відчула посилення опору. Більшість населення була незадоволена політикою німецької окупаційної адміністрації, зокрема збільшенням цін, частими арештами в містах, відправкою робітників до Німеччини, нестачею продовольства. У німецькому донесенні від 31 травня 1942 р. зазначається, що на Східній Україні населення активно проявляє своє невдоволення і все частіше можна почути слова прокльону в бік німецької окупаційної влади [109, с. 233].

Значно погіршився морально-психологічний стан місцевого населення восени 1943 р. Із донесення командувача охоронними військами командувачу оперативним тиловим районом групи армій «Південь» від 4 вересня 1943 р. бачимо, що погіршує настрої населення окупованих територій України ставлення місцевої окупаційної влади до українських громадян. До кінця 1943 р. – початку 1944 р. опір місцевого населення окупаційній владі посилювався. Молодь, яку змушують їхати до Німеччини, тікає до лісів, розпорядження місцевої адміністрації не виконується [106, с. 151-152].

З інформаційного звіту ООН про події та настрої на Кіровоградщині, Миколаївщині та Уманщині восени 1943 р. дізнаємося, що більшість населення налаштована пробільшовицьки. Однак бояться наближення фронту та евакуації. Живуть одним днем. Страх перед німецькими репресіями більший, ніж на інших територіях. По селах багато хто сховався і не поїхав до Німеччини. Про партизанів багато говорять, однак не завжди з прихильністю [292, с. 301].

Аналізуючи ситуацію, яка склалася на початку Великої Вітчизняної війни, треба сказати, що саме недалекоглядна політика сталінського режиму, у межах якої проводився геноцид власного народу, призвела до того, що з початком війни проти нацистської Німеччини, радянські люди проявляли недовіру до радянської влади, але й масових виступів проти гітлерівців не було.

До кінця 1941-початку 1942 рр. Сталін та його керівництво зрозуміло необхідність формування особливого інформаційного простору на території СРСР, зокрема на окупованих територіях. Який би переконав населення в тому, що лише радянське керівництво зможе створити необхідні умови для перемоги німецько-фашистської армії та розбудови в майбутньому держави, яка буде процвітати. І треба віддати належне, радянському керівництву вдалося створити такий інформаційний простір, завдяки якому фактично перемога й стала незаперечною. Боротьба двох ворогуючих сторін призвела до значного тиску на морально-психологічне становище населення окупованих територій, тому поведінка жителів Рейхскомісаріату «Україна» та зони військової адміністрації була різною.

РОЗДІЛ 5

Вплив німецького інформаційного простору на свідомість місцевого населення.

Проаналізувавши морально-психологічний стан населення окупованих німецько-фашистською армією територій України, необхідно сказати про те, що одним із найважливіших факторів, який на нього впливав було усвідомлення людьми свого тяжкого становища. Саме тому головним виміром у даній ситуації була свідомість кожної окремої людини. По-різному усвідомивши політичну ситуацію кожен діяв відповідно до власних уявлень про майбутнє життя своєї родини, села, міста та всієї України.

З точки зору психологічної науки свідомість людини – це сформована в процесі суспільного життя вища форма психічного віддзеркалення дійсності у вигляді узагальненої і суб'єктивної моделі навколишнього світу у формі словесних понять і плотських образів [322, с. 180].

До невід'ємних ознак свідомості відносяться: мова, уявлення, мислення і здатність створювати узагальнену модель навколишнього світу у вигляді сукупності образів і понять. У структуру свідомості входить ряд елементів, кожен з яких відповідає за певну функцію свідомості:

- Пізнавальні процеси (відчуття, сприйняття, мислення, пам'ять). На їх основі формується сукупність знань про навколишній світ.
- Розрізнення суб'єкта і об'єкта (протиставлення себе навколишньому світу, розрізнення «Я» і «не Я»). Сюди входять самосвідомість, самопізнання і самооцінка.
- Ставлення людини до себе і навколишнього світу (його відчуття, емоції, переживання).
- Креативна (творча) складова (свідомість формує нові образи і поняття, яких раніше не було в ній за допомогою уяви, мислення та інтуїції).
- Формування тимчасової картини світу (пам'ять зберігає образи минулого, уява формує моделі майбутнього).

– Формування цілей діяльності (виходячи з потреб людини, свідомість формує цілі діяльності і направляє людину на їх досягнення) [322, с. 183].

З огляду на вищезазначене, свідомість людини виконує певні функції. Серед них, зважаючи на умови німецького окупаційного режиму, найважливіші: оцінна функція та функція перетворення часу. Оцінна функція допомагала людям в умовах окупації на рівні свідомості оцінювати більшість подій, які відбувались у цей період, і самих себе. Якщо зважати на те, яким наповненим дезінформацією був німецький інформаційний простір, то місцевому населенню було надзвичайно важко визначитися зі своїми пріоритетами в тій ситуації. Тому, оцінюючи дії населення окупованих німецько-фашистською армією територій, обов'язково необхідно зважати на цей аспект. Іншою важливою функцією, яку виконує свідомість є функція перетворення часу. У даному випадку свідомість людини відповідає за формування цілісної тимчасової картини світу, у якій є пам'ять про минуле, усвідомлення сьогодення і уявлення про майбутнє. З огляду на це, усвідомлення свого майбутнього в різних категорій людей було різним, усе залежало від двох важливих, на наш погляд факторів: сформованої свідомості кожного громадянина і ефективності дезінформаційної політики гітлерівської окупаційної адміністрації та радянської пропаганди.

Методи та механізми, за допомогою яких відбувалося формування інформаційного простору на окупованих територіях безпосередньо впливали на свідомість населення Рейхскомісаріату «Україна» та зони військової адміністрації. У попередніх розділах ми розглядали інформаційно політичні методи та механізми Німеччини, а тепер пропонуємо розглянути наслідки їх застосування німецькою окупаційною адміністрацією.

Одним із найвпливовіших механізмів, як уже зазначалося вище, був психологічний вплив. Він здійснювався за допомогою преси, радіомовлення, кінематографу та інших засобів впливу. Населенню окупованих територій постійно нав'язувалася думка про те, що німецька армія непереможна, що гітлерівське керівництво має на меті покращення життя. Населення України,

яке пережило репресії та переслідування з боку Радянської влади, сподівалося на кращу долю і не бачило іншої альтернативи, як домовитися з окупаційною владою. І тому з червня 1941 р. по травень 1942 р. усі нововведення, що стосувалися культури, освіти та земельного законодавства, були сприйняті більшістю населення Рейхскомісаріату і частково населенням зони військової адміністрації від щирого серця з дитячою наївністю.

Так, у перші місяці війни газети, що видавалися на території Рейхскомісаріату «Україна», рясніли статтями про злочини Радянської влади проти українського народу: про діяльність НКВС у містах, про занедбання української культури і використання провідних українських діячів у своїх ідеологічних цілях. Така інформаційна діяльність підсилювалася ще й тим, що більшість місцевих жителів добре пам'ятала все, що пережила за час правління Радянської влади. Це й голод 1932-33 рр., знищення церковних архітектурних цінностей України, тортури в застінках НКВС, переслідування «ворогів народу» (під цю категорію міг потрапити будь-хто) та багато ін. [131, с. 364].

Про настрої певної частини населення на окупованій території свідчить стаття в Газеті «Подолець» № 25 (59) від 19 березня 1942 р., що виходила в Кам'янці-Подільському. Автор політичної статті «Українська відповідь Сталіну» пише про те, що більшість населення відвертається від більшовицької системи, критикує радянську систему, неспроможну захистити своїх громадян і каже: «Ми всі смертельні вороги радянської системи. Ми вдячні німецькому вермахту, що ця система була знищена. Він усіх нас закликає: «Уперед! На боротьбу! За справжню свободу і справжнє щастя проти комунізму і його носія – більшовизму!» [42, арк. 21].

Значна частина українців йшла на службу до німецько-фашистської влади. Серед них переважно ті, що були вороже налаштовані проти радянського режиму, інші від страху та примусу, не знайшовши в собі сили боротися проти окупантів. Так, за даними С.І. Дроб'язко восени 1941 р. у Буковинському курені служило 1,5 тис. чоловік, серед них у Київському курені – 700 військовополонених, пізніше приєдналося ще 250 з Галичини. До кінця 1941 р.

Буковинський курінь нараховував від 1500-до 1700 чоловік. До кінці 1943 р. на території рейхскомісаріату «Україна» і в тилкових районах діючої армії було сформовано 45 українських батальйонів допоміжної поліції. На території рейхскомісаріату «Остланд» і в тилловому районі групи армій «Центр» німці сформували 10 українських батальйонів, в тому числі один артилерійський дивізіон. Загалом же, на думку Дроб'язка, загальна кількість українських поліцейських батальйонів оцінювалася в 35 тис. чоловік. Серед них досить відомі діячі: П. Войновський, П. Захвалинський, О. Ольжич. Але тут необхідно зазначити, що крім українців, які склали переважну більшість поліцейських, в цих батальйонах служило також багато й росіян та представників інших національностей [208, с. 258-260]. Інші українські історики, зазначають, що у вермахті служило близько 1 млн. радянських людей, вихідців з різних республік, серед них українців – 250 тисяч чоловік [252, с. 459].

Німецькою окупаційною владою для всіх чиновників різних рівнів було видано спеціальну «Інструкцію з питань проведення німецької політики в Україні», у якій були викладені основні напрямки окупаційної політики на захопленій території. У документі наголошувалося на тому, що поки українське населення буде прихильно ставитися до Німеччини та її влади, працювати під керівництвом німецької адміністрації на окупованих територіях, німецька влада повинна займати лояльну позицію щодо українців. Окремим, найбільш відданим, українцям дозволялося працювати в адміністративних органах «на рівні общин та районів за принципом рад із найбільш довірених осіб». До центральних органів влади могли залучатися в якості консультантів лише ті українці, які користувалися повною довірою німців. Надзвичайно важливо, що в цьому ж документі наголошувалося, що «не можна давати ніяких обіцянок з приводу державно-політичного устрою цієї країни в майбутньому» [109, с. 167-168]. Такі дії окупаційної влади створювали ілюзію співпраці з українським народом і відповідно ілюзію самоуправління на своїй території.

Німецька окупаційна влада, з метою пропаганди призначала на важливі посади науковців, діячів науки і культури. Ці люди допомагали владі не тільки

контролювати інформаційний простір, а й формувати його за допомогою різних форм і методів, підбирати відповідні для цього кадри, робити відповідне наукове і культурне забезпечення, обробляти відповідним чином свідомість, створювати відповідну мережу Засобів масової інформації, використовувати відповідний досвід своїх попередників та ін.

Як і в Радянському Союзі, на окупованій німецькою армією території України контролювались усі інформаційні потоки, які блокували доступ інформації до місцевих жителів з боку Червоної армії, керівництва СРСР та іноземного радіо і преси. Щоб контролювати цю інформацію, трансформувати її зміст у потрібну форму, використовувалися найпоширеніші в нацистській практиці методи – метод «великої брехні» та метод часткової правди. Повністю стримувати потік інформації було надзвичайно важко, а перекручувати її і подавати у вигляді міфів, цілком можливо для добре підготовлених нацистських пропагандистів.

Тож, використання цих методів часто справляло значний вплив на населення Рейхскомісаріату «Україна» та зони військової адміністрації, особливо ефективними вони були в період оборонних боїв Червоної армії з кінця червня 1941 по травень 1942 р.

Так, з приходом німецько-фашистської армії на Східну Україну, зокрема до Харкова і Харківської області, селянам у газеті «Нова Україна» № 75 від 6 березня 1942 р. проголошувалося: «Німецький уряд, що вас визволив, видав наказ дати селянам землю в одноосібне користування, згідно з цим наказом проголошується розпорядження про новий земельний лад. Його мета: кожному працюючому селянинові – своя земля. Новий земельний лад – подарунок селянству» [76, арк. 54]. Ці брехливі обіцянки були спрямовані на найвразливіші мрії українського селянства про власне господарство.

Як уже відомо з попередніх розділів, у планах нацистів не було місця українським селянам як самостійним господарникам. Але щоб прихилити місцевих жителів на свій бік і позбавити підтримки Червону армію і радянських партизанів, німецька окупаційна влада йшла на хитрощі і відверті брехливі

обіцянки. Після таких обіцянок з боку окупаційної влади, репресій і політики колективізації, проведених Радянською владою більшість селян у перші дні війни з радістю підтримали нове керівництво. Селянство та інтелігенція оцінювали нову для них ситуацію, прагнучи знайти вихід з неї. У той же час їхня оцінка нівелювалася дезінформацією, яку подавала німецька пропаганда. Значна частина селянства почала активно працювати на колишніх колгоспних полях, а інтелігенція захопилася можливістю відродити пригнічену за часів радянського керівництва українську культуру, освіту та державність.

Поведінка селян та їх ставлення до німецької окупаційної адміністрації пояснюється в статті «Українське життя», де розповідається про те, що в Канівському районі швидкими темпами відновлюється нормальне життя, закінчуються осінні сільськогосподарські роботи, створюються насінні фонди.

Тут же зазначається, як багато зроблено німецькою владою в галузі освіти. Другий місяць працює 38 загальних і початкових шкіл. У селі Тарамичі відкрито ремісничу школу на 320 учнів. У селищі Бобриці – сільськогосподарську школу [36, арк.103].

Селянство, у якого пріоритетним напрямком у житті був економічний аспект, політичними проблемами суспільства мало цікавилася. Більшість із тих, хто не так давно став колгоспниками, ще не покинула надію стати вільними і самостійними господарями. І саме з приходом німецької армії намагалася реалізувати свої прагнення.

Інформаційна пропаганда в початковий період Великої Вітчизняної війни впливала також на українську інтелігенцію. Багато хто (У. Самчук, С. Скрипник, А. Мисечок, Д. Донцов та ін.) брав активну участь у видавництві окупаційних газет і досить щиро висловлювався щодо Радянської влади [206, с. 10-11]. Так, наприклад, у газеті «Подолець» від 19 березня 1942 р., що виходила в Кам'янець-Подільську, у статті «Українська відповідь Сталіну» було подано відповідь невідомого українського письменника Сталіну. У цій відповіді редактор відвертається від більшовицької системи, критикує її і говорить про

те, що вони смертельні вороги з радянською системою і він закликає до боротьби проти неї за допомогою німецької армії [42, арк. 21].

Думки та переконання певної частини української інтелігенції відображені також у газеті «Заславські вісті», де автор, звертаючись до селян, наголошує на тому, що німецька армія вигнала з української землі більшовиків, євреїв і проголосила земельну реформу, внаслідок якої всі ті, хто добре працюватиме на нову владу, отримають можливість працювати самостійно у власному господарстві. Зазначалося також, що німецька адміністрація влаштувала службу зайнятості для місцевого населення, лояльно ставлячись до тих, хто втікав до лісу. Незважаючи на умови військового часу, вона чекає, поки біженці самі повернуться і почнуть працювати. Ця ситуація порівнюється з тим, як би вчинили більшовики з тими, хто тікає від роботи.

Автор статті також закликає всіх не чекати повернення більшовиків, мотивуючи це тим, що вони не запропонують кращого життя, а знову заженуть селян до колгоспів. А тому необхідно ставати до роботи, щоб допомогти німецькій армії знищити більшовицький режим [37, арк. 75].

Зі статей і заміток українських співробітників відділу німецько-фашистської пропаганди на території Харківської області бачимо, як вплинула на свідомість окремих представників української інтелігенції нацистська інформаційна політика. Серед них статті, де розповідається про те, що обіцяли більшовики народу, коли прийшли до влади, ставлення сталінського керівництва, зокрема й самого Сталіна, до українців [79, арк. 6-7]. В іншій статті, на думку автора, із запровадженням колективізації, фактично, було відновлено кріпосницький лад, а селян загнано туди насильно [79, арк. 8-11].

Друкувалися також віршовані замітки про колгоспну систему і голодомор 1932-1933 рр. та політику «воєнного комунізму» [79, арк. 34-39]. Висміювали буття радянських людей через інтерпретацію відомої в усьому Радянському Союзі пісні «Песня о родине» [79, арк. 40-41].

Представники української інтелігенції, які співпрацювали в німецьких окупаційних періодичних видання редакторами, постійними кореспондентами,

були переконані самі й намагалися переконати населення в тому, що ті жорсткі заходи, які німецька окупаційна адміністрація застосовує до місцевих жителів, вимушена політика. Це, як вони пояснювали, здійснюється з метою наведення елементарного порядку і господарської відбудови краю, а також заради переможного закінчення війни. У Генеральній окрузі Волині й Поділля один раз на місяць виходило періодичне видання «Інформаційна служба», де висвітлювалися головні політичні та військові події. Тут же українські співробітники вмотивовували та пояснювали населенню актуальні питання німецької політики. В одному з пояснень говорилося, що переможне закінчення війни, від якого залежить майбутнє народів Європи, і перш за все українського, вимагає напруження всіх здорових творчих сил [66, арк. 1].

Серед статей волинських газет бачимо значну кількість матеріалів, написаних українськими письменниками та публіцистами, де вони пояснюють пересічному українцеві, що тільки німецька армія здатна дати народу «щасливе і радісне життя» без колективізації і репресій. У той час, як більшовики змушували працювати робітників і селян незадоволення своїх політичних інтересів та ін. [70, арк. 2].

У газеті «Нове Запоріжжя» у повідомленні про київських учених говориться, що німецьке цивільне управління Києва проявляє турботу про вчених і виділило їм окремий будинок для роботи й життя, щоб створити для них особливо сприятливі умови: «32 вчених керівників різних інститутів, клінік та консерваторії мають тепер свій будинок, де можуть спокійно жити і працювати» [438, с. 4]. Автор повідомлення намагається показати жителям окупованого Києва безмежну турботу про них окупаційної адміністрації. Не зрозуміло лише, чому українським науковцям стало необхідне окреме житло, куди ж ділося їх особисте, що сталося з ним з приходом нової влади?

Загалом необхідно сказати, що життя інтелігенції в умовах окупації було нелегким. Частина вчителів, лікарів, письменників, поетів та ін., очевидно, йшла на співпрацю з гітлерівською окупаційною владою свідомо. Вони розуміли, що співпрацюючи з німецькою окупаційною владою, вони отримають

можливість вижити: мати хоч якусь роботу, продуктові картки. Велику роль відіграла також броня, яка захищала їх від відправки на роботи до Німеччини, і видавалася на біржах праці людям, які працювали [388, с. 248].

Співпраця частини української інтелігенції, як було зазначено вище, була також тісно пов'язана з діяльністю відділів пропаганди при обласних, міських, районних допоміжних управах, робота яких у свою чергу контролювалася начальниками відділів пропаганди при генеральних комісаріатах.

Таким чином, значна частина української інтелігенції разом із робітниками і селянами опинилася на тимчасово окупованій німецькою армією території. Незалежно від причин перебування на окупованій території більшість змушена була примусово, а також за добровільним вибором заради виживання йти на співпрацю з гітлерівською адміністрацією. Важливу роль, на нашу думку, у виборі занять і прихильності до нової влади відігравали настрої серед більшої частини інтелігенції, які були спровоковані самим радянським режимом ще до початку війни. Частина інтелігенції, яка свідомо уникала евакуації, одразу обрала шлях співпраці з німецькою владою. Але була й інша частина, яка співпрацюючи з німецькою владою все ж прагнула поставити свою діяльність на службу українському народу, намагаючись у своїх творах зберегти національні мистецькі традиції та ідеї патріотизму, протиставляючи їх гітлерівському режиму [458, с. 116].

Надзвичайно великий вплив на населення Рейхскомісаріату «Україна» та зони військової адміністрації справило ставлення німецької влади до військовополонених. У перші місяці Великої Вітчизняної війни гітлерівська адміністрація запровадила в практику повернення військовополонених, якщо за них поручалися односельці чи родичі, але за умови, що вони будуть працювати і не порушувати новий порядок [133, с. 130-131]. Загалом же, було відпущено з таборів 227 тис. військовополонених українців. З часом до військовополонених ставилися гірше, ніж до злочинців. Їх не годували, змушували виконувати найважчу роботу, і найжахливіше – за найменшу провину розстрілювали. Для них було створено велику кількість таборів у Житомирській, Запорізькій,

Сумській, Чернігівській, Луганській, Донецькій та інших окупованих областях України [230, с. 245-250].

У той же час німецька адміністрація формувала в населення окупованих областей хибне уявлення про ставлення Радянської влади до військовополонених. В одній із газет «Нове Запоріжжя», у статті «Розправа Сталіна з червоноармійцями» говорилося про те, що Сталін відмовився дотримуватися міжнародних правил щодо військовополонених. У ній зазначалося, що Радянський уряд розглядає їх як зрадників, ворогів соціалістичної Батьківщини, що створено спеціальні контрольні табори для військовополонених, де їх позбавляють звань, а всіх родичів піддають репресіям [432, с. 3]. У даному випадку, нацистські пропагандисти застосовували метод часткової правди, коли справжні дії противника створювались і подавались в потрібному контексті.

Вплив гітлерівської пропаганди значно посилювався після невдалих боїв і поразок Червоної армії. З газет та листівок лунали повідомлення про те, що Червона армія постійно терпить поразку, що її керівництво нездатне керувати такою потужною армією і відповідно вона приречена на поразку.

Ось декілька таких повідомлень з газети «Волинь» про те, що в грудні 1941 р. німецька армія завдала частинам Червоної армії численних втрат: було знищено багато бронемашин, виведено з бою багато бойових батарей та в районі Севастополя пошкоджено великий радянський корабель [36, арк. 162].

Схожа характеристика подіям на фронті й у газеті «Сарнинський голос» від 8 серпня 1943 р. У ній повідомляється про те, що радянський наступ продовжується без успіху і наводяться значні цифри втрат Червоної армії. Тут же, на іншій сторінці, бачимо значно більше повідомлення, де розповідається про успішні німецькі оборонні сили на соціалістичному фронті [37, арк. 90].

Крім того, німецькі пропагандисти в місцевих газетах публікували огляд радянської газети «Правда» коментуючи з необхідними зауваженнями статті, викривляючи дійсність і створюючи ситуацію безнадійності. Так у газеті «Нове Запоріжжя» за 1942 р. в одній із статей коментується повідомлення газети

«Правда» про труднощі в підготовці до зими в тилу Радянської Армії і наголошується на тому, що, окрім військової катастрофи, СРСР стоїть ще й перед економічною катастрофою. Тут же дається оцінка джерелам енергії та іншим необхідним для ведення війни ресурсам і зазначається, що, маючи такі багаті запаси вугілля та енергії, радянське керівництво не в змозі налагодити потужне виробництво [436, с. 1].

Такими прийомами окупаційна влада переконувала населення Рейхскомісаріату «Україна» та зони військової адміністрації в тому, що Радянський Союз нездатний не лише звільнити свої території від німецької армії, а й налагодити виробництво в тилу, щоб забезпечити власну армію необхідним. Ця ситуація дуже пригнічувала людей, від чого багато хто впадав у відчай і вважав себе приреченим.

Дещо іншою склалася ситуація в окупованому Харкові та околицях. Тут на ставлення місцевого населення впливала не політична пропаганда та інформаційна блокада, а економічні питання та проблеми харчування. Оскільки німецька окупаційна адміністрація нічого не зробила для того, щоб населення Харкова могло пережити зиму, жителі міста розчарувалися в німецькій владі і їх недовіра зростала з кожним днем усе більше.

Досить швидко жорстока реальність перекреслила навіть сподівання на краще частини населення Харкова, і за час перебування німців на їх території, люди пережили весь жах німецької окупації.

Ставлення більшості населення окупованого Харкова змінилося лише навесні 1943 р., напередодні вступу до міста Червоної армії, яка звільняла його вже вчетверте. Та частина місцевого населення, яка раніше співпрацювала з німецькою військовою адміністрацією, негайно ж розпочала допомагати радянським військам, які наступали [293, с. 169].

По-різному сприймали німецьку окупацію й жителі Донецької області. Одні більше переймалися тим, щоб знову почалося навчання дітей, для дорослих було запроваджено безліч професійних курсів та курсів німецької мови. Працювали театри, де показувалися вистави на твори відомих

українських письменників. Особливо приваблювало місцеву інтелігенцію відкриття бібліотек, клубів, кінотеатрів та інших культурно-освітніх закладів. Хоча більшість бібліотек були відкриті, вони були доступні лише для етнічних німців. Для іншого населення України вони були практично недоступні. Значна більшість лікарів та вчителів знайшла собі роботу і хоч певний час могла прогодувати свої сім'ї [461, с. 7].

Протягом оборонних боїв Червоної армії, які супроводжувалися антирадянською пропагандою, значна частина українського населення втрачала віру в повернення Радянської влади. І хоч політика фашистського керівництва вже не була такою прихильною до населення як на початку війни, люди намагалися пристосуватися до нових умов і знайти своє місце.

До нових умов життя пристосовувалося не лише міське, а й сільське населення. Використовуючи прихильність окупаційної влади, вони намагалися повернути відібрану в них Радянською владою землю під час розкуркулювання майна. Але вже 1942 року незадоволення німецькою владою було значно сильнішим, ніж 1941 р.

Досить великим був вплив гітлерівської пропаганди на настрої населення Сходу. Тут, як ніде інде окупанти намагалися посіяти настрої паніки та безнадійності, щоб примусити людей співпрацювати з окупаційною владою. За допомогою тотального переслідування, контролю, залякування гітлерівська адміністрація намагалася змусити місцеве населення змиритися з існуючим становищем і почати працювати на нову владу. Саме тому і з'являлося багато охочих за безкоштовне харчування, одяг та мізерну платню йти працювати на окупаційну владу [315, с. 124].

Інша, більша частина жителів, незважаючи на нібито помірковану політику німецької окупаційної влади, спостерігала і переживала також дії гітлерівців щодо військовополонених, євреїв та ромів. Зі свідчень очевидців бачимо, що взимку 1941 р. військовополонених тримали на тридцятиградусному морозі і тільки вночі впускали до приміщення, яке до того ж ще й не отоплювалося. Варварські знущання в таборах не припинялися ні на

мись. Особливо тяжко було військовополоненим єврейської національності. Усіх, як свідчать документи, жителів міста Донецька фашисти скидали до шурфів шахт № 4 «Біс», № 1, № 7, № 8 [398, с. 5].

Жахливі події, які вплинули на свідомість місцевого населення і його ставлення до окупантів, відбулися в Києві ще у вересні 1941 р. За свідченням помічника головного обвинувача від СРСР на Нюрнберзькому процесі Л.Смирнова, яке згадує у своїй праці «Історія України: Документи. Матеріали» В.Ю. Король тільки в Києві в роки німецької окупації було розстріляно понад 80 тис. мирних громадян – українців, росіян, поляків, євреїв, циган та представників інших народів [107, с. 352].

Не краще жилося під німецькою окупацією і жителям Макіївки. Німецька адміністрація розстрілювала тут жителів всіх національностей. Яскравим прикладом такої політики став розстріл 9 січня 1942 р. у міському саду 14 жителів міста. Їх було страчено за наказом командира німецької військової частини № 37466 майора Флека за відмову працювати на окупантів [398, с. 5].

Незважаючи на потужну інформаційно-ідеологічну обробку населення окупованого Донбасу, діяльність та вчинки гітлерівської адміністрації повністю дискредитували себе перед місцевими жителями вже в кінці 1942 р.

Усвідомлення справжніх намірів гітлерівської Німеччини призводили до різних форм протесту з боку місцевих жителів та відходу їх до радянських партизанів, що значно послаблювало німецько-фашистську армію та її вплив у зоні військової адміністрації.

Протягом 1942-1943 рр. до концентраційних таборів, створених на території Рейхскомісаріату «Україна» та зони військової адміністрації, було відправлено велику кількість не лише військовополонених, а й частину населення окупованих територій. Однак, щоб приховати свої справжні наміри і дії, німецька окупаційна влада розповідала про те, що людей відправляють на роботи в інші регіони України або до Німеччини. Одним із прикладів може служити відправка дітей і виховательок Київського дитячого будинку нібито до Ворзеля на відпочинок. Вони усвідомлювали, що насправді їх відправляють до

одного з німецьких таборів. За два роки німецької окупації жителі окупованих територій добре навчилися не довіряти інформації, яка линула з німецьких офіційних джерел. Але змінити ситуацію, було не в їх силах [131, с. 148-149].

Різною була реакція на німецьку пропаганду та інформаційну політику в Західних регіонах України та Східних.

Із початком війни прагнення західноукраїнського населення до національної незалежності ставали більш вираженими. Можливість створювати власні органи влади та служби охорони порядку на першому етапі окупації викликали в населення прихильність до нової влади. Інтелігенція, яка залишилася на цих територіях прагнула використати цей момент і добитися самостійності політичної влади. Саме тому частина населення виявляла бажання співпрацювати з німецькою владою. Селяни чекали, що нова влада покращить їх становище в соціальній сфері і вирішить земельне питання, повернувши їм відібрані Радянською владою землі.

Жителі Східної частини України, особливо сільське населення, не було вороже налаштоване проти окупаційної влади і виявляло готовність до співпраці. Тут, як і в Західній Україні, чекали покращення в соціальному житті. На відміну від населення, що жило в західних територіях, вони політикою практично не цікавилися, а ідея незалежної України тут не знайшла підтримки.

Нацистська політика ослаблювала ті потенційні чинники національної свідомості, які могли стати важливим елементом у визвольному русі. Це виявлялося в обмеженні загальної освіти до чотирьох класів школи, обмеженні можливостей отримання вищої освіти, придушення проявів культурної ініціативи українського населення, закриття наукових установ, бібліотек і музеїв та їх пограбування, зведення до низького рівня преси, театрів тощо.

Навесні 1942 р. внаслідок того, що окупаційна влада відступила від своїх попередніх планів щодо українського населення, ставлення до неї жителів окупованих території почало швидко змінюватись. Люди були незадоволені окупаційною політикою німецького керівництва, нестачею продовольства в містах, зростанням цін, збільшенням арештів, непомірними штрафами,

відправкою робітників до Німеччини. Так, наприклад, з території Сталінської області до Німеччини було відправлено більше 252 тис. жінок, із Ворошиловградської – більше 71 тис. жінок. Загалом же з території України до Німеччини було вивезено більше 2 млн. осіб [205, с. 60-61].

В одному з німецьких донесень від 31 травня 1942 р. підкреслювалося, що вислів «прокляті німці» можна було чути все частіше і частіше серед місцевого населення. Покарання робітників приводило до того, що настрої населення дуже швидко погіршувалися і вся політика, що проводилася до цього часу ставала марною. Настрої населення не поліпшилися й восени 1943 р. [106, с. 151]. Як бачимо з донесення командувача охоронними військами командуючому оперативним тиловим районом групи армій «Південь» від 4 вересня 1943 р., усе частіше місцеве населення скаржить на те, що начальники районів та старости усе б'ють цивільне населення. Люди бойкотують розпорядження німецької цивільної адміністрації: не з'являються на біржу праці, а працездатне населення тікає в ліси до партизанів [315, с. 125].

Таким чином, можна сказати, що на початку війни вплив німецької пропаганди на населення окупованих територій був досить великим, але, внаслідок недалекоглядної політики Рейху, німецька влада швидко почала втрачати його. Нехтування прагненням українців, політика геноциду призвели до поширення партизанської боротьби та зростання опору проти «нового порядку» з боку населення України. Негативно сприймалися населенням експропріація майна, насильницьке вивезення жінок та дітей з України на примусові роботи до Німеччини, репресії проти мирного населення.

Значно послаблювала німецьку пропаганду та інформаційний простір окупованих територій радянська пропаганда. Зі звіту спецслужб Рейху бачимо, що у сфері діяльності айнзатцгруп Ц і Д поліції безпеки і СД, радянська пропаганда не настільки активна, як на інших територіях. Зауважується, що в кожному населеному пункті відбувається активне розповсюдження чуток. Але з появою хоч якоїсь інформації в газеті інформаційний голод вчуває і розповсюдження чуток на якийсь час припиняється. На жаль, німецька

інформаційна політика і пропаганда ще не могла на достатньому рівні задовольнити інформаційний голод місцевого населення [314, с. 51].

Хоча українське населення службою СД розглядалося як досить дружелюбне, але відсутність активної німецької пропаганди в окремих областях Рейхскомісаріату «Україна» та зони військової адміністрації приводило до того, що в людей формувалося хибне уявлення про наміри німецького уряду. Наприклад, критикувалася діюча німецька політика стосовно колективних господарств і заробітної плати, висловлювалося незадоволення затримкою проведення земельної реформи та ін.

На думку окупаційного керівництва, у зайнятих областях України спостерігається повне відхилення від більшовизму з боку місцевого населення. Це зумовлюється тим, що майже в кожній сім'ї, хоча б один із її членів був підданий більшовиками висилці або ж страчений. Крім того, зазначається, що в старій царській Росії українці були вільними і самостійними селянами, і вони не забули, що в результаті насильницького вступу до колгоспів у них було віднято все. Більша прихильність до більшовиків спостерігалася серед молоді, що зумовлено надзвичайно активною пропагандою про успіхи та досягнення комуністичного способу життя [314, с. 57-59].

Велике значення в ставленні місцевого населення до німецько-фашистської армії та довіри до окупаційної влади мала також поведінка самих німецьких солдат. А вона була зовсім різною. Одні вбачали в місцевих жителях людей нижчої раси і поводитися зверхньо, інші, незважаючи на свій статус, спілкувалися з українцями, бавилися з їхніми дітьми, іноді навіть допомагали в дрібних справах. Про це свідчать записи щоденника німецького солдата, який служив на Східному фронті в 1941-1943 рр. Він пише: «Вечір тихий, вітер з дощем у поєднанні із зеленню сільської місцевості – просто диво. Діти прибили дошку між двох дерев і прив'язали до неї мотузку. Вийшла гойдалка. Вони гойдалися увесь день... Діти босоногі, одягненні в лахміття, брудні, але вони щасливі й здорові. Майже до самого вечора будь-хто з наших хлопців включався в гру і допомагали Вані і Тані розгойдуватися ще вище. Наші

солдати сидять на порозі, граючи на губних гармошках і співають...» [265, с. 88]. Більшість німецьких солдатів – це ті ж самі селяни і робітники, які залишили на батьківщині свої сім'ї, дітей і прагнули скорішого закінчення війни. Місцеве населення це відчувало, і тому були далеко непоодинокі випадки співчуття один одному та якоїсь внутрішньої солідарності. Це теж сприяло формуванню хибного уявлення про нацистський режим.

З першими перемогами Радянської Армії опір населення окупованих територій посилюється, з'являється надія на прихід Червоної армії і визволення України від німецько-фашистського режиму.

Зі звіту ОУН про події та розвиток національно-визвольних змагань на східноукраїнських землях бачимо, що населення окупованих територій України вже виказує загальне обурення і ворожість до німецької окупаційної адміністрації через матеріальні труднощі. Внаслідок таких настроїв люди тікають у ліс до партизанів, щоб помститися, бо втрачають надію на те, що щось може змінитися [292, с. 56].

У політичному житті українців Криму у вересні 1942 р. спостерігається поживлення. Щоденно зростають кадри самостійницьких сил народу. Безсилою залишилася вся гітлерівська пропаганда та інформаційна блокада, більшість українців прагне звільнитися від фашистського режиму [292, с. 88].

Гітлерівська пропаганда та поширення інформації про щасливе і радісне життя українських робітників у Німеччині вже не знаходить відгуку серед населення Запорізької та Донецької областей. Населення допомагає молоді та всім тим, кого намагаються відправити до Німеччини, утекти й уникнути тяжкої долі [292, с. 83-84, 90-91].

Усе частіше значна частина сільського населення Лівобережжя шукала підтримки в партизанів. “А на селі... на селі, казав мені днями Ф. Гладков, посилюється партизанський рух, дядько вже йде до лісу. Дядька-бо занадто протиснули з різними вимогами, обмеженнями та безапеляційним начальницьким грубим поведінням. А дядько, попри всю скруту і злигодні з советських часів усе ж таки вже звик, щоб із ним бодай на словах рахувались,

обдурювали, але покладалися на його самолюбство, "незалежність", "авторитетність" [130, с. 186], – писав у своєму щоденнику А. Любченко. Найбільш поширеною серед селянства на початок 1943 р., він вважав, таку сентенцію: "Дай, Боже, щоб це минулося, а те не повернулося" [130, с. 112].

Таким чином, на 1943 р. серед різних верств населення окупованої України сформувалось частково негативне ставлення до німецької адміністрації. Ворога ненавиділи майже всі. Ті, хто постраждав від репресій, утисків Радянської влади і спочатку йшли на співпрацю з гітлерівцями, зрозуміли, чим для них може закінчитися орієнтація на нову владу.

Мешканці міст були обезсилені від голоду, страждали від безробіття, нестатків. Селян уже цікавило не лише їх матеріальне становище. Вони думали про те, де взяти сили, щоб вигнати зі своєї землі чужу армію і владу. Порівнюючи окупаційний режим і радянську колгоспну систему господарювання, більшість селян готова була повернутися до колишнього бідкування, аби залишитися живими.

Німецький інформаційний простір та нацистська пропаганда значний вплив справили також і на інші народи, які населяли впродовж 1941-1944 рр. територію Рейхскомісаріату «Україна» та зони військової адміністрації. Серед них: росіяни, євреї, етнічні німці, татари, роми (цигани) та інші. Як зазначалося вище, політика німецького керівництва окупованих територій щодо цих народів змінювалась у ході війни.

Найбільшою таємницею радянської ідеології повоєнного часу було тривале умовчування про масштаби участі радянських громадян у воєнному конфлікті на боці Третього Рейху, зокрема російського населення. За нетривалий період вермахтом були створені численні національні легіони зі слов'янських, кавказьких, прибалтійських, середньо-азійських народів і навіть окремі руські козачі військові частини. Загалом, 45 батальйонів із українців і частково росіян, 10 – із українців (на території рейхскомісаріату «Остланд»), 5 батальйони сформовано частково із поляків, 2 – тільки із поляків, 1 – із туркменів та узбеків та ін. [208, с. 260-263]. Як зазначають автори історичної

праці «Великая Отечественная война», кількість легіонерів у рядах вермахту, перевищувала мільйон бійців. Причому кількість російських легіонерів нічим не поступалася кількості бійців інших національностей. Згідно з даними німецького командування та оцінками російських істориків, загальна чисельність представників народів СРСР (межах 1941 р.), які входили до збройних формувань на боці Німеччини (вермахту, військ СС, поліції), становила: росіян – більш 300 тис., українців – 950 тис. (750 тис. чол. зі Східної України, 250 – з Галичини), білорусів – 70 тис., козаків – 70 тис., латишів – 150 тис., естонців – 90 тис., литовців – 50 тис., народів Середньої Азії – бл. 70 тис., Північного Кавказу та Закавказзя – до 115 тис., інших народів – бл. 30 тис. Усього близько 1500 тис. осіб. До середини 1942 р. чисельність Української національної самооборони досягла 1800 осіб. [175, с. 154].

Ці цифри свідчать про значний вплив гітлерівської пропаганди на цих людей та їх спробу пристосуватися до нових умов.

Значний вплив на поведінку цих народів справила національна політика Радянського керівництва в 30-х р. ХХ ст. Незаперечним фактом уже є те, що з початком війни почалися масові репресії сталінського режиму проти цілих народів. Цю страшну долю розділили німці, що проживали в Криму, вірмени, болгари, греки, кримські татари. Особливу увагу хотілося б звернути на долю етнічний німців і кримських татар, які немало вистраждали як від репресій з боку Радянської влади, так і від німецької окупації.

Намагаючись забезпечити надійність тилу і вбачаючи в німцях та татарах (які були незадоволені національною політикою СРСР), що населяли Крим, велику небезпеку, уряд Радянського Союзу під час Великої Вітчизняної розпочав насильницьке переселення цих народів на південь та на схід країни. Радянське керівництво прагнуло завадити налагодженню співпраці між етнічними німцями та німецько-фашистською владою.

Про виселення етнічних німців зі східних районів України і становище тієї частини, що застала німецьку окупацію, говорить у повідомленні однієї з військових частин вермахту. У повідомленні зазначається, що в місті

Мелітополі, селах Альтанау, Блюменштайн, Руднервельде, Гросвайде, Нюнстерберзі та ін. етнічних німців майже немає. Якщо й залишилися, то лише жінки, діти та люди досить похилого віку. Будинки, у яких вони мешкають, напівзруйновані, пусті [95, арк. 34-35]. Тому, співпраці, якої очікували німці практично не було, бо більшість етнічних німців напередодні війни були депортовані радянською владою.

Із приходом на територію України гітлерівське керівництво у своїх колонізаторських планах робило велику ставку на етнічних німців, на яких після закінчення війни покладався обов'язок освоєння радянських територій та створення великих німецьких сільськогосподарських господарств.

Як зазначалося у попередніх розділах, з перших днів окупації німецька адміністрація проводила реєстрацію і пропаганду серед етнічних німців, намагаючись привернути їх до тісної співпраці. Їм надавалося ряд привілеїв і можливість жити в нормальних, як для воєнного часу, умовах. Натомість незначна їх частина, довіряючи активній інформаційній пропаганді йшла на співпрацю з нацистами.

Про ефективність нацистської пропаганди та її вплив на етнічних німців можемо судити зі звіту оберштурмфюрера доктора Лотара Цилця – працівника відділу пропаганди Міністерства східних окупованих територій. Підсумовуючи результати діяльності відділу пропаганди серед етнічних німців Рейхскомісаріату «Україна», він зазначає, що успішно проведена пропаганда серед етнічних німців Житомирської, Дніпропетровської та Миколаївської областей дає можливість створювати німецькі общини на основі їх національної самобутності. Він також зазначає, що більшість етнічних німців Росії політично не більшовизована, але добре усвідомлює політичні пріоритети радянської системи, і це якоюсь мірою ускладнює інформаційну пропаганду та залучення до співпраці фольксдойче [95, арк. 18, 19].

Оцінюючи поведінку і прагнення більшості етнічних німців, він наголошує, що фольксдойче хоч і усвідомлюють себе німцями причетними до Великої Німеччини, але не мають уяви про міць і плани Третього Рейху,

націонал-соціалістичний рух, суспільно-політичне та культурне життя німецького народу [95, арк. 20, 21].

Про співпрацю фольксдойче з німецькою адміністрацією свідчать німецькі архівні матеріали, що зберігаються в Берліні. З них ми бачимо, що з числа етнічних німців призначали бургомістрів, керівників районів, господарників та голів колективних господарств, де працювали не лише німці, а й українське населення [95, арк. 91-93].

Усі суспільні та господарські ланки, якими керували етнічні німці постійно перебували під наглядом місцевої окупаційної адміністрації. По-перше, щоб українське населення усвідомлювало статус фольксдойче, а по-друге, щоб вели господарство за німецькими нормами [95, арк. 94, 95].

Відомо також, що етнічні німці активно вступали до «груп самозахисту» і разом із СС здійснювали каральні операції проти місцевого населення і партизанів. У створенні таких загонів брала участь практично вся німецька громада. Так, наприклад, у листопаді-грудні 1941 р. на острові Хортиця до вермахту було мобілізовано близько 1500 етнічних німців-«фольксдойче», а в районі Великого Токмака в серпні 1943 р. було сформовано кавалерійський полк СС, у складі якого були тільки етнічні німці [406, с. 23].

Особливе місце в німецькій окупаційній політиці займало і татарське населення. Із початком Великої Вітчизняної війни протести та незадоволення політикою Радянської влади призвели до того, що найактивніша частина кримських татар пішла на співпрацю з німецькими окупантами.

Окупаційна адміністрація одразу ж розгледіла недоліки в національній політиці Радянського Союзу щодо татарського населення. На Кримському півострові було зосереджено велику групу пропагандистів, головним завданням яких було переконати татарське населення, що тільки співпраця з німецькою армією дасть їм можливість створити в майбутньому самостійну державу. Пантюркська ідеологія, яку пропагувала нацистська влада почала активно реалізуватися з перших днів окупації Кримського півострова.

Почалася активна розробка спеціальних механізмів для втілення планів щодо східних народів. Ситуацію ускладнювало й те, що політика Німеччини на півострові багато в чому залежала від стратегічних планів сусідньої Туреччини, до якої мала великий інтерес гітлерівська Німеччина [118, с. 21-26].

Одним із механізмів такої політики був дозвіл на створення Сімферопольського мусульманського комітету та участі татарського населення в окремих воєнізованих підрозділах, що співпрацювали з вермахтом. 1 жовтня 1941 р. у Берліні було видано наказ рейхсфюрера СС Головному оперативному управлінню СС «Про формування східно-тюркського з'єднання СС». Було зазначено, що східно-тюркське з'єднання має включати до свого складу всіх охочих східних тюрків (туркмен, волзьких і кримських татар, азербайджанців та ін.) для військового і політичного навчання цих добровольців та з метою перетворення нового формування на повноцінну бойову частину [284, с. 23, 24].

Робота вербувальних комісій завершилася в лютому 1942 р. Завдяки їх успішній роботі, у 203 населених пунктах було зараховано до татарських добровольчих формувань близько 6000 осіб і в 5 таборах для військовополонених – близько 4000 осіб (у Миколаєві 2800 осіб); усього близько 10000 добровольців. До 29 січня 1942 р. до німецької армії рекрутувало 8684 кримських татар [283, с. 42].

Велику роботу пропагандистські структури Третього Рейху проводили з молодим поколінням татарського населення. Їх закликали до служби в німецькій армії заради майбутнього їх народу та Великої Німеччини. Як уже зазначалося вище, нацистське керівництво прагнуло використати татарське населення та інші східні народи, що населяли Радянський Союз для боротьби проти більшовицького режиму та знищення СРСР як держави.

Необхідно також зазначити, що 14 січня 1942 р. татарський комітет на своєму засіданні розширив свою попередню програму, а саме: «Доблесна німецька армія після подальшого звільнення Росії від єврейсько-комуністичного панування розпочне звільнення територій, що ще залишилися.

Кримський комітет вважає своїм святим обов'язком узяти участь у звільненні мусульман Радянського Союзу спільно з німецькою армією» [116, с. 71].

13 квітня 1942 р. відбулася нарада представників Міністерства зовнішніх справ Німеччини і Верховного Командування сухопутних сил з питань пропаганди серед кримських татар, на якій підкреслювалося, що мета всіх заходів полягає в тому, щоб поставити на службу німецькій армії принаймні 20 тис. татарських добровольців. Передбачалося полегшити окупаційний режим для кримських татар. Особливо на нараді підкреслювався пропагандистський характер цих дій. Обіцянки не передбачали реалізації рішень, які планувалося прийняти стосовно кримських татар після перемоги [456, с. 305].

Виходячи з вищезазначеного, необхідно сказати, що німецька політика стосовно кримських татар будувалася на розумінні необхідності залучення їх до антирадянської боротьби.

Нацистська пропаганда та ідеологічний расовий тиск справили значний вплив також на долю ромського населення України. За свою тисячолітню історію роми звикли сприймати конфлікти між державами як щось таке, що безпосередньо їх самих не зачіпає. Друга світова війна стала винятком: перемога Німеччини означала для ромів смерть. Але далеко не всі це усвідомлювали. У СРСР роми не довіряли офіційній пропаганді, оскільки в попередні роки вона насаджувала атеїзм, хвалила колгоспи, виправдовувала розкуркулення і знищення так званих «шкідників», до яких відносили всіх, хто був залучений до колективних господарств.

Крім того, досвід спілкування з німцями, який був у ромів з часів Першої світової війни, не віщував їм нічого страшного. Виходячи з інерції колишніх уявлень, частина ромів, особливо табірних, вирішила перечекати війну і ухилялася від військової повинності. Ухилення від служби в армії стало приводом для арештів і навіть розстрілів.

З іншого боку, усвідомивши, що гітлерівський фашизм несе ромському народу знищення, багато ромів вступили до лав Збройних Сил Радянського Союзу (у тому числі й добровольцями). З'явилися й учасники партизанської

боротьби на окупованій території. За свідченням Н.Г. Деметерова, В.К. Кутенкова, які наводять статистичні дані, один із ромів, Т. Прокоф'єв, був удостоєний звання Героя Радянського Союзу [509, с. 19]. Статистика в даному випадку не може відобразити дійсність, оскільки більшість ромів в паспортах значилися росіянами, українцями або татарами. За тими ж даними, одинадцять ромів до кінця війни було удостоєно звання Героя Радянського Союзу і близько 80 осіб – кавалерів найвищих орденів [457, с. 57].

Ще одним надзвичайно важливим питанням є вплив антисемітської нацистської пропаганди на настрої та поведінку населення окупованої України. У цьому аспекті необхідно зазначити, що нацистська антисемітська пропаганда впродовж 1941-1944 рр. мала значний вплив не лише на території Західної України, а й у центральній та східній її частинах. Про це говорить повідомлення Народного Комісаріату Безпеки (НКДБ) України на ім'я М.Хрущова від 13 листопада 1943 р.: «У ході звільнення території України органами НКДБ УРСР майже в усіх містах фіксувалися випадки різких антисемітських проявів з боку місцевого населення. Останнім часом у ряді населених пунктів УССР нашими органами відмічено зростання антисемітських проявів, які в окремих випадках мають тенденції до відкритих виступів погромного характеру. Аналізуючи причини, які породжували антисемітизм і його широке розповсюдження сьогодні, необхідно сказати, що в основі цього в першу чергу лежать сліди німецької фашистської пропаганди і пропаганди українських націоналістів, яку вони вели по відношенню до єврейського населення в період окупації» [222, с. 514, 515].

Нацистська антисемітська пропаганда впливала на населення України. Окремі особи з українського населення добровільно йшли на службу до підрозділів української допоміжної поліції. Оскільки цей орган повністю повинен був дотримуватися політики, яку проводила окупаційна адміністрація на українських землях, то й ті, хто йшов до неї на службу, повинні були виконувати всі накази без вибору. Відповідно до посадових інструкцій, їх функція полягала в тому, щоб охороняти місця екзекуції населення, у тому

числі і єврейського, супроводом жертв до місця розстрілу, відбором речей, дорогоцінностей, охороною відібраних цінностей та ін. [442, с. 386].

Під впливом нацистської антисемітської пропаганди місцеве населення боялося підтримувати євреїв і рятувати їх від переслідування окупаційною адміністрацією. Тут треба зазначити, що в цьому аспекті важливу роль відігравав природний закон самозбереження, адже укривання та рятування представників єврейського народу загрожувало власному життю кожної людини і часто життю цілої сім'ї, тому що окупаційна влада поряд із антисемітською пропагандою карала й тих, хто переховував євреїв.

Одним із важливих прийомів нацистської антиєврейської пропаганди, яка використовувалася в Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації, було звинувачення євреїв у злочинах більшовицького сталінського режиму. Злочинна політика сталінського режиму протягом 1920-1930-х рр. в Україні – голодомор 1932-1933-х рр., репресії проти різних соціальних верств українського суспільства, створення системи концентраційних таборів та ін. – налаштували значну частину українського суспільства проти радянського режиму.

Антисемітська пропаганда активно проводилася через періодичні видання, листівки, карикатури, різного роду прокламації, пропагандистські акції, які були спрямовані на створення жахливого образу єврея. Навіть довоєнна влада в Україні називалася єврейською або жидо-більшовицькою. Таким чином, через нацистську пропаганду лунав відкритий заклик до знищення євреїв як носіїв більшовицької ідеології і практики. Так, наприклад, у газеті «Вінницькі вісті» за вересень 1941 р. надруковано статтю. «Український народ і жиди», де розповідається про євреїв як заклятих ворогів, які забирали землі в селян, обкрадали й кривдили український народ [341, с. 3].

Відображенням нацистської антисемітської пропаганди також є плакат із Пасхальним Архіпастирським листом, де іудеїв і більшовиків називають ворогами Ісуса, які ніколи не переставали переслідувати віруючих у Христа на українських землях. Що вони постійно знищували православні церкви і

застосовували терор проти віруючих та служителів православної церкви. Духовенство православних храмів знищували, висилали на далекі примусові роботи, саджали до в'язниць та ін. Про це свідчить дослідження історика В.Ю.Короля «Втрачене, але не забудьте», де показано, що тільки у січні-лютому 1941 р. радянською владою у сільській місцевості було знищено 25 церков, з них 7 у Кам'янець-Подільській, 6 – у Житомирській, 5 – у Вінницькій областях. У березні-травні – 16 церков та церковних закладів [228, с. 85-87].

Тут же в листі аналізується радянська пропаганда, яка поширювала інформацію про те, що православні священики вже звільнені з в'язниць, відновлене богослужіння в церквах і храмах. Автор листа закликає український народ не вірити більшовицькій пропаганді, а краще підтримати німецьку армію героїв-визволителів [75, арк. 32].

Іронією долі є те, що все зазначене в цьому листі було чистою правдою, вміло використаною нацистською пропагандою, і населення, яке пережило знущання над власними релігійними переконаннями, вірило цій пропаганді.

Першим, на нашу думку, що треба зробити, це визнати наявність факту, що певна частина українського суспільства дійсно співпрацювала з німецькою окупаційною адміністрацією. Ми вже знаємо, що в кожному населеному пункті Німецькою адміністрацією було сформовано українську допоміжну поліцію. Основним її завданням була організації праці населення та нагляд за ним, безпосередня участь у стратах.

Якщо звернутися до єврейських джерел, то вони свідчать про участь українців у каральних акціях. Але це не підтверджують свідчення айнзатцгрупи, що діяла в Північній і Центральній Україні. На території Рейхскомісаріату «Україна» в одному з донесень зазначалось "майже ніде населення не було втягнуто в дії проти євреїв". В іншому донесенні написано, що "антисемітизму расистського та ідеологічного характеру в населення майже немає" і "що для репресій проти євреїв українському населенню бракує як верховодів, так і духовного запалу" [109, с. 157].

Таким чином, треба сказати, що німецька окупаційна адміністрація у своїй національній політиці дотримувалася принципу створення протиріч між різними народами та етнічними групами, що населяли Рейхскомісаріат «Україна» та зону військової адміністрації. Підтримуючи в українського населення ілюзію щасливого і мирного життя на своїй землі в майбутньому, нацистське керівництво протиставляло його етнічним німцям та євреям, піднімаючи одних і принижуючи і знищуючи інших.

Загалом, визначаючи вплив нацистської пропаганди та створеного на тимчасово окупованих територіях інформаційного простору, необхідно врахувати наступні чинники: значна частина жителів Рейхскомісаріату «Україна» та зони військової адміністрації ненавиділи більшовицьку владу і свідомо співпрацювали з окупаційною владою; окремі особи допомагали партизанам і підпільникам, водночас працювали на окупантів, не допускаючи саботажу, окрема досить численна група місцевих жителів боролася з ворогом доступними для них засобами; переважно інтелігенція та значна частина селян підкорялися німцям, демонструючи лояльність до них, очікуючи приходу радянських військ та звільнення України.

Відповідно в початковий період війни, під впливом нацистської пропаганди українці добровільно йшли на співпрацю з німецькою адміністрацією в основному у двох напрямках: до сформованих військових частин чи брали участь у діяльності місцевої окупаційної адміністрації. Як зазначає український історик Ярослав Грицак, українці становили четверту частину (26%) склад в німецьких військових частинах, сформованих із колишніх громадян СРСР, які після закінчення війни за тих чи інших причин опинилися в Німеччині. Загалом же з усіх переміщених до Німеччини осіб, українців було близько 52,6% [196, с. 237]. Така значна кількість українців пояснюється тим, що окуповані німецькою армією були саме українські області і лише значна частина Росії, але німецька армія там була не довго.

У східних районах України, які перебували під юрисдикцією військової адміністрації, ситуація була подібна до становища в Рейхскомісаріаті, за

винятком того, що тут поліцейський терор не був таким всеохоплюючим і навіть допускалось існування деяких українських громадянських організацій.

Незважаючи на активну пропаганду, сформований інформаційний простір послаблювався жорстокою і необачною політикою нацистської адміністрації в Україні. Як зазначають історики, рідко коли окупаційна держава так швидко й невідворотно налаштовувала проти себе спочатку доброзичливе чи принаймні нейтральне населення, як це зробили нацисти в Україні. На думку О.Субтельного, неспроможність гітлерівського керівництва ефективно використати проти радянського режиму неросійські народи, зокрема українців, була однією з їхніх політичних і стратегічних помилок у війні [298, с. 578, 579].

Більшість українців змушена була підкоритися окупантам і пасивно виконувати німецькі накази. Разом із тим невелика частина населення активно, усвідомлено співпрацювала з окупантами, і сьогодні історична наука це явище називає «колабораціонізмом».

Це явище в той період було цілком зрозуміле. Більшість українських колаборантів була переважно громадянами СРСР, репресованими Радянською владою. Щоправда, їх було не так багато, ніж серед росіян чи інших народів окупованих країн. Співробітництво з німцями зводилося до участі в органах місцевої влади або контрольованої німцями допоміжної поліції. Серед майже мільйона колишніх радянських громадян, які 1944 року були в німецькій армії, українці становили близько 220 тис. [298, с. 580].

Якщо шукати мотиви співпраці українців з німецькою окупаційною владою і шукати відповідь на питання, чому ж вони не підтримували Радянської влади, то необхідно зазначити, що на відміну від народів окупованої Західної Європи українцям не завжди було зрозуміло, чому вони повинні були зберігати відданість сталінському режиму. З іншого боку, в умовах тотальної війни для пересічної людини важливим перш за все було збереження власного життя. І коли вона ставала перед вибором – жити чи загинути, – певна частина українців ціною співпраці з окупаційною адміністрацією рятувала життя собі та членам своєї сім'ї.

На території України гітлерівська адміністрація встановила надзвичайно жорстокий окупаційний режим. Діяльність німецького командування була спрямована на часткове винищення і онімечення народів України, і тому питання вижити в цих умовах стояло надзвичайно гостро.

Проблема визначення впливу німецького інформаційного простору на населення окупованих територій та його реакції на пропаганду є надзвичайно важливою. Вплив німецької пропаганди був у певні періоди війни і на різних територіях окупованої України мав свої особливості. Посилення чи ослаблення впливу залежали також від активності радянської пропаганди. Вплив на свідомість пересічного українця залежав також ще й від того, яке ставлення до Радянської влади в нього сформувалося ще в довоєнний період.

Не можна також визначити вплив інформаційного простору й кількісно, скоріше за моральним станом населення і фізичним та родом їх занять. Так, якщо говорити про Західну Україну, то її населення, зокрема інтелігенція і військові, переймаючись ідеєю створення незалежної держави, готове було йти на співпрацю і домагатися свого. Щодо центральних і східних областей, то тут інтелігенція лише частково підтримала окупаційну владу, намагаючись хоч якось вижити в тяжких умовах. Сільське населення підпало під вплив нацистської пропаганди лише тому, що повірило в знищення колгоспної системи господарювання, отримання власної ділянки землі та можливості мати самостійне господарство. Зовсім незначній частині населення здавалося, що Німеччина як європейська країна допоможе Україні підняти економічний і соціальний розвиток і піднести культуру на високий щабель.

Першим, на нашу думку, що треба зробити, це визнати наявність факту, що певна частина українського суспільства дійсно співпрацювала з німецькою окупаційною адміністрацією. Ми вже знаємо, що в кожному населеному пункті Німецькою адміністрацією було сформовано українську допоміжну поліцію. Основним її завданням була організації праці населення та нагляд за ним, безпосередня участь у втратах.

Якщо звернутися до єврейських документів, що показують становище євреїв, то вони свідчать про участь українців у каральних акціях. Це не підтверджують свідчення айнзатцгрупи, що діяла в Північній і Центральній Україні. На території Рейхскомісаріату «Україна», в одному з донесень, зазначалось "майже ніде населення не було втягнуто в дії проти євреїв". В іншому донесенні написано, що "антисемітизму расистського та ідеологічного характеру в населення майже немає" і "що для репресій проти євреїв українському населенню бракує верховодів і духовного запалу" [109, с. 157].

Підсумовуючи сказане, необхідно зазначити, що вплив німецького інформаційного простору на населення окупованих територій був великим, це доводять також заходи, які застосовувала Радянська влада на звільнених територіях. Обласні комітети Комуністичної партії України зобов'язувалися в найкоротший термін відбудувати культурно-просвітницьку мережу закладів, яка раніше функціонувала на території Української РСР. Обкоми партії готували лекторів та доповідачів на збори молоді. Проводилася активна робота серед вихованців шкіл та фабрично-заводських навчальних закладів. У тих областях, де недавно виходили німецькі періодичні видання, тепер налагоджувався випуск багатотиражних радянських газет [54, с. 21-23].

ВИСНОВКИ

Вивчення інформаційної політики уряду нацистської Німеччини та механізмів і засобів формування інформаційного простору на окупованих територіях СРСР – Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації у 1941-1944 рр. дає підстави зазначити, що інформаційна політика нацистської Німеччини була спрямована на зміну стереотипів у свідомості населення Рейхскомісаріату «Україна» і зони військової адміністрації та використання його морально-психологічного становища в боротьбі з Червоною армією та інформаційному протистоянні з Радянським Союзом. Методи та засоби, які використовувалися нацистською владою на окупованих територіях були високого технологічного рівня, але незважаючи на це, переважна більшість населення України вистояла під тиском нацистської пропаганди і сприяла звільненню українських земель від німецько-фашистських загарбників. Гітлерівським керівництвом та окупаційною адміністрацією було допущено ряд важливих прорахунків та помилок у процесі формування інформаційного простору, що мало негативні наслідки для політики Третього Рейху не лише на окупованих територіях, а й у Європі.

Вивчивши проблеми, які торкалися пропагандистської діяльності та інформаційної політики нацистської Німеччини напередодні та під час Другої світової та Великої Вітчизняної війни, у тому числі й на окупованих територіях України, з позицій сьогодення, авторка критично переосмислила і проаналізувала праці своїх попередників особливо праці Г.Д. Комкова, М.В.Ковалю, Н.І. Кондакової, І.А. Івлєва і А.Ф. Юденкова, Ю.Я. Орлова, Д.П.Григоровича, Г.О. Куманьова, В.Ю. Короля, В.І. Кучера, А.С.Чайковського, А.Ю. Подольського, Ю.О. Ніколайця, О.В. Потильчака, О.Є.Лисенка, Ю.В. Волошина, М.В. Бессонова, О.В. Романька, В.М. Габайдури, Д.М. Титаренка, С.І. Дроб'язко, А.В. Каращук, І.Г. Вєтрова, П.М. Чернеги, А.В. Скоробагатова, І.С. Тарнавського, В.О. Шайкан та інших, що торкалися тією чи іншою мірою цієї теми. З сучасних позицій знання про інформаційні

технології та методи пропаганди, здійснено ретельний аналіз цієї проблеми в цілому та конкретних подій, виявлено причини та наслідки інформаційної політики гітлерівського уряду у Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової окупації в роки Другої світової війни, умови, які склалися напередодні війни та їх вплив на формування інформаційного простору окупованих територій України. Об'єктивно визначено вплив нацистської інформаційної політики на свідомість та морально-психологічне становище населення Рейхскомісаріату «Україна» та зони військової адміністрації, прорахунки, що були допущені німецьким керівництвом у протистоянні з радянською пропагандою.

Німеччина стала жертвою інформаційно-психологічних операцій противника, який уміло зруйнував міць її тилу в Першій світовій війні. Англія та США в цей період вже володіли потужним арсеналом методів інформаційного впливу, який і використовувала в боротьбі проти Німеччини. Наслідком такого інформаційного тиску в Німеччині, як і в Росії, вибухнула революція. Що дало можливість консолідувати населення і запропонувати нову політику та ідеологічні пріоритети.

На думку У. Черчілля, попередити Другу світову війну було можливим, але основними причинами стали крах версальської системи і небажання західноєвропейських країн укріпляти Лігу Націй. На нашу думку, поразка в Першій світовій війні та бездіяльність Ліги Націй стали справжнім поштовхом не лише до початку Другої світової війни, а й до опанування і розвитку інформаційної політики Німеччини та вивчення методів і засобів ведення інформаційної війни з противником. Протягом другої половини 30-х років ХХ ст. нацистська Німеччина вела активну зовнішню інформаційну політику в Європі, більшою мірою спрямовану проти Англії, США, Росії та інших європейських країн. Результатом цієї політики стала окупація Австрії, Чехословаччини, Польщі та інших країн за мовчазною згодою великих держав Європи. У червні 1941 р. завдяки чітко спланованій інформаційній політиці, спрямованій на введення Радянського керівництва в оману, нацистська Німеччина розпочала війну проти СРСР.

Лідерами націонал-соціалістичної партії Німеччини було розроблено концепцію інформаційної політики Третього Рейху. Політична концепція, розроблена гітлерівським керівництвом, утілювалася як комплекс поглядів на здійснення політики державою, громадськими організаціями, окремими громадянами. У Німеччині концептуальні засади державної політики стали доктриною, що відобразилася також у цілях партійно-політичної боротьби і перетворилася на ідеологію.

Цілі зовнішньої інформаційної політики реалізувалися через інформаційно-пропагандистську діяльність Міністерства закордонних справ, Міністерства народної освіти та Міністерства східних окупованих територій Німеччини, які мали розгалужену структуру відділів, що діяли як у самій Німеччині, так і на окупованих територіях. Важливою ланкою в структурі інформаційно-пропагандистської політики нацистської Німеччини були пропагандистські відділи при Генеральному штабі вермахту та роти пропаганди. Уся структура пропагандистського апарату окупованих територій СРСР здійснювала інформаційну політику під керівництвом Міністерства народної освіти та Міністерства східних окупованих територій, внаслідок чого контролювався весь інформаційний простір та пропагандистська діяльність на місцях.

Основні положення нацистської пропаганди полягали в проголошенні німецького народу представником арійської раси, виявленні та знищенні ворогів німецького народу, знищення расово неповноцінних народів, антисемітській політиці, у боротьбі проти англо-американських демократів та російських більшовиків, в обґрунтуванні розширення життєвого простору для німців на Схід. Відповідно до концепції інформаційної політики, керівництво нацистської Німеччини розробило основні засади й для політики на східних окупованих територіях, зокрема на території СРСР. Інформаційний простір, створений на території Рейхскомісаріату «Україна» та в зоні військової адміністрації був спрямований на перетворення місцевого населення на

знаряддя боротьби з радянським режимом, шляхом переконання його в перевагах німецької колоніальної політики.

Переслідуючи не лише політичні, а й економічні цілі, керівництво Третього Рейху планувало використання території і наявних природних ресурсів для зміцнення обороноздатності німецької армії та реалізації колоніальної політики. Політика гітлерівської адміністрації фактично перетворювала місцеве слов'янське населення на рабів і використовувала їх працю в промисловості та сільському господарстві, поетапно знищуючи основну масу жителів окупованої території.

Маючи досвід Першої світової війни і вдосконалюючи власні методи інформаційної політики та пропагандистської діяльності, гітлерівське керівництво створило потужну інформаційно-пропагандистську систему, у якій була задіяна преса, радіомовлення, кінематограф, агітаційно-пропагандистська діяльність та інші засоби розповсюдження та викривлення інформації. Через ці засоби окупаційна влада впливала на поведінку та свідомість населення України. Формуючи інформаційний простір, гітлерівське керівництво використовувало розроблені нацистськими ідеологами методи та засоби впливу. Серед них: контроль над обігом інформаційних потоків, метод психологічної дії – традиційний прямий спосіб психологічної дії на свідомість заснований на переконанні людей, зверненні до їх розуму із застосуванням раціональних аргументів, логіки; метод надання населенню вибіркової інформації – на розсуд окупаційної адміністрації; метод великої брехні – став одним із найважливіших у політиці гітлерівського керівництва на окупованій території; метод часткової правди – створення на основі дійсних фактів помилкової інформаційної структури. За допомогою преси, радіо, кінематографа, листівок, плакатів німецька окупаційна влада реалізувала самі зухвалі пропагандистські ідеї. Через ці засоби населення Рейхскомісаріату «Україна» та зони військової адміністрації дезінформували, поширювали чутки та переконували місцевих жителів підтримувати окупаційну владу, в усьому сприяти її діяльності і просуванню далі на схід СРСР.

Підводячи підсумки, необхідно зазначити, що формування німецького інформаційного простору на території Рейхскомісаріату «Україна» та в зоні військової адміністрації та його трансформація відбувалися в три етап, які дуже відрізнялися один від одного.

У початковий період з червня 1941 р. по березень 1942 р., коли гітлерівське керівництво зрозуміло, що війна з СРСР буде складною і довготривалою, нацистська інформаційна політика була спрямована на переконання населення окупованих областей України в тому, що німецько-фашистська армія є визволительською українців від більшовицького панування. Треба визнати, у цей період вона мала деякий успіх. Частина селян та інтелігенції повірили в те, що саме завдяки Німеччині, Україна звільниться від більшовицького режиму і зможе самостійно будувати власну державу та розвивати українську культуру. Селяни чекали на вирішення болючого земельного питання, і тому «аграрна реформа», яку пропагувала гітлерівська адміністрація, приваблювала значну частину селян. У цей же період, окупаційною владою створювалися сприятливі умови для діяльності інтелігенції: діяли освітні заклади; відкривалися театри, де показували вистави за творами українських письменників, переважно тих, чиї твори в радянські часи були заборонені; створювались і діяли культурно-освітні організації, у тому числі й «Просвіти», практично в кожній області, районі чи місті виходили періодичні видання. У пресі й кінематографі нацистська Німеччина позиціонувалася як високо розвинута культурна країна і тому в перші місяці війни знаходились охочі серед місцевого населення, хто їхав до Рейху добровільно. Незначна частина населення під впливом нацистської пропаганди та з власних уявлень про збереження свого життя та життя членів своєї родини, свідомо йшли на співпрацю з німецькою окупаційною адміністрацією.

Значні зміни в інформаційній політиці німецької окупаційної влади відбулися в другий період – березні-квітні 1942 р., – коли ситуація на фронтах для німецької армії погіршилася, посилилася пропагандистська діяльність представників руху опору, націоналістичних військових угруповань. Німецька

влада одразу ж посилила окупаційний режим, почалося переслідування всіх, кого підозрювали в співпраці з партизанами, хто не хотів їхати на роботи до Німеччини, хто саботував накази і розпорядження місцевої влади та ін. У цей період пропагандистські гасла гітлерівської влади різко змінилися. Вона вже не обіцяла щасливого життя у власній державі, про здійснення «аграрної реформи» вже не чути було ні слова, натомість закривалися навчальні, культурно-освітні заклади; театри працювали переважно для того, щоб розважати військових вермахту та для фольксдойче, стали частими облави в театрах і кінотеатрах на місцевих жителів та молодь для відправлення на примусові роботи до Німеччини, посилювалися розправи з місцевими жителями внаслідок знищення німецьких солдатів та офіцерів партизанами. Така ситуація не могла залишити байдужими людей. Морально-психологічний стан населення був надзвичайно важким, настрої серед місцевих жителів змінилися і люди почали підтримувати партизанів і брати участь у русі опору, організованому ОУН і УПА та радянськими партизанами. Головною темою німецької пропаганди на цьому етапі стало залякування місцевих жителів покаранням за співпрацю з партизанами та Радянською владою. Незважаючи на те що з травня 1942 р. німецька армія терпіла поразки з боку Червоної армії, у газетах підтримувався оптимістичний настрій серед населення шляхом повідомлень про переваги німецької армії, утрати Радянської Армії та поразки, яких зазнавали союзники СРСР на всіх фронтах світу.

Третій період інформаційної політики гітлерівської Німеччини супроводжувався складними військово-політичними умовами – оборонними боями німецької армії. З літа 1943 р. під тиском Червоної армії та внаслідок підривної діяльності партизанських з'єднань, нацистське керівництво змушене було змінювати тактику поведінки та інформаційну політику на території Рейхскомісаріату України і в зоні військової адміністрації. Зміст пропаганди наповнювався гаслами, які закликали місцеве населення не піддаватися на заклики партизанів підтримувати Радянську владу, у періодичних виданнях та листівках говорилося про розправу більшовиків з військовополоненими та їх

сім'ями, з тими, хто залишився на окупованих територіях, про колгоспну систему, де селяни будуть позбавлені можливості працювати на власній землі та ін. Зокрема активізувалася діяльність окупаційної влади по розгортанню «аграрної реформи», яка вже давно пропагувалася німецькою владою, але так і не була здійснена. У 1944 р., відступаючи, німецько-фашистські війська закликали населення Рейхскомісаріату і зони військової адміністрації знищувати всі господарства і відходити разом із військами вермахту.

Формування німецького інформаційного простору на окупованих територіях України супроводжувалося контрпропагандою з боку Політичного управління Червоної армії. Радянське керівництво також застосовувало методи і засоби інформаційного впливу на особовий склад німецької армії та на населення окупованих територій.

Інформаційно-військове протистояння двох ворогуючих сторін призвело до значного тиску на морально-психологічне становище населення окупованих територій, тому реакція в поведінці мешканців Рейхскомісаріату «Україна» та зони військової адміністрації була різною. Значна частина населення була пригнічена новим режимом і займала пасивну очікувану позицію, інші йшли до партизанських загонів і вели пропагандистську і підривну діяльність серед місцевого населення – серед службовців німецької окупаційної влади.

Велике значення в послабленні німецького інформаційного простору на території Рейхскомісаріату «Україна» і в зоні військової адміністрації мала контрпропаганда, яку проводили партизани. Інформаційне протистояння між нацистською Німеччиною і Радянським Союзом мало великий вплив не лише на морально-психологічний стан населення окупованих територій, а й на свідомість більшості людей. Саме цей фактор відіграв визначну роль у знищенні німецько-фашистської армії та звільненні території України.

Під впливом нацистської пропаганди та за умов, що склалися, більшість українців змушена була підкоритися окупантам і пасивно виконувати німецькі накази. Разом із тим невелика частина населення активно, усвідомлено співпрацювала з окупантами, і сьогодні історична наука це явище називає

«колабораціонізмом». У той період це явище було цілком зрозуміле. Більшість українських колаборантів були переважно громадяни СРСР, репресовані Радянською владою. Щоправда, їх було не так багато, ніж серед росіян чи інших народів окупованих країн.

Причинами підтримки частиною населення нацистської окупаційної влади, на нашу думку, було також прагнення за будь-яку ціну звільнитися від радянського режиму та колгоспної системи господарювання, яка позбавила українців всього, що вони мали.

Незважаючи на потужну інформаційну політику і активну пропаганду, сформований гітлерівським керівництвом інформаційний простір послаблювався жорстокою і необачною політикою нацистської адміністрації в Україні. Проводячи потужну інформаційну політику, окупаційна адміністрація не могла приховати тих злочинів, які чинила проти українського, російського, єврейського населення, циган, татар та інших національних меншин. Це ще більше посилювало опір місцевого населення проти окупаційної влади. Необхідно також зазначити, що головним фактором, який впливав на населення Рейхскомісаріату «Україна» та зони військової окупації, була політика гітлерівської Німеччини щодо слов'янських народів.

Дослідження впливу німецької інформаційної політики на населення окупованих територій та його поведінку на пропаганду залежала від таких факторів: різний характер німецької пропаганди в залежності від періоду війни та території, на якій вона відбувалася; посилення чи ослаблення нацистської пропаганди залежали також від активності радянської контрпропаганди; ставлення населення України до Радянського режиму, сформоване в довоєнний період та на початку війни.

Таким чином, неможливо визначити вплив інформаційного простору на свідомість населення Рейхскомісаріату «Україна» і зони військової адміністрації кількісно, швидше за станами населення та родом їх занять. Так, у Західній Україні переважно інтелігенція і військові, переймаючись ідеєю створення незалежної держави, готові було йти на співпрацю і домагатися

свого. У центральних і східних областях України, інтелігенція, намагаючись хоч якось вижити в тяжких умовах, лише частково підтримала окупаційну владу. Сільське населення підпало під вплив нацистської пропаганди лише тому, що повірило у знищення колгоспної системи господарювання, отримання власної ділянки землі та можливості мати самостійне господарство. Зовсім незначній частині населення здавалося, що Німеччина як європейська країна допоможе Україні підняти економічний і соціальний розвиток і піднести культуру на високий щабель, але ці уявлення дуже швидко розвіялися під враженням від справжньої політики Третього Рейху.

Необхідно визнати, що нацистська пропаганда в Рейхскомісаріаті «Україна» і в зоні військової адміністрації дійсно сприяла створенню технологічно потужного інформаційного простору, у формуванні якого були застосовані найсучасніші на той час механізми, засоби і прийоми розповсюдження інформації серед населення. Вплив цього простору підтверджується наявністю факту, що певна частина українського суспільства дійсно співпрацювала з німецькою окупаційною адміністрацією. Але ця співпраця була різною за рівнем і категорією.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1 Архівні матеріали:

Центральний державний архів громадських об'єднань України:

Фонд 1 – Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків)

України:

- 1.1. Оп. 19. Спр. 2. 98 арк.
- 1.2. Оп. 19. Спр. 5. 198 арк.
- 1.3. Оп. 22. Спр. 10. 191 арк.
- 1.4. Оп. 22. Спр. 22. 36 арк.
- 1.5. Оп. 22. Спр. 23. 53 арк.
- 1.6. Оп. 22. Спр. 26. 115 арк.
- 1.7. Оп. 22. Спр. 76. 68 арк.
- 1.8. Оп. 22. Спр. 81. 72 арк.
- 1.9. Оп. 22. Спр. 82. 120 арк.
- 1.10. Оп. 22. Спр. 390. 97 арк.
- 1.11. Оп. 23. Спр. 19. 72 арк.
- 1.12. Оп. 23. Спр. 531. 67 арк.
- 1.13. Оп. 23. Спр. 532. 72 арк.
- 1.14. Оп. 6. Спр. 649. 37 арк.
- 1.15. Оп. 6. Спр. 678. 163 арк.
- 1.16. Оп. 70. Спр. 5. 112 арк.
- 1.17. Оп. 70. Спр. 10. 191 арк.
- 1.18. Оп. 70. Спр. 12. 61 арк.
- 1.19. Оп. 70. Спр. 19. 98 арк.
- 1.20. Оп. 70. Спр. 32. 164 арк.
- 1.21. Оп. 70. Спр. 39. 58 арк.
- 1.22. Оп. 70. Спр. 57. 23 арк.
- 1.23. Оп. 70. Спр. 84. 114 арк.
- 1.24. Оп. 70. Спр. 199. 92 арк.

1.25. Оп. 23. Спр. 531. 64 арк.

1.26. Оп. 70. Спр. 989. 73 арк.

Фонд 57. - Колекція документів з історії Комуністичної партії України:

1.27. Оп. 4. Спр. 125. 38 арк.

1.28. Оп. 4. Спр. 185. 89 арк.

1.29. Оп. 4. Спр. 196. 14 арк.

1.30. Оп. 4. Спр. 214. 110 арк.

1.31. Оп. 4. Спр. 225. 41 арк.

1.32. Оп. 4. Спр. 229. 137 арк.

Фонд 62 – Український штаб партизанського руху (учасники партизанського руху періоду Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.):

1.33. Оп. 1. Спр. 1627. 115 арк.

Фонд 166 – Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни:

1.34. Оп. 1. Спр. 156. 3 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України:

Фонд 2. – Рада міністрів України РСР:

1.35. Оп.7. Спр. 353. 29 с.

Фонд 3206 – Колекція документів Рейхскомісаріату «Україна»:

1.36. Оп. 1. Спр. 103. 60 арк.

1.37. Оп. 2. Спр. 68. 92. арк.

1.38. Оп. 2. Спр. 69. 52 арк.

1.39. Оп. 2. спр. 71, 65 арк.

1.40. Оп. 2. Спр. 72. 82 арк.

1.41. Оп. 2. Спр. 74. 12 арк.

1.42. Оп. 2. Спр. 86. 37 арк.

Фонд. 3676 – Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) А. Розенберга:

1.43. Оп. 1 спр. 27. 302 арк.

1.44. Оп. 4. Спр. 230. 214 арк.

Фонд. 4620 – Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни:

- 1.45. Оп. 3. Спр. 97. 146 арк.
- 1.46. Оп. 3. Спр. 98. 291 арк.
- 1.47. Оп. 3. Спр. 100. 124 арк.
- 1.48. Оп. 3. Спр. 106. 186 арк.
- 1.49. Оп. 3. Спр. 113. 29 арк.
- 1.50. Оп. 3. Спр. 112. 10 арк.
- 1.51. Оп. 3. Спр. 128. 184 арк.

Державний архів Вінницької області

Фонд Р-6022. – Колекція свідчень, спогадів та інших документів колишніх в'язнів гетто, концентраційних та робочих таборів, а також громадян, примусово вигнаних до Німеччини:

- 1.52. Оп. 1. Спр. 13. 21 арк.
- 1.53. Оп. 2. Спр. 17. 37 арк.

Державний архів Донецької області

Фонд П-326. – Рішення горкомів і райкомів КП(б)У про виключення з партії:

- 1.54. Оп. 2. Спр. 122. 38 арк.
- 1.55. Оп. 2. Спр. 141. 81 арк.

Державний архів Житомирської області

Фонд 1153 – Житомирська районна управа:

- 1.56. Оп. 1. Спр. 9. 14 арк.
- 1.57. Оп. 1. Спр. 37. 73 арк.

Державний архів Запорізької області

Фонд 1676 – Спогади громадян Запорізької області, що перебували на окупованій території, репатрійованих і військовополонених (колекція):

1.58. Оп. 2. Спр. 3. 12 арк.

Державний архів Київської області

Фонд 2353 – Київська штадткомендатура, м. Київ:

1.59. Оп. 1. Спр. 6. 294 арк.

1.60. Оп. 1. Спр. 11. 224 арк.

Фонд 2356 – Київська міська управа

1.61. Оп. 1. Спр. 4. 4 арк.

1.62. Оп. 3. Спр. 1. 4 арк.

1.63. Оп. 3. Спр. 6. 21 арк.

1.64. Оп. 6. Спр. 15-а. 62 арк.

1.65. Оп. 6. Спр. 24-а. 149 арк.

Державний архів Рівненської області

Фонд Р-22 – Рівненський гебітскомісаріат, м. Рівне Рівненської області

1.66. Оп. 1. Спр. 29. 9 арк.

Фонд Р-30 – Колекція матеріалів Організації українських націоналістів – Української повстанської армії (ОУН-УПА):

1.67. Оп. 1. Спр. 20. 9 арк.

1.68. Оп. 1. Спр. 25. 18 арк.

1.69. Оп. 2. Спр. 43. 68 арк.

Фонд Р-280 – Українське видавництво газети «Волинь» товариства «Преса України». М. Рівне Рівненської області:

1.70. Оп. 1. Спр. 4. 58 арк.

Державний архів Сумської області

Фонд 1848 – Редакція газети «Сумський вісник», м. Суми Сумської області:

1.71. Оп. 2. Спр. 10. 271 арк.

Фонд 1858 – Сумське допоміжне сільськогосподарське бюро німецького сільськогосподарського командування в Сумській області, м. Суми Сумської області:

1.72. Оп. 1. Спр. 2. 18 арк.

Фонд 1955 – Відділ освіти і пропаганди Путивльської районної управи, м. Путивль Путивльського району Сумської області:

1.73. Оп. 1. Спр. 12. 68 арк.

1.74. Оп. 1, Спр. 15. 9 арк.

Фонд 2926 – Роменський історичний архів Роменського міського відділу освіти та пропаганди, м. Ромни Роменського району Сумської області:

1.75. Оп. 1. Спр. 27. 38 арк.

Державний Архів Харківської області:

Фонд 2984 – Редакція газети «Нова Україна»:

1.76. Оп. 1. Спр. 1. 157 арк.

1.77. Оп. 1. Спр. 2. 67 арк.

Фонд 3076 – Наукова управа, м. Харків:

1.78. Оп. 1. Спр. 16. 14 арк.

Фонд 3077 – Пропаганда штафель У-3, м. Харків:

1.79. Оп. 1. Спр. 7. 44 арк.

Фонд 3086 – Міська комендатура, м. Харків:

1.80. Оп. 1. Спр. 1. 39 арк.

Фонд 3188 – Кооперативне книготоргове товариство «Просвіта». М. Харків:

1.81. Оп. 1. Спр. 2. 8 арк.

Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С.Пшеничного

1.82. Арх. № 3254. ЦФО, УФА (Німеччина) Кіножурнал, – 1942 р.

1.83. Арх. № 3274. ЦФО, УФА (Німеччина) Кіножурнал, – 1943 р.

1.84. Арх. № 3276. ЦФО, УФА (Німеччина) Кіножурнал, – 1943 р.

Державний Російський воєнний архів

Фонд 1358 – Імперське міністерство у справах окупованих східних областей (м. Берлін), (Німецькі архіви. Трофейні документи):

1.85. Оп. 1. Спр. 1. 89 арк.

1.86. Оп. 1. Спр. 2. 35 арк.

1.87. Оп. 1. Спр. 6. 7 арк.

Фонд 1363 – Імперське міністерство просвіти і пропаганди (м. Берлін), (Німецькі архіви. Трофейні документи):

1.88. Оп. 1. Спр. 67. 111 арк.

1.89. Оп. 1. Спр. 78. 520 арк.

1.90. Оп. 1. Спр. 88. 137 арк.

1.91. Оп. 5. Спр. 6. 14 арк.

1.92. Оп. 5. Спр. 7. 129 арк.

1.93. Оп. 5, Спр. 56. 98 арк.

1.94. Оп. 5. Спр 98. 61 арк.

Федеральний архів Німеччини (Bundesarchiv), (м. Берлін):

1.95. Фонд R 55/21044a. – 109 арк.

1.96. Фонд R 55/21377, – 34 арк.

1.97. Фонд R 55/21441. – 18 арк.

Федеральний архів Німеччини (Bundesarchiv), (м. Кобленць):

1.98. Фонд R 55/606. – 98 арк.

1.99. Фонд R 55/1470, – 28 арк.

2. Публікації документів:

- 1.100. "Преступные цели - преступные средства" Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР. – М., Политиздат, 1968. – 383 с.
- 3.101. «Совершенно секретно. Только для командования». Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы / Составитель полковник В.И. Дашичев. Под ред. Н.Г. Павленко. – М., Наука, 1967. – 752 с.
- 3.102. 1941 год. Документы / Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 5. – С. 191-196.
- 3.103. Бутырин О. Хронология войны в ежедневных информационных сводках / О. Бутырин. – М.: Мысль, 2006. – 408 с.
- 3.104. В тылу врага: Листовки парт. организаций и партизан периода Великой Отеч. войны 1941-1945 гг. / Сост. В.Н. Евстигнеев и др.; Отв. ред. С.М. Кляцкина; Ин-т истории АН СССР; Центр. музей Сов. Армии; Гос. музей революции СССР. – М., Политиздат, 1962. – 344 с.
- 3.105. Всенародное партизанское движение в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941- июль 1944): Документы и материалы: В 3 т. – Минск: Беларусь, 1973. – Т. 2. – С. 468.
- 3.106. Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / В.М. Нем'ятий [Кер. кол. Упоряд.]. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1986. – 264с.
- 3.107. Історія України. Документи і матеріали. Посібник / Уклад., комент. В.Ю. Короля. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 448 с.
- 3.108. Коммунистическая партия в Великой Отечественной войне (июнь 1941 г. – 1945 г.): Документы и материалы. – М., Политиздат, 1970. – 494 с.
- 3.109. Косик В. Україна Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів / В. Косик. Львівський національний університет ім.

- Івана Франка, НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. – Л., 1998. – Т. 2. – 384 с.
- 3.110. Невежин В.А. Застольные речи Сталина. Документы и материалы / В.А. Невежин. – М.: АИРО-XX; СПб.: Дмитрий Булат, 2003. – 544 с.
- 3.111. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР. – 274 с.
- 3.112. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Преступление против мира. Сборник материалов / Сост. Г.Н. Александров, А.Ф. Волчков, Д.С. Кареев, М.Ю. Рагинский. Под общ. ред.: Руденко Р.А., Ред.: Никитченко И.Т., Полтораки А.И. В 7 т. – М., 1957-1961. – Т. 2. – 863 с.
- 3.113. Нюрнбергский процесс. Сборник материалов в семи томах. – М. Издательство: Государственное издательство юридической литературы, 1959. – Том 4. – 740 с.
- 3.114. Нюрнбергский процесс. Сборник материалов. 3-е изд. В 2-х томах. Т. 2. – М., Госюриздат, 1955. – Т. 2. – 800 с.
- 3.115. Нюрнбергский процесс.: Сборник материалов. В 8 т. – Т. 2. – М.: Юрид лит., 1988. – 672 с.
- 3.116. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов. В 8 томах. – Т. 3. – Книга первая. «Крушение блицкрига» (1 января - 30 июня 1942 г.). – М.: Издательство "Русь", 2003. – 706 с.
- 3.117. План «Барбаросса»: Сборник документов. – Берлин, 1970. – 420 с.
- 3.118. Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике Германии на территории СССР (1941–1945). – М., 1985. – 328 с.
- 3.119. Русский архив: Великая Отечественная / В. А. Золотарев (общ. ред.). – Т. 20 (9): Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: документы и материалы. – М.: Терра. 1997. – 670 с.

- 3.120.Русский архив: Великая Отечественная / В. А. Золотарев (общ. ред.). – М.: Terra, 1993. – I. 13 (2-2): Приказы Народного комиссара обороны СССР. 22 июня 1941 г.-1942 г./ А.И.Барсуков и др. (сост.). – М.: Terra, 1997. – 448 с.
- 3.121.Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941-1944 годах / А.Круглов [Сост.] – К., 2002. – 456 с.
- 3.122.Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. Издание Верховного Совета РФ. – М., 1993. 487 с.
- 3.123.Сообщения Советского Информбюро. В 8 т. – М., 1944-1945. – Т. 6. – 296с.
- 3.124.Сообщения Советского Информбюро. В 8 т.– М., 1944-1945. – Т. 1. – 321с.

3. Мемуарна література, спогади:

- 3.125.Гитлер А. Моя борьба : (Пер. с нем.) : С коммент. ред. / А. Гитлер - М. : Витязь, 2000. – 590 с.
- 3.126.Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника Генерального штаба Сухопутных войск 1939-1942 гг. В 3-х т. – М.: Воениздат, 1968-1971. / Ф. Гальдер. – М., 1969. – Т.2. – 328 с.
- 3.127.Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. В 3-х т. – Т. 1. / Г.К. Жуков. – М.: Агенство печати «Новости», 1985 – 384 с.
- 3.128.Ленин В.И. Речь при закрытии съезда 16 марта. – Полн. собр. соч. – Т. 43, / В.И. Ленин. – М., 584 с.
- 3.129.Ленин В.И. С чего начать? – Полн. собр. соч. – Т. 5. – Л., / Ленин В.И. – Л., 1959. – 568 с.
- 3.130.Любченко А.П. Вертеп (повість). Оповідання. Щоденник / А.П. Любченко. – Х.: Основа, 2005. – 464 с.

- 3.131. Малаков Д.В. Кияни. Війна. Німці / Д.В. Малаков. – К.: Амадей, 2008. – 364 с.
- 3.132. Партийное подполье в Белоруссии. 1941-1944: Страницы воспоминаний: Минская область и Минск. – Минск. 1984. – 340 с.
- 3.133. Пігідо-Правобережний Ф. Велика Вітчизняна війна / Ф. Пігідо-Правобережний. – К.: Смолоскип, 2002. – 288 с.
- 3.134. Сталин И.В. Сочинения. – Т. 18. / И.В. Сталин. – Тверь: Информационно-издательский центр «Союз», 2006. – 786 с.
- 3.135. Сталін Й. Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу / Й. Сталін. – М., 1952. – 54 с.

Література

4. монографії, брошури, статті:

- 3.136. 1941-1945. Публицистика и очерки военных лет. – Т.1-2. – М.: АПН, 1982. – Т. 1. 320 с.
- 4.137. Armstrong J. A. (Ed.) Soviet Partisans in World War II. Мадісон / J. Armstrong A. 1964. – 361 p.
- 4.138. Auf antisowjetischem Kriegskurs. Studien zur militarischen Vorbereitung des deutschen Imperialismus auf die Aggression gegen die UdSSR (1933—1941). –Berlin, 1970. – 360 s.
- 4.139. Balfour Michael. Propaganda in War 1939-1945. Organisations, Policies and Publics in Britain and Germany. – London, Boston and Henley / Michael Balfour. – 1979. – 520 p.
- 4.140. Bramstedt E.K. Goebbels und die nationalsozialistische Propaganda 1925-1945. – Frankfurt, 1971. – 620 s.
- 4.141. Buchbender O., Schuh H. Heil Beil: Flugblattpropaganda im 2. Weltkrieg. Dokumentation und Analyse. Reihe: Militarpolitische Schriftenreihe. Band 10. / O. Buchbender, H. Schuh. – Stuttgart, 1974. – 274 p.

- 4.142. Buhbender Ortwin. Das tötende Erz. Deutsche Propaganda gegen die Rote Armee im zweiten Weltkrieg. – Seewald Verlag / Ortwin Buhbender. – Stuttgart, 1978. – 287 s.
- 4.143. Daugherty W. Psychological Warfare Casebook / W. Daugherty, M.A. Janowitz. – Berlin, 2001. – 720 p.
- 4.144. Der Prozeß gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof. Bd. 4. – Nürnberg, 1947. 536 s. – Допрос свидетеля Эриха фон Бах-Целевски, 7 января 1946 года. – 520 s.
- 4.145. Deutsche Geschichte 1933 –1945. Dokumente zur Innen- und Aussenpolitik / Hrsg. von Michalka W. – Frankfurt am Main, 1993. – 265 s.
- 4.146. Hadamowsky E. Propaganda und nationale Macht. Die Organisation der oeffentlichen Meinung fuer die nationale Politik / E. Hadamowsky. – Oldenburg, 1933. – 128 s.
- 4.147. Heiber H. Joseph Gobbels. – Munchen, 1988. – 328 s.
- 4.148. Hitler's Table Talk 1941-1944. Trevor-Roper. – London, 1953, – 620 p.
- 4.149. Jowett G.S., O'Donell V. Propaganda and Persuasion. Newbury Park etc., / G.S. Jowett, V. O'Donell. – Stuttgart, 1992. – 240 p.
- 4.150. Kerschaw I. Der Hitler-Mythos: Fuererkult und Volksmeinung / I. Kerschaw. – Muenchen, 1999. – 324 s.
- 4.151. Kershaw Ian. Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich / Ian. Kershaw. – Oxford 1983. – 412 s.
- 4.152. Koehl R. L. RKFDV: German resettlement and population policy 1939—1945 / L. Koehl R – Cambridge, 1957. – 352 p.
- 4.153. Lasswell H. D. The structure and function of communication in society. In: Bryson, (ed.) The Communication of Ideas. N.Y.: Harper and Brothers, 1948. – 412 p.
- 4.154. Longerich P. Propagandisten im Krieg. Die Pressabteilung des Auswartigen Amtes unter Ribbentrop / P. Longerich. – Munchen, 1987. – 215 p.

- 4.155. Margalit G. Die Nachkriegsdeutschen und «ihre Zigeuner»: Die Behandlung der Sinti und Roma im Schatten von Auschwitz / G. Margalit. – Berlin, 2001. – 290 p.
- 4.156. Ortwin Buhbender. Das tötende Erz. Deutsche Propaganda gegen die Rote Armee im zweiten Weltkrieg / Ortwin Buhbender. – Seewald Verlag. – Stuttgart, 1978. – 247 s.
- 4.157. Reimann V. Dr. Joseph Goebbels. – Wien; – München, 1976. – 393 s.
- 4.158. Reuth R.G. Goebbels. – München; Zürich, 1990. – 760 s.
- 4.159. Schmokel W. Dream of Empire. German colonialism 1919—1945. New Haven / W. Schmokel. – London, 1964. – 204 p.
- 4.160. Weltgeschichte der Gegenwart in Dokumenten. Geschichte des Zweiten Weltkrieges / Hrsg. von M. Freund. Bd. II, – Freiburg, 1954, – 420 s.
- 4.161. Wipperman W. Der konsequente Wahn. Ideologie und Politik Adolf Hitlers. / W. Wipperman. – München, 1989. – 620 s.
- 4.162. Wippermann W. Op. cit.; Zimmermann M. Rassenutopie und Genozid. Die nationalsozialistische «Losung der Zigeunerfrage». – Hamburg: Christians, 1996. – 526 p.
- 4.163. Андриянов В. Память со знаком OST. Судьбы восточных рабочих в их собственных свидетельствах, письмах и документах / В. Андриянов. – М., 1993. – 106 с.
- 4.164. Аникеев А.А. НСДАП: идеология, структура и функции / А.А. Аникеев, Г.И. Кольга, Н.С. Пуховская. – Ставрополь. 2000. – 307 с.
- 4.165. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945 / Головна редакційна комісія [голова І.О.Герасимов, заступники голови І.Т. Муковський і П.П. Панченко, відповідальний секретар Р.Г.Вишневецький]. – К.: Пошуково-видавниче агенство "Книга Пам'яті України", 2000. – 944 с.
- 4.166. Безыменский Л.А. Особая папка «Барбаросса». Документальная повесть / Л.А. Безыменский – М.: Изд-во агенства печати «Новости», 1972. – 342 с.

- 4.167. Безыменский Л.А. Разгаданные загадки Третьего Рейха, 1933-1941: Книга не только о прошлом. / Л.А. Безыменский. – М.: Изд-во агентства печать «Новости», 1981. – 279 с.
- 4.168. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. Кн. 2. / І.Г. Білас. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – 685 с.
- 4.169. Богатырь З.А. В тылу врага (Боевая деятельность соединения партизанских отрядов под командованием Героя Советского Союза А.Н. Сабурова) / З.А. Богатырь. – М., Соцэкгиз, 1963. – 334 с.
- 4.170. Боляновський А. Дивізія «Галичина». Історія / А. Боляновський. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2000. – 528 с.
- 4.171. Бочкарев А.А. Критика чистого чувства. Национал-социалистическая перестройка большевистской России периода германской военной оккупации (1941-1944 гг.) / А.А. Бочкарев. – Ставрополь, 1996. – 720 с.
- 4.172. Брицький П.П. Україна у Другій світовій війні (1939 – 1945 рр.) – Чернівці, 1995. /П.П. Брицький. – 60 с.
- 4.173. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Слава і трагедія Українського повстанського руху. Спогади / Т. Бульба-Боровець. – К., 1996. – 310 с.
- 4.174. Бурцев М.И. Прозрение / М.И. Бурцев. – М.: Воениздат, 1981. – 320 с.
- 4.175. Великая Отечественная война / Под ред. Золотарев В.А., Севостьянов Г.Н. и др. книга 4: Народ и война. Раманичев Н.М. Сотрудничество с врагом. (Наука). – М., 1999. – 366 с.
- 4.176. Великая Отечественная война 1941-1945: Энциклопедия / Глав. ред. М.М. Козлов. – М.: Советская энциклопедия, 1985. – 832 с.
- 4.177. Великая Отечественная война. Энциклопедия. – М., 1985. – С. 640.
- 4.178. Верт А. Россия в войне 1941-1945 / А. Верт. – М.: Прогресс, 1967. – 774 с.
- 4.179. Волковский Н.Л. История информационных войн. В 2 ч. – Ч. 2 / Н.Л. Волковский. – СПб.: ООО «Издательство «Полигон», 2003. – 729 с.

- 4.180.Волкогонов Д.А. Психологическая война: Подрывные действия империализма в области общественного сознания / Д.А. Волкогонов. – М. Воениздат, 1983. – 288 с.
- 4.181.Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.) / Ю. Волошин. – Полтава, 1997. – 125 с.
- 4.182.Вороненкова Г.Ф. Путь длиною в пять столетий: от рукописного листка до информационного общества. Национальное своеобразие средств массовой информации Германии / Г.Ф. Вороненков. – М., Изд-во «Языки русской культуры», 1999. – 640 с.
- 4.183.Гайдабура В.М. Театр, захований в архівах: Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941-1944) / В.М. Гайдабура. – К.: Мистецтво, 1998. – 224 с.
- 4.184.Галкин А.А. Германский фашизм / А.А. Галкин. – М., 1967. – 399 с.
- 4.185.Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьюму рейху: Документи, нацистська каторга, опір поневолювачам / С.Д. Гальчак / Український національний фонд «Взаєморозуміння і примирення» та ін. – Вінниця: Книга-Вега, 2004. – 343 с.
- 4.186.Германия во второй мировой войне (1939-1945). Пер. С нем. А.И. Долгорукова [и др.] Под ред. д-ра ист. наук, проф. М.И. Семиряги. – М., Воениздат, 1971. – 432 с.
- 4.187.Германская экспансия в Центральной и Восточной Европе. Сб. ст. по истории так называемого "Дранга нах Остен", пер. с польск., – М., 1965. – 480 с.
- 4.188.Герцштейн Р.Э. Война, которую выиграл Гитлер / Р.Э. Герцштейн [перевод с англ.]. – Смоленск: Русич. – 608 с.
- 4.189.Гинзбург Л. Потусторонние встречи / Л. Гинзбург. – М., 1990. – 312 с.
- 4.190.Гитлеровская пропаганда юдофобии в прокламациях и карикатурах / С.Л.Авербух (сост. и авт. коммент.). – К.: Украинский Центр изучения Холокоста, 2005. – 224 с.

- 4.191. Гогун А. Черный PR Адольфа Гитлера: Документы и материалы / А. Гогун. – М.: Эксмо, Яуза, 2004. – 416 с.
- 4.192. Гофман Йоахим. Сталинская война на уничтожение: Планирование, осуществление, документы / И. Гофман. – М.: АСТ: Астрель, 2006. – 396 с.
- 4.193. Грачев Г.В. Манипулирование личностью: организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия / Г.В. Грачев, И.К. Мельник. – М.: ИФ РАН, 1999. – 288 с.
- 4.194. Григорович Д. Комунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны / Д. Григорович, П. Денисенко, В. Немятий. – К.: Политиздат Украины, 1976. – 203 с.
- 4.195. Григорович Д.Ф. Идеино-политическая деятельность Компартии Украины в годы Великой Отечественной войны / Д.Ф. Григорович. – К.: Политиздат Украины. 1983. – 167 с.
- 4.196. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. / Я.Й. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
- 4.197. Гудрик-Кларк Н. Оккультные корни нацизма. Тайные арийский культы и их влияние на нацистскую идеологию / Н. Гудрик-Кларк. – СПб., 1993. – 244 с.
- 4.198. Гуменна Д. Хрещатий Яр (Київ 1941–1943): Роман-хроніка / Д. Гуменна. – К., 2001. – 487 с.
- 4.199. Гуревич П. Советское радиовещание. Страницы истории / П. Гуревич, В. Ружников. – М., 1976. – 164 с.
- 4.200. Давлєтов О.Р. Гітлерюгенд: від «загону Адольфа Гітлера» до єдиної державної молодіжної організації «третього рейху» (1922-1939 рр.): нариси / О.Р. Давлєтов. – Запоріжжя: «Просвіта», 2007. – 196 с.
- 4.201. Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма: Исторические очерки. Документы и материалы / В.И. Дашичев. В 2 т. – Т.2. Агрессия против СССР. Падение «Третьей империи» (1941 – 1945 гг.). – М.: Наука, 1973. – 313 с.

- 4.202. Дашичев. В.И. Стратегия Гитлера – путь к катастрофе, 1933-1945: ист. Очерки, док. и материалы: в 4 т. / В.И. Дашичев; Ин-т междунар. эконом. и полит. исслед. – М.: Наука, 2005. – Т. 3: Банкротство наступательной стратегии в войне против СССР, 1941-1943. – 2005. – 313 с.
- 4.203. Двинов Д. Власовское движение в свете документов / Д. Двинов. – Нью-Йорк, 1950. – 268 с.
- 4.204. Де Йонг Л. Немецкая пятая колонна во второй мировой войне / Л. Де Йонг. – М.: Иностранная литература, 1958. – 448 с.
- 4.205. Добров П.В. Трудовая деятельность женщин Донбасса в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) / П.В. Добров, И.М. Есип. – Донецк, 2000. – 240 с.
- 4.206. Документи доби: публіцистика Уласа Самчука 1941-1943 років / упоряд. А. Жив'юк. – Рівне, 2008. – 456 с.
- 4.207. Дробязко С. Вторая мировая война 1939-1945. Восточные добровольцы в вермахте, полиции и СС / С. Дробязко. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2000. – 48с.
- 4.208. Дробязко С.И. Под знаменами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил 1941-1945 гг./ С. Дробязко. – М.: изд-во Эксмо, 2004. – 608 с.
- 4.209. Жуков Д.А. Власовцы и нацистская пропаганда. Монография / Д.А. Жуков. – М., 2000. – 40 с.
- 4.210. Загорулько М.М. Крах плана Ольденбург. О срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР / М.М.Загорулько, А.Ф. Юденков. – М.: Экономика, 1980. – 376 с.
- 4.211. Зиновьев А. Гомо советикус / А. Зиновьев. – М.: Московский рабочий, 1991. – 412 с.
- 4.212. Зубкова Е.Ю. Общество и реформы. 1945-1964 / Е.Ю. Зубкова. – М.: Изд. центр "Россия молодая", 1993. – 198 с.

- 4.213.Ивлев И. А. Оружие контрпропаганды, Советская пропаганда среди населения оккупированной территории СССР. Сборник материалов / И.А.Ивлев, А.Ф. Юденков. – М., Мысль, 1988. – 287 с.
- 4.214.История ВКП(б). Краткий курс / Под. ред. Комиссии ЦК ВКП(б) – М., 1938. – 351 с.
- 4.215.История Второй Мировой войны. В 12 т. Начало войны. Подготовка агрессии против СССР. 1939-1945. – М.: Воениздат 1974. – Т. 3. – 498 с.
- 4.216.Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій / Я.С. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
- 4.217.Камінський Є. Політика США щодо України. Витоки. Концептуальні основи. Практична еволюція / Є. Камінський, А. Дашкевич. – К.: Політична думка, 1998. – 547 с.
- 4.218.Кезин О.В. Научность: Эталоны, идеалы, критерии / О.В. Кезин. – М., 1985. – 128 с.
- 4.219.Кенрик Д., Паксон Г. Цыгане под свастикой / Дональд Кенрик, Грэттан Пакстон; предисл. Анатолия Приставкина. – М.: Текст: Журнал "Дружба народов", 2001. – 940 с.
- 4.220.Кентій А.В. Війна без пощади і милосердя. Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні, 1941-1944. / А.В. Кентій, В.С. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – 407 с.
- 4.221.Кершоу Я. Гитлер. / Я. Кершоу. – Ростов на Дону: Феникс. 1997. – 320 с.
- 4.222.Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб. – К. – Львів, 2003. – 526 с.
- 4.223.Клемперер В. ЛТІ: Язык Третьего Рейха: Записная книжка филолога А.Б.Григорьева / Пер. с нем. А.Б. Григорьева. / В. Клемперер. – М.: Прогресс-Традиция, 1998. – 381 с.
- 4.224.Коваль М. В. Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны: Сб. науч. тр. / М. В. Коваль / АН УССР. Ин-т истории; Редкол.: М. В. Коваль (отв. ред.) и др. – К.: Наук. думка, 1988. – 231 с.

- 4.225. Коваль М.В. Друга світова війна і Україна (1939-1945 рр.): Історіософські нотатки / М.В. Коваль. / НАН України. Ін-т історії України; Редкол.: С.В.Кульчицький (голов. ред.) та ін. — К., 1999. — 75 с.
- 4.226. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) / М.В. Коваль. — К., Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — 335 с.
- 4.227. Колесник АН. Генерал Власов-предатель или герой? / АН. Колесник. — М.: Техинвест, 1991. — 173 с.
- 4.228. Король В.Ю. Втрачене, але не забуте: З історії пам'яток церковної архітектури Київщини. — К.: ВЦ «Академія», 2006./ В. Ю. Король. — 96 с.
- 4.229. Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941-1944 роках / В.Ю. Король. — К.: Видавничий центр «Академія», 2002. — 128 с.
- 4.230. Король В.Ю. Трагедія радянських військовополонених на окупованій території України в 1941-1944 рр / Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей Ін-т історії України НАН України. / В.Ю. Король. — К., 2004. — Вип. 8 — Част. 1 — С. 239-252.
- 4.231. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Ред. Львівського видання О.Романів. Переклад із франц. Р. Осадчука / В. Косик. — Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. — 660 с.
- 4.232. Костырченко Г.В. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм / Г.В. Костырченко. — М.: Международные отношения. 2003. — 784 с.
- 4.233. Коцур В.П. Історіографія історії України: [курс лекцій] / В.П. Коцур, А.П. Коцур. — Чернівці: Золоті литаври, 1999. — 519 с.
- 4.234. Кочергин, А.Н. Проблема информационного взаимодействия: филос. - социол. анализ / А.Н. Кочергин, В.З. Коган. — М.: Наука, 1980. — 176 с.
- 4.235. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986). — Изд. 9-е. доп. — М.: Политиздат, 1985. — Т.7. — 574 с.
- 4.236. Красная Армия. — 1944. 9 сентября.

- 4.237. Крысько В.Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт) / В.Г. Крысько / Тараса. А.Е. [Под общ. ред.] – Минск: Харвест, 1999. – 448 с.
- 4.238. Кукин Д.М. Партия большевиков – вдохновитель и организатор победы в Великой Отечественной войне Советского Союза / Д.М. Кукин. – М., 1951;
- 4.239. Куманев Г.А. Говорят сталинские наркомы / Г.А. Куманев. – Смоленск: Русич, 2005 – Смоленск: Русич, 2005. – 632 с
- 4.240. Куманев Г.А. Рядом со Сталиным: откровенные свидетельства / Г.А. Куманев. – М., 1999. – 446 с.
- 4.241. Лайнбарджер П. Психологическая война / П. Лайнбарджер. – М., 1962 – 350 с.
- 4.242. Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943-1946 рр. / НАН України, Ін-т історії НАН України / О.Є. Лисенко. – К., 1998. – 391 с.
- 4.243. Лисичкин В.А. Война после войны: Информационная оккупация продолжается / В.А. Лисичкин, Л.А. Шелепин. – М.: Изд-во Алгоритм, Изд-во Эксмо, 2005. – 416 с.
- 4.244. Лисичкин В.А. Закат цивилизации или движение к ноосфере. Экология с разных сторон / В.А. Лисичкин, Л.А. Шелепин, Б.В. Боев. – М.: ИЦ Гарант, 1997. – 352 с.
- 4.245. Лисичкин В.А. Третья мировая война / В.А. Лисичкин, Л.А. Шелепин – М.: Институт социально-политических исследований АСН. 1999. – 304 с.
- 4.246. Лоусон Т., Гэррод Д. Социология. А-Я: Словарь-справочник / Пер. с англ. К. С. Ткаченко. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. – 608 с.
- 4.247. Ляховицкий Ю.М. Попранная мезуза. Книга Дрогобицкого Яра: Свидетельства, факты, документы о нацистском геноциде еврейского населения Харькова в период оккупации 1941-1942 гг. / Ю.М. Ляховицкий. – Харьков, 1991. – 192 с.
- 4.248. Мельников Д., Черная Л. Преступник номер один. Нацистский режим и его фюрер / Д. Мельников, Л. Черная. – М.: Новости, 1981. – 432 с.

- 4.249. Мельников Д.Е. Преступник номер 1. Нацистский режим и его фюрер /
- 4.250. Москаленко К.С. На південно-західному напрямі: 1941-1943. Кн. 1. /
К.С. Москаленко. – К.: Політвидав України, 1984. – 492 с.
- 4.251. Московская правда. – 1941. 31 декабря.
- 4.252. Муковський І.Т. Звитяга і жертвовність: Українці на фронтах другої світової війни / І.Т. Муковський, О.Є. Лисенко / За ред. В.Д. Конашевича. – К., 1996. – 568 с.
- 4.253. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941-1944). / Н. Мюллер [Пер. с нем. А.Артемова, А.Долгорукова, И.Карабутенко, Ю. Чупрова, Г.Шевченко]. Под редакцией А.Юденкова. – М., Воениздат, 1974. – 387 с.
- 4.254. Наумов Л. Советский Союз во Второй мировой войне: Критический очерк советской историографии войны. Русское издание Александра Прегер / Л. Наумов. – Los Angeles, 1996. – 464 с.
- 4.255. Невежин В.А. Если завтра в поход... / В.А. Невежин. – М.: Яуза, Эксмо, 2007. – 320 с.
- 4.256. Невежин В.А. Синдром наступательной войны: Советская пропаганда в предверии “священных боев” 1939-1941 гг. / В.А. Невежин. – М., 1997. – 286 с.
- 4.257. Некрич А.М. 1941 г. 22 июня / А.М. Некрич. – М.: Памятники исторической мысли, 1995. – 335 с.
- 4.258. Немецко-фашистский оккупационный режим (1941-1944 гг.). Сб. статей / Под ред. Е.А. Болтина. – М.: Политиздат, 1965. – 388 с.
- 4.259. Ніколаєць Ю.А. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації: [червень 1941 – липень 1942 рр.] / Ю.А. Ніколаєць. – Вінниця: Тезис, 1999. – 64 с.
- 4.260. Ноэль-Нойман Э. Общественное мнение: открытые спирали молчания / Э. Ноэль-Нойман. – М.: Пресс-Академия, 1996. – 351 с.
- 4.261. Окорочков А. Особый фронт. Немецкая пропаганда на Восточном фронте в годы Второй мировой войны / А. Окорочков. – М., Русский путь. – 2007. – 288с.

- 4.262. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія. Посібник / Л.Е. Орбан-Лембрик. – К.: Академвидав, 2003. – 448 с.
- 4.263. Орлов Ю.Я. Крах немецко-фашистской пропаганды в период войны против СССР / Ю.Я. Орлов. – М., 1985. – 176 с.
- 4.264. От Буга до Кавказа: Гейер Г. IX армейский корпус в Восточном походе 1941 года; Макензен Э. фон. От Буга до Кавказа: III танковый корпус в кампании против Советской России 1941–1942 годов / Пер. с нем. К. Степанчикова; Е. Первушиной; сопр. ст. А. Исаева; коммент. В. Гончарова, А. Исаева, К. Степанчикова. – М.: АСТ-Транзиткнига, 2004. – 305 с.
- 4.265. Пабст Гельмут. Дневник немецкого солдата. Военные будни на Восточном фронте. 1941-1943 / Гельмут Пабст. Пер. С англ. Л.А. Игоревского. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. – 239 с.
- 4.266. Павленко Ю.В. Історіографія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. Посібник. Вид. 2-ге, стереотип. / Ю.В. Павленко / Кримський С. [Від. ред. та автор вст. слова]. – К.: Либідь, 1999. – 360 с.
- 4.267. Панарин И. Н. Информационная война и геополитика / Панарин И. Н. – М.: Издательство "Поколение", 2006. – 560 с.
- 4.268. Панарин И.Н. Информационная война, PR и мировая политика / И.Н.Панарин. – М., Горячая линия – Телеком, 2006. – 352 с.
- 4.269. Партийное подполье: Деятельность подпол. парт. органов и орг. на оккупир. сов. территории в годы Великой Отеч. войны / Сост.: А.А. Бабаков, Т.К. Дандыков и др. – М.: Политиздат, 1983. – 352 с.
- 4.270. Подвиг на віки: Книга Пам'яті України - місто-герой Київ. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – 912 с.
- 4.271. Поліщук Я. Рівне. Мандрівка крізь віки: Нариси історії / Я. Поліщук. – Рівне, 1998. – 196 с.
- 4.272. Потильчак О.В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН Україн / О.В. Потильчак. – К., 1999. – 20 с.

- 4.273.Почепцов Г.Г. Информация & дезинформация / Г.Г. Почепцов. – М.: Эльга, 2001. – 458 с.
- 4.274.Почепцов Г.Г. Информационные войны – основы военно-коммуникативных исследований / Г.Г. Почепцов. – К., 1998. – 332 с.
- 4.275.Почепцов Г.Г. Психологические войны / Г.Г. Почепцов. – М: «Рефл-бук», – К.: «Ваклер». – 2000. – 258 с.
- 4.276.Прокофьев В.Ф. Тайное оружие информационной войны / В.Ф.Прокофьев. – М.: СИНТЕГ, 1999. – 395 с.
- 4.277.Радио в дни войны / Предисл. А.М. Василевского. Ред. – сост.: М.С. Глейзер и Н.М. Потапов / – М.: Искусство, 1975. – 175 с.
- 4.278.Рекотов П.В. Німецько-фашистський окупаційний режим на території України (1941–1944 рр.) / П. В. Рекотов. – К., 1997. – 184 с.
- 4.279.Ржанов Г. Партизаны слушали Москву / Радио в дни войны. / Г. Ржанов. – М., 1975. – 124 с.
- 4.280.Ржешевская Е. Геббельс. Портрет на фоне дневника / Е. Ржешевская. – М., АСТ-пресс, 2004. – 400 с.
- 4.281.Родс Э. Пропаганда. Плакаты, карикатуры и кинофильмы Второй мировой войны 1939-1945 / Энтони Родс; [пер. Ю. К. Бардина]. – М.: Эксмо, 2008. – 312 с.
- 4.282.Розанов Г.Л. План «Барбаросса». Замыслы и финал / Г.Л. Розанов. – М., «Международные отношения», 1970. – 136 с.
- 4.283.Романько О. Крым, 1941–1944 гг.: Оккупация и коллаборационизм: Сборник статей и материалов / О. Романько. – Симферополь: «Магистр», 2004. – 137 с.
- 4.284.Романько О.В. Мусульманские легионы во Второй мировой войне / О.В. Романько. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. – 312 с.
- 4.285.Россия и СССР в войнах XX века: Потери вооруженных сил: Статистическое исследование / Под. общ. ред. Г. Ф. Кривошеева. – М.: Олма-пресс, 2001. – С. 230–235.

- 4.286.Салата О.О. Значення економіки України у створенні оборонного потенціалу СРСР у період оборонних боїв (22 червня – грудень 1941 р.) / О.О. Салата. – К., 2005. – 163 с.
- 4.287.Секреты Гитлера на столе у Сталина. Разведка и контрразведка о подготовке германской агрессии против СССР. – М., 1995. – 229 с.
- 4.288.Семиряга М.И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявление в годы Второй мировой войны / М.И. Семиряга. – М., 2000. – 863 с.
- 4.289.Семиряга М.И. Немецко-фашистская політика національного порабощения в оккупированных странах Западной Европы и Северной Европы / М.И. Семиряга. – М.: Наука, 1980. – 239 с.
- 4.290.Семиряга М.И. Тюремная империя нацизма и ее крах / М.И. Семиряга – М., Изд-во: Юридическая література, 1991. – 381 с.
- 4.291.Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1941-1955 / В. Сергійчу – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 840 с.
- 4.292.Сергійчук В. Український здвиг: Наддніпрянина. 1941-1955 / В.Сергійчу – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. –836 с.
- 4.293.Скоробагатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943) / А.В.Скоробагатов. – Х.: Прапор, 2004. – 367 с.
- 4.294.Советская военная энциклопедия / Под ред. Гречко А.А. – М.: Воениздат, – Т. 7. 1979. – 688 с.
- 4.295.Советская пропаганда в годы Великой Отечественной войны: "коммуникация убеждения" и мобилизационные механизмы / Авторы-составители А.Я. Лившин, И.Б. Орлов. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2007. – 806 с.
- 4.296.Соколов Б. Неизвестный Жуков6 портрет без ретуши в зеркале эпохи / Б.Соколов. – Минск: Родиола-плюс, 2000. – 607 с.
- 4.297.Сталін Й.В. Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу. [Доповіді, промови, виступи і накази]. Пер. з 5-го рос. вид./ Й.В. Сталін. – К., Держполітвидав УРСР, 4-а респ. поліграф. Ф-ка, 1950. – 45 с.

- 4.298.Субтельний О. Україна: історія. 2-е вид / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1992. – 512 с.
- 4.299.Суворов В. Ледокол. Кто начал вторую мировую войну?: Неофантастическая повесть-документ /В. Суворов. – М.: АСТ. 1990. – 428с.
- 4.300.Суворов В. Беру свои слова обратно: Вторая часть трилогии «Тень победы» / В. Суворов. – Донецк: Сталкер, 2005. – 491 с.
- 4.301.Тельпуховський Б.С. Великая Отечественная война Советского Союза (1941-1945) / Б.С. Тельпуховський. – М., 1952. – 575 с.
- 4.302.Типпельскирх К. История Второй мировой войны / К. Типпельскирх. – СПб.: Полигон; – М.: АСТ, 1999. – 927 с.
- 4.303.Уголовный Кодекс РСФСР. – М. 1958. – Статья 58. – 128 с.
- 4.304.Ферстерч Г. Пруско-германский генеральный штаб 1640-1965. К его политической роли в истории / Г. Ферстер, Г. Гельмерт, Г. Отто, Г. Шниттер. Перевод с немецкого Рудого Г. – М. Мысль 1966. 572 с.
- 4.305.Фест И. Гитлер. Биография. Путь наверх / И. Фест. – М., Изд-во Вече, 2006. – 640 с.
- 4.306.Фест И. Гитлер. Биография. Т. II./ И. Фест. – Пермь, 1993. – 480 с.
- 4.307.Фрунзе М. Вибрані твори / М. Фрунзе. – М., Воениздат, 1951. – 582 с.
- 4.308.Харьковщина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: Сб. док. и мат. – Х.,1965. – 620 с.
- 4.309.Холокауст на Украине и антисемитизм в перспективе / Харьковское общество еврейской культуры; под. общ. ред. доц. Ляховицкого, Ю.М. – Харьков: Бенсиах, 1992. – 150 с.
- 4.310.Чайковський А. С. Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941-1944 рр. мовою документів, очима історика) / Ч. А. Степанович. - К.: Україна, 1994. – 255с.
- 4.311.Чайковський А.С. За нами Большая земля: Помощь советского тыла в организации народной борьбы против фашистских захватчиков на

- временно оккупированных территориях Украины, 1941-1944 гг./ А.С. Чайковский. – К.: Вища школа, 1990. – 334 с.
- 4.312. Чекалин М.В. КПСС – вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне / М.В. Чекалин. – Л., 1955. 284 с.
- 4.313. Черная Л.Б. Коричневые диктаторы: Гитлер, Геринг, Гимлер, Геббельс, Борман, Риббентроп / Л.Б. Черная. – М. Изд-во: Республика, 1992. – 384 с.
- 4.314. Чуев С.Г. Спецслужбы III Рейха. Книга II. – СПб.: Издательский дом «Нева» / С.Г. Чуев. – М.: «ОЛМА-ПРЕСС Образование», 2003. – 447 с.
- 4.315. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейскомісаріату "Україна" і військової зони в роки Другої світової війни. Монографія / В.О. Шайкан. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 451 с.
- 4.316. Шариф Я.М. Газета и деревня / Я.М. Шариф. – М. – Л., 1924. – 132 с.
- 4.317. Шатагин Н.И. Коммунистическая партия – вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне / Н.И.Шатагин. – М., 1955. 320 с.
- 4.318. Шверник Н.М. Год Всесоюзного социалистического соревнования / Н.М. Шверник. – М., Профиздат, 1943. – 20 с.
- 4.319. Ширер У. Взлет и падение третьего рейха / Уильям Ширер / Пер. с англ. Коллектив переводчиков. / С предисловием и под ред. О.А. Ржешевского. – М., Воениздат, 1991. – Т. 1. – 653 с.
- 4.320. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. В 2 т. – Т. 2. Всемирно-исторические перспективы / О. Шпенглер Пер. с нем. И примеч. И.И. Маханькова. – М.: Мысль, 1998. – 606 с.
- 4.321. Шрейдер Ю.А. Системы и модели / Ю.А. Шрейдер, А.А. Шаров. – М.: Радио и связь, 1982. – 152 с.
- 4.322. Щербатых Ю. В. Общая психология. Завтра экзамен / Ю.В. Щербатых. – СПб.: Питер, 2008. – 272 с.
- 4.323. Энциклопедия третьего рейха. – М., Локид-Миф, 1996. – 582 с.
- 4.324. Юденков А.Ф. Политическая работа среди населения оккупированных советских территория 1941-1944 / А.Ф. Юденков. – М., 1971. – 380 с.

5. Журнали, газети

- 4.325. Longerich P. Nationalsozialistische Propaganda // Deutschland 1933-1945: neue Studien zum NS – Herrschaftssystem / Hrsg. von Bracher K. D., Funke M., Jacobsen H.-A. - Duesseldorf, 1992. – 417 s.
- 4.326. Soeseman B. Propaganda und Oeffentlichkeit in der “Volksgemeinschaft” // Nationalsozialismus und die deutsche Geschichte: Einfuehrung und Ueberblick / Hrsg. von Soeseman B. Deutsche Verlags-Anstalt, – Stuttgart Muenchen, 2002. – 416 s.
- 4.327. Айххольц Д. Цели Германии в войне против СССР. Об ответственности германских элит за агрессивную политику и преступления нацизма / Д. Айххольц // Новая и новейшая история. – 2002. – № 6. – С. 62-89.
- 4.328. Бариев И.И. Коснулся ли Голокост цыган России? / И.И. Бариев // Шунэн, ромалэ. – 2002. – № 3. – С. 33.
- 4.329. Бахмутский вестник. – 1942. 8 июня.
- 4.330. Бессонов М. Пораймос і Голокост / М. Бессонов // Голокост і сучасність. – № 1, 2007. – С. 72-81.
- 5.331. Бессонов М. Геноцид цыган Украины в годы Великой отечественной войны / М. Бессонов // Рома в Україні: Історичний та етнокультурний розвиток циган (рома) України (XVI–XX ст.). Матер. Міжнар. кругл. столу 3 листоп. 2006 р. – Севастополь, 2006. – С. 4-28.
- 5.332. Битва за Дніпро і Київ: героїзм і трагедія // Наукові записки КНУ ім. Тараса Шевченка. – Т. VI. Історія. – К., 2004. / В.Ю. Король. – С. 91-99.
- 5.333. В комиссии Политбюро ЦК КПСС // Известия ЦК КПСС. 1989. – №12. – С. 36-41.
- 5.334. Веденеев Д.В. Розвідувальна діяльність Української повстанської армії (1943-1945 рр.) / Д.В. Веденеев // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 381-414.

- 5.335.Верба І.В. Кость Штеппа (окончание, на укр. языке) / І.В. Верба. // Український історичний журнал. – 1999. – № . – С. 27-34.
- 5.336.Ветров І.Г. Боротьба українського народу проти економічної експансії Німеччини / І.Г. Ветров // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. ст. – Вип. 6. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – С. 197-201.
- 5.337.Винокурова Ф.А. Вирішення «єврейського питання» в охоронній зоні поблизу Ставки Гітлера (огляд джерел) /Ф.А. Винокурова // Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 30-31 жовтня 2006 р. – К.: Зовнішньоторгвидав, 2007. – С. 217-226.
- 5.338.Вільне слово. – 1941. – 9 липня.
- 5.339.Вінницькі вісті. – 1941. – № 5.
- 5.340.Вінницькі вісті. – 1941. – № 7.
- 5.341.Вінницькі вісті. – 1941. – № 8.
- 5.342.Вінницькі вісті. – 1941. – № 13.
- 5.343.Вінницькі вісті. – 1941. – № 14.
- 5.344.Вінницькі вісті. – 1941. – № 15.
- 5.345.Вінницькі вісті. – 1941. – № 16.
- 5.346.Вінницькі вісті. – 1941. – № 18,
- 5.347.Вінницькі вісті. – 1941. – № 19.
- 5.348.Вінницькі вісті. – 1941. – № 21.
- 5.349.Вінницькі вісті. – 1941. – № 22.
- 5.350.Вінницькі вісті. – 1941. – № 28.
- 5.351.Вінницькі вісті. –1941. – № 31.
- 5.352.Вінницькі вісті. – 1941. – № 36.
- 5.353.Вінницькі вісті. – 1941. – № 38,
- 5.354.Вінницькі вісті. – 1941. – № 100.
- 5.355.Вінницькі вісті. – 1942. – № 10.
- 5.356.Вінницькі вісті. – 1942. – № 11.
- 5.357.Вінницькі вісті. – 1942. – № 30.
- 5.358.Вінницькі вісті. – 1942. – № 33.

- 5.359.Вінницькі вісті. – 1942. – № 39.
- 5.360.Вінницькі вісті. – 1942. – №.42.
- 5.361.Вінницькі вісті. – 1942. – № 43.
- 5.362.Вінницькі вісті. – 1942. – № 44.
- 5.363.Вінницькі вісті. – 1942. – № 47.
- 5.364.Вінницькі вісті. – 1942. – № 54.
- 5.365.Вінницькі вісті. – 1942. – № 63.
- 5.366.Вінницькі вісті. – 1942. – № 81.
- 5.367.Вінницькі вісті. – 1943. – № 56.
- 5.368.Вінницькі вісті. – 1943. – № 58.
- 5.369.Военно-исторический журнал. 1987. – № 9. – С. 51-57.
- 5.370.Военно-исторический журнал. 1995. – № 2. – С. 21-26.
- 5.371.Военно-исторический журнал., 1960. – № 1. – С. 37-42.
- 5.372.Волинь. – 1941. 1 вересня.
- 5.373.Волинь. – 1941. 7 вересня.
- 5.374.Волинь. – 1941. 12 вересня.
- 5.375.Волинь. – 1941, 21 вересня.
- 5.376.Волинь. – 1941. 26 жовтня.
- 5.377.Волинь. – 1941. 30 листопада.
- 5.378.Волинь. – 1941. 18 грудня.
- 5.379.Волинь. – 1941. 28 грудня.
- 5.380.Волинь. – 1942. 1 січня.
- 5.381.Волинь. – 1942. 22 січня.
- 5.382.Волинь. – 1942. 29 січня.
- 5.383.Волинь. – 1942. 12 лютого.
- 5.384.Волинь. – 1943. 7 жовтня.
- 5.385.Волинь. – 1943. 25 листопада.
- 5.386.Волинь. – 1943, 14 листопада.
- 5.387.Германский империализм и вторая мировая война // Материалы научной конференции. Комиссия историков СССР и ГДР в Берлине (14-19 декабря

- 1959 г.). Пер. с нем. Ред. коллегия: А.С. Ерусалимский и др. – М., Изд. иностр. лит., 1963. – 805 с.
- 5.388.Гінда ВВ. Українська інтелігенція в період німецької окупації (1941-1944 р.) / ВВ. Гінда. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Вип. XIV. Серія: Історія: Збірник наукових праць За заг. ред. проф. П.С.Григорчука – Вінниця, 2008. – С. 243-248.
- 5.389.Гордієнко В.В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні / В.В. Гордієнко // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 107-119.
- 5.390.Григоренко П. «В подполье можно встретить только крыс...» Издательство «Детинец» / П. Григоренко, Нью-Йорк, 1981. – 845 с.
- 5.391.Гриднев В. Пропагандистская подготовка фашистской Германией войны против СССР / В. Гриднев // Вопросы истории. – 1981. – № 5. – С. 166-171.
- 5.392.Гриневич В.А. Сталінська національна політика щодо національних меншин у роки Другої світової війни 1939-1945 рр. / В.А. Гриневич / Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Друга світова війна і доля народів України» - К.: Сфера. 2005. – С. 182-187.
- 5.393.Гриневич В.Суспільно-політичні настрої населення України в Роки Другої світової війни: історіографічні нотатки / В. Гриневич. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки – Інститут історії України НАН України, 2007. – № 16. – 405-434.
- 5.394.Грідіна І.М. Українське православ'я в роки Другої світової війни: здобутки чи втрати? / І.М. Грідіна // Історичні та політологічні дослідження. Матеріали міжнародної наукової конференції “Велика війна очима молодих дослідників”, Донецьк, вересень 2000. – Донецьк: Вид-во ДонДУ, 2000. – №1(3). – С.180-183.
- 5.395.Данилов В. Сталін опоздал...// Родина. – 1995. – № 7, – С. 66-73.

- 5.396. Дичев Т. Информационный Чернобыль / Т. Дичев, А. Бийчанинова, Берестенко М. // Советская Россия. 10.06.1993, – № 6. 67-72 с.
- 5.397. Добров П.В. Національний компонент в політиці німецько-фашистської окупаційної влади на території України у галузі освіти / П.В. Добров, М.О. Бистра // Історичні і політологічні дослідження: Матеріали IV Міжнародної наукової конференції молодих вчених та студентів “Нації та національні відносини в історії людства очима молодих дослідників” – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2003. – №2(14). – С. 56–61.
- 5.398. Донбасс. – 2004, 26 октября.
- 5.399. Донецкий вестник. – 1941. 15 ноября.
- 5.400. Донецкий вестник. – 1942. 29 декабря.
- 5.401. Донецкий вестник. – 1942. 9 августа.
- 5.402. Євстаф’єва Т.О. Трагедія Бабиного Яру (1941-1945) / Т.О. Євстаф’єва // Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції. – 30-31 жовтня 2006 р. – К., Зовнішньоторгвидав, 2007. – С. 262-278.
- 5.403. Жук С.І. Західна історіографія та епістемологія проблеми історичної науки / С.І. Жук // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 45-53.
- 5.404. Клаус Вашик. Метаморфозы зла. Образ врага в немецком и советском плакате / Клаус Вашик // Родина. – 2002. – № 10. – С. 15-18.
- 5.405. Коваль М.В. Політика проти історії: українська історична наука в Другій світовій війні й перші повоєнні роки / М.В. Коваль. // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 3-26.
- 5.406. Коваль М.В. Фольксдойче в Україні (1941–1944 рр.) / М.В. Коваль, Медведок П.В. // УІЖ. – 1992. – № 5. – 15-28 с.
- 5.407. Коваль М.В. 1941-й рік. Проблеми історичної пам’яті / М.В. Коваль. // УІЖ. – 2001. – №3. – 69-91.
- 5.408. Ковальченко И.Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований / И.Д. Ковальченко // Новая и новейшая история – 1995. – № 1. – С. 3-33.

- 5.409.Ковба Ж.М. Вплив політичної ситуації на соціальну та етнічну ідентифікацію населення України у період Другої світової війни / Ж.М. Ковба // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції м. Київ, 23-24 червня 2005 р. – К.: Сфера. 2005. – С. 52-54.
- 5.410.Король В.Ю. До проблеми про військові втрати українців та інших народів СРСР в роки Великої Вітчизняної війни / В.Ю. Король // Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. Історія. 2006. – Вип. 83. – С. 56-62.
- 5.411.Король В. Ю. Битва за Дніпро і Київ: героїзм і трагедія / В.Ю. Король. // Наукові записки КНУ ім. Тараса Шевченка. – Т. VI. Історія. – К.. 2004. – С. 91-99.
- 5.412.Король В.Ю. Становище військовополонених на окупованій території України в 1941-1944 рр. / В.Ю. Король // Історичний журнал. – 2009, – № 3. – С. 95-103.
- 5.413.Король В. Ю. Система каральних органів в окупованому Києві (1941–1943) та її виконавці / В.Ю. Король // Історія в школі. – 2000. – № 11/12. – С. 11–12.
- 5.414.Король В.Ю. Трагедія 1941-го року / В.Ю. Король // Воєнна історія. – 2002. – № 3-4. / В.Ю. Король. – С. 21-33.
- 5.415.Король В.Ю. Трагізм 1941-го року / До 60-річчя початку Великої Вітчизняної війни / В.Ю. Король // Історія в школі. – 2001. – №7. – 3-9 с.
- 5.416.Король В.Ю. Ціна перемоги: міфи і реальність / В.Ю. Король // Слов'янські воєнні дослідження. – 1996. – №2. – С. 419-426.
- 5.417.Костенко Ю. Морально-психологічний стан Червоної армії в ході перших боїв (червень 1941 р.) / Ю. Костенко // Воєнна історія. – 2002. – № 3-4. – С. 37-41.
- 5.418.Круглов О. О количестве евреев, уничтоженных ейнзатцгруппами в 1941-1943 гг. / О. Круглов // Голокост і сучасність. Науковий часопис. – № 1, 2008. – С. 39-64.
- 5.419.Лисенко О.Є Актуальні проблеми історії України періоду Другої світової війни / О.Є Лисенко. // Українська Повстанська Армія – феномен

- національної історії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 5-9.
- 5.420. Лисенко О.Є. Ідеологічні аспекти початкового періоду війни: реалії та їх відлуння / О.Є. Лисенко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. / НАН України. Інститут історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 6-9.
- 5.421. Лисенко О.Є. Соціальні аспекти окупації України: методологія проблеми / О.Є. Лисенко // Сторінки воєнної історії України: Зб. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007. – Вип. 11. – 3-9 с.
- 5.422. Макаревич Э. Германия: программирование человека / Э. Макаревич // Диалог. – 1993. – № 4. – С. 59-72.
- 5.423. Маркин Ю. Искусство Третьего Рейха / Ю. Маркин. // Декоративное искусство. – 1989. № 3. – С. 30-38.
- 5.424. Мельтюхов М.И. 22 июня 1941 г.: цифры свидетельствуют / М.И. Мельтюхов // История СССР. – 1991. – №3. – С. 18-21.
- 5.425. Михайлюк М.В. Нацистська пропаганда в окупованому Києві / М.В. Михайлюк // Український історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 131-144.
- 5.426. Невежин В.А. Стратегические замыслы Сталина накануне 22 июня 1941 года (По итогам «незапланированной дискуссии» российских историков) / В.А. Невежин // Отечественная история, 1999, – № 5, с. 108-124.
- 5.427. Нестеренко В.А. Аграрні перетворення окупаційних властей у військовій зоні України, 1941-1943 рр. / В.А. Нестеренко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. Статей / НАН України. Ін-т історії України. – К. 2004. – Вип. 8 – Част. 1. – С. 279-298.
- 5.428. Нестеренко В.А. Сценічне мистецтво у військовій зоні України в 1941-1943 рр. / В.А. Нестеренко // Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей. – Випуск 9, Частина 3 – К., 2005. – С. 54-60.
- 5.429. Никулина, Н.Ю. Советское Информационное Бюро в годы Великой Отечественной войны (анализ источников) / Н.Ю. Никулина, З.Н. Сорока

// Проблемы источниковедения и историографии. – Калининград, 1999. – С. 58-64.

- 5.430. Нове Запоріжжя. – 1942. – № 67.
- 5.431. Нове Запоріжжя. – 1942. – № 75.
- 5.432. Нове Запоріжжя. – 1942. – № 76.
- 5.433. Нове Запоріжжя. – 1942. – № 88.
- 5.434. Нове Запоріжжя. – 1942. – № 97.
- 5.435. Нове Запоріжжя. – 1942. – № 109.
- 5.436. Нове Запоріжжя. – 1942. – № 104.
- 5.437. Нове Запоріжжя. – 1942. – № 105.
- 5.438. Нове Запоріжжя. – 1942. – № 112.
- 5.439. Нове Запоріжжя. – 1943. – № 4.
- 5.440. Перехрест О.Г. Нищення житла в українському селі в період німецько-радянської війни 1941-1945 рр./ О.Г. Перехрест // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С.137-156.
- 5.441. Петров В.Л. Применение нейрофизиологической концепции интеллектуальной деятельности человека для моделирования сложных систем управления – объектов информационного противоборства / Петров В.Л., С.Н. Шолохов, А.В. Снегуров // Збірник наукових праць. – Х.: ХВУ, 2001. – Вип. 4(34). – С. 60–66.
- 5.442. Подольский А. Проблема коллаборации на Украине в период Холокоста: некоторые аспекты исследования и историографии / А. Подольский // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 30-31 жовтня 2006 р. – К.: Зовнішторгвидав, 2007. – С. 381-392.
- 5.443. Попов В.П. Государственный террор в Советской России. 1923-1953 гг. (Источники и их интерпретация) / В.П. Попов // Отечественные архивы. – 1992. – № 2. – С. 24-28.

- 5.444.Потильчак О.В. Система примусової праці цивільного населення України в роки німецької окупації (1941-1944) / О.В. Потильчак // Молода нація. – 1996. – № 4.– С. 236-253.
- 5.445.Потульницький В. А. Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть / В.А. Потульницький // Український історичний журнал. – К., 2000. – № 4. – С. 20-37.
- 5.446.Потульницький В.А. Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть / В.А. Потульницький // Український історичний журнал. – К., 2000. – № 1. – С. 3-20.
- 5.447.Потульницький В.А. Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть / В.А. Потульницький // Український історичний журнал. – К., 2000. – № 2. – С. 27-47.
- 5.448.Потульницький В.А. Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть / В.А. Потульницький // Український історичний журнал. – К., 2000. – № 3. – С. 22-44.
- 5.449.Реєнт О.П. Деякі проблеми історії України 19 - початку 20 століття: стан і перспективи наукової розробки / О.П. Реєнт // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 3-27.
- 5.450.Реєнт О.П. Криза сучасної історичної науки: джерелознавчий аспект / О.П. Реєнт // Історія в школі. – 1999. – №3,4. – С. 3-6.
- 5.451.Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу / О.П. Реєнт // Український історичний журнал. – К., 1999. – № 3. – С. 3-23.
- 5.452.Рекотов П.В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.) / П.В. Рекотов // УІЖ. – 1997. – № 3. – С. 9-14.
- 5.453.Рибченко Л. Визволені території Лівобережної України у 1941–1943 рр. (на основі фондової колекції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.) / Л. Рибченко // Український історичний збірник. / НАН України. Ін-т історії України; Рада молодих вчених. – Вип. 11. – К., 2008. – С. 251-261.

- 5.454. Салата О.О. Інформаційне війна Німеччини та СРСР на окупованих німецькою армією територіях України 1941-1944 рр. / О.О. Салата // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ. – Вип. № XXVII. – 2009. – С. 281-186.
- 5.455. Салата О.О. Кінопропаганда як складова інформаційного простору сформованого на окупованій території України в 1941-1944 рр. / О.О. Салата // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харків, Національний педагогічний університет імені Г.С.Сковороди. 2009 – 124-126 с.
- 5.456. Салата О.О. Кримські татари у політиці СРСР та окупаційної німецької влади в період 1941-1944 рр. / О.О. Салата // Наукові записки НПУ ім. М.П. Драгоманова. – 2008. – № 76. – С. 297-309
- 5.457. Салата О.О. Політика нацистського окупаційного режиму щодо ромів СРСР у 1941-1942 Рр. / О.О. Салата // Університет: історико-філософський журнал. – К.: Київський славістичний університет. 2009. – № 1. – С. 54-60.
- 5.458. Салата О.О. Причини колабораціонізму української інтелігенції в умовах німецько-фашистської окупації 1941-1944 рр. / О.О. Салата // Збірка наукових праць «Гілея» (науковий вісник). 2009. – № 22. – С. 111-118.
- 5.459. Салата О.О. Радянське Інформаційне бюро як механізм управління інформаційними потоками в умовах Великої Вітчизняної війни / О.О. Салата // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Коцюбинського. 2009. – № XIV. – 116-121.
- 5.460. Салата О.О. Роль партизанських з'єднань у створенні інформаційного простору на окупованих землях України у 1941-1944 роках / О.О. Салата // «Університет». – К.: Вид-во Київського Славістичного університету. – № 2, 2007. – С. 70-77.
- 5.461. Салон Дона і Баса. – 2007, 7 вересня. – С. 7.

- 5.462.Потильчак О.В. Система примусової праці цивільного населення України в роки німецької окупації (1941-1944) / О.В. Потильчак // Молода нація. – 1996. – № 4. – С. 236-253.
- 5.463. Советское Информационное Бюро в годы Великой Отечественной войны / Н.Ю. Никулина, З.Н. Сорока // Проблемы источниковедения и историографии. – Калининград, 1999. – С. 58-64.
- 5.464. Стасюк В.В. Значення морально – психологічного стану в сучасній збройній боротьбі / В.В. Стасюк // Вісник Національної академії оборони України 4 (12) 2009. – С. 130-134.
- 5.465. Стернин Г.Ю. Карикатура / Г.Ю. Стернин // Большая советская энциклопедия. – Т. 11. – М., 1970, – С. 428.
- 5.466. Стецкевич В.В. Історіософські осягнення війни 1939-1945 рр. М.В. Ковалем (суб'єктивні роздуми, рефлексії та прикладні висновки) / В.В. Стецкевич // Сторінки воєнної історії України: Зб. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8 – Част. 1. – 8-25 с.
- 5.467. Сумський вісник. – 1941. – №1.
- 5.468. Сумський вісник. – 1941. – № 2.
- 5.469. Сумський вісник. – 1941. – № 4.
- 5.470. Сумський вісник. – 1941. – № 6.
- 5.471. Сумський вісник. – 1941. – № 14.
- 5.472. Сумський вісник. – 1943. – № 11.
- 5.473. Сумський вісник. – 1943. – № 13.
- 5.474. Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки / Л.В. Таран // Український історичний журнал. – 1999. – № 1. – С. 30-39.
- 5.475. Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки / Л.В. Таран // Український історичний журнал. – 1998. – № 5. – С. 85-91.
- 5.476. Тарнавський І.С. Відродження на Донеччині німецько-фашистської окупаційної політики у сфері освіти (1941-1943 рр.) / І.С. Тарнавський

- /Матеріали Міжнародної наукової конференції «Велика перемога: погляд із сьогодення» // Науковий журнал: «Історичні і політологічні дослідження». Донецький національний університет. – № 1. – 2005. – С. 124-128.
- 5.477.Титаренко Д. М. Звіти батальйону пропаганди У як джерело з питання про вплив нацистської пропаганди на населення окупованої України / Д.М. Титаренко // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – К., 2005. – С. 165-171.
- 5.478.Титаренко Д.М. Театральне життя в Донбасі в період нацистської окупації / Д.М. Титаренко // Науковий журнал: Історичні і політологічні дослідження. Донецький національний університет. – 2005. – № 1. – С. 100-107.
- 5.479.Титаренко Д.Н. Образование и культура Донетчины в 1941-1943 гг. / Д.М. Титаренко // Всеукраинская конференция "Межэтнические связи: история, этнография, культура". Донецк. – 2004. – С. 165-171.
- 5.480.Українське слово. – 1941. – 12 жовтня.
- 5.481.Українське слово. – 1941. – 30 жовтня.
- 5.482.Хевеши М. Фашизм как психопатология /М. Хевеши // Архетип. – 1996. – № 1. – С. 37-40.
- 5.483.Цыбмал В. И. О концепции информационной войны / В. И. Цыбмал. // Информационный сборник "Безопасность". – М., 1995, – № 9. – С. 31-35.
- 5.484.Черняков Б. Окупаційна преса Рейхскомісаріату Україна: розбудова і функціонування (1941-1943 рр.) / Б. Черняков // Наукові записки. Збірник. – К.: Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2006. – С. 51-68.
- 5.485.Шайкан В.О. Політичні настрої інтелігенції України радянського тилу в роки Великої Вітчизняної війни і проблеми колаборації / В.О.Шайкан // Вісник Запорізького юридичного інституту МВС України. – 2005. – № 3. – С.231-236.

- 5.486. Шевьяков О. Гитлеровский геноцид на территориях СССР / О. Шевьяков // Социологическое исследование. – 1991. – № 12. – С. 3-11.
- 5.487. Якунин В.К. Историческая наука в Украине: поиск новой научной методологии / В.К. Якунин // Придніпровський науковий вісник. Історія і соціологія. – 1998. – № 79. – С. 22-24.
- 5.488. Якунин В.К. Методология истории: поиск новых основ / В.К. Якунин, А.Г. Болебрух // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Дніпропетровськ. – № 2. – 2000. – С. 3-10.

6. Електронні ресурси

- 5.489. Допрос подсудимого Шпеера. Из стенограммы заседания Международного Военного Трибунала от 21 июня 1946 г. [Электронный ресурс]: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000021/st018.shtml>
- 5.490. 1941 год – уроки и выводы [Электронный ресурс]: <http://militera.lib.ru/h/1941/index.html>
- 5.491. Historicus. Историк – общественно-политический журнал. Режим доступа до журналу: <http://www.historicus.ru/propaganda/>
- 5.492. Аспекты теории и практики информационно-психологического воздействия. 2. Информационно-психологическое воздействие на войска и население противника в годы первой и второй мировых войн – Режим доступа до журналу: http://www.vrazvedka.ru/main/ytikal/lekt-02_02.shtml
- 5.493. Допрос подсудимого Шпеера. Из стенограммы заседания Международного Военного Трибунала от 21 июня 1946 г. [Электронный ресурс]: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000021/st018.shtml>
- 5.494. Жадов А. С. Четыре года войны. [Электронный ресурс]: http://militera.lib.ru/memo/russian/zhadov_as/05.html/.
- 5.495. Жолквер-Краснопольской В. Радиополитика и радиопропаганда в Третьем Рейхе. [Электронный ресурс]: <http://209.85.129.132/search?q=cache:0oaohU1ynaAJ:www.radioscanner.ru/info/article>

- 5.496. Замечания и предложения "восточного министерства" по генеральному плану "ОСТ". [Электронный ресурс]: <http://lib.rus.ec/b/149273/read>.
- 5.497. Зелинский С.А. Информационно-психологическое воздействие на массовое сознание. [Электронный ресурс]: <http://psyfactor.org/>
- 5.498. Информационно-психологическое воздействие на массовое сознание. Слухи как фактор манипуляций – С. Зелинский [Электронный ресурс]: <http://psyfactor.org/lib/zelinski-09.htm>
- 5.499. Киевский телеграф 1 - 7 июля 2005. – №26 (268). Режим доступа до журналу: <http://209.85.129.132/search?q=cache:e4EK1vWJBb0J:www.telegrafua.com/268/history>
- 5.500. Крысько В.Г. Секреты психологической войны. Перипетии психологической войны. [Электронный ресурс]: <http://www.eartist.narod.ru/text19/011.htm>
- 5.501. Международный интернет-журнал «Русский глобус». № 12, декабрь 2004 [Электронный ресурс]: <http://209.85.135.132/search?q=cache:s7K6Np3qBg0J:www.russian-globe.com/N34/Lulechnik.NemstuVAmerike1>.
- 5.502. Меленберг А. Взорваны и забыты. По материалам сайта "Новая газета" [Электронный ресурс]: <http://2005.novayagazeta.ru/nomer/2005/16n/n16n-s23.shtml>.
- 5.503. Мошкин С. Пропаганда разложения – грязное дело / Ежемесячный литературно-художественный и публицистический журнал «Урал». – 2005. – № 5. Режим доступа до журналу: <http://magazines.russ.ru/ural/2005/5/>
- 5.504. Периодическая печать. Электронная еврейская энциклопедия. Режим доступа до энциклопедии: <http://www.eleven.co.il/article/13190#02>.
- 5.505. Плакаты и листовки 1941-1945 гг. [Электронный ресурс]: <http://www.chamtec.com/plakatnem.htm>.
- 5.506. Преступления против человечности. [Электронный ресурс]: <http://nurnbergprozes.narod.ru/011/9.htm>.

- 5.507. Радиовещание в Третьем Рейхе. [Электронный ресурс]: http://mirslovarei.com/content_his/RADIOVESHNIANIE-V-TRETEM-REJXE-52288.html
- 5.508. Радиожурналистика / Учебник. Под редакцией профессора А.А. Шереля. – М., Издательство московского университета 2000. [Электронный ресурс]: <http://evartist.narod.ru/text5/44.htm>.
- 5.509. Судьба цыган в период нацистского террора / ТумБалалайка № 15-16, апрель-май 1999. Режим доступа до журналу: http://tumbalalaika.memo.ru/articles/artn15-16/n1504_25.htm
- 5.510. Уткин А.И. Вторая мировая война. – М.: Алгоритм, 2002 [Электронный ресурс]: <http://militera.lib.ru/h/utkin3/index.html>.
- 5.511. Фуллер Дж.Ф.Ч. Вторая мировая война 1939-1945 гг. Стратегический и тактический обзор / Дж.Ф.Ч. Фуллер – М.: Иностранная литература, 1956 [Электронный ресурс]: <http://militera.lib.ru/h/fuller/index.html>
- 5.512. Фурманов Д.А. Чапаев; Мятёж. – М.: Правда, 1985 / Сайт «Военная литература»: [Электронный ресурс]: <http://militera.lib.ru/prose/russian/furmanov2/03.html>.
- 5.513. Шалигіна Дар'я Плакатна пропаганда в Україні в період Другої світової війни [Электронный ресурс]: http://www-history.univer.kharkov.ua/book/Shalygina_D.pdf.
- 5.514. Шариков А. Политическое радио через призму истории. Режим доступа до журналу: Журнал "Broadcasting. Телевидение и радиовещание" №3, 2008. <http://broadcasting.ru/articles2/humanit/history-radio>.